

Бојана Миљковић Катић

Пољопривреда

Кнежевине Србије (1834–1867)

БОЈАНА МИЉКОВИЋ КАТИЋ

ПОЉОПРИВРЕДА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ

(1834–1867)

INSTITUTE OF HISTORY

Monographs
Volume 65

BOJANA MILJKOVIĆ KATIĆ

**AGRICULTURE OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA
(1834–1867)**

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.
Director of the Institute of History

Belgrade
2014

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

Посебна издања
књига 65

БОЈАНА МИЉКОВИЋ КАТИЋ
ПОЉОПРИВРЕДА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ
(1834–1867)

уредник

др Срђан Рудић
директор Историјског института

Београд
2014

рецензенти:

проф. др Милош Јагодић

др Љубодраг П. Ристић

др Петар В. Крестић

Објављивање ове књиге финансијски је помогло

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ, НАУКЕ
И ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА ВЛАДЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
(евиденциони број пројекта 177030).

САДРЖАЈ

УВОД	9
СТАНОВНИШТВО И НАСЕЉА	17
СРЕЂИВАЊЕ ВЛАСНИЧКИХ ПРАВА У СРБИЈИ И ВЛАСНИШТВО НАД ЗЕМЉОМ	23
<i>Приватно власништво над земљом</i>	23
<i>Непотпуна власничка права општина</i>	32
<i>Разграничење и власничка подела необрађеног земљишта</i>	40
<i>Доказивање власништва над земљом</i>	51
<i>Власничка права странаца, Јевреја и муслиманског становништва</i> ..	53
<i>Промет и вредност пољопривредног земљишта</i>	62
ЗЕМЉОРАДЊА	69
<i>Крчење земљишта и ширење обрадивих површина</i>	69
<i>Повећање обрадивих површина</i>	73
<i>Величина и структура сеоског поседа</i>	93
<i>Систем господарења</i>	103
<i>Припрема земљишта и неговање култура</i>	107
<i>Приноси</i>	111
<i>Ратарство</i>	119
<i>Структура ратарске производње</i>	120
<i>Житарнице</i>	121
<i>Остале ратарске културе</i>	130
<i>Индустријско биље</i>	142
<i>Воћарство</i>	146
<i>Виноградарство</i>	160
<i>Млинарство</i>	168
СТОЧАРСТВО	179
<i>Начини гајења</i>	179
<i>Испаша и атари</i>	187
<i>Шуме</i>	192
<i>Узгој стоке</i>	201
<i>Свиње</i>	218
<i>Овце и козе</i>	224
<i>Говеда</i>	235
<i>Коњи</i>	242
<i>Пчеле</i>	244
<i>Живина</i>	251
<i>Квалитет пасмина</i>	252

ЛОВ И РИБОЛОВ	255
<i>Лов</i>	255
<i>Риболов</i>	258
ПРИВРЕДНА ПОЛИТИКА	265
<i>Спречавање глади</i>	270
<i>Увођење нових и проширивање производње</i> <i>традиционалних култура</i>	273
<i>Опелемењивање стоке</i>	277
<i>Заштита стоке од болести</i>	281
<i>Трговина пољопривредним производима</i>	286
<i>Кредитирање сеоског становништва</i>	301
<i>Подизање нивоа пољопривредне културе</i>	306
ЕКОНОМСКИ РЕЗУЛТАТИ	311
<i>Стални приходи и вредност имања</i> <i>сеоског становништва 1862/63. године</i>	311
<i>Промене у пољопривреди</i>	318
SUMMARY	325
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	331
<i>Архивски фондови и збирке</i>	331
<i>Објављени извори</i>	332
<i>Литература</i>	336
ПРИЛОЗИ	345
<i>Списак табела</i>	345
<i>Списак графикана</i>	346
<i>Речник мера и мање познатих појмова</i>	348
<i>Скраћенице</i>	357
РЕГИСТРИ	359
<i>Именски регистар</i>	359
<i>Географски регистар</i>	363
<i>Предметни регистар</i>	366

„Историје, хронологије, алманаси
нуде нам илузију напретка, иако из дана у дан
добивамо потврду да нешто такво не постоји.
Постоји трансформација и постоји прелаз,
али да ли боље или горе,
просто зависи од контекста и посматрача.“

Алберто Мангел, *Библиотека ноћу*,
Геопоетика, Београд, 2008, 189–190.

УВОД

Излагање привредних тема, нарочито оних везаних за развој пољопривреде пре увођења механизације и индустријализације, најчешће не прате чврсто одређене хронолошке границе, јер је развој ове привредне гране у тим условима спор, а промене у начину привређивања, културама, приносима или развоју постају видљиве тек после дужег времена. *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)* ипак има чврсте хронолошке границе. Њих је наметнула грађа и концепција ове књиге. Наиме, циљ овог рада био је да се систематизују постојећа знања и анализирају привредне активности у пољопривреди Кнежевине Србије током прве половине XIX века, али и да се у највећој могућој мери утврде и прикажу промене и кретања у привредним процесима, односно да се уоче развојни трендови и брзина промена. Тако постављен циљ претпостављао је постојање и анализирање систематских података о стању ове делатности на целој државној територији. Њих су могли да пруже само пописи пољопривредних површина, култура или сточног фонда.

Када је *Хатишерифом из 1830. године* створена Кнежевина Србија и када су 1833. њена права прецизирана, стекли су се услови за самосталнију унутрашњу политику. Стога је, као једна од првих мера привредне политике после заокруживања државне територије припајањем шест нахија које су биле ослобођене у Првом српском устанку, извршен 1834. године први општи попис становништва. Тим пописом биле су обухваћене и пољопривредне површине у приватном власништву. Последњи попис у Кнежевини Србији спроведен је 1874. године, али њиме нису прикупљани привредни подаци (изузимајући податке о пореским обвезницима), па је попис из 1867. године, којим су пописане површине под пољопривредним културама, последњи привредни попис спроведен у Кнежевини.¹ Будући да низови истоветних или сличних бројчаних података из пописа омогућавају квантификовање

¹ Лепосава Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године* (= *Попис становништва 1834*), Мешовита грађа (Miscellanea) XIII, Београд, 1984, 9–118; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, Државопис Србије V, Београд, 1871, 2–115; *Попис људства Србије у месецу децембру 1874. године*, Државопис Србије IX, Београд, 1879, 4–147.

различитих показатеља привредне делатности, било у целини или по гранама, могуће су и компаративне анализе добијених резултата у различитим временским размацима, као и доношење валидних закључака о променама насталим у раздобљима између пописа, па су године њиховог настанка одредиле и хронолошке границе теме. Ма колико драгоцени, подаци из пописа нису довољни да би се свестрано и детаљно приказало стање и промене у пољопривреди у току пола столећа. Они чине чврсту окосницу на основу које се могу, анализирањем остале доступне грађе и коришћењем објављених резултата досадашњих истраживања, пластично и уверљиво приказати промене у пољопривреди Кнежевине Србије.

Најопсежније се историјом привредних кретања током XIX века бавила Даница Милић. У истраживањима се суверено кретала од Првог српског устанка до Првог светског рата и обухватила готово све привредне делатности – од земљорадње и сточарства, преко шумарства до трговине и рударства.² Неколико регионалних историјских студија и зборника радова конципирано је тако да садржи и прилоге о економској историји регије, које је већином писала Даница Милић.³ Мање или више приказана је економска историја овог периода и у колективним монографијама о појединим општинама. Међутим, већина дела посвећених регионалним историјама и општој историји Србије приказује привредну историју целог XIX века на ограниченом простору, због чега је самој пољопривреди било посвећено мало речи. Из тих разлога, губиле су се специфичности привредног живота у краћим временским раздобљима.⁴

² Видети, на пример, Danica Milić, *Stočarstvo kao značajna grana privrednog razvoja Srbije krajem XVIII i početkom XIX veka*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 14, Zagreb, 1987, 149–157; Иста, *Šume kao prirodni uslov za neke privredne delatnosti*, isto X, 1983, 99–107; Иста, *Trgovina Srbije (1815–1839)*, Ekonomska biblioteka, knj. 9, Beograd, 1959; Иста, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд, 1970. и друго. На маргини њених интересовања остали су једино занатство и индустрија, које је детаљно обрадио Никола Вучо (*Распадање еснафа у Србији*, књ. I, Београд, 1954; књ. II, Београд, 1958; *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981).

³ Д. Милић, *Један век привредне историје Шапца*, у: *Шабац у прошлости*, књ. 3, Шабац, 1980, 1–204; Иста, *Привредни развој Тимочке крајине после 1833. године*, у: *Тимочка крајина у XIX веку*, зборник радова, Књажевац, 1988, 59–71; Иста, *Развој привреде у Јадру до 1914. године*, у: *Јадар у прошлости*, Лозница, 1985, 341–400; Иста, *Привреда у Рађевини у XIX веку*, у: *Рађевина у прошлости*, Београд, 1986, 269–308; Иста, *Развој привреде у периоду од 1834. до 1914. године*, у: *Азбуковица, земља, људи и живот*, Љубовија, 1985, 187–206.

⁴ *Бор и околина*, Прошлост и традиционална култура, I, Бор, 1973; *Историја општине Кладово*, Кладово, 1982.

Још мањи простор добила је историја пољопривреде у прегледима историје српског народа, где јој је било посвећено свега неколико страница и где се краћи периоди привредног развоја једва могу идентификовати.⁵

Споре економске промене у Кнежевини, с једне стране, и фрагментарност историјске грађе о различитим економским појавама, с друге стране, определили су истраживаче да економску историју Србије истражују и излажу у дужим временским интервалима, најчешће током целог XIX века. Приступ је карактеристичан како за историју одређених привредних грана и укупних привредних кретања, тако и за истраживања појединих појава. Стога нису могле да буду посебно наглашаване посебности одређених раздобља ни када су биле битне за развој неке привредне гране.⁶ Такве карактеристике литературе о привредној, а посебно пољопривредној делатности, оправдале су аналитичко-компаративни приступ теми, будући да су таквим приступом посебности развоја у мањим временским одсечима бивале уочљивије. Стога је анализа, а потом упоређивање добијених података у мањим временским одсечима, пружила могућност да се лакше уоче те особености и прецизније одреди време њиховог настанка, нестанка или промена које су евентуално изазвале или саме претрпеле.

Опредељење за аналитичко-компаративни приступ теми произашло је и из чињенице да одређени привредни процеси нису детаљније приказани у литератури, иако су то омогућавали сачувани тефтери из времена прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1815–1839) и општи пописи из његовог и каснијег доба. Упоредном анализом стања у његово време и у каснијем периоду постајале су јасније промене у

⁵ *Историја српског народа*, књ. V¹, Београд, 1981, 305–306.

⁶ Василије Симић, *Развој угљенокопа и угљарске привреде у Србији*, Београд, 1958; Живомир Спасић, *Крагујевачка фабрика оружја 1853–1953*, Крагујевац, 1973; Александар Стаматовић, *Војни производни погони – прва савремена индустрија у Србији (1804–1878)*, Пинус 6, Београд, 1997; Јован Хаџи-Пешић, *Новац Србије 1868–1918*, Београд 1995; Д. Милић, *Привреда Београда (1815–1914)*, у: *Историја Београда*, књ. II, Београд, 1974, 349–426; иста, *Босански трговци у Србији у XIX веку*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, год. XXXIV, Сарајево, 1983, 100–111; Н. Вучо, *Занатство и индустрија у XIX веку*, у: *Историја Београда*, књ. II, 429–469, Lampe, J. R. Jackson, M., *Balkan Economic History 1550–1950. From Imperial Borderland to Developing Nations*, Bloomington 1982; Н. Вучо, *Акумулација капитала у Србији*, Историјски часопис XXIX–XXX, 1982–1983, 287–297; Д. Милић, *Село и град у привреди Србије XIX века*, Зборник Историјског музеја Србије 17–18, 1981, 47–59; Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941, успорени напредак у индустријализацији*, Clio, [Београд], 2004, и друго.

појединим сегментима пољопривреде. Међутим, због недостатка историјске грађе није било могуће спровести такве анализе у свим пољопривредним делатностима, нити су могла да буду обухваћена привредна кретања на целој државној територији. И поред тих ограничења, показало се да је упоредна анализа један од најбољих начина да се разуме учинак који је постигнут у привредном развоју Кнежевине Србије, па и удео државе у том учинку.

Очуваност грађе о пољопривреди током прве половине XIX века је задовољавајућа, али је отежавајућа околност за историчаре да је грађа веома расута у основним фондовима насталим радом централне управе и помешана с бројном грађом о другим друштвеним и економским појавама. Таква је у највећој мери грађа сачувана у Архиву Србије у фондовима Државни савет и Министарство унутрашњих дела. Нешто је више концентрисана грађа о економским појавама у фонду Министарства финансија, како у Одељењу промишљености, тако и у Економском одељењу. У неким другим фондовима, као што је Збирка тефтера, Главна контрола, Главно казначејство и Казначејство, та грађа је тематски концентрисана у још већој мери, али и једнострано. Очуваност грађе ипак омогућава да се створи валидна слика привредних кретања у пољопривреди Кнежевине Србије током прве половине XIX века.

Поред поменутих фондова, за упознавање са локалним приликама и различитим специфичностима бављења пољопривредом у појединим областима Кнежевине коришћени су и фондови окружних начелстава, како из Архива Србије у Београду, тако и из других архива у земљи. Они чувају извештаје локалне управе о стању усева, начину обраде, врстама култура или временским приликама, као и о привредним кретањима у области њихове надлежности. Будући да су спорови око различитих привредних тема и интереса повремено завршавали на суду, сличну, мада нешто сиромашнију врсту података садрже и фондови окружних судова. Они су истражени у локалним архивима (у Ваљевоу, Чачку и Шапцу, на пример), где је прегледана и грађа локалне управе и друга очувана грађа релевантна за привредну и друштвену историју.

*

Пољопривреда је привредна грана којом се бавио највећи део становништва Кнежевине Србије током прве половине XIX века. Упркос томе, она представља мало истражен сегмент привредног живота земље, вероватно стога што подаци о привреди сеоског становништва нису у довољној мери интересовали државну власт, па је у архивима сачувано

релативно мало и углавном расутих, па и успутних података о привредном животу на селу. Ипак, државна власт се у довољној мери интересовала за сеоску привреду и становништво да би прикупљала систематске податке о том становништву и његовој делатности, чиме је омогућен и увид у промене настале у различитим гранама пољопривреде.

Систематски подаци о стању земљорадње, односно о пољопривредним површинама, прикупљени су, као што је поменуто, још за прве владавине кнеза Милоша Обреновића, када су приликом пописа становништва 1834. године пописане и површине под њивама, ливадама и виноградима, као и број стабала шљива сваког домаћинства. Мали део пописних књига сачуван је до данас и омогућава да се изврше детаљне анализе величине и структуре приватних поседа по домаћинствима и насељима и да се они упореде с касније прикупљеним подацима о привреди сеоског становништва.⁷ На основу података прикупљених 1834. године могуће је утврдити колики је део земљишта био обрађен и каква је била структура обрађених површина и величина приватног земљишног поседа.

О обрадивим површинама прикупљени су систематски подаци и 1862/3. године, такође приликом пописа становништва. Тада су, поред непокретности у грађевинама, пописане површине свих честица земље у приватном власништву појединог домаћинства и исказана њихова вредност у аустријским дукатима. Међутим, ни сумарни ни детаљни попис тада није сачињен и објављен, а велики део пописних књига је изгубљен. Стога овај попис може да послужи за процену регионалног економског развоја у областима за које су сачуване пописне књиге из 1834. и 1862/63. године. Тек попис површина под усевама из 1867. године, објављен по насељима за целу земљу, пружа систематске податке о степену развијености земљорадње. Будући да је конципиран тако да бележи усеве, а не врсте земљишта, могуће га је само делимично упоређивати са пописом из 1834. године, тако да слика стања и развоја земљорадње током прве половине XIX века ипак не може да буде потпуна.

⁷ Од шездесет и једне капетаније, на колико се Србија делила 1834. године, сачувани су тзв. протоколи коншкрипције, односно пописне књиге, само седам капетанија: Архив Србије (=АС), Министарство финансија (=МФ), Главно казначејство (=ГК), Протоколи коншкрипције 1834, капетанија темнићка, округ јагодински, инв. бр. 35; капетанија крајинска, округ неготински, инв. бр. 36; капетанија кључка, округ неготински, инв. бр. 37; капетанија печка, округ пожаревачки, инв. бр. 38; капетанија посавска, округ шабачки, инв. бр. 39; капетанија туријска, округ београдски, инв. бр. 40; капетанија моравска, округ пожаревачки, инв. бр. 41.

Будући да приликом првих пописа становништва нису прикупљани подаци о сточном фонду, систематских података о сточарству мање је него података о земљорадњи. Тек 1846/47. године прикупљени су први пут колико-толико систематски подаци о сточном фонду појединих насеља. Прикупљале су их среске и окружне старешине и слале као посебне извештаје Министарству финансија, али никада нису објављени, а касније се престало и са њиховим прикупљањем.⁸ На основу увида у сачуване извештаје, стиче се утисак да су вршене процене, а не попис сточног фонда, мада је тешко тај утисак проверити. Комплетан сточни фонд Кнежевине Србије пописан је 1859. године. Сумарни резултати овог пописа објављени су по окрузима уз попис стоке из 1866. године. Међутим, пописне књиге из 1859. године, које садрже податке о сточном фонду појединачног домаћинства, па пружају увид у квалитет и структуру сточног фонда, сачуване су само фрагментарно (за неколико округа, при чему у скоро свим окрузима недостаје попис понеког среза).⁹ Стога основни извор за процену досегнутог степена развоја сточарства у Кнежевини Србији током прве половине XIX века представља попис стоке из 1866. године. Он је објављен по насељима и детаљно бележи врсте стоке по полу и узрасту (коњи, говеда, свиње, овце, козе), као и број кошница, кола и плугова, односно ралица.¹⁰

Пописи из 1859. и 1866. омогућавају компаративне анализе сточног фонда педесетих и шездесетих година XIX века за целу земљу. Тефтери, којима су евидентиране феудалне обавезе сеоског становништва од стоке (чибук на овце и козе; жировница и нагоница за свиње; давања од кошнице, односно меда и слично) омогућавају да се анализира и стање у сточарству тридесетих година истога века. На тај

⁸ Владимир Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, Гласник Српског ученог друштва XLI, 1875, 1–2.

⁹ *Попис кућевне стоке у Србији у год. 1866*, Државопис Србије IV, Београд, 1870, 109, 113–114, 119, 123, 126; АС, МФ, Економско одељење (= Е), попис. књ. инв. бр. 50, 1859, попис стоке округа ваљевског; попис. књ. инв. бр. 51, 1859, попис стоке округа рудничког; попис. књ. инв. бр. 52, 1859, попис стоке округа крагујевачког; попис. књ. инв. бр. 53, 1859, попис стоке округа крушевачког; попис. књ. инв. бр. 54, 1859, попис стоке округа београдског; попис. књ. инв. бр. 55, 1859, попис стоке округа крајинског; попис. књ. инв. бр. 56, 1859, попис стоке округа шабачког; попис. књ. инв. бр. 57, 1860, попис стоке округа пожаревачког; попис. књ. инв. бр. 58, 1859, попис стоке округа ћупријског; попис. књ. инв. бр. 59, 1860, попис стоке округа чачанског; попис. књ. инв. бр. 60, 1860, попис стоке округа ужичког; попис. књ. инв. бр. 61, 1860, попис стоке округа пожаревачког.

¹⁰ *Попис кућевне стоке у Србији у год. 1866*, 1–141.

начин, упоредном анализом података за села и области за која су сачувани и тефтери и каснији пописи, може се стећи увид у регионални развој сточарства током целе прве половине века и на основу њега проценити стање у сточарству Кнежевине Србије.

СТАНОВНИШТВО И НАСЕЉА

После укидања феудализма 1835. године, када су феудалне обавезе замењене новчаним еквивалентом и претворене у општи државни порез, привредни развој Кнежевине Србије постављен је на нове темеље.¹¹ Укидање феудалних односа довело је до структурних промена у друштву, изградње грађанског друштва, а тиме и до прихватања његових постулата у законској регулативи привредног живота. Та нова регулатива подстицала је развој привредних делатности, иако је у неким областима задржан део конзервативних и квази-феудалних облика регулисања привредног живота (у занатству – полуфеудална еснафска организација; у пољопривреди – заштита заједничког земљишта).¹² Логична последица тих промена био је и све изразитији развој на капиталистичким основама, који се у највећој мери огледао у свестраном развоју трговине, али и у нарастању потребе за ширењем постојећих делатности и практиковањем нових.

Иако сеоско становништво укидањем феудалних односа није било ослобођено исплате некадашње ренте, јер је она укључена у јединствени порез од шест талира годишње, оно је убрзо постало власник земље коју је обрађивало, а да није морало да је откупи, што је благотворно деловало на његове економске могућности. Укидање феудалних односа отворило је пут ка слободи привредне делатности сеоског становништва, без обзира што се оно и надаље у великој мери руководило традиционалним начинима привређивања, и упутило га на укључивање у тржишно пословање, првенствено преко трговине стоком, како би набавило новац за исплату пореза. Довело је и до масовног и убрзаног насељавања Кнежевине, која је због тих околности пружала много повољније услове за егзистенцију у односу на околне земље.¹³ С

¹¹ Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књ. DLXX, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд, 1986 (= *Кнежевина Србија*), 54.

¹² М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 45–46.

¹³ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропо-географије*, Београд, 1966, 128–129; Радош Љушић, *Досељавања, исељавања и губици становништва у нововековној Србији (1804–1918)*, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд 1990, 77–99.

друге стране, укључивање села и сеоског становништва у трговину стоком погодовало је продору робно-новчаних односа на село и његовом развоју на другачијим, капиталистичким основама.

Масовним досељавањем, али и високим природним прираштајем, остварен је током прве половине XIX века значајан пораст становништва Кнежевине Србије.¹⁴ Србија је 1834. године имала 666.859 становника, а 1844. већ 849.286. Више од милион становника (1,078.281) пописано је већ 1859. године. Само три године касније, према попису из 1862/3. године имала је 1.108.668 становника. На крају истраживаног периода, 1866. године, Србија је бројала 1.215.576 људи, да би 1874, и поред успореног досељавања у другој половини века, имала 1.353.890 становника.¹⁵ Број становника и густина насељености један су од значајних привредних чинилаца у пољопривреди Кнежевине Србије, будући да је она била готово у потпуности екстензивна.

Државне власти су биле свесне значаја насељености земље и подстицаја које је оно давало привредном животу, па су посебним мерама стимулисале досељавање сеоског становништва, будући да је у условима екстензивног привређивања у пољопривреди, број радних руку имао велики значај. Помажући досељенике новчано, додељујући им земљу за насељавање и ослобађајући их привремено од плаћања пореза, власти су настојале и успевале да привуку сеоско, и не само сеоско, становништво из околних области.¹⁶ Стога је током прве половине XIX века број становника Србије континуирано растао, а увећавао се и број сеоског становништва (видети Табелу 1).

¹⁴ Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989, 130; Радош Љушић, *Досељавања, иселавања и губици становништва у нововековној Србији*, 83–84, 91.

¹⁵ Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 114; Јован Гавриловић, *Речник географско-статистички Србије*, приредио Милорад Радевић, Београд, 1994, 154; *Број житеља Србије у години 1859*, Државопис Србије I, Београд, 1863, 88–89; *Попис људства Србије у години 1863*, Државопис Србије II, 1865, 13; *Попис људства Србије у години 1866-ој*, Државопис Србије III, 1869, 100; *Попис људства Србије у децембру 1874*, Државопис Србије IX, 1882, 142–147.

¹⁶ Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Историјски институт, посебна издања књ. 47, Београд, 2004, 31, 26–27, 29–31, 67–69, 74–77; Бранко Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, Београд, 1989, 246; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, Београд, 1980, 323; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, 151–152; *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажевству Србији (=Сборник закона) VII*, 1854, 11–12; *Сборник закона VIII*, 1856, 52, 67.

Табела 1: Сеоско и градско становништво Србије 1834–1874. године

ГОДИНА	СЕОСКО СТАНОВНИШТВО	ГРАДСКО СТАНОВНИШТВО	УКУПНО СТАНОВНИШТВО
1834.	621.186 (93,15%)	45.673 (6,84%)	666.859
1844.	783.186 (92,26%)	65.676 (7,73%)	849.286
1863.	1.010.976 (91,18%)	97.692 (8,81%)	1.108.668
1866.	1.099.648 (90,46%)	115.928 (9,53%)	1.215.576
1874.	1.215.020 (89,74%)	138.870 (10,25%)	1.353.890

Извор: Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*; Ј. Гавриловић, *Речник географско-статистични*; *Попис људства Србије у години 1863*; *Попис људства Србије у години 1866*, 100, 103; *Попис људства Србије у децембру 1874*.

Већ су савременици приметили да повећање броја становника постепено јењава од четрдесетих година XIX века, па је Статистичко одељење објавило да је између 1833. и 1840. године „људство се множило на милион житеља“ за 29.092, а у раздобљу између 1859. и 1866. само за 14.290.¹⁷ Тај успорени раст ипак није довео до пада просечне густине насељености Кнежевине (видети Табелу 2). Према резултатима првог општег пописа становништва 1834, густина насељености Кнежевине била је веома мала и износила свега 17,78 становника по квадратном километру, док према попису из 1844. године „на једној четвороуголној миљи не живе још ни 900 душа“.¹⁸ Густина насељености по окрузима између 1859. и 1863. године остала је приближно иста само у четири округа (Београдски, Јагодински, Подрински и Чачански), а смањила се само у два (Ваљевски и Руднички) и у Београду. У следећем раздобљу (1863–1874) расла је у свим окрузима Кнежевине Србије. Густина насељености Србије била је већа него у суседним областима Османског царства и у Грчкој, али мања него у суседним областима Хабсбуршке монархије. Просечна густина насељености Србије без Београда, која је најприближнија густини насељености сеоских области, повећавала се такође континуирано и од 28,31 становника по квадратном километру 1859. нарасла је на 35,27 људи по квадратном километру 1874. године.

¹⁷ *Попис људства Србије у години 1866-ој*, 106.

¹⁸ Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 16; Ј. Гавриловић, *Речник географско-статистични Србије*, 154.

Становништво Србије било је неравномерно распоређено, па су и број становника и густина насељености били различити у појединим окрузима. Најгушће су биле насељене северне низинске области Кнежевине и крајеви око доњег тока Велике Мораве (Смедеревски округ). Много ређе били су насељени југозападни планински предели (Чачански и Ужички округ), а Крајински округ био је најређе насељена област Србије.¹⁹

Табела 2: Број становника и густина насељености Србије по окрузима 1859, 1863, 1866. и 1874. године

ОКРУГ	СТАНОВНИКА							
	1859.		1863.		1866.		1874.	
	Укупно	На km ²	Укупно	На km ²	Укупно	На km ²	Укупно	На km ²
Алексиначки	40192	24,37	43875	26,61	48136	29,19	57661	34,97
Београдски	57657	28,40	58471	28,80	63880	31,47	71902	35,42
Ваљевски	75499	25,99	71708	24,68	83483	28,73	88286	30,39
Јагодински	58664	35,84	58521	35,75	62184	37,99	70569	43,11
Књажевачки	46741	30,53	51118	33,39	55079	35,97	62917	41,09
Крагујевачки	88353	36,11	88752	36,27	98141	40,11	107695	44,02
Крајински	63561	19,50	65580	20,12	70293	21,57	76017	23,33
Крушевачки	58327	24,63	61380	25,91	67439	28,47	77103	32,55
Подрински	46151	37,49	46390	37,68	48827	39,66	52397	42,56
Пожаревачки	123009	33,81	130001	35,73	140601	38,64	158922	43,68
Руднички	45868	29,43	44400	28,49	47467	30,46	52713	33,82
Смедеревски	50246	43,15	52681	45,24	60077	51,59	70536	60,58
Ђупријски	50203	30,69	51318	31,37	55884	34,16	63432	38,77
Ужички	92423	21,27	98774	22,74	104377	24,02	114502	26,36
Црноречки	47132	32,74	50936	35,38	53284	37,02	58434	40,59
Чачански	53804	20,45	54466	20,7	58037	22,06	63832	24,26
Шабачки	66673	31,22	65437	30,64	73619	34,47	79367	37,16
Београдски	18860	1508,80	14760	1180,80	24768	1981,44	27605	2208,40
Србија без Београда	1064703	28,31	1093808	29,09	1190808	29,19	1326385	35,27
СРБИЈА	1083363	28,8	1108568	29,47	1215576	31,47	1353890	35,99

Извор: М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, 45.

¹⁹ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 46.

Упоредо с повећањем становништва, растао је и број насеља, како градских, тако и сеоских. Према попису из 1834. године у Србији је било 2.135 села. Била су то мала села. Око половине их је имало до 36 кућа, а чак 86% до 500 становника.²⁰ До 1844. године број села се повећао на 2.211, од којих су 193 били у ствари засеоци.²¹ Према попису из 1866. у Србији је постојало 2.150 села, односно 2.152 сеоска насеља.²² Величина села се до краја истраживаног периода значајније променила. Наиме, 1866. године је до 500 становника имало 60,99% села (тј. 1331 село). Дакле, величина села је расла (односно повећавао се број њихових становника, као што је и очекивано), а растао је и број сеоских насеља, и поред тога што се знатан део досељеника населио у већ постојећа села. Тек при крају истраженог периода, када је интензитет уселјавања у Србију био смањен, број села је незнатно опао.

Нова села најчешће су настајала насељавањем алија и одвајањем заселака од села. Алије, дотада ненастањене, најпре спахијске, а потом државне земље, насељаване су постепено, а када би нека алија била потпуно насељена, односно њено земљиште искориштено, кнез Милош је издавао објаву којом би укидао ту алију и проглашавао је истоименим селом.²³ Настајање села из заселака подстакло је досељавање и промене у пољопривреди после стицања аутономије и укидања феудалних односа. Они су постепено мењали структуру сеоских насеља која су имала засеоке, каквих је највише било у брдовитим и планинским крајевима. Нека од њих имала су бројне засеоке.²⁴ У делу тих села постепено су

²⁰ Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 16–17.

²¹ Ј. Гавриловић, *Речник географско-статистични Србије*, 155.

²² Према *Закону о местима* (Зброник закона XIX, 1866, 102–103) било је више села, јер Брза Паланка и Текија по закону нису биле варошице, па су овде урачунате у број села 1866. године. Међутим, приликом објављивања резултата пописа становништва из исте године, једном су сматране варошицама, а други пут нису. Нема их у списку вароши у *Попису људства Србије у години 1866*. (Државопис Србије III, Београд 1869, 103), али су издвојене, прва као „В. Брза Паланка“, а друга као „Варошица Текија“, у *Попису људства Србије по занимању на крају године 1866*, Државопис Србије XIII, 1884, 406). Према Владимиру Јовановићу, 1866. у Србији је било 2.146 села и 38 градских насеља, а 1874. године 2.152 села и 48 градских насеља. Међутим, према његовим подацима о величини села, испада да су тада постојала 2.182 села (Вл/адимир/Јовановић, *Статистички преглед нашег привредног и друштвеног стања*, Гласник СУД L, 1881, 173, 175).

²³ Бранко Перуничкић, *Земљишна својина у Србији 1815–1845*, Београд, 1977, 23.

²⁴ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд, 1887, 148.

засеоци формирали сопствене атаре (атаре заселака), што је била последња фаза одвајања засеока у посебно село.²⁵ Њиховим потпуним одвајањем настајала су нова села. Број сеоских насеља и уопште боља и гушћа насељеност погодовали су на више начина развоју пољопривреде.*

²⁵ Због разграничења атара засеока и матичног села водили су неки засеоци са својим матичним селима дугогодишње спорове (Стојан Новаковић, *Село*, Београд, 1965, 102–103). Видети и: Александар Бачко, Милорад Жустић, *Беоумжевић и Стапар код Ваљева, о појединим породицама тамнавског, подгорског и колубарског краја*, Зборник за српску етнологију и историју, књ. 6, Београд, 2011, 109.

* Ова књига настала је из докторске дисертације „Привреда Кнежевине Србије у доба уставобранитеља (1839–1858)“, која је одбрањена 7. јула 2006. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду, пред комисијом у саставу: проф. др Радош Љушић, председник комисије, др Даница Милић, научни саветник у пензији, др Сузана Рајић, доцент.

СРЕЂИВАЊЕ ВЛАСНИЧКИХ ПРАВА У СРБИЈИ И ВЛАСНИШТВО НАД ЗЕМЉОМ

Привредна кретања у преиндустријским друштвима темеље се знатним делом на коришћењу природних ресурса – земље, шума и река – и производњи везаној за њих. Самим тим, добијају велики значај право власништва и право коришћења, као и с њима уско повезани земљишни односи. Развитак почетних облика капитализма у тим друштвима пратило је истовремено сређивање власничких права над земљом на другачијим основама од пређашњих, феудалних. Власништво над земљом усклађује се у том периоду с постулатима римског права, а нови имовински односи постају једна од најважнијих претпоставки и друштвеног и привредног развоја. То је посебно било значајно због тога што је већина становништва стекла права над земљом у феудалном периоду и она нису била власничка.

Приватно власништво над земљом

Упркос променама које су донели Први и Други српски устанак под Ђорђем Петровићем и Милошем Обреновићем, Србија је у аграрно-економском погледу и даље представљала низ спахилука. Они нису били приватна својина спахија, али су спахије и даље имале права да са земље убиру приходе. Српски сељак био је дужан да држаоцу спахилука даје десетак и друге уобичајене дажбине, које је раније скупљао сам спахија. Увођењем аутономне администрације *Хатишерифом из 1830. године*, забрањено је муслиманима (и муселимима и војводама) да пребивају у Србији, уколико не припадају гарнизонима, па је прикупљање данка са спахија прешло на српске органе власти, а потом су *Хатишерифом из 1833.* спахијски приходи укључени у тзв. данак одсеком, који је Србија плаћала Порти. Турци спахије остали су тако без непосредног додира са зависним становништвом, али се власнички (правни) статус њихових поседа није променио. Знатан број спахилука припадао је султану, односно држави (тзв. мукаде), на којима су спахијске приходе прикупљали надзорници (емини), било за рачун

државне касе, било за рачун оних који су држали та добра у закупу. Убрзо по успостављању власти, кнез Милош Обреновић је 1816. године успео да добије закуп мукада, а од 1828. њихов закупцац је званично постао Суд народа српског.²⁶

Када је после обнародовања *Хатишерифа из 1833.* отворен процес откупа тзв. турских имања, власнички статус спахилука није мењан, јер је хатишерифом било предвиђено да буду откупљена приватна имања Турака – миљкови. Овим хатишерифом сељацима није признато право потпуне својине на земљи коју су обрађивали, иако су је они још у време пуне турске власти називали миљком и сматрали баштином. Кнез Милош се, истина, држао принципа да земља припада оном ко је обрађује, али то још увек није било право својине на начелима римског права. Због тога су само они који су поседовали тапију (власнички лист) над одређеном парцелом били прави власници, били они муслимани или хришћани. Није могуће утврдити колики је део земљишта био обезбеђен тапијама. Вероватно је број власника без тапија био осетно већи од власника с тапијама. На такав закључак наводи чињеница да су уставобранитељи у свом програму значајно место посветили потпуном обезбеђивању приватне сопствености, како над земљом, тако и над другим некретнинама, што не би било потребно да је већина власништва била обезбеђена тапијама, па се власништво могло лако доказати. На то упућује и околност да је велики део земљишта настао крчењем и да ни средином XIX века није био обезбеђен тапијама, па вероватно то није био ни раније.²⁷

Мада правно није било баштиник, тј. власник поседа, сеоско становништво је *de facto* располагало имањем које је обрађивало.²⁸

²⁶ Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I (1813–1820), Београд, 1908, 259–260; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 48; Радош Љушић, *Србија*, у: *Историја српске државности*, књ. II, Нови Сад б. г. [2001] (= *Историја српске државности*, књ. II), 91–92, 99; Адам Николић, *Султански спахилуци (мукаде) у Србији (1815–1835)*, Зборник Музеја Првог српског устанка I, 1959, 44. Према мукадама се у процесу стварања приватног власништва над некадашњим феудалним имањима вероватно поступало исто као и према осталим спахилуцима. На такав закључак упућује чињеница да су феудалне обавезе сељака на мукадама биле сличне онима на спахилуцима, па није било разлога да се приликом преузимања власништва с њима поступа другачије, без обзира што су њихови закупци били Срби – кнез Милош и његови пазакупци, односно Народна канцеларија и њени закупци.

²⁷ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 55–56.

²⁸ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II (1821–1826), Београд 1909, 340–341; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 55.

Будући да је и знатан део земљишта на које сељаци нису полагали права власништва био коришћен у њиховој свакодневной делатности (сеоске утрине, општинске и државне шуме и слично), додатно је постало важно питање корисничких и власничких права над земљом.

Процес стицања приватног власништва сеоског становништва над земљом био је поступан. Започет је откупом приватних турских имања 1833. године, а омасовљен је укидањем феудализма 1835. године, што је значило и забрану кулука, најочигледнијег облика феудалне обавезе. Тек тада је у потпуности нестала опасност од рефеудализације земље, којој су биле склоне неке народне старешине, али не и кнез Милош. Кнез је управо стога да би се што јасније раскинула веза између убирача пореза са земље и феудалних обавеза сељака са те земље, од почетка формирања аутономне власти инсистирао да народне старешине порез убиру као државни или његови лични службеници.²⁹ *Сретењским уставом* из исте, 1835. године, потврђено је право неприкосновености власништва, а кнез је октобра 1837. године издао указ којим је прогласио, у складу с одредбама тог устава, неприкосновеност иметка и издавање тапија на сва „недвижима добра, за која [се] довољно докаже да су његова“.³⁰ Он је предвидео и њихов каснији упис у катастар (ичмал). Будући да овај указ није практично спроведен, уставобранитељска опозиција изборила се да у *Хатишериф из 1838.* године уђе одредба да је сваки Србин „совршени господар продати своја добра и сопствености, располагати с њима по вољи и остављати иј завешчанијем (тестаментом)“.³¹ Тиме је правно решено питање сопствености сељака над земљом коју су обрађивали. Уставом су права сеоског становништва над земљом призната као власништво, којим се могло у потпуности располагати.³²

Одредбе устава о власништву требало је да буду спроведене доношењем *Закона о повраћају земаља* (5. августа 1839),³³ који је требало да системски реши бројне спорове око земље, настале након дефинисања права власништва. Закон је имао ретроактивну важност до почетка 1816. године, којом се старије власништво над земљом могло признати на штету каснијег власника. Поново је потврђен став да се до обнародовања *Хатишерифа из 1833. године* власником земље могао

²⁹ Мајкл Паларе, *Балканске привреде око 1800–1914. Еволуција без развоја*, превео Александар Стевановић, Службени гласник, б. м, б. г. [Београд 2010], 111–112.

³⁰ Цитирано према Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 57.

³¹ *Устав Књажества Србије*, Зборник закона I, 1840, 10.

³² *Устав Књажества Србије*, 7, чл. 27; 10–11, чл. 46–47.

³³ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 57; *Закон на повраћај земаља*, Зборник закона I, 1840, 103–107.

сматрати само онај ко је имао тапију, док су после његовог доношења, „како је који онда шта притјажаво, и где се који у оно време затекао, онако је оно постало његова сопственост...“.³⁴ На тај начин, законом су изједначени власници земље који су власништво могли да докажу тапијама и они без тапија: „сви Срби [су] праве сајбије својој земаља и изравнали су се са онима, који тапије на земље имају“.³⁵

Овим законом признато је право сељака над земљом коју су обрађивали у феудалном периоду.³⁶ Утврђена су и власничка права општина. Општине су стекле права на сеоске синоре, односно атаре, у обиму „који су се у оно време (1833. год. 26. окт.)³⁷ затекли“.³⁸ Та одредба је и у пракси поштована, па су сељаци Славковице, на пример, „имајући своје ливаде у реченој алији“ Рајац, добили 1843. године спор око синора са Паланчанима, који су уживали исту алију, уз следеће образложење: „будући да постоји закон да се свак за саибију они добара која је он у години 1833. [...] притјажаво сматрати има“.³⁹ Таквим решењем власничких права над земљом коју су сељаци обрађивали озакоњено је затечено стање, а некадашњи зависни сељаци постали су пуноправни власници земље коју су обрађивали, док су општине постале, бар теоријски, пуноправни власници сеоских атара.

Ретроактивна важност *Закона о повраћају земаља*, с једне стране, као и недефинисана правна схватања становништва, с друге стране, изазивали су и даље многе спорове око земље због њеног, наводно, бесправног одузимања или присвајања. Првих година после доношења закона судовима је поднесен велики број жалби и тужби, којима је тражен повраћај неправедно одузете земље или делова земљишта одређених власника, па чак и одузетих земљишта целих села.⁴⁰

³⁴ *Закон на повраћај земаља*, 104, чл. 6. Иако се сматра да је период од 10 до 15 година довољан да сеоски посед изгуби све карактеристике култивисаног земљишта (Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb, 1980, 59), закон је утврдио много дужи рок признатог права на власништво, руководећи се вероватно политичким, а не економским разлозима. Наиме, 1816. почиње период стабилног развоја под кнезом Милошем.

³⁵ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 57; *Закон на повраћај земаља*, 104, чл. 6.

³⁶ *Уставом из 1838.* и *Законом о повраћају земаља* постали су власници земље и досељеници насељени на алијама, који су дотада имали статус закупаца државне земље (Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 60).

³⁷ Датуми у цитираним документима су по старом календару, а у основном тексту по новом календару.

³⁸ *Закон на повраћај земаља*, 104, чл. 6.

³⁹ Б. Перуничкић, *Земљишина својина у Србији*, 128.

⁴⁰ Н. Вучо, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955, 175; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 57; *Закон на повраћај земаља*, 103, чл. 1; АС, Државни савет (=ДС), 1840, Но 146; 1843, Но 207; 1844, Но 192, 229.

У складу са већ утврђеним правцем решавања власничких права, уставобранитељи су и након смене династије 1842, године наставили да раде на дефинисању власништва над непокретностима по римском праву, па је потпуно осигурање власништва постало значајан део њиховог програма. Током њихове владавине дефинисано је и у потпуности заштићено приватно власништво над земљом и уопште над некретнинама.⁴¹ Процес дефинисања власништва по римском праву правно је окончан доношењем *Грађанског законика* 1844. године (чл. 211–212), којим је свим власницима признато право сопствености „на непокретна добра, као земље засађене и нарочито незасађене“ и којим је, за разлику од решења донетих пре доласка и после силаска с власти уставобранитеља, обезбеђено право потпуног располагања земљиштем у власништву.⁴²

Наиме, током прве половине XIX века право власништва над земљом није увек пратило и право потпуног и слободног располагања земљиштем у приватном власништву. Кнез Милош је 1836. године право на потпуно располагање ограничио указом, који је прописивао да се у варошима нико не може задужити на кућу у којој живи породица, а на селу на кућу, баштину [у значењу – окућнице – Б. М. К.], два вола и краву.⁴³ На тај начин постављен је темељ за тзв. законе о окућју, односно законе о земљорадничком минимуму који није могао да буде заложен нити продат за дуг. Ово ограничење укинато је 1838. године,⁴⁴ тако да током владавине уставобранитеља нису постављана никаква ограничења сеоским домаћинствима у праву располагања властитим пољопривредним земљиштем. Међутим, након њиховог силаска с власти, поново је 1861. године изменом судског поступка при наплати дуга заштићен минимум земљорадничког поседа од залагања, односно продаје за дуг.

⁴¹ Опредељење за потпуну приватну својину резултирало је, поред осталог, и веома строгим казнама за крађе и разбојништва. Прописана је била смртна казна уколико су ствари украдене из куће или неког другог објекта, а мртва шиба („кроз 300 момака дванаест пута на место“) за крађу стоке или ствари вреднијих од 10 талира. За крађе мање вредности прописани су штапови (телесна казна), затвор и робија (Зборник закона IV, 1849, 28–29, 145).

⁴² Према *Српском грађанском законнику* право сопствености „на непокретна добра, као земље засађене и нарочито незасађене, обезбеђено је уставом земаљским и законом грађанским. Ово право [...] назива се право баштинско, или једном речју, баштина“. *Законик грађански од 11. априла 1844, са изменама и допунама*, за штампу приредио Љуб. Радовановић, Београд б. г. [према издању из 1918], 113 (чл. 212).

⁴³ Зборник закона 30, 1877, 119.

⁴⁴ D. Milić, *Trgovina Srbije*, 261.

Заштићена су два дана орања, плуг и пар волова.⁴⁵ Забране које су се односиле на земљораднички минимум касније су понављане и штитиле су већи део поседа, због чега је у Србији, земљи са преовлађујућим ситним сељачким поседом, био отежан промет земљишта на селу, смањена кредитна способност сеоског становништва и могућност зараде на селу. На тај начин појачане су егзистенцијалне невоље сеоског становништва у другој половини XIX века.⁴⁶

Право власништва над земљом у првој половини XIX века стицало се и крчењем шума. Према обичајном праву, које је преточено и у законске одредбе током Првог српског устанка, о чему постоје трагови у *Карађорђевој протоколу* и у *Протоколу шабачког магистрата*, искрчена земља је припадала ономе ко би је искрчио.⁴⁷ То је и разумљиво, будући да је стварање обрадивог земљишта било тежак и дуготрајан процес, а уколико је плаћано, и веома скуп.⁴⁸ Још од времена пуне турске владавине над Београдским пашалуком, домаћин је могао подићи кућу и искрчити земљу где год му се чинило погодним. Није обавезно морао да крчи у атару села у ком је насељен, нити да тражи дозволу у селу где се преселио.⁴⁹ То право сачувано је и у време кнеза Милоша и у време

⁴⁵ Зборник закона XIV, 1862, 32; Јеленко Петровић, *Окућје или заштита земљорадничког минимума*, Београд 1930, 92.

⁴⁶ М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 39–40.

⁴⁷ Даница Милић, *Економски потенцијал устаничке Србије*, у: Зборник радова *Историјски значај српске револуције 1804. године*, научни скупови, Српска академија наука и уметности (=САНУ), књ. XVIII, Одељење историјских наука, књ. 5, Београд, 1983, 166.

⁴⁸ За крчење шест дана орања земље плаћеном радном снагом било је потребно много новца. Ваљевски механџија Ристо Јевтић закупио је шест дана орања на три године, под условом да „шуму и трле које је постојало у њиви“ искрчи, земљу очисти, огради и, по истеку, закупа преда власнику. За тај посао потрошио је 60 надница по 10 гроша са сопственим момцима (с којима је и сам радио 20 дана), и употребио још 11 најмљених радника, који су радили од два до шест дана. Платио је превоз и трње за ограду, па га је крчење те земље коштало 1.506 гроша. Пошто је власник већ после годину дана продао земљу другом, Ристо је тражио обештећење (Историјски архив Ваљево (даље: ИАВ), Окружни суд Ваљево, 1861, ф. IV, АНо 241).

⁴⁹ Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник (1818)*, у: Сабрана дела Вука Караџића, издање о стогодишњици смрти, књ. II, Београд б. г [1964], 697, одредница „село“; *Пропис за парнице о њивама, ливадама, крчевинама и међама*, Зборник закона 30, 1877, 55. Према налогу кнеза Милоша, „крчевина припада ономе који је окрчио и из горе извадио, не сматрајући из кога је он села и на кога села грунту окрчио је, сирјеч не гледајући је ли на грунту свога или другога села окрчио“ (цитирано према: Б. Перуничић, *Земљишна својина у Србији*, 22).

уставобранитеља, упркос томе што је право на крчење, а тиме и право на власништво над крчевинама, било сужено 1844. године .

Током прве владавине кнеза Милоша (1815–1839), било је дозвољено слободно захватање земљишта у обиму који је једно земљорадничко домаћинство могло да обради. Ипак, понекад је то довођено у питање.⁵⁰ Догађало се да је кнез Милош или одузимао земљу од оних за које је сматрао да је имају превише, односно да је имају толико да нису у стању да је обрађују, или је, пак, оптерећивао „према тој земљи великом порезом, да би је се одрекли“. Поред тога, забрањивао је заграђивање ливада.⁵¹ Већ тада сеоске општине нису биле самосталне у располагању земљиштем унутар атара, јер су државне власти одлучивале који ће делови земљишта бити намењени за крчење, не само када је земљиште додељивано досељеницима, већ и када је додељивано староседеоцима. На Сретењској скупштини 1835. године утврђена је општа забрана даљег захватања и ограђивања заједничког земљишта.⁵²

И у време уставобранитеља државна управа постепено је одустајала од подржавања принципа слободног захватања необрађене земље, због чега је у почетку појединачним одлукама решавано питање права на крчевине, а систематско решење тог питања понуђено је 1844. године *Грађанским закоником*. Њиме је забрањено захватање заједничког земљишта унутар сеоског атара или општине: „Што је год свима житељима земаљским или једне целе општине на уживање опредељено, оно поједина лица немају права заузети, ни сасвим ни од чести“ (чл. 234). Регулисано је и питање проширивања приватног имања окупацијом, тј. присвајањем. Био је то најчешћи начин проширивања земљишног поседа у првој половини XIX века, а обично је вршено крчењем заједничког земљишта. *Грађанским законом* дозвољено је било да се присвоји „само онај луг који се по одредби Правитељства за крчење определи“ и само онај ко је тако поступио добио би „крчевину у баштину“, односно у власништво (чл. 231). Било је забрањено стварање шумских забрана или

⁵⁰ *Србија у години 1834, писма грофа Боа-ле Конта де Рињи, министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији*, приредио Стојан Новаковић, Споменик Српске краљевске академије (=СКА) XXIV, 1894, 43.

⁵¹ Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II (1821–1826), Београд, 1909, 255.

⁵² Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, Београд, 1966, 151–152; Олга Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине крајине до краја прве владе кнеза Милоша (1788–1839)*, САНУ, посебна издања, књ. DXXX, Одељење друштвених наука, књ. 86, Београд, 1980, 236.

заватина ради каснијег крчења, осим у случају нарочитог одобрења власти (чл. 232).⁵³

Посебну пажњу закон је посветио праву својине над искрченим земљиштем, нарочито оним земљиштем које је било напуштено, а потом опет заузето (тзв. пусто земљиште). Таквог земљишта било је доста у Кнежевини Србији, како због миграција услед устанка, тако и због пресељења сеоског становништва у миру и због напуштања имања од стране удовица, које су одводиле и малолетне наследнике умрлог мужа. Када су одсељене породице остајале без мушких наследника, кћери власника тражиле су повраћај имања у корист своје мушке деце. Та деца би најчешће тражила очев посед када би постала пунолетна.⁵⁴ Институт пуне земље *Грађански законик* је детаљно регулисао. Посебно је значајно да се пушта земља могла поново искрчити и постати приватно власништво другог човека.⁵⁵

Дакле, према одредбама тог закона, право на крчење стицало се само на основу дозволе власти, па се и право власништва могло стећи само над крчевинама које су настале са дозволом државне власти. Практично, међутим, ни власти ни сеоске заједнице нису правиле разлику између власништва над крчевинама с формалном дозволом власти за крчење и оних насталих без изричите дозволе власти.

Оваква законска решења показују да су власти настојале спречити и каналисати спонтано проширивање приватних имања на рачун заједничке општинске земље. Међутим, промењен однос власти према праву располагања земљиштем унутар сеоског атара определио је сељаке да даља крчења врше криомице: постепено, али упорно, ширене су њиве и ливаде на ивицама шума, јер је сељачка економија, и поред законске регулативе, ишла својим током. Притиснуте потребом за новим обрадивим површинама, јер нису могле да за кратко време интензивирају производњу на постојећим, сеоске породице одлучивале

⁵³ *Грађански законик од 11. марта 1844*, са изменама и допунама, за штампу приредио Љуб. Радовановић [према издању из 1918], Београд б. г., 120.

⁵⁴ АС, Начелство округа ужичког (=НОУ), 1849, ф. VIII, Р. 774, К. 14.

⁵⁵ *Грађанским законом* (чл. 230) прецизирано је шта је пусто земљиште: „које је својевољно остављено, с намером невратити се“; које је господар напустио 10 година, не обавестивши никог где се налази, осим уколико „му није било могуће вратити се или јавити се“; које је толико дуго напуштено да је постало „запуштено и у луг обрасло, и за то се на ново крчити морало“ и уколико је власник сазнао да је његово остављено имање други заузео, а годину дана није реаговао (*Грађански законик од 11. марта 1844*, 119–120).

су се на стварање нових обрадивих површина ближе шуми, па и пресељење ближе шуми, радећи то без допуштења власти.⁵⁶

Специфичност власничких права над земљом у Кнежевини Србији, као и неким другим јужнословенским земљама под османском влашћу, јесте облик власништва по коме се власништво над земљом и стаблима одвајало, што није било у складу с постулатима римског права. Наиме, *Грађанским закоником* прописано је правило да су стабла и засади на земљи непокретне ствари које припадају власнику земље, што је било у складу с римским правом.⁵⁷ И поред тога, одржало се у Србији начело да су стабла ствари које су људи направили и стога се с њима поступа као с људским творевинама, па припадају њиховом творцу.⁵⁸ Због тога су воћке и друга засађена стабла припадали ономе ко их је засадио или калемио, било да су на општинској или државној земљи, било да су на земљи приватног власника. Права над воћком засађеном на туђој земљи била су ипак ограничена и важила су док је воћка рађала.⁵⁹ Из таквог схватања права власништва проистицало је и специфично схватање права на род, па се сматрало да власник воћке има права да бере род у напуштеном воћњаку и после пресељења у друго место. Тај обичај настојао је да сузбије још кнез Милош средином двадесетих година, како би се избегле распре и сукоби нових власника баштине и одсељених власника воћа, али у томе није успео.⁶⁰

⁵⁶ Тих. Р. Ђорђевић, *Економија и еволуција насеља*, Гласник Српског географског друштва, год. 1, св. 1, Београд, 1912, 42; АС, НОУ, 1849, ф. IX, Р. 841, К 37.

⁵⁷ „Ако твојим сађеницама туђу земљу засадиш, нису твоје, но онога, чија је земља, ако су већ жиле пустиле“ (*Грађански законик*, чл. 281).

⁵⁸ Мил. С. Филиповић, *Својина воћака по народним правним обичајима*, Историско-правни зборник, орган Општег семинара за историју државе и права, год. I, св. 2, Сарајево, 1949, 71. Обичај је сачуван из времена пуне турске власти, када се земљорадник могао продати кућу и преселити у друго село ни не јавивши се спахији, „воћнаке и винограде може долазити те брати сваке године, а спаији давати десето“ (Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник (1818)*, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, издање о стогодишњици смрти, књ. II, Београд б. г. [1964], „село“, 755).

⁵⁹ М. С. Филиповић, *Својина воћака*, 72–73. Подела власништва над воћем и другим засадима ишла је и даље, па се догађало да на туђем земљишту сувласници деле воћке тако да једном припадне један део воћака, а другом други. Понекад, најчешће код деобе наслеђа, једном власнику припало би право убирања плодова на једном делу грана, а другом на другом делу грана. Садњом воћа уз путеве ради доброг дела – „севапа“, није се стицало право власништва над воћем, већ га је брао ко би стигао. У Рађевини је такав статус имало и воће засађено на утринама (Исто, 77).

⁶⁰ Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, 235–236.

Непотпуна власничка права општина

Право располагања заједничким земљиштем имало је значајну улогу у традиционалној сеоској економији, јер је било основа за стицање додатних привредних ресурса сеоских домаћинстава. Коришћење заједничке земље било је веома распрострањено и у складу са тадашњим друштвеним и привредним околностима, нарочито у сточарству, које се у великој мери ослањало на испашу стоке на заједничком земљишту. Такве привредне околности довеле су до тога да је највећи део сеоских домаћинстава редовно користио земљишне парцеле које нису биле у породичном власништву.⁶¹

Право располагања заједничким земљиштем проистицало је већином из феудалних права сеоског становништва. Не само до укидања феудалних односа, већ и касније, коришћење заједничког општинског земљишта чинило је саставни део сеоске економије и било регулисано обичајним правом. У почетку, држава га није ограничавала, јер су начини коришћења изван обичајама утврђених били непознати или спорадични, а уколико га је регулисала, чинила је то у складу са обичајним правом. Права над заједничким земљиштем држава је у време прве владавине кнеза Милоша ограничавала најчешће кроз заштиту жирородне шуме и кроз обезбеђивање простора за насељавање досељеника.⁶² Међутим, промене настале досељавањем становништва и постепеном и све израженијом аграрном пренасељеношћу, с једне стране, и настојање државе да сачува заједничко земљиште као основу за даљи развој сточарства, односно за развој трговине стоком, као најзначајније привредне гране,⁶³ с друге стране, довели су у време уставобранитеља до ограничавања права општина на располагање сопственим заједничким земљиштем.

Иако је формално током владавине уставобранитеља право приватне својине над земљиштем било неограничено и иако су општине биле власници својих атара, у пракси је остало ограничено право располагања тзв. заједничким земљиштем, које је претежно било у власништву општина. Сматра се да је политика ограничавања права

⁶¹ Бранко Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац, 1971, 554–555; АС, МФ, Одељење промишљености (=П), 1841, ф. IV, РНо 423; ф. V, РНо 357, 378.

⁶² Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 105, 107, 113–116, 124; Зборник закона 30, 1877, 90, 94.

⁶³ Б. Перуничкић, *Горња Ресавица 1804–1918*, 541.

располагања општинским земљиштем и ограничавања права присвајања слободног општинског земљишта успоравала привредни развој на селу,⁶⁴ јер је успоравала процес формирања приватног власништва, као основног и привредно најефикаснијег облика власништва у грађанском друштву.

Заједничко земљиште чинили су они делови сеоског атара, односно општине, који нису били у власништву појединих породица и састојали су се претежно од пашњака и шума.⁶⁵ Према *Грађанском законнику*, право сопствености над непокретним добрима односило се како на „земље засађене“, тако „и нарочито незасађене“,⁶⁶ али је, и поред тога, држава на различите начине условљавала располагање незасађеним, односно необрађеним земљиштем.

Држава је прописаним режимима коришћења заједничког земљишта на посредан начин бранила власничка права општина над заједничком земљом, будући да су уобичајени начини њеног коришћења имали за последицу трајну промену власништва. Наиме, општинско заједничко земљиште било је највише на удару присвајања (тзв. окупације), како крчењем и претварањем у обрадиво земљиште, тако и ограђивањем ради исхране стоке, и на тај начин је уместо заједничког постепено постајало приватно земљиште. Ипак, штитећи општинско власништво, држава је истовремено у великој мери ограничавала права општина на располагање сопственим власништвом. Да би регулисали, а уколико је могуће и спречили процес окупације, уставобранитељи су прописали низ мера, које су се кретале од све ригорозније заштите шума, с једне стране, до све ограниченијег права на крчење, с друге стране. Те мере су онемогућавале сеоске општине да на законит начин располажу заједничким земљиштем по свом нахођењу.

Поред ограничавања приликом коришћења заједничке земље у пољопривредној делатности, ограничавано је право општина да

⁶⁴ М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 41–42.

⁶⁵ У неким брдским селима постојала је и посебна врста заједничког тзв. џематског земљишта, углавном шума и пашњака, које је припадало целом џемату, а не појединим породицама у џемату или сеоској општини. Сличан власнички статус имало је и земљиште за испашу стоке неких сеоских махала, као и земљиште названо комуна или заједница, које је било карактеристично за досељенике из Дробњака, али је по пореклу било другачије, будући да је припадало некадашњој задрузи (Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина, антропогеографска проматрања*, Српска краљевска академија (=СКА), Српски етнографски зборник, књ. VIII, Насеља српских земаља. књ. IV, Београд, 1907, 408–409).

⁶⁶ *Законик грађански*, 113, чл. 212.

самостално располажу сопственом земљом, како због општих државних и друштвених потреба – градње путева, експлоатације руда, подизања панађура, тако и због бизарнијих потреба локалне администрације, као што је напасање чиновничких коња и слично.⁶⁷

Током прве половине XIX века нису сви делови сеоског земљишта имали исти правни положај и нису били једнако заштићени. Најмање правно утемељено било је власништво над општинском земљом. Општине су своја права над одређеним комплексима земљишта доказивале најчешће чињеницом да у време пуног турског феудализма за то земљиште нису плаћане феудалне дажбине (убиране обично за напасање стоке).⁶⁸ Државна управа је то сматрала довољним доказом права над одређеним земљиштем, уколико нису биле познате тачне границе општинског поседа.

Најзаштићенији део земљишта, пак, била је окућница, правно уобличена потпуније од осталих врста земљишта још од почетка насељавања. Сматрана је породичним власништвом – баштином. Сличан статус имало је окућје, које је настајало паралелно с настанком насеља, али му међе нису бележене. Оно је током прве половине XIX века постепено издвајано из осталог, заједничког општинског земљишта и присвајано као приватно имање. Право на присвојено земљиште још од устанка стицало се крчењем.⁶⁹ Управо због окућја било је неопходно прецизно дефинисати правила о присвајању земљишта.

Законским решењима која су прописивала права општина над сопственом земљом углавном је било озакоњено постојеће стање регулисано обичајним правом, као што је то учињено приликом

⁶⁷ Тако је, на пример, крушевачка општина морала да тражи дозволу од Државног савета да општинско земљиште искористи за чаир на коме ће арендатор касапнице напасати стоку купљену за клање, јер је окружна власт заградила то земљиште и ту напасала изгубљену (мангуп) стоку и коње чиновника (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 367–369).

⁶⁸ Приликом покушаја параћинске општине да наплати плацеве уступљене за градњу кућа и дућана, на питање централне управе: „Чија је она [земља – Б. М. К.] пре тога била? на последку, какове основе имаде обшттина параћинска на право вопросне земље?“, одговорили су општинари: „Обшттина доказати може, да је иста земља и под турском владом, као алија била и онуда обшттинска и турска и србска говеда ишла, нити су они такову коме продавали још мање под кирију давали ни уступали, већ је јединствено за обшту ползу и по њиовом обилном пространству та земља служила“ (Бранко Перуничкић, *Град Параћин*, Параћин, 1975, 262–263).

⁶⁹ Право власништва над искрченим земљиштем било је признато још у време устанка, као што потврђују одлуке шабачког магистрата из 1808. и 1810. године (Олга Срдановић–Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 74–75).

регулисања права на појилишта, пролазе за стоку, изворе, вађење камена, песка или креча.⁷⁰ У највећој мери обичајно право је пренебрегавано при крчењу заједничког земљишта, јер је држава уводила нове правне норме и успостављала нова правила у тој области. У почетку се српска држава односила према праву на крчење у складу с обичајним правом, па се и после устанака сматрало да земљорадник који живи искључиво од земљорадње има право да поседује онолико земље, колико може сам да обради. Због тога није спречаван да искрчи потребну количину земље. Уколико је, пак, била потребна сагласност за крчење, давала ју је сеоска заједница.⁷¹ Нови правац био је наговештен посебним решењем кнеза Александра Карађорђевића из 1843. године, којим је било забрањено заузимање земље без дозволе власти. Он је потврђен доношењем *Грађанског законика*. Закон је детаљно разрадио и поставио врло стриктна правила (чл. 231, 232), која дозвољавају утемељење власништва над присвојеном земљом само уз претходну дозволу власти да се земља заузме, односно искрчи. На тај начин, локална заједница изгубила је ингеренције по том питању. Иако је формално била власник земље, одлуку о праву на њено коршћење за крчење и одлуку о промени правног статуса новонастале крчевине доносиле су више државне власти.⁷² И поред тога, локална заједница није се одрекла права на одлучивање о начинима употребе и правном статусу заједничког општинског земљишта.

Будући да је општинска земља била стално угрожавана захватањима приликом проширивања приватног земљишта крчењем, јер је оно вршено најчешће на штету ове врсте земљишта, управо то земљиште је *Грађански законик* требало да заштити кроз контролу процеса крчења. Донете одредбе представљају суштински нов однос власти према праву власништва над искрченом земљом, које се дотада и по обичајном и по позитивном праву заснивало на праву стеченом крчењем. Измењен однос власти према крчењу био би веома битан за даљи развој земљорадње, да је држава успела не само да уреди, већ и да усмери и контролише процес крчења земље. Међутим, она то није била у стању да учини ни пре ни после доношења *Грађанског законика*. Недозвољено крчење земље и недозвољено заузимање земље узимало је различите размере у различитим областима, али је било свеprisутно и најчешће је доводило власти у позицију да прихвате затечено или

⁷⁰ Радомир Ђуровић, *Српски грађански законик и развитак србијанског села*, у: Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика, зборник радова, САНУ, Београд 1996, 368–369.

⁷¹ Д. Милић, *Трговина Србије*, 57; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 75.

⁷² *Законик грађански*, 120, чл. 231.

новостворено стање као правну последицу, односно да признају власништво над присвојеним земљиштем.⁷³ Масовност заузимања заједничке земље, поред осталог, приморала је власт да посебним уредбама спречава самовласно заузимање земље и да у више наврата понавља забране. Општом забраном из 1859. године поново је забрањено заузимање земље без одобрења власти, док су у међувремену доношене уредбе којима су забрањивани појединачни, властима пријављени случајеви неовлашћеног заузимања заједничке земље.⁷⁴

Иако је држава имала амбиције да у пуном смислу речи контролише употребу и, нарочито, промену правног статуса заједничког земљишта, ограничавање права коришћења слободног земљишта сводило се до краја проучаваног периода углавном на законско дефинисање права над заједничком земљом. У практичној спроведби тих законских одредби и контроли процеса окупације држава је била неефикасна.

У првој половини XIX века општинска земља коришћена је без писаних докумената, најчешће према одлукама сеоских кметова. Општина је имала право да, уз дозволу виших власти, одређене делове сеоског атара додели становништву ради крчевина, водећи при томе рачуна о очувању жирородне шуме и, уопште, одраслог шумског дрвећа. Она је то право користила углавном када су већи делови земљишта додељивани већем броју лица истовремено. Тада је земљиште дељено по пореским главама.⁷⁵ Међутим, распарчавање општинске земље вршено је у знатно већој мери изван овог режима.

У редовним приликама општинским земљиштем располагао је кмет, који је парцеле за крчење, завате, чаире или ливаде додељивао сељацима или им одузимао делове раније стечене земље и додавао другима, како би боље уобличио потески систем. Чинио је то независно од власничких права појединаца, а да при томе ни сеоска заједница ни власник земље нису имали ништа против одузимања и замене

⁷³ Тако је 1868. године потврђено право власништва деведесетпеторици Свилајнчана који су 1851. узурпирали општинско земљиште и подигли винограде на површини од 126 мотика, засејали 163 дана ораће земље и посадили 911 стабала шљиве, јер би „штета била све то сад уништити“ (Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, 60).

⁷⁴ [Допуна Уредбе од 22. јулија 1839. поради штетљивог сечења горе], Зборник закона III, 1847, 30; Упућење на негдашње правило за шорење села у окружију шабачком, Зборник закона IV, 1849, 163; [Одговор Попечитељству внутрени дјела], Зборник закона 30, 1877, 474.

⁷⁵ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 322; Бранко Перуничкић, *Град Ваљево и његово управно подручје 1815–1915*, Ваљево, 1973, 161.

пољопривредног земљишта, уколико је оно праведно спроведено. О томе, поред осталог, сведоче жалбе сељака на одлуке сеоског кмета и аргументација при тражењу његове смене, која је најчешће била заснована на уверењу да је неправедно делио земљу. Тако је, на пример, у тужби сељака против кмета села Висибабе изашло на видело да је он „неку крчевину одузео и удовици Иконији додао“, да је „неку завату, која му је на делитби припала, као и 85 грошева (sic!) забрана пре 2. год. самовласно одузео и стрицу тужитељеву [...] додао“, као и да је „пре 5 год. неку заватину одузео и сам себи прибавио [и] тако га [тужитеља – Б. М. К.] притеснио да, вели, никако кући својој прилазити не може“. Дакле, на основу одлуке сеоског кмета, без судске одлуке или издавања тапије, могла је крчевина да промени власника. И не само крчевина, већ и земља у окућници, што се види по томе што је исти кмет из Висибабе оптужен и да је „једно парче башче које му је пре 20 година при делидби припало, пре 5 година одузео и Алекси рођаку тужитељеву додао“.⁷⁶

Као што се види, долазило је до релативно честе промене корисника одређене парцеле без писаних докумената о замени, подели или додели земље. Начин на који је располагамо општинским земљиштем, односно како је присвајано и коришћено заједничко земљиште сеоског атара, остављао је државне власти без икаквих информација о заузимању општинске земље. Још мање сазнања имале су о промени власника крчевине. Тек уколико се прибегавало судском доказивању права власништва, власти су стицале сазнања, обично после дужег низа година, о томе да су неки делови општинске земље заузети од приватних лица. Због тога сматрамо да држава није била у довољној мери ефикасна у спречавању општина да располажу заједничким земљиштем, па се структура општинског земљишта у већој мери формирала у складу са потребама сеоског становништва, а у знатно мањој мери у складу с плановима државне администрације.

Поред тога што наведени примери показују да држава није имала увид у промену власничких права над земљом, они јасно сведоче да приватно власништво у свести сеоског становништва још ни средином XIX века није било довољно утемељено, због чега ни сеоска заједница ни кмет нису очекивали ни захтевали да ново власништво буде потврђено тапијама. Тапије су се подразумевале само код куповине земље, мада многи судски спорови показују да су и куповине обављане без преноса тапија или је тапијама придавана тако мала важност да нису чуване.⁷⁷

⁷⁶ АС, НОУ, 1849, ф. IX, Р. 841, К 37.

⁷⁷ Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 619–627. Занимљив је пример уништавања тапија за дућане и кућне плацеве у Карановцу, које је извршено по налогу кнеза Милоша Обреновића. Наиме, када је 90 власника плацева и дућана

Процес самовласног крчења необрађеног земљишта, па и пресељавања села или њихових делова у удаљенија подручја и стварање нових обрадивих површина или насеобина, настављен је и после доношења *Грађанског законика*. Ови покушаји нису били ни безначајни ни малобројни, о чему, поред осталог, сведочи и чињеница да су власти морале да их сузбијају вишекратним посебним наредбама или да их решавају приликом регулисања неких других питања. Тако је, на пример, уредбом о коришћењу шума из 1845. године било забрањено присвајати „самовластно и само произвољно гору забраном или заватином себи [...] ради принављања или требежа у њиву и ливаду“, иако је још 1840. било наређено да се одузму „самовласно и противзаконно учињене или дате или одобрене заватине, и под названијем забрана постојеће“.⁷⁸ Крајем четрдесетих година настојала су нека сеоска домаћинства у Шабачком округу да заснују куће и имања изван села. Стога је посебном уредбом било наређено њихово „ушоравање“, односно враћање у село.⁷⁹ Покушаји заснивања имања изван постојећих села, односно „у планини“, како се тада говорило, нису престајали ни касније, па је 1859. године наређено да се сви „који би своја кућишта по селима остављали и у планину се расељавали [...] на своја стара места поврате“. Уредба није дала очекивани резултат, јер за починиоце није била предвиђена казна. Забрана је постала ефикаснија тек 1862. године, када је запређена казна затвора од 10 до 30 дана, новчана казна од 3 до 8 талира или телесна од 10 до 20 удараца и пресељење нове куће у село.⁸⁰

Непотпуна утемељеност приватног власништва у сеоским заједницама била је нормална у традиционалној сеоској економији, јер су за сеоско становништво власничка права над земљом била мање важна од плодности или количине обрадиве земље којом се располагало (или се могло располагати) и њеног просторног распореда унутар сеоског атара. Стога је било могуће не само да се парцеле, које би по закону требало да буду у неприкосновеном власништву, одузимају и додељују другима, већ и да цела села траже пресељење на друго место

1839. године потражило од Намесништва да им се тапије предате пре три године врате, одговорено им је да „тапије унутра прикључене бивше бачене су у ватру по заповести књажеској“ (Бранко Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево, 1966, 127).

⁷⁸ Уредба о чувању жирородне горе, Зборник закона III, 1847, 30; Зборник закона I, 1840, 207; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 52–53.

⁷⁹ Уредба од 28. августа 1848, Зборник закона IV, 1849, 163.

⁸⁰ Уредба од 29. септембра 1859, Зборник закона 30, 1877, 474; *Правила издата [...] у смотрењу они који своја кућишта по селима остављају и у планине се расељавају*, Зборник закона XV, 1863, 59–60.

због оскудице у земљи (као што су тражили сељаци Мраморца, желећи да се преселе у село Баничина) или због тога што су се населили на плавна подручја.⁸¹ Државне власти начелно нису дозвољавале таква пресељења, осим када се радило о заиста великој оскудици у земљи или о плавном земљишту насталом померањем речних токова. Села су, ипак, премештана и независно од тих разлога, некада због економских интереса кнеза Милоша, бар према мишљењу савременика, а некада због коришћења тог земљишта у неке друге сврхе.⁸²

Ипак, централна власт је у више наврата – 1840, 1843. и 1850. године – омогућила поделу заједничке земље посебним прописима о додели заједничког земљишта „оскудним људима“ и „оскудним с ливадама и њивама“. Тим прописима бесплатно су додељиване парцеле на општинским утринама (и у државним шумама, уколико није било довољно утрина) ради крчења и стварања приватног поседа. При томе су од поделе изузете, осим у крајњем случају, жирородне шуме и тзв. чисте сеоске утрине, које су биле важан предуслов за успешан развој трговине стоком. Наиме, на чистој утрини одмарана је и напасана стока при транспорту до граничних прелаза или крајњег купца, а и иначе је на утринама напасана сеоска стока. Стога је уредбом препоручено локалним властима да додељују само ону земљу која је „под трњем или шушаром, а чиста утрина, доклегод оне нечисте има да се чува“, па чак и да се уместо чисте утрине додељују делови утрине под шумом. Права на доделу земље имали су само они који су без сопствене кривице имали мало земље („кои су по нужди и невољи осиротели“), којима је након поделе задруге остало премало земље и досељеници који нису добили довољно земље.⁸³

И поред настојања да утрине заштити, централна власт није успела да их очува неокрњеним, као што није успела да спречи ни неовлашћено крчење општинске земље ради претварања у приватне њиве. Утрине су у много већој мери од беземљаша угрожавала економски успешна домаћинства, која су током времена на уштрб сеоске стварала сопствену утрину. На тај начин је до почетка шездесетих година XIX века створена посебна врста приватног имања – приватна утрина. Неовлашћено заузете делове сеоске утрине економски успешна домаћинства нису била спремна да врате општинама ни након одлука локалне управе, нудећи уместо тога да их откупе по погодби. И после интервенција централних власти радије су се опредељивала за

⁸¹ АС, ДС, 1841, Но 55; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 52, 210, 396.

⁸² АС, ДС, 1842, Но 178; Јован Драгашевић, *Истинске приче, аутобиографија у одломцима*, књ. I, Београд, 1888, 58–59.

⁸³ Зборник закона V, 1853, 299–300; АС, ДС, 1851, Но 251.

нагодбу којом би задржала земљу, него да је врате. Једино нису била спремна да са државном управом – локалном или централном, свеједно – воде судски спор због такве земље. Вероватно су била свесна да немају правни основ да је задрже.⁸⁴

Опредељење власти за очување заједничког земљишта проистицало је из свести да би његовим масовнијим претварањем у приватно земљиште било угрожено сточарство, које је захтевало релативно велике површине за испашу стоке, јер је још увек у пуној мери било екстензивно. Наиме, пашњаци за стоку у време сезоне испаше обезбеђени су првенствено коришћењем заједничког земљишта сеоске општине, док је приватно земљиште коришћено углавном за зимску исхрану стоке и припрему сена. Мере заштите површина за испашу прецизиране су *Законом о потесима* из 1866. године, којим су предузете мере за безбедност усева при напасању стоке у потесу.⁸⁵

Настојања државних власти да сачувају заједничко земљиште од присвајања довело је до тога да је током владавине уставобранитеља у неким областима Србије понестајало слободног земљишта за хватање.⁸⁶ Оскудица слободне земље, пак, постепено је изазивала релативну пренасељеност у развијеним земљорадничким областима.

Непотпуна изграђеност свести о приватном власништву над земљом и жив колективни дух власништва сеоских општина доводили су и до кршења законом гарантованих власничких права трећих лица. Неке општине су, наиме, браниле поседовање некретнина становницима других општина, а у појединим случајевима и одузимале законито стечене поседе. Овакво схватање колективних права било је толико распрострањено да је кнез Александар Карађорђевић био принуђен да 1844. године изда уредбу по којој „свакиј Србин право има свугде у Отечеству покретна и непокретна добра законим начином прибављати, држати, и по својој вољи уживати, живио он онде или не живио”.⁸⁷

Разграничење и власничка подела необрађеног земљишта

Опредељењем власти да регулише имовинска права над земљом отворена су два основна питања – питање стицања власништва над

⁸⁴ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 638.

⁸⁵ *Закон о потесима*, Зборник закона XIX, 1866, 46–49.

⁸⁶ Владимир Стојанчевић, *Политичке и друштвене прилике у Србији у време доношења Српског грађанског законика*, у: Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844–1994), 97.

⁸⁷ Зборник закона II, 1845, 288.

присвојеним пољопривредним земљиштем и питање откупа тзв. турских земаља. Оба су била веома комплексна и до краја истраживаног периода нису била дефинитивно решена. Откуп турских земаља био је дуготрајан процес, који је започео након доношења *Хатишерифа из 1830. године* и није био завршен до краја шездесетих година XIX века. Проширивање приватног имања присвајањем заједничког земљишта (тзв. окупацијом), иако је било правно регулисано, илегално је настављено, чак и интензивирано, а да при томе промене статуса земљишта скоро уопште нису евидентирани. Због тога је веома тешко проценити да ли је тај процес окончан у истраживаном периоду.

Треће питање, које је процес утврђивања власништва над земљом отворио, било је питање разграничења државног и општинског земљишта, већином шума или алија, међусобног разграничења земљишта појединих општина у Србији и разграничења приватног и општинског земљишта.

У Кнежевини Србији земља је начелно била у приватном власништву, власништву општина (односно цркава и манастира, које су, као и општине, биле правна лица) и власништву државе. Државна земља настала је углавном на основу два указа. Указом из 1833. године проглашене су алије и пустаре за државна добра. Указом од 16. августа 1839. проглашени су државним власништвом турска државна земља и напуштени турски плацеви, а црквама су препуштене вакупске земље, које су раније припадале џамијама.⁸⁸ Преузимање власништва (а тиме и прихода) над вакупском земљом укључило је у неким срединама, попут смедеревске, и земљу (приходе) живих џамија, али је на жалбу Турака 1841. године она враћена живим џамијама.⁸⁹ Ни тада, па ни годинама касније, границе турске државне земље нису дефинисане, као ни границе многих већих земљишних комплекса иселеног муслиманског становништва.⁹⁰

Иако је још за време кнеза Милоша пописано државно земљиште, прве мере у погледу поделе и разграничења, односно сређивања власничких права над слободним земљиштем у државном или

⁸⁸ Зборник закона 30, 1877, 85, 255–256. Због околности да су у међувремену кнежевим решењем (од 30. јуна 1840) вакупске и беглукче земље припале држави, што је било супротно одлуци из 1839, одлука из 1839. је потврђена и 1842. године, па су поново све вакупске земље које нису припадале живим џамијама (у којима је вршена служба) препуштене црквама и манастирима, а држава је задржала право власништва над напуштеном (убеглушеном) турском земљом (Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 26, 248–250).

⁸⁹ Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 246–247.

⁹⁰ АС, МФ, П, 1841, ф. IV, РНо 292.

општинском власништву, предузели су уставобранитељи. Да би администрација стекла увид у то којом непокретном имовином држава располаже, већ 1834. године пописане су алије, сувати и закоси, како би се прикупили подаци где се налазе, колико их је и какви су. Попис је поновљен и 1838. године, а када су 1839. пописана државна добра, која су значајним делом чинили земљишни комплекси, поново су пописане и алије, сувати и закоси. При томе су 1839. године наведене и границе многих државних парцела.⁹¹ Тај попис је, изгледа, коректно спроведен, будући да у највећем делу земље током следеће године није било жалби на рад и одлуке комисије која га је спроводила.⁹² Значајнији спорови настали су око поделе алија у планинским областима које су после 1833. припојене Србији, где је требало одвојити државне и приватне или државне и сеоске закосе и сувате.⁹³

Уставобранитељи су у више наврата настојали да дефинишу власничка права над слободним земљиштем. Најпре су покушали да уреде статус и припадност алија – необрађеног, углавном шумовитог земљишта које није било насељено нити је припадало атарима појединих села, па је одлуком Намесништва од 1. јула 1839. године усвојен принцип да свака општина располаже алијом на коју одраније полаже права, а остале алије проглашене су државним власништвом.⁹⁴

Већ 1840. године државна управа је решила да дефинитивно уреди питање алија и спровела је анкету о правима власништва села над њима, формирала комисију која је требало да реши то питање и убрзо одустала. Тако су остала дефинисана власничка права само оних општина које су писаним документима могле да докажу да су алије купиле или добиле на поклон. Остале алије држава је сматрала сопственим власништвом и настојала да их изда у закуп. Уколико се купац није могао наћи, остајале су у закупу сеоских општина, од којих је наплаћивана обична жировница у корист државе.⁹⁵

Поновни покушај решавања питања алија извршен је следеће године (1841) и оквалификован као дефинитивно решење статуса шумских алија, будући да су алије као врста шумског земљишта тада

⁹¹ Б. Перуничкић, *Земљишина својина у Србији*, 23.

⁹² АС, МФ, П, 1840, Деловодни протокол (=Дел. протокол), бр. 97.

⁹³ АС, МФ, П, 1840, Дел. протокол, бр. 78.

⁹⁴ „Алије [...] свакому обштеству своја; само оне, које никаквоме селу не принадлеже, остају правитељствене“ (Зборник закона I, 1840, 68).

⁹⁵ Б. Перуничкић, *Земљишина својина у Србији*, 152; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 369–370; АС, МФ, П, 1847, Дел протокол, бр. 2424, ф. II, РНо 8; АС, МФ, П, 1840, РНо 12.

укинуте и проглашене обичним државним шумама.⁹⁶ Међутим, спорови око припадности или поделе алија вођени су и даље, јер централна управа није била доследна у дефинисању њиховог статуса, а сеоске заједнице биле су веома заинтересоване за њихово поседовање.⁹⁷ Нова комисија за решавање питања алија формирана је 1844. године, али ни она није предложила дефинитивно решење. Ограничила се на испитивање спорова који су постојали око алија. Након ове кампање, спорови око алија препуштени су на решавање окружним властима, које су боље познавале локалне прилике.⁹⁸

Манастирске шуме су према уредби од 23. августа 1840. године требало да постану државно власништво, али су и поред тога препуштене манастирима, с тим да је држава задржала право на убирање жировнице од 32 паре, а манастирима је препуштена тзв. обична жировница од свиња из околних села (од 12 пара по грлу).⁹⁹

Власничке односе над необрађеним земљиштем сеоских општина компликовала је чињеница да приликом уступања земље општини од стране државе није увек међан њен правни статус. Наиме, једним селима земља је додељивана без могућности да је укључе у атар, а другима с одобрењем да је укључе у свој атар, а да при томе није јасно дефинисано да ли им је додељивана у власништво или само на коришћење.¹⁰⁰ У мањем броју случајева, када је земља селима додељена уз издавање тапије или када је изричито наглашено да се селима враћа земља, коју је од њих узео кнез Милош, а да претходно није припадала ниједном спахији, био је јасан њен нови правни статус. И када је сеоским заједницама земља издавана у закуп, њен правни статус био је јасно дефинисан, будући да је држава издавала у закуп државно земљиште.¹⁰¹

⁹⁶ АС, МФ, П, 1841, ф. VII, РНо 511.

⁹⁷ АС, ДС, 1842, Но 399, 84; 1843, Но 76, 154, 416, 548, 214, 215; 1844, 162, 371, 519.

⁹⁸ АС, ДС, 1843, Но 218; 1844, Но 68, 518; Б. Перуничих, *Земљишна својина у Србији*, 24, 156–157.

⁹⁹ „Да шуме и забрани манастирима и у напредак у онолико принадлеже, у колико се синор манастирскиј простире, но с тим примечанијем, да нагонца у жировницама по 32 паре наплаћивајућа се, остаје правителствена, а наплаћивање жировнице од околних села, по 12 пара да манастирима као приход њин припадне“ (АС, МФ, П, 1841, ф. VIII, РНо 527. Слично и у: Б. Перуничих, *Земљишна својина у Србији*, 245).

¹⁰⁰ Најчешће се користила формулација да се алије дају на „пригђажаније и уживленије“ и у случајевима када јесте и када није издавана тапија (Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 59).

¹⁰¹ Б. Перуничих, *Земљишна својина у Србији*, 146, 210; Б. Перуничих, *Крушевац у једном веку*, 367–369, 397; АС, Кнежевска канцеларија (=КК), XV – 2208 (5–8).

Спецификум још недефинисаних власничких односа над необрађеним деловима земљишта чини и однос државе према правима сеоског становништва над државном земљом. Наиме, сеоске заједнице стекле су током феудалног периода одређена права и над оним деловима земљишта који нису припадали или нису званично припадали сеоском атару, али их је сеоска заједница и поред тога користила. Позивајући се на стара права, сеоске заједнице настојале су да задрже право на коришћење тог земљишта и након укидања феудалних односа, односно и након проглашења тог земљишта за државно власништво. Стога су државне власти настојале да уреде и права сеоских заједница на располагање државном земљом. Најчешће је то спровођено помоћу дефинисања сваког појединачног права посебним уговором склопљеним са корисником земљишног комплекса – сеоском општином. Уговорне одредбе у тим случајевима биле су типске и понављале су се од једног до другог земљишног комплекса и од једне до друге сеоске општине. Заједницама које су имале наводна права на коришћење државног земљишта државна управа обично је то земљиште издавала у закуп, најчешће под повољнијим условима него осталим потенцијалним закупцима. Понекад је право располагања решавано и продајом државног земљишта сеоским заједницама које су сматрале да имају права на њега, али је било и случајева да је такво земљиште издавано у закуп и појединцу, а не заједници која је на њега претендовала.¹⁰² И продаја и издавање у закуп појединцу или сеоској општини обезбеђивали су државном земљишту јасан правни, односно власнички статус.

Као што је поменуто, током прве половине XIX века земља је мењала власника, а те промене готово уопште нису потврђиване тапијама. Посебно ретко то је чињено приликом додељивања необрађеног земљишта сеоским општинама. Уколико је уопште дефинисано њихово право на такво земљиште, радило се већином о повлачењу границе добијеног земљишта на терену, често у усменој форми, повремено и обележавањем, а скоро никада у писаној форми. Повучене границе биле су утврђене писаним документом углавном приликом решавања дугогодишњих спорова, када се разграничењем решавао спор око припадности неког земљишног комплекса.¹⁰³

¹⁰² За 1849. годину, на пример, потписано је мноштво типских уговора о закупу државних добара: АС, МФ, П, 1849, ф. I, РНо 18, РНо 26, РНо 34; ф. II, 40, 42, 60, 98; ф. XI, РНо 1, 18; ф. XIII, РНо 50. Неки су и објављени (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 472–474, 476–488).

¹⁰³ Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 75; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 55–56, 182; Зоран Јоксимовић, *Спорови око међа неких тамнавских села у првој половини XIX века*, Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево 26–27 (1992) 37, 39.

Због уврежене праксе да се границе одређују усмено и преносе сведочењем старијих људи, у многим општинама нису постојале јасне границе између државног и општинског земљишта, у првом реду између државних и сеоских шума. Не само да није било писаних исправа о границама, већ је у неким случајевима било јасно да никада нису ни биле повучене.¹⁰⁴ Чак ни границе алија које су доносиле велику добит држави од издавања у закуп или убирања таксе за испашу стоке нису биле повучене пре почетка шездесетих година XIX века. Тако је, на пример, разграничење алије Копаоник и суседних села извршено тек 1860. године. Још од времена устанка сматрало се да су једном утврђене међе биле непроменљиве. Ако је из неког оправданог разлога била нужна њихова промена, могла се спровести само комисијски и по одлуци државних власти.¹⁰⁵

Власничка подела шумских простора извршена је систематски 1862. године, када су шуме подељене на државне, општенородне, општинске и приватне, при чему општенородне шуме нису припадале ни држави ни некој другој заједници. Општинама је остављен рок од две године да оспоре сумњива приватна права власништва над шумом и уопште општинским земљиштем. Након тог рока коришћено, а неоспорено земљиште признато је за пуноправно власништво приватног лица „иако уредне тапије нема“. У истом двогодишњем року општина је била обавезна да изда тапије на шумске пределе свим тражиоцима чија власничка права није могла да оспори.¹⁰⁶ На тај начин издвојене су државне и општенородне шуме и, што је још значајније, отворен је пут за власничко регулисање веома осетљивог питања заједничких (тј. општинских) и приватних шума и уопште општинског и приватног земљишта унутар атара.

Приватне шуме називане су забрани или браници, а повремено је коришћен и термин заватина. Било их је две врсте, различите по

¹⁰⁴ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 352; Бранко Перуничић, *Петровац на Млави*, Београд 1980, 92; З. Јоксимовић, *Спорови око међа неких тамнавских села*, 39.

¹⁰⁵ Б. Перуничић, *Крушевац у једном веку*, 612, 614–615, 630–632; Бранко Перуничић, *Град Ваљево и његово управно подручје 1815–1915*, Ваљево 1973, 229–232; 386; Б. Перуничић, *Земљишина својина у Србији*, 75. „Кад су Турци синорили био је ту покојни Јанко Катич, био је кнез Сима и кнез Станоје кад је синорио Омер и Башага, и за то знаду живи људи. Да прико тога нисте преступили нипошто, а ко преко тога преступи и нашу заповест не послуша да зна да се неће лишити тамнице и биће обешен“ (*Први српски устанак, акта и писма на српском језику*, књ. 1, 1804–1808, у редакцији Р. Перовића, Београд б. г. [1977], 354).

¹⁰⁶ *Шумска уредба*, Зборник закона XIV, 1862, 59–60.

настанку. Једна је настала ограђивањем заједничке земље, најпре за зимску испашу стоке, а потом и за друге делатности. Друга је настала подизањем младе шуме. Није увек јасно да ли је млада шума подизана на сопственом или на заједничком земљишту, пошто су и иначе границе заједничког и приватног необрађеног земљишта биле нејасне. Чак су и државне власти сматрале да су забрани, који су били ограђени пре деценију и више, у међувремену постали приватно власништво, као што потврђује мишљење Министарства унутрашњих дела из 1843. године. Тада је жир слабо родио и примећено је да многа домаћинства настоје да га обезбеде заграђујући жирородну гору, па је то строго забрањено. Једино су могли да жирородну шуму држе у оградџи они „који су каквиј забран од старина притјажавали и под оградом држали и који се већ као њиова собствност взира и сматра“.¹⁰⁷ Власништво над шумом у забрану могло се стећи тек од 1845. године, и то уколико је власник сопственим трудом подигао младу шуму.¹⁰⁸

Изгледа да је највећи део тих приватних шума настао узурпацијом општинских шума, као што је и највећи део приватног обрадивог земљишта настао присвајањем општинског земљишта. Тај процес омасовљен је средином четрдесетих година XIX века. На такав закључак наводи околност да су и централна и окружна власт сматрале да су „од скоро у општинским шумама заграђени“ приватни забрани, због чега је марта 1845. године циркуларним писмом издат налог среским управама „да се сви забрани (приватни) [...], па били они чиновника или прости житеља, ако такви буде, разграде“.¹⁰⁹ И поред тога, процес захватања се настављао. Обично је текао тако што су шуму, повремено и жирородну, сељаци, и то „већа част класе имућније“, свештеници или чиновници, „самовласно, и то неки од ови са, а неки без одобрења полицајни власти присвојили и заградили [...] пак ову на забране и завате употребили, и као такве притјажавалу“. При томе су, како сведочи начелник Јасеничког среза након визитације из 1855. године, многа домаћинства те завате претворила у приватни посед: „Начелништво ово основано закљученије изводи, да ће се сва жирородна гора времено у приватни људи бранике и завате преобратити и гора изсећи и утаманити“.¹¹⁰ Повремено су и представници локалне управе додељивали шуму у општинском власништву приватним лицима, иако нису оскудевали у земљи и иако шума није била у атару њиховог

¹⁰⁷ Б. Перуничџ, *Град Параћин*, 205.

¹⁰⁸ Зборник закона III, 1847, 30.

¹⁰⁹ Б. Перуничџ, *Смедеревска Паланка*, 52.

¹¹⁰ Исто.

села. За таква дела су, на пример, 1854. и 1857. године оптужени начелници Јасеничког среза.¹¹¹

Власништво над бесправно стеченим забранима често је било судски потврђивано. Наиме, судови су забране око којих су вођени спорови досуђивали једној од парничних страна, дајући јој на тај начин потврду о власништву, иако се право тих лица често заснивало само на чињеници да су на општинском земљишту подигли неку господарску зграду (кош, свињац и слично). Да би спречиле учестале судске потврде власништва узурпираног шумског и уопште општинског земљишта, власти су 1858. године обавезале судове да третирају забране као власништво парничара само уколико имају тапију или потврду од општине да спорна земља није општинска.¹¹²

Резултат деценијског толерисања окупацијом заузетих шумских простора било је претварање таквог земљишта у приватни посед у пуном смислу речи. Тај процес завршен је великим делом до пописа становништва из 1862/63. године, када је знатан део сеоског становништва као приватно имање пријавио и забране, односно бранике, који су у неким деловима земље чинили од четвртине до трећине приватног поседа сеоских домаћинстава. Мало је вероватно да је у толикој мери подигнуто нових шума. Вероватније је да је узурпирано земљиште у међувремену постало приватно.¹¹³ У неким окрузима, попут Смедеревског, у коме је свињогојство било развијено, наводно је сва шумовита земља под енглеским храстом била већ 1859. године ограђена и у власништву приватних лица.¹¹⁴

Државна управа је и након разграничења шума са сеоским општинама, задржавала над општинским шумама релативно велика права. То је, у првом реду, било право на управљање шумама не само приликом коришћења за жирење стоке, огревно и грађевинско дрво, већ и приликом коришћења за рударство, што је подразумевало како право на отварање рудника „и друге индустријалне са овим скопчане радње“, тако и употребу дрвета, камена и воде „без икаквог ограничења“.¹¹⁵

¹¹¹ Исто.

¹¹² Зборник закона XI, 1858, 53–54.

¹¹³ Истина, у другој половини шездесетих година XIX века подизане су у неким деловима Србије, попут Крајинског округа, у већем обиму младе шуме, што отвара могућност да су подизане и раније. Милан Ђ. Милићевић је, на пример, записао „да је сав простор од Дели-Јована и Мирочких планина па на исток до Тимока био остао без шуме, па се тек у ново време почели забрани подизати.“ (М. Ђ. Милићевић, *Путничка писма с разних страна Србије*, Београд, 1868, 163).

¹¹⁴ М. Паларе, *Балканске привреде*, 127.

¹¹⁵ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 631–632.

Као и у другим државама, и у Србији су режими коришћења шума ограничавали власничка права и физичких и правних лица. Ти режими су важили за све врсте шума и за све кориснике. Стога ни општине ни остали власници шума нису могли да самовласно користе шуму. Строг ред коришћења и чувања шума прописан је још 1839. године *Уредбом о сечењу шума*, којом су замењене уредбе о начину коришћења и заштите донете у неколико наврата за владавине кнеза Милоша (1833, 1835. и 1836. године).¹¹⁶ Поштовање уредбе контролисали су кметови и срески начелници. Они су давали дозволе за сечу грађевинског дрвета, док је сечење огревног дрвета уз плаћање прописане таксе било слободно, изузимајући сечу тзв. родне горе (храстовог и буковог дрвећа, чији су плодови могли да служе за исхрану стоке).¹¹⁷ Прецизирани су и начини коришћења шуме за лисник, продају и друге потребе. Горосеча је кажњавана новчаним и телесним казнама, а сеоски кметови су се релативно успешно бринули о заштити тзв. родне горе.¹¹⁸ Проблем заштите шума и проблем горосече остао је, међутим, актуелан и касније, па се развило релативно обимно шумско законодавство. Како се оно развијало, све су прецизније одређивани услови под којима се шума могла сећи.¹¹⁹ *Шумском уредбом* из 1857. године пооштрен је режим коришћења шуме за лисник (дозвољено је коришћење само уз одобрење министра финансија), а у тзв. забрањену гору поред липе, бреста, јасена, јавора и брезе, уврштено је и борово и јелово дрво. Коришћење дрвне грађе, али и дрвета за домаће потребе и огрев, било је и даље оптерећено таксама, а казнене мере за поједине преступе су диференциране: кретале су се од новчаних, преко телесних до затворских. Следећом *Шумском уредбом*, из 1861. године, прописани

¹¹⁶ Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 349.

¹¹⁷ *Уредба о сечењу шума*, Зборник закона I, 1840, 101–102, 104. За владавине кнеза Милоша, бригу о коришћењу шума водили су краће време шумари (1833–1836) и економи (1837), али је убрзо служба укинута и брига над шумама поверена је кметовима (D. Milić, *Šume kao prirodni uslov za neke privredne delatnosti*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae X, 1983, 106).

¹¹⁸ АС, НОУ, 1849, Ф. XI, Р. 1046, К. 9; Зборник закона II, 1845, 4; Обрад Гавриловић, *Ваљевски окружни суд 1815–1865*, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књ. CDLIX, Одељење друштвених наука, књ. 72, Београд, 1973, 305.

¹¹⁹ *Уредба о сечењу шума*, 101–104. До доношења *Шумске уредбе* 1857. године издато је више уредби, указа и решења којима су прецизирана поједина питања заштите и коришћења шума. Сва претходна решења и уредбе укинута су доношењем те уредбе, а каснија доношењем нове *Шумске уредбе* 1861. године (*Шумска уредба*, Зборник закона X, 1857, 40; *Шумска уредба*, Зборник закона XIV, 1862, 78).

су поступци са шумама у складу с власничким правима над шумом. Сачувана су корисничка права сеоских општина у општенодржном шумама, али су подвргнута систематској контроли средњих власти. Комерцијално коришћење општенодржних шума, напротив, одобравале су надлежне окружне власти, Министарство финансија, па чак и Државни савет. Једино је сечење приватне шуме било препуштено вољи власника, осим ако је „у интересу целе земље [...] и приватни господара“ да се такве шуме „подржавају и неутамањују“. Неприкосновено право над приватном шумом, међутим, у неким деловима земље угрожавао је обичај да власник приватне шуме у време исхране свиња жиром мора да отвори шуму и за жирење свиња свих домаћинстава сеоске општине.¹²⁰

За дефинисање граница сеоских атара, односно утврђивање синора, државна власт је била вишеструко заинтересована. Тако се повлачила јасна граница између државне и општинске земље, првенствено између државне и општинске шуме, а могли су се избећи и сукоби око насељавања досељеника, којима су за насељавање и крчење били дати тачно одређени делови земљишта, углавном унутар једног атара и углавном на државном земљишту. Поред тога, лакше су решавани спорови сеоских заједница око права на наплату жировнице или нагонице и других права везаних за земљиште, а лакше су и дефинисане обавезе општина при изградњи и одржавању путева.¹²¹

Иако је кнез Милош још 1835. године заповедио, „желећи укинути честе тербе око синора сеоски“, да „сви синори свију обшества остану онако као што су досад били и да се од сад ни једно обшество и ни једно лице не усуди кому му драго било капетану и исправничеству, било већој власти досађивати“, ¹²² значај разграничења није увек био јасан представницима локалне администрације, који су понекад имали недефинисан однос према власништву над слободном земљом. Тако се 1845. године (дакле, после доношења *Грађанског законика*) локална управа у Источној Србији залагала за решавање постојећих спорова при коришћењу заједничког земљишта мирењем, а не разграничењем спорног земљишта. Сматрала је да „се њима никакви синор, почем никад био није, поставити не може“ и да чињеница „што су обе стране досада исту гору уживале“ довољна да „и убудуће чинити мораду“.¹²³

¹²⁰ Зборник закона X, 1857, 32–33, 35–36; Зборник закона XIV, 1862, 61–64, 68; М. Паларе, *Балканске привреде*, 128.

¹²¹ Тихомир Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша*, 174–175; АС, МФ, П, 1841, Но 860, 1179, 1235; 1849, ф. I, РНо 36; АС, ДС, 1842, Но 550.

¹²² Б. Перуничкић, *Београдски суд 1819–1839*, Београд 1964, 634.

¹²³ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 92.

Такав захтев био је могућ само ако се није схватало да се поделом дефинишу и власничка права.

Током времена су све јасније представе о власништву над земљом подстицале сеоско становништво да само тражи дефинисање граница између суседних сеоских атара, како би се избегли сукоби до којих је долазило приликом испаше стоке и стварања крчевина у граничним зонама атара, јер су наносили штету обема заједницама због туча и уништавања летине.¹²⁴ Велики део спорова око припадности одређених шумских и пустих комплекса земљишта између суседних села завршен је званичном поделом између сукобљених страна, будући да је још од указа из 1836. утврђен принцип да се алије око којих се споре два или више села деле селима по пола, односно на равне делове.¹²⁵ Земљиште добијено на тај начин постајало је својина општине.

Утврђивање, а потом и заштита неповредивости међа сеоских атара нису проистицали само из жеље да се избегну сукоби, већ и да се на што рационалнији начин организује привредни живот села, јер се унутар сеоског атара одвијао скоро целокупан привредни живот сеоског становништва. Изградњом кућа, стварањем приватних земљишних поседа, као и одређивањем намене и режима коришћења заједничке земље, сеоски атари добијали су економски рационалну структуру: најквалитетнија земљишта постајала су приватни поседи и претворена су у вртове, оранице, винограде, воћњаке и ливаде, а мање квалитетна земљишта (шуме или пашњаци) остављана су за заједничко коришћење. На рачун шума и пашњака, уколико је постојала могућност и потреба, повећавани су земљишни поседи већ насељеног или досељеног становништва.

Дефинитивно формирање атара неког села спровођено је обично на три начина, зависно од околности у којима су се поједине сеоске општине

¹²⁴ З. Јоксимовић, *Спорови око међа неких тамнавских села*, 37–38, 40, 44.

¹²⁵ Зборник закона 30, 1877, 150. Није увек јасно да ли су спорови вођени око права на коришћење државног земљишта од стране одређених општина или су вођени око власничких права општина над земљиштем које је сматрано општинским. Ове нејасноће углавном су настале због недовољно дефинисаног појмовног апарата, који је вероватно био последица недефинисаног власничког статуса необрађеног земљишта. Стога се често исти појам користио за означавање права власништва и за означавање права на коришћење (уживленије, уступљен, притјажаније и слични). Они обично значе уступање на коришћење без права власништва, али су употребљавани и при давању земље у власништво, што је посебно јасно доказују купопродајни уговори. Тако се, на пример, у документу којим је кнез Александар Карађорђевић постао власник баште код Делијског конака изричито каже да му је београдска општина уступила земљу за 25.000 гроша (АС, ДС, 1848, Но 123).

налазиле: укључивањем алија у атар, закупом алија или откупом алија или друге врсте земљишта погодног за испашу, уколико се другачије није могло трајно решити питање формирања атара. Већина сеоских општина обрађала се централним властима да им уступи алије у државом власништву, не само на коришћење, већ у власништво, о чему сведоче захтеви за повлачењем границе атара у алијама које су одраније добиле од државе на коришћење. Руковођене свешћу о неопходности пашњака за успешно функционисање сеоске привреде, државне власти обично су сеоским заједницама уступале алије у закуп по нижој цени од оне које су нудили или раније плаћали трговци и други потенцијални закупци, али често нису биле спремне да дефинитивно реше проблем власништва над пашњаком, односно проблем атара насеља. Сеоске општине, међутим, нису у потпуности напуштале покушаје да обезбеде власништво над закупљеним алијама или, уколико им то није полазило за руком, да обезбеде повољније услове закупа. Како је време одмицало и простори за испашу се смањивали, државна управа је била све спремнија на припајање делова алија селима у њиховом суседству, чак и у приликама када села нису имала тзв. стара права на тражену земљу.¹²⁶

Доказивање власништва над земљом

Бројне и учестале промене власника земље, неовлашћена заузимања, па и преотимања земље, разне трансакције земљом ради осигурања или наплате дуга и интензивно крчење створили су велику збрку власничких права. Она се огледала у тешко доказивом власништву над земљом услед непостојања катастра и непридавања важности тапијама. Лако доказивање власништва посебно је било важно при промету некретнина и коришћењу кредита, па је државна администрација покушала да олакша промет земљишта и повећа кредитну способност становништва увођењем баштинских књига и катастра.

У Србији је право власништва над некретнинама доказивано тапијама.¹²⁷ Власништво над објектима било је релативно лако доказати.

¹²⁶ Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, [књ. I] Чачак 1968, 110–116, 314–316, 487–490; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 396–402, 423–424, 631; Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 102, 112–113, 145; АС, МФ, П, 1840, РНо 78; АС, НОУ, 1848, ф. V, Р. 457, К. 5; ф. VI, Р. 516, К 9; 1849, ф. II, Р. 96, К. 40.

¹²⁷ Као што је поменуто, у време турске власти над Београдским пашалуком сељак није правно био власник земље коју је обрађивао, али је био фактички власник, јер је земљу слободно продавао, на њој дизао куће и друге објекте и

Много је теже било доказати власништво над земљом, јер је само њен мањи део био правно обезбеђен тапијама. Пошто их многи из различитих разлога нису имали, власништво се могло доказати и сведоцима. Позивање сведока пред суд додатно је оптерећивало ионако споро и судским споровима затрпано судство, одуговлачило процес утврђивања власништва и изазивало нове спорове.

Кнез Милош је на Спасовској скупштини 1837. године, образлажући потребу да се пређе на наплату пореза према величини и квалитету земљишта пореског обвезника, као праведнијем од наплате по пореским главама, указао на потребу премера земљишта, што се сматра првим захтевом да се изврши катастарски премер земље.¹²⁸ У време уставобранитеља Државни савет је у неколико наврата доносио одлуке којима је требало формирати баштинске књиге. Најпре је (1841) донета одлука да се формирају бар у градским насељима, па је одлучено да се сачини „грунтбух свију у Београду непокретни добара која Србима припадају“. Године 1850. Државни савет је покушао да уведе земљишне књиге за целу земљу. Уверен у успех предузетог посла, прописао је да неће имати правну снагу промет некретнина које нису уписане у баштинске књиге, али је убрзо од тог плана одустао, па је потврђена важност тапија оверених код судова и наглашено да имају исту правну снагу као и „убаштињења по [...] параграфима [292. и 298. Грађанског] Законика“. Неколико година касније (1856) донео је Државни савет одлуку да се „цело отечество“ измери, начине топографске и катастарске карте и сачине баштинске књиге, па је расписао и конкурс за премер земље, али ни тада није извршен катастарски премер.¹²⁹ И поред

наслеђивао је, под условом да при промени власништва буду преузете обавезе према спахији. При преносу имања, тапије је издавао спахија. Издавање тапије није значило право спахије да преноси имање на новог власника, већ да је пренео закупно право, будући да ни сам није располагао правом власништва (М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 340). И поред тога, тапије су сматране доказом власништва. Ипак је прављена разлика између тапија које су издавале спахије и тзв. везирских тапија, које су издавале османске власти, и само су „везирске тапије“ за Србе биле неприкосновене, док су постојале сумње (или сазнања) да су спахијске тапије издаване међусобно – један, другом – а да би се, по уверењу српских званичника, озаконило право на заузете земље – било да су искрчене од стране Срба или заузете на други начин (Б. Перуничкић, *Крушеваци у једном веку*, 99–100).

¹²⁸ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 56 (нап. 18); *150 година геодетске службе Београда, 1839–1989*, Градски геодетски завод Београд, б. м. [Београд] 1989, 21, 23.

¹²⁹ АС, ДС, 1841, Но 521; 1848, Но 234; 1856, Но 850; Зборник закона V, 1853, 126–127, 259–260; *150 година геодетске службе Београда*, 21. Један од ретких примера подношења захтева за упис у баштинске књиге објавио је Б. Перуничкић:

различитих иницијатива, планова и покушаја, у Кнежевини Србији није формиран катастар.

***Власничка права странаца,
Јевреја и муслиманског становништва***

Према одредбама *Хатишерифа из 1833.* и каснијим позитивним законима Кнежевине Србије, странци у Србији нису могли поседовати некретнине.¹³⁰ Како је њихов број у Србији током прве половине XIX века растао, њихово све веће присуство довело је до масовног изигравања забране, истина већином при куповини кућа и кућних плацева, а у знатно мањој мери при куповини пољопривредног земљишта. До почетка педесетих година толерисано је куповање некретнина од стране страних држављана у Србији, као и куповање некретнина од стране српских држављана на сопствено име, а за рачун странаца.¹³¹ Посебно су у Београду, економски најразвијенијем насељу са великом концентрацијом странаца, како привредника, тако и чиновника, страни држављани у великом броју куповали некретнине, било на сопствено име, било на име српских држављана. Да би средиле власничке односе и истовремено обезбедиле спровођење закона у тој области, власти су 1852. године обавезале поданике других држава да у одређеном року и према слободној погодби продају своја имања Србима, а српске поданике позвале да пријаве добра купљена за стране држављане. Уколико се не одазову, српским држављанима претила је јавна продаја имања и судско гоњење, а странцима протеривање. Странци су могли да поседују некретнине само уколико приме српско држављанство и одрекну се пређашњег. Једино су странци у државној служби смели да поседују кућу за становање (не и остала добра) и то само док им је трајала служба.¹³²

Из права поседовања некретнина били су искључени и домаћи Јевреји. Они су имали право власништва једино унутар београдског

Начелник Јасеничког среза је „по једно парче под гором додао да окрче и завате и заграде, додао, – с молбом да Начелство иста Суду ради увођења у баштинске књиге по пропису наведеног расписа спроведе“, с напоменом да је претходни срески начелник пре неколико година већину те земље поделио сељацима из Азање (*Смедеревска Паланка*, 668).

¹³⁰ Р. Љушић, *Историја српске државности*, књ. II, 100.

¹³¹ *Живети у Београду 1842–1850*, документа Управе града Београда, књ. 2, приредила група аутора, Историјски архив Београда, Београд 2004, 86.

¹³² Зборник закона VI, 1853, 139–142; Бранко Перуничкић, *Управа вароши Београда 1812–1912*, Београд, 1970, 250–253; АС, ДС, 1852, 288; 1853, Но 237.

шанца. Ту су могли да стичу нове некретнине и подижу богомоље. Стога су се више пута обраћали српским властима и тражили изједначење у правима са осталим грађанима Србије. Међутим, решењем од 11. новембра 1856. године забрана је остала на снази, а права Јевреја на непокретности проширена су само на целу варош Београд и београдска предграђа.¹³³ У правима са осталим српским грађанима били су изједначени тек после Берлинског конгреса (1878) и стицања независности Србије.

Муслиманско становништво у Србији није располагало само спахилуцима, већ је поседовало и приватна имања (миљкове). Та имања настала су продајом државних добара. У градским насељима састојала су се већином од плацева и зграда (дућани, кафане, воденице и друго), а знатно мањим делом од њива или ливада. Таква – приватна – имања могли су током турске владавине да у градским насељима стекну (купе) не само Турци, већ и Срби и остали хришћани. У сеоским насељима Турци су поседовали већином земљу, од зграда углавном амбаре и воденице, а на путевима ханове. Веома ретко Турци су на селу поседовали куће и кућне плацеве.¹³⁴

Власничка права муслиманског становништва радикално су уздрмана издавањем *Хатишерифа из 1830*, чије су одредбе додатно прецизиране *Хатишерифом из 1833. године*. Они су обавезивали муслиманско становништво да се исели из Србије, изузимајући тзв. царске градове, и при томе прода имања – према првом хатишерифу у следећих годину дана, а према другом у следећих пет година. Турци су имали право да продају земљу у власништву, уколико су поседовали тапије на то земљиште или су сведочењем „добрих сведока“ могли да докажу да га поседују као миљк или, бар, да није отета. Читлуке нису могли да продају, већ је према њима поступано као према спахилуцима, будући да се формирање читлука сматрало противзаконитим.¹³⁵

¹³³ Зборник закона 30, 1877, 340–341.

¹³⁴ М. Гавиловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 341–342; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 99–102.

¹³⁵ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 316–319; Р. Љушић, *Историја српске државности*, књ. II, 91–92, 97–100; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 67. Спахилуци нису потпадали под одредбе хатишерифа из 1830. и 1833. године о продаји турских имања и њихови уживаоци имали су право да наставе с убирањем прихода, које су од тада требало да прикупљају српске власти, а не представници турске државе или саме спахије. Када су 1835. године ти приходи претворени у новчани данак, спахије су изгубиле сваку везу са својим спахилуцима. Као што је поменуто, сеоско становништво је *Хатишерифом из 1838.* постало власник, а не више корисник земљишта бивших спахилука.

У почетку је кнез Милош настојао да се у што краћем року откупе муслимански поседи, нарочито у нахијама које су 1833. године припојене Кнежевини Србији, „макар иј и скупље мало платили“. Због тога је био спреман да пошаље локалним чиновницима знатно веће суме од тражених, како би се муслимански власници, задовољни и одмах исплаћени, по пријему новца одмах и иселили.¹³⁶ Оним муслиманима који су се иселили, а имали сигурне доказе о власништву, дозвољена је 1839. продаја поседа без уласка у земљу, односно на карантинима и састанцима.¹³⁷

Међутим, када је први талас исељења прошао, а нарочито када су се уставобранитељи учврстили, српске власти више нису биле спремне не само да плате праведну цену имања исељеног муслиманског становништва, већ су свесно, бар у неким случајевима у Подрињу, нудиле осетно, па и упола нижу цену од реалне. С друге стране, турске власти су још од времена прве владавине кнеза Милоша, односно од *Хатишерифа из 1833. године*, отежавале, па и онемогућавале, продају имања муслиманског становништва у градским насељима, желећи да успоре и спрече његово исељавање и обезбеде његов што дужи опстанак у градским насељима Србије. Продају земљишта и уопште имања муслимана већ исељених из Србије, међутим, османске власти настојале су да поспеше. Исељени Турци, пак, радије су имања продавали држави него приватним лицима, нарочито када су у питању били већи комплекси земљишта.¹³⁸ Све то отежавало је процес продаје, због чега и није окончан у предвиђеном року.

Као што је поменуто, муслимани су после 1833. имали права да задрже имања уколико су тапијама, а у изузетним случајевима и сенетима, могли да докажу власништво.¹³⁹ Међутим, многа имања они су уживали и сматрали их приватним власништвом, иако за њих нису имали тапије. Било је и случајева да су настојали царске спахилуке или њихове делове да прогласе за миљкове. Иако је кнез Милош енергично спречавао такве покушаје, ужички Турци успели су да тамошњи војводлук, некадашњи део султанског хаса, прогласе приватним имањем и уживају га до предаје градова 1862. године.¹⁴⁰ У оквиру политике сређивања имовинских

¹³⁶ Вл[адимир] Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, САНУ, посебна издања књ. ССХС VII, Одељење друштвених наука, књ. 26, Београд, 1957, 148–149; Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 282–283.

¹³⁷ Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 358–359.

¹³⁸ АС, МФ, П, 1841, ф. V, РНо 378; Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија, боравак у Београду 1843–1844*, Нови Сад 1996, 42, 48; Б. Перуничкић, *Крушеваци у једном веку*, 414, 439–451, 507–510, 524–547.

¹³⁹ Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 287.

¹⁴⁰ А. Николић, *Султански спахилуци (мукаде) у Србији*, 34.

односа у градским насељима, осетљиво питање доказивања власништва тапијама уставобранитељи су решили тако што су спорне земље издали муслиманима – наводним власницима – у закуп, а потом их је држава откупила. Тако су, на пример, поступили 1841. године у Смедереву, а слична одлука донета је и за турску земљу у Ваљеву.¹⁴¹

Земљишни посед муслиманског становништва у градским насељима чинили су већином кућни и дућански плацеви. Те парцеле су током прве владавине кнеза Милоша откупљивала приватна лица, којима су уредно издаване тапије. Међутим, доласком на власт уставобранитеља, у многим случајевима из нејасних разлога, тај откуп проглашен је ништавним и купцима је новац враћен. У другим случајевима, напротив, продаја је призната и купцима су издате нове тапије.¹⁴²

Правни статус градских плацева исељеног муслиманског становништва Намесништво је решило 1839. године. Донета је одлука да плацеви чији су власници познати припадну општинама, да се вакупски плацеви доделе црквама на коришћење (не и у власништво), а држави да припадну избеглени плацеви (они који су имали власника, али га у време доношења уредбе више немају или није познат). Општински и државни плацеви могли су бити продати Србима, по највишој цени од 3 талира за плац прве класе, односно 2 за плац друге и 1 талир за плац треће класе. Из уредбе су изузети турски плацеви у Београду изван шанца, будући да око права муслиманског становништва изван градског подручја још увек нису били постигнути договори. Наиме, остало је отворено питање да ли се права муслимана односе и на тзв. војводлук, део земљишта око градског насеља у коме је муслиманско становништво поседовало обрадиво земљиште.¹⁴³

Ограничени у власничким правима и привредној делатности услед нових друштвених околности, многи муслимани у градским насељима Србије економски су пропадали, јер су преоријентацијом

¹⁴¹ Земљишне парцеле које је муслиманско становништво имало у градским насељима најчешће су обрађивали Срби, а не муслимани, плаћајући договорене количине производа – од деветине до четвртине, зависно од случаја до случаја и од насеља до насеља. Питање коришћења турског обрадивог земљишта у атарима градских насеља решено је тако што су уживаоци земље третирани као закупци муслиманскихседа, који су на име закупа давали Турцима десетак од производа. Прикупљени десетак продаван је на лицитацијама и из добијене суме исплаћивани су власници земље, углавном исељени у Босну (АС, ДС, 1841, Но 11, 233, 371, 442; МФ, П, 1841, ф. V, РНо 378; МФ, П, 1840, Дел. протокол бр. 113, 154; Зборник закона 30, 1877, 267–268).

¹⁴² Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 61; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 181–182.

¹⁴³ Зборник закона 30, 1877, 255–256, 268–269.

привреде са транзитне трговине на трговину стоком, у првом реду свињама, којом нису хтели да се баве, изгубили послове, а иселавањем муслиманског и досељавањем хришћанског становништва у градска насеља почели су да губе и тржиште за оријенталну робу. Ономогућени, поред тога, да због политике Порте продају куће, плацеве или земљу у градском атару Србима, многи муслимани сасвим су осиромашили или су били принуђени да се иселе не продавши имање, које је препуштено пропадању. Њихова непродата имања обрађивали су Срби, уз одобрење српских власти које је периодично обнављано. Само мањи део муслимана, и то претежно у Београду, где је цена земљишта постепено расла, успео је да по повољној цени прода имања.¹⁴⁴

У сеоским насељима, турска земља начелно је продавана на лицитацијама или је издавана у закуп. Највише су продавани или узимани у закуп закоси (ливаде) и јалије (пашњаци), посебно у југозападним деловима Србије.¹⁴⁵ Приликом откупа турске земље у сеоским насељима, српске власти залагале су се за право прече куповине уживалаца земље. Међутим, право прече куповине обавезивало је само Турке који су остали да живе у Србији, док су они који су се иселили могли да понуде имање на продају било коме. Дугогодишња пракса отежања уживалаца земље да купе парцеле које обрађују или их на други начин користе, ономогућавала је власника земље да је прода другом лицу. То је навело уставобранитеље да одступе од начела права прече куповине. Стога је Државни савет 1843. године оставио уживаоцима рок до Петровдана 1844. да откупе земљу коју обрађују и дозволио власницима да је после тога рока продају било коме. Поред тога, 1845. године донет је пропис којим се признавала само куповина од власника који поседује тапију чију је аутентичност потврдило Министарство иностраних дела. Његов посед

¹⁴⁴ Б. Перуничих, *Земљишна својина у Србији*, 290–291; *Грађа за историју Београда од 1806. до 1867.*, књ. I, приредио Рајко Веселиновић, Музеј града Београда, Грађа, књ. 1, Београд, 1965, 66–67, 80, 94–95, 100–104, 219–220, 261–262, 314, 369–370. Економско пропадање муслимана сликовито показује положај Хасан-аге Аталаша. Он је раније био у стању да позајми и врати 10.000 талира, а 1841. године тврдио је да се „од мои добара аренда узима, а ја [...] кукам, моје ливаде, моје башче, и остала добра [...] да могу [...] ништо учинити се [...]. Призови капетана Вула, нека ти он каже, [...] данас да није Лазе Магације у Београду, јаби крепо ко пасче“ (АС, МФ, П, 1841, ф. V, РНо 378). Занимљиву причу о осиромашењу богатог лешничког Турчина Хаџи Хамзе забележио је Милан Ђ. Милићевић, *Успомене 1831–1855*, Београд, 1952, 133–134.

¹⁴⁵ *Ивањица, хроника моравичког краја*, Београд, 1972, 26. Из докумената о откупу турских имања у моравичком крају после 1833. године стиче се утисак да је већина парцела купљена, а мањи део издат у закуп.

морао је да буде на терену „ислеђен“ од стране „људи којима је ствар позната“, који би потврдили да припада власнику у наведеним границама.¹⁴⁶ Уредба није постигла очекивани ефекат, па је у строжој форми поновљена 1845, а потом и 1847. године, када је изричито наглашено да је ништавна свака продаја која се не заснива на прописима из 1845. године.¹⁴⁷

Неовлашћено заузете турске земље било је веома много, јер је заузимања дуги низ година. Власти су у више наврата (1849, па поново 1852. године) покушавале да спрече неовлашћено заузимање турске земље. Указом из 1852. оно је, уколико није примењивана сила, третирано исто као неовлашћено заузимање општинске земље, али тиме та земља није била заштићенија, јер ни општинска није још увек била у довољној мери заштићена. За насилно одузимање одговарало се пред редовним судом. Многобројне спорове и судске процесе, настале оспоравањем права власништва над земљишним парцелама некада у поседу Турака, власти су покушале да коначно реше 1843. године допуном *Закона о повраћају земаља*, којом је било предвиђено да уживалац може задржати некадашњу турску земљу уколико докаже како је и када дошао у посед; уколико не успе, земља је постајала државно власништво.¹⁴⁸

И поред јасних уредби, откуп турских земаља пратиле су велике злоупотребе и многобројни судски процеси, који су, према мишљењу власти, непотребно затрпавали судове, јер су обично вођени око доказивања права власништва држаоца и новог власника који је земљу откупио од Турчина. До спорова је најчешће долазило стога што, с једне стране, српски поданици нису поштовали уредбе, па су, одлазећи у Турску и купујући од Турака земљу по границама које су Турци одредили, били принуђени да судски доказују власништво над земљом у наведеним границама, или да га, што је био чест случај, судским одлукама губе. С друге стране, Турци су пристајали да учествују у злоупотребама српских поданика, који су од њих откупљивали много веће парцеле од оних којима су стварно располагали. Тако је, на пример, старешина Сврљишког среза од једног Турчина из Бање откупио и добио тапију на 2.000 дана орања, односно на целу бањску утрину са шумом, иако је Турчин располагао са свега 20 дана орања земље у бањском атару, због чега је бањска општина са старешином среза водила судски спор.¹⁴⁹

Држава је на себе преузела откуп великих комплекса земљишта исељених муслимана, јер их је најчешће уживало више корисника. Ти

¹⁴⁶ Зборник закона III, 1847, 86, 168–169.

¹⁴⁷ Зборник закона IV, 1849, 37–38.

¹⁴⁸ АС, МФ, П, 1841, ф. V, РНо 357, ф. VI, РНо 419, 423; 1843, ф. VI, РНо 1; Зборник закона VI, 1853, 151, 153; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 346.

¹⁴⁹ Д. Милић, *Трговина Србије*, 59; Зборник закона IV, 1849, 37.

велики комплекси земље, као и они које држава још није откупила, али их је третирао као привремено државно власништво, давани су у закуп, обично на три године, као и остала државна добра. Та земља је повремено и продавана, како сељацима или селима која су је користила, тако и другим заинтересованим лицима.¹⁵⁰

У принципу, требало је да уживаоци откупе турску земљу, али су они показивали премало ентузијазма, посебно када је један комплекс земље истог власника користило неколико или, чак, неколико десетина породица, јер нису сви били спремни или нису могли да у исто време откупе коришћене парцеле. Тако је Челебија Алил-Агић из Ниша поседовао у Крушевачком округу земљишне комплексе вредне 800 аустријских дуката, које је користило преко деведесет породица. Већина је 1855. године била спремна да откупи своје парцеле, али не и девет породица. Држаоци који нису могли или хтели да откупе земљу, предлагали су да је откупи држава, а потом, када буду у могућности, да је од ње прекупе. Таква пракса откупа турских земаља није била ретка, посебно на почетку владавине уставобранитеља. Како је време одмицало, а спремност сељака да откупљују коришћене парцеле није расла, све чешће је државна управа прибегавала продаји тих честица на лицитацији. При таквим продајама земље исељеног муслиманског становништва нови власници су увек били обезбеђени тапијама. Међутим, и тада је долазило до спорова, не око власништва, већ око неисплаћених прихода са купљеног земљишта – нови власници инсистирали су на предаји заостале десетине.¹⁵¹ Непродате земљишне комплексе муслиманског становништва државна управа је давала у закуп. Велике комплексе (од 20 и више дана орања) узимали су у закуп најчешће трговци из околине, док су мање комплексе закупујивали људи различитих занимања, често чиновници локалне управе.¹⁵²

Откуп турских земаља био је успорен и због тога што државна управа није инсистирала на спровођењу договора с Портом. Заостало турско земљиште држава је откупљивала постепено, повремено и у размаку од неколико година између две куповине од истог власника, посебно када су у питању били већи комплекси. Тако је, на пример, део

¹⁵⁰ АС, МФ, П, 1841, ф. IV, РНo 292, ф. V, РНo 378; 1843, ф. VI, РНo 1.

¹⁵¹ Нови власници тражили су исплату неисплаћене десетине, јер је као нереализовани приход некадашњег власника ушла у цену земљишта, али је сеоско становништво одбијало да је исплати, сматрајући је државним приходом. Ни држава није допустила исплату десетка приватним лицима, сматрајући је такође државним приходом (АС, МФ, П, 1840, РНo 171).

¹⁵² Б. Перуничих, *Крушевац у једном веку*, 556; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 345; АС, ДС, 1847, Но 322; 1852, Но 403; МФ, П, 1841, ф. IV, РНo 292.

сувата Лађевица откупљен 1837/38. године (112 плугова земље), део 1844, а највећи део тек 1853. године. Међутим, ни тада цео суват није био откупљен. Земља је откупљена с намером да се на њу населе породице из Кривића Аде и неки досељени Црногорци, али је и после откупа давана у закуп.¹⁵³ С друге стране, ни део исељених Турака није увек био спреман да прода своје парцеле, а неретко су и прецењивали вредност своје земље, због чега нису лако налазили купца. Али, ни државна управа обично није била спремна да плати стварну цену. Настojала је да је откупи по минималној цени, често и упола нижој од стварне. Тако је, на пример, Хасан-ага Аталаш, када се исељавао из Србије, тражио за аду Шибенац у Шабачком округу 12.000 гроша. Окружно начелство и главни казначеј нудили су му само 3.000, иако су сами проценили да земља вреди око 6.000 гроша.¹⁵⁴ У неким случајевима српске власти нису биле заинтересоване за брзо регулисање имовинских односа са исељеним Турцима, јер су им власници земље били политички противници са којима су водиле спорове и око других питања. Такав је био случај с откупом земаља браће Френчевић (Вренчевић) из Крушевца, чији су наследници чекали дванаест година на продају имања и на наплату штете учињене при њиховом изласку из Србије.¹⁵⁵

Поводом напада турских низама на енглеског конзула Томаса де Греније Фонбланка 1858. године, Државни савет је на две седнице расправљао о поновном покретању захтева за исељавањем муслиманског становништва и решавањем питања њихових поседа у Србији, али је процењено да политички тренутак није повољан и од захтева се одустало. Питање исељавања муслиманског становништва искористила је и Порта приликом сазивања Светоандрејске скупштине исте године, како би пред великим силама оправдала слање мисије у Србију и контролу над радом скупштине, иако није имала намеру да га покреће.¹⁵⁶ Тако је процес откупа турских земаља убрзан тек након бомбардовања београдске вароши 1862. године. Продаје су учестале у Београду, али и у другим градским насељима. Да би се што брже продала имања исељених муслимана, Државни савет донео је одлуку да се одступи од старог правила да власништво мора бити потврђено тапијом, па је потврда османских власти да је имање у власништву било довољан доказ за пренос власништва над некретнинама које је од Турчина купио

¹⁵³ Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 346.

¹⁵⁴ АС, МФ, П, 1841, ф. V, РНo 378.

¹⁵⁵ Б. Перуничкић, *Крушевци у једном веку*, 414.

¹⁵⁶ Љубодраг П. Ристић, *Велика Британија и Србија 1856–1862*, САНУ, Балканолошки институт, посебна издања 102, Београд, 2008, 103, 112.

Србин.¹⁵⁷ Тада су ради откупа ових непокретности формирана и ортачка друштва, посебно у Београду, јер је дошло до наглог пораста цена. Ортачки капитал обезбеђивао је откуп већих комплекса и каснију изградњу већих објеката. Раст цена некретнина одржао се и касније и чинио је улагања у непокретности веома профитабилном делатношћу. Он је посебно дошао до изражаја у време коначног исељавања муслиманског становништва, праћеног дуготрајним преговорима и очекивањем њиховог повољног исхода. Тај скок је омогућавао да уложени новац за годину или две донесе дотад невиђену добит, па је кућа купљена 1867. године за 3.050 дуката, на пример, могла већ 1869. да буде продата за 4.000 дуката. По исељавању муслиманског становништва, њихова заостала имања, сада у власништву државе, издавана су на лицитацијама у закуп, док не би била продата, такође на лицитацији. Било је предвиђено да се приликом продаје тих имања половина излицитиране цене мора положити у готовини „у течају више недеља“, а за остатак „примаће ји [купце – Б. М. К] Управа фондова за дужнике о давању новца под интерес из касе њене“.¹⁵⁸

Ни исељавање муслиманског сеоског становништва из неколико села у Подрињу није било потпуно решено. Наиме, они су под претњом војне силе исељени у лето 1834. године, с тим да им је омогућено да покретно имање однесу, а усеје саберу. Чим су се иселили, њихова имовина стављена је под надзор српских власти, док су села која су одбила да се иселе спаљена. Међутим, неке од исељених породица вратиле су се, па су 1844. године у једном од тих села – Петрцу – живеле „24 фамилије Турске“.¹⁵⁹ Имајући у виду мали број преосталог муслиманског сеоског становништва, може се сматрати да је то питање ипак било решено.

¹⁵⁷ Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, 626–628.

¹⁵⁸ Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, књ. II (6. јануар 1863 – 8. април 1864), приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Два столећа, књ. 8, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд б. г. [2005], 92, 110, 114, 227–278, 429; Ил. Н. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, књ. I, Београд, б. г. 194–197, 200–203, 206–208. Приликом продаје десет муслиманских имања у Београду крајем 1867. и почетком 1868. године, приходовано је 514.012 пореских гроша и 20 пара (Исто, 197).

¹⁵⁹ Ј. Гавриловић, *Речник географско-статистички Србије*, 122; Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Историјски институт, посебна издања књ. 44, Београд, 2003, 64–65.

Промет и вредност пољопривредног земљишта

Утемељење приватног власништва над земљом, посебно над обрадивом земљом, све масовнији прелазак на земљорадњу и све ограниченије могућности крчења довели су, током владавине уставобранитеља, до промета пољопривредног земљишта, па је оно добило прометну, односно тржишну вредност.¹⁶⁰ У градским насељима промет земљишта, у првом реду кућних и дућанских плацева, био је уобичајен још у време прве владавине кнеза Милоша. У Београду је препродавано и пољопривредно земљиште, претежно баште, које су се налазиле изван градских капија.¹⁶¹ Међутим, промет земљишта у сеоским насељима био је тада готово непознат и постао је учесталији тек у време уставобранитеља, да би био омасовљен у наредном периоду – када је интензитет крчења шездесетих и седамдесетих година XIX века јењао.

Интензивнијим развојем земљорадње средином XIX века заједничко земљиште се, и поред настојања власти да га сачува, све више смањивало. Стога су се уставобранитељи, спречавајући заузимање општинског земљишта, фактички определили за ширење приватних земљишних поседа претежно куповином. То опредељење било је у складу са схватањем приватне својине у духу римског права, а искристалисало се средином века, када је укинута право првокупа за суседе, предвиђено *Грађанским законом*. Право прече куповине изазивало је многе спорове и, поред тога, успоравало или отежавало промет земљишта. Укинута је 1847. године и задржано само за најближу родбину и „смеснике“, односно задругаре.¹⁶² Од тада су власти подстицале, као што је раније речено, чешће него ранијих година продају турске земље на лицитацијама, уколико корисници не би били спремни да је откупе.¹⁶³

Стиче се утисак да је промет земљишта у сеоским насељима вршен претежно на лицитацијама, најчешће приликом судске наплате дугова и продаје земље и имања малолетних наследника.¹⁶⁴ Тај утисак је тешко проверити, јер је, као што је поменуто, тапијама придаван мали значај, па нису чуване, а нису нађене ни књиге тапија. И приликом продаје за дуг и приликом распродаје заосталог имања умрлог старешине домаћинства

¹⁶⁰ Д. Милић, *Привредни развој Тимичке крајине после 1833. године*, 60.

¹⁶¹ *Грађа за историју Београда*, 51–52, 55–56.

¹⁶² Зборник закона IV, 1849, 24–25.

¹⁶³ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 557.

¹⁶⁴ *Уредба о поступку и руковању са пупиларним новцима и с покретним имањем, које би се за пупилу задржало*, Зборник закона VI, 1853, 147, 149, чл. V.

с малолетним наследницима, промет земљиштем вршен је продајом на лицитацијама. Купци тог земљишта били су готово увек суселани, често и рођаци умрлог или презадуженог домаћина, а продате честице земље биле су углавном мале. О тим лицитационим продајама постоје писани трагови, мада је могуће и да је промет земљом вршен претежно директном куповином од власника, али није судски потврђиван тапијама, па о њему нема трагова.¹⁶⁵

Сељаци су куповали земљу не само да би увећали посед, већ и да би створили економски логичну целину поседа. На то упућује чињеница да су често рођаци куповали земљу из оставинских маса умрлих сродника и да су новодосељене породице често куповином формирале економске целине свог поседа, јер су при насељавању и деоби земље морале да се сместе на постојећем пустом земљишту, које често није обезбеђивало економски логичну целину.¹⁶⁶

Приликом лицитационих продаја сеоска имања обично су продавана по цени по којој су процењена уочи лицитације. Понекад је

¹⁶⁵ ИАВ, Окружни суд Ваљево, 1861, кут. VIII, АНо 748; АС, Начелство округа Шабачког (=НОШ), 1840, АНо 145. Према решењу из 1844. године тзв. пупиларна добра могла су да буду продата само на лицитацији. Предлог Министарства правосуђа из 1856. године да се уведе продаја пупиларних имања без лицитације, уколико постигну цену за трећину вишу од процењене, одбијен је и она су и надаље продавана искључиво на лицитацијама (Зборник закона IX, 1857, 73–74). Без лицитације могла су да буду продата покретна пупиларна добра, и то само пунолетним наследницима оставиоца или његовој удовици, уколико су им нужна за обављање привредне делатности и уколико нико други од наследника не жели исто добро за себе (Зборник закона IX, 1857, 77–78). Стога је приликом оставинских поступака малолетних наследника лицитацијом продавано и покретно и непокретно имање, уколико њихови тутори нису пристајали да се брину о њему, што је био најчешћи случај. Новац од продаје полагао је у тзв. пупиларне касе окружних судова и пласиран у кредите.

¹⁶⁶ Када је у близини Непричаве неки Мијајло формирао имање на једном брежуљку које није „ничије, већ алијско [...] отреби онде земље, на њој посади 140 дрвета шљива и начини себи једну колебу [...] не престане и даље около колебе своје притребљивати по мало земље, садећи на истој воћњаке, на којој отребљеној земљи и кућу потом подигне“. Када је запретила опасност да на околној земљи буду насељени Јадрани, Непричавци „таки измоткују ону земљу на 28 части или ти рећи 28 фамилија“, а ниједан део не добије Мијајло. Због тога Мијајло „које новцем које меном друге земље у разна времена от означени 28 части земље откупи 19.[...] Будући да су речене части измешане заостале с частима Мијајловим и причињавале сметњу и Мијајлу и именоватој деветорици, [...] пређе 6 година [...] молио се је Мијајло [...] да би му дозволили откупити и оно 9 части“. Он је два парчета земље заменио, а седам купио, плативши за сваки по седам гроша (Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 160–161)

било тешко, па и немогуће, наћи купца спремног на куповину по тако процењеној вредности и некретнине су продаване по нижој цени. На то је свакако утицала околност да је већина сеоских породица била обезбеђена имањем и да је, поред тога, имала могућност да посед прошири крчењем и захватањем, а не само куповином. То, између осталог, показује и извештај Вула Глигоријевића, кнежевог изасланика, који је био упућен у Палеж да прода неке парцеле земље. Он није могао да по процењеној вредности прода сељацима некадашње турске земље које су обрађивали, па се жалио: „парче по парче, проценио сам свако, но ни један комад по његовој вредности и процени мојој нисам могао продати, јер они који такве држе, нису [процењену – Б. М. К.] вредност за њи дати тели, а други нема ко да иј купи“.¹⁶⁷ На сличан закључак наводи и мишљење чиновника чачанског окружног суда из 1840. године да је тешко обезбедити продају имања заложених за дуг, без обзира да ли су тачно процењена, прецењена или потцењена, јер „селска добра лица каквога, у колико му драго процењена била, никоме [се] у случају нужде продати ни за најмању цену неимају зато, што је свакиј на својој баштини и добру у селу где се имање чије продаје, па једно зато, што имају своје имање, друго, што ни фамилију страдајућу упропашћавати коншије нећеју, остају добра непродата“.¹⁶⁸ Овакве околности продаје указују и да је цена земље у сеоским насељима била ниска. Таквој цени доприносила је и незаинтересованост солвентнијег градског становништва за куповину обрадиве земље изван атара градског насеља. Његова, пак, заинтересованост могла је обезбедити већи промет обрадиве земље у сеоским насељима.¹⁶⁹

Промет земљишта у сеоским насељима био је током прве половине XIX толико ограничен да се још ни крајем владавине кнеза Милоша није тачно знала стварна, тржишна вредност земље, па сеоско становништво још увек није могло ни приближно тачно да процени вредност сопствене земље. То, поред осталог, показује пример Зарије из Горића, досељеника из Осата, који се колебао у процени вредности сопствене земље скоро за два и по пута (чак за 700 гроша). Његова

¹⁶⁷ Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 356.

¹⁶⁸ АС, МФ, П, 1840. РНо 196.

¹⁶⁹ Према подацима пописа из 1862/63. године о поседима градског становништва, већина је имала земљишни посед у градском насељу, а само су малобројни имали имање у сеоским насељима. У неким случајевима поуздано се зна да су та имања била у родном месту власника, што указује да нису била купљена, а у другима се то може претпоставити (Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Историјски институт, посебна издања, књ. 36, Београд, 2002, 134, 172).

земља, „на којој имаде тридесет година [...] како седим и радим, не сумјајући се ни најмање да неће моја бити; орао сам, крчио и заграђивао“, припала је по пропасти устаничке Србије Асану Булићу и он ју је 1836. године продао Лазару Теодоровићу, а не Зарији. Зато је Зарија молио кнеза Милоша да је купи и био је спреман да плати више од цене коју је платио Теодоровић, али није могао да процени колико је Теодоровић платио, односно колико је земља вредела, па је изјавио: „ако је [Теодоровић – Б. М. К.] дао 500 гроша [он ће да плати – Б. М. К.] 700 гроша, ако је дао 700 гроша 900 гроша, а ако је дао 900 гроша 1.200 гроша драговољно“.¹⁷⁰ И почетком педесетих година сеоско становништво још увек је тешко могло да процени вредност обрадиве земље, како у областима с развијеном земљорадњом, тако и у областима у којима земљорадња није била развијена.¹⁷¹ Тада стварну вредност земље нису биле у стању да процене ни комисије за процену вредности имања заложених ради кредита из пупиларних каса (којима се најчешће обраћало сеоско становништво), јер се стварна вредност није ни знала. Због тога се често испостављало да комисија приликом тих процена прецени вредност имања и за неколико хиљада гроша, због чега од његове продаје није могао да буде наплаћен дуг.¹⁷² Исто тако, догађало се да процењена вредност поседа приближно исте величине у истој локалној средини буде веома различита. Мада је на вредност могао да утиче и квалитет земљишта, а не само величина поседа, вероватније је да су разлике настале због недовољно дефинисане тржишне цене обрадивог земљишта. На такав закључак наводи чињеница да се ретко помиње цена неке површине обрадиве земље и још ређе цена земљишта по јединици мере, што је основна претпоставка за сигурну процену вредности и промет земљиштем.¹⁷³ Обично су при продаји навођене само

¹⁷⁰ Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 352.

¹⁷¹ АС, НОШ, 1840, АНо 113, 145; АС, НОУ, 1849, ф. VII, Р. 661, б. д. о.

¹⁷² Комисије нису могле да одговоре ни на поновљене захтеве централне управе да вредност заложених имања реално процењују (Зборник закона V, 1853, 25–26), вероватно стога што се реална вредност тих имања није ни знала. Много је мање вероватно да су комисије биле несавесне при проценама, јер су у њима учествовали људи у које је поверење имала и управа и становништво.

¹⁷³ Подаци о цени плуга земље према њеном квалитету су ретки и обично су везани за продају имања ради формирања градског или рударског насеља. Њих не даје ни попис из 1862/3. године, јер је у њему бележена укупна вредност имања домаћинства – земље са кућама и другим господарским зградама. На основу забележене вредности земље домаћинстава која су поседовала само једну честицу земље могло би се претпоставити да је један дан орања 1862/63. године просечно вредео између три и шест дуката, али тај закључак релативизује

границе земљишта према суседима, површина и цена продатог парчета, па се могло догодити да једном ценом буде исказано парче њиве, ливаде и шљивика продато истом купцу.¹⁷⁴

Због наведених околности, цена обрадивог земљишта на селу била је ниска, прецизније – била је ниска цена земљишта продатог на лицитацијама. Колико су ниске биле цене земље указује и податак да три дана ораће земље (1,71 ha) нису вредела ни колико један казан за печење ракије, па је требало скоро двоструко више земље да би се од њене продаје купио један казан.¹⁷⁵

У литератури, међутим, преовлађује мишљење да је цена земље у сеоским насељима средином XIX века и почетком друге половине века пала на нереално ниску због многобројних продаја имања презадужених сељака. Вероватније је, ипак, да је она и иначе била ниска.¹⁷⁶ Вредност обрадиве земље у највећем делу Србије била је таква због мале тражње, а не због прекомерне продаје за дуг. На такав закључак наводи чињеница да је обрадиво земљиште имало ниску цену и у Београду, најразвијенијем градском насељу. Наиме, у Београду је било много више купаца него у сеоској средини, а цене земљишта расле су уочљивије само при промету кућних плацева. Цена обрадивог земљишта у Београду осетније је почела да расте тек након одласка турског становништва 1867. године, када је, с једне стране, део њиховог пољопривредног земљишта искоришћен као грађевинско земљиште и када је, с друге стране, нагли

чињеница да су домаћинства која су располагала само једном честицом земље вероватно имала земљу лошег квалитета. (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 486, 491, 510; Бранко Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, Београд, 1990, 142)

¹⁷⁴ АС, НОШ, 1840, АНо 145; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 150.

¹⁷⁵ Приликом продаје целокупног имања умрлог Уроша Грујића из Врањске, начелство на првој лицитацији није продало његове сувласничке делове у казану, воденици и амбару, па су накнадном лицитацијом и они продати. Шести део казана, који је припадао Грујићу, продат је тада за 49 гроша и 20 пара, а шести део воденице за 20 гроша. На претходној лицитацији „три дана ораће [земље – Б. М. К] и ливаде са 100 дрвета шљива“ продати су за 156 гроша (АС, НОШ, 1840, АНо 145). Као што се види, цео казан је вредео 297 гроша.

¹⁷⁶ Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. II, САН, посебна издања, књ. СССIII, Историјски институт, књ. 9, Београд, 1958, 102; М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 40; D. Milić, *Trgovina Srbije*, 266, 269, 302. Уколико је продаја за дуг била најчешћи вид промета земљишта на селу, ниска цена земљишта при продаји на лицитацијама указује да је тим продајама тек започет процес формирања тржишне цене, који је, бар теоријски, требало да доведе и до пораста цене земљишта. Истина, и велика учесталост продаја, односно велика понуда, могла је да снизи цену земље.

развој града у све већој мери укључивао у градско језгро и некадашње пољопривредне површине.¹⁷⁷

Као што је и разумљиво, још нижу цену од обрадивог имало је необрађено земљиште, чак и земљиште обрасло шумом, без обзира да ли су шуме биле букове, грабове или храстове. Нарочито је ниска била цена кршевитог земљишта и земљишта обраслог „ситном гором“. О томе речито сведочи вредност имовине сеоских општина чија су имања пописана 1862/3. године. Наиме, тада је у неком срезу приближно једнаку вредност имало 20 и 200 дана општинске земље под шумом или утрином, као што је то било у Параћинском срезу, где је општинско имање села Пољане, које је имало 200 дана орања утрине и 200 дана орања под шумом, вредело 15 аустријских дуката, исто колико и имање села Стубица, које је имало по 150 дана утрине и шуме; исту вредност имало је и имање села Поповац, које је поседовало само 50 дана утрине (и 4 дана орања у њивама). Истовремено је имање села Горња Мутница, са 250 дана орања под гором, али на кршевитом земљишту, вредело само 5 дуката.¹⁷⁸ Овако ниска и неуједначена вредност општинског земљишта на малом географском простору показује да се ни тој земљи није знала стварна цена, вероватно стога што та земља није у прве две трећине XIX века коришћена за тржишну експлоатацију.

Вишу цену постизало је сеоско пољопривредно земљиште само у изванредним приликама, као што је откуп земљишта од стране државе ради изградње нових насеља, државних надлештава и слично. Тако је приликом откупа земљишта за планску градњу Деспотовице (Горњег Милановца) државна управа постигла споразум са сељацима да земљиште погодно за пресељење откупи по цени од 15 цесарских дуката за један плуг добре земље, по 10 за земљу средњег квалитета и по 5 дуката за рђаву земљу.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Грађа за историју Београда, 261–262.

¹⁷⁸ Бранко Перуничкић, *Попис становништва и пољопривреде у срезу параћинском 1863. године*, Београд, 1977, 50, 253, 271, 344.

¹⁷⁹ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, књ. I, 29. Цена од пет, односно четири дуката по плугу нуђена је и двојици Крагујевчана, чија је земља требало да буде откупљена за потребе барутног магацина на Матином брду у Крагујевцу, иако је била засађена воћем. Међутим, продавац чија је земља процењена на четири дуката није се сагласио са ценом, тврдећи да је земљу скупље платио при куповини. Тражио је и добио 12,5 дуката по плугу (Музеј Завода Црвена застава, Збирка грађе за историју Завода Црвена застава, рукопис, књ. II, 350).

ЗЕМЉОРАДЊА

Велике миграције становништва крајем XVII века и поновно насељавање Београдског пашалука током XVIII века претежно сточарима, очували су готово недирнут шумски покривач Кнежевине Србије и свели обрадиве површине на мале зоне. Непроходни планински предели служили су истовремено као природно склониште сточарске културе од освајача и/или ратовима изазваних опасности и као исходиште сиромаштва и/или традиционалних форми живота и привређивања, чије је разбијање омогућило тек стицање аутономије.¹⁸⁰ Освајањем аутономије (1815–1830), укидањем феудализма (1835) и убрзаним досељавањем становништва створене су претпоставке за бржи привредни развој и прелаз од натурално ка тржишно оријентисаним облицима привређивања и живота у свим областима, па и у пољопривреди.

Крчење земљишта и ширење обрадивих површина

Немачки путописац Вилхелм Рихтер објашњавао је још крајем тридесетих година XIX века сировост српског карактера чињеницом да су Срби народ који живи „у непроходним храстовим шумама“.¹⁸¹ Сретен Ј. Поповић је, сећајући се путовања из средине тридесетих година истога века, такође забележио да „свуда, и по самоме равном Поморављу, ништа друго не видиш него саме горе и дубраве“, и да „по њивама [...] беше пуно забележених и оголелих дрва, која су запамтила и [...] Немањићева времена, и између ових се орало и сејало“.¹⁸² И гроф Боа-ле-Конт сведочи 1834. године да се „непрестано виђа паљење шуме као начин којим се гради места плугу“.¹⁸³ Србију као земљу у којој је

¹⁸⁰ М.Чалић, *Социјална историја Србије*, 28–29.

¹⁸¹ Вилхелм Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године, приказ најновијих догађаја, карактеристика српског народа и топографска скица Кнежевине*, Крагујевац, 1984, 10.

¹⁸² Сретен Ј. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878. и 1880)*, Српска књижевна задруга, књ. 310–311, Београд, 1950, 214.

¹⁸³ *Србија у години 1834*, 25.

највећи део земљишта неискрчен или се тек у време њиховог путовања крчи видели су и други путници који су током прве половине XIX века бравили у земљи.

Крчење је савременицима изгледало тако распрострањено да им се чинило како је у првој половини XIX века било већ култивисано око трећине територије Кнежевине, а средином века чак две трећине.¹⁸⁴ Иако те процене нису тачне, оне сликовито показују утисак који је на савременике оставило убрзано стварање обрадивих површина. Тако интензивно крчење је током пола века, од стварања Кнежевине Србије до краја седамдесетих година, у знатним деловима земље променило пејзаж.

Када је 1833. године припојено шест нахија, које су биле ослобођене у Првом српском устанку, а нису биле део Београдског пашалука, Кнежевина Србија обухватила је територију од 37.511 km².¹⁸⁵ После присаједињења, већ 1834. године, извршен је и први општи попис становништва, чији је саставни део био и попис обрађених површина. Тим пописом у Србији је регистровано 397.893 дана орања, односно 226.787,6 хектара под њивама, 450.508,5 коса траве (94.606,8 ha под ливадама) и 166.750,75 мотика винограда, односно 9.504,8 ha под виноградима. Регистровано је и 12.595.687 стабала шљива.¹⁸⁶ Било је, дакле, укупно 330.899,2 хектара обрађеног земљишта, односно 3.309 km². Према томе, 8,82% државне територије било је култивисано.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Енглески конзул у Србији Фонбланк изнео је процену да „потребе Србије у потпуности покрива држање тек једне трећине њене плодне земље под усевима“ (Чедомир Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856), неутралност као независност*, б. м. [Београд], 2004, 9), а Јован Гавриловић је сматрао да је око половине земље било обрађено око 1844. године (Јован Гавриловић, *Речник географско-статистички Србије*, приредио М. Радевић, Београд 1994, 154).

¹⁸⁵ *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953*, Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, serija B, sv 1, Beograd, juna 1953, 4.

¹⁸⁶ Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 114.

¹⁸⁷ Према прорачунима Радоша Љушића, 1834. године било је култивисано 7% територије Кнежевине Србије. Од тога је на њиве отпадало 48,17%, ливаде 35,35%, винограде 3,65% и на шљивике 12,82% (*Кнежевина Србија*, 62, 91). Према подацима Емануела Тала, структура обрађеног земљишта била је потпуно другачија, иако је користио податке из пописа 1834. године, за који сматра да је био спроведен 1835, и који су скоро идентични подацима из *Сумарника*, који је објавила Лепосава Цвијетић. Разлика је настала због тога што су код Тала површине под ливадама и виноградима такође исказане у данима орања, а не у косама траве и мотикама, како су пописане. Према Талу, под њивама је било 390.768 дана орања (Tagwerke), под ливадама 453.716 дана орања, а под виноградима 164.912 дана орања, па је, према томе, под њивама било

Колику су површину заузимали шљивици тешко је проценити, будући да шљиве нису гајене плантажно, односно нису сађене у редовима. Ако се прихвати претпоставка да су у првој половини XIX века шљиве сађене на приближно исти начин као у другој половини века, односно „ред од реда и дрво од дрвета у размаку од 4–6 метара“, на једном хектару могло је да буде посађено приближно 400 стабала.¹⁸⁸ Према тој рачуници, шљивици од 12.595.687 стабала заузимали би простор од 31.489,21 ha. Укључивањем површина под шљивама, било би обрађено 362.388,4 ha земљишта, односно 9,66% територије Кнежевине.¹⁸⁹ Највећи део обрађеног земљишта био је под ораницама (68,47%), ливаде су се простирале на 28,57%, а виногради на 2,92% обрађених површина.

Регионалне разлике у степену култивисаности земљишта биле веома изражене и углавном су настале услед конфигурације и квалитета тла, микроклиматских услова и разлика у густини насељености или

33%, под ливадама 49%, а под виноградима 18% обрађеног земљишта (Emanuel Thal, *Serbiens Neuzeit in geschichtlicher, politischer, topographischer, statistischer und culturhistorischer Hinsicht* (=Serbiens), Leipzig 1840, 9). То је значајно поменути стога што је Мајкл Паларе, развијајући тезу о константном смањењу обрадивих површина у Србији, које је довело до осиромашења сељаштва у другој половини XIX века, његове податке узео као почетне за компарацију и почетак тог процеса видео већ тридесетих година. На основу Талових података, које је пренела Даница Милић (*Трговина Србије*, 54), дошао је до закључка: „Смањење обраде по глави становника могуће да је почело још тридесетих година 19. века“ (М. Паларе, *Балканске привреде*, 122).

¹⁸⁸ Станоје М. Мијатовић, Тодор М. Бушетић, *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, у: Српски етнографски зборник, књ. XXXII, Живот и обичаји народни, књ. 14, Београд, 1925, 12. Карић тврди да се на једном хектару садило око 250 стабала шљива (В. Карић, *Србија*, 254). Површина под шљивицима 1834. године израчуната је тако што је као средња вредност удаљености приликом сађења шљива узето 5 m, па је резултат добијен множењем броја стабала шљива (20 x 20) посађених у једном реду у дужини од 100 m и у ширини од 100 m.

¹⁸⁹ Шљиве су у XIX веку сађене на лошијем земљишту – у стрминама, око куће, на чаирима и у међама, па често није вођено рачуна о удаљености међу стаблима. На то указује и прича о Лазару Мутапу, Благоју из Кнића и Сими Паштрмцу током њиховог боравка у Црнући код куће Милоша Обреновића, по којој су трнокопима крчили земљу и „садили шљиве по потоку“ (Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 36). Један шегрт из Рекавца у Левачком срезу Јагодинског округа, на пример, имао је „чаир са шљивама и мало браника за ½ плуга“, а један ковач „једну ливаду од једне косе у шљивару“ (АС, МФ, А, Пописне књиге становништва (1840–1863) (=пописне књиге), јагодински округ, срез левачки, 1863, ред. бр. књ. 157). Због тога је овај прорачун дат само као илустрација, па површине под шљивама нису ушле у укупни збир обрађених површина.

окренутости сточарству одређених подручја. Најмање култивисаног земљишта било је у Подринском округу (8.202 ha). У њему су и површине под њивама и површине под ливадама биле најмање у Србији. По површинама под виноградима Подрински округ (са 33 ha) био је на претпоследњем месту, испред Ужичког, у коме је под виноградима било само 1,79 ha. Највеће обрађене површине постојале су у Пожаревачком (43.756 ha) и Ваљевском округу (36.633 ha), где је већина обрађеног земљишта била под ораницама. Највише земљишта под ливадама било је у Рудничком (12.216 ha) и Пожаревачком округу (11.351 ha), а под виноградима у Крајинском (1.385 ha) и Пожаревачком округу (1.177 ha), старим виноградарским крајевима (видети Табелу 3).

Табела 3: *Обрађене површине у Србији 1834. године*

ОКРУГ	Њиве		Ливаде		Виногради		Укупно ha
	дана	ha	коса	ha	мотика	ha	
Крајински	18557,5	10577,8	20447,5	4294,0	23888,5	1361,6	16233,4
Црноречки	17732,8	10107,7	28506,6	5986,4	11516,0	656,4	16750,5
Бањски	19534,5	11134,7	17161,5	3603,9	19390,5	1105,3	15843,8
Ђупријски	13034,0	7429,4	14968,0	3143,3	11508,0	656,0	11228,6
Пожаревачки	54873,5	31277,9	54055,0	11351,6	20299,3	1157,1	43786,5
Крушевачки	14894,3	8489,7	17999,8	3779,9	12311,3	701,7	12971,4
Јагодински	15812,0	9012,8	15416,0	3237,4	14275,5	813,7	13063,9
Смедеревски	16229,0	9250,5	21574,0	4530,5	11130,0	634,4	14415,5
Београдски	40490,3	23079,4	38636,5	8113,7	12874,8	733,9	31927,0
Крагујевачки	23996,5	13678,0	30077,5	6316,3	9350,5	533,0	20527,3
Руднички	28109,3	16022,3	58157,8	12213,1	9207,0	524,8	28760,2
Ужички	37288,0	21254,2	52828,0	11093,9	31,0	1,8	32349,8
Подрински	10201,5	5814,9	11212,0	2354,5	570,5	32,5	8201,9
Ваљевски	47343,0	26985,5	44244,0	9291,2	6158,0	351,0	36627,8
Шабачки	39777,0	22672,9	25224,5	5297,1	4240,0	241,7	28211,7
СРБИЈА	397873,0 ^а	226787,6	450508,6	94606,8	166750,8 ^б	9504,8	330899,2

Извор: Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 110–114.

Објашњења: дана = дана орања; коса = коса траве; мотика = мотика винограда. Узето је да дан орања износи 0,57 ha, коса траве 0,21 ha, а мотика винограда 0,057 ha.

а) У табелу је уписан збир, а не број из сумарника (397893 дана орања).

б) У табелу је уписан збир, а не број из сумарника (450508,5 коса траве).

У областима где је земљорадња била мање развијенија, култивисано земљиште већином се састојало од ливада. Овакав распоред обрадивих површина приметили су и путописци, па је Ендру Арчибалд Пејтон, на пример, забележио да се средином четрдесетих година XIX века долина око Љубовије, центра слабо култивисане области Србије, „састојала од лепих ливада са ретким хрстовима [...] то је, и тако изгледа, врт на једном месту, неговани енглески травњак и парк, на другом“.¹⁹⁰ Човекова интервенција на оваквим пејзажима готово је била неуочљива и давала је пределу само изглед питомих природних предела сличних уређеним парковима, а не изглед култивисаног подручја у ужем смислу речи. Сасвим је другачије изгледао пејзаж култивисаних области Србије које су већ биле оспособљене за земљорадњу.

Повећавање обрадивих површина

У Србији је у првој половини XIX века најлакши начин очувања плодности земљишта било стварање нових обрадивих површина, које је, као што је поменуто, вршено претежно крчењем.¹⁹¹ Плодност дотад необрађеног земљишта била је велика. Сматрало се, на пример, да један тежачки дан донесе у Србији већи принос од шест дана у европским земљама, управо због велике плодности доскора некултивисане земље.¹⁹² Друге агротехничке мере за побољшање плодности земље биле су непознате или су примењиване само спорадично и то углавном у пољопривредно најразвијенијим деловима земље или на местима где су постојале посебне природне погодности. И међу сеоским становништвом и код власти постојала је свест о томе да је искрчено земљиште веома плодно. Стога је, управо да би се нагласила плодност и нарочит квалитет искрчене земље, у различитим споровима око замене земљишта посебно истицано када је у замењеном комаду земљишта крчевина, па је и надокнада за такво земљиште била другачија. Нарочитом плодношћу одликовале су се речне аде. Оне су, међутим,

¹⁹⁰ Е. А. Пејтон, *Србија*, 109.

¹⁹¹ И у другој половини XIX века сматрало се да је плодност крчевина изузетно велика, па и да су толико плодне да деценију дају десетоструко већи род од рода на раније култивисаном земљишту: „На крчевини наравно да за десетак година, што ли, што год ратар засеје, сторицеју роди, и труд му се богато наплаћује, а после?“ (*Тежак*, година II, 1870, број 9, 15. марта 1870, 106).

¹⁹² О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 149; В. Карић, *Србија*, 595; Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. III, САНУ, посебна издања, књ. DXLVIII, Одељење друштвених наука, књ. 89, Београд, 1983, 30.

често биле изложене ванредним поплавама. Због тога су углавном коришћене као ливаде и пашњаци, а ретко када су сејане.¹⁹³

Добар квалитет земљишта био је само успутни учинак крчења. Основни смисао и циљ крчења било је стварање нових обрадивих површина. Поред крчења, нове обрадиве површине могле су бити створене и исушивањем земљишта. Међутим, исушивање земљишта, као и заштита већ створених обрадивих површина од поплава, нису скоро уопште примењивани у прве две трећине XIX века. Те мере биле су веома скупе и технички тешко изводиве.¹⁹⁴ Уместо тога, дешавало се да се сељаци, чије су земље биле плавне, преместе на сопствена трла – колибе у вишим деловима атара, где је напасана стока и вршена основна прерада млека, као што су учинили сељаци из Ацибеговца. Њих су, међутим, „прочи сељани“, не дозвољавајући им „да седе ди који хоће“, приморали да се врате у село.¹⁹⁵ За исушивање скоро уопште није била заинтересована ни државна власт, а када је примењивала одређене мере, чинила је то да би се од водених ерозија заштитиле неке државне институције смештене крај река (састанци, карантини или ђумруци). Само понекад примењиване су мере заштите обрадивог земљишта, као што је то учињено 1844. године регулацијом Дрине ради заштите Аде Бујуклића.¹⁹⁶ У низинским пределима је градња путева, обично подигнутих на насипу како би били обезбеђени од редовних поплава, била истовремено и мера заштите земљишта од поплава. Таквих путева било је изузетно мало. У Мачви, на пример, била су само два пута на насипу.¹⁹⁷ Понекад су и сељаци просећали речне кључеве, скраћујући речни ток у његовом најужем делу, како би плодно земљиште у кључу обезбедили од поплава. Ти покушаји нису били ни чести нити су увек

¹⁹³ Тако је, на пример, приликом спора села Богданице и једног сељака због крчевине у општинској шуми предложена замена земље, при којој је „шест стари, праведни и совестни кметова“ доделило сељаку „поред оне земље која му је пређе дата још за 1 плуг, а крчевину ону [...] парничарима [...], тим више што и у њему датој земљи једно окрчено парче имаде“ (АС, НОУ, 1849, Ф. IV, Р. 351, К. 5). Видети и: АС, МФ, П, 1841, ф. IV, РНо 292, ф. V, РНо 378; АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 1079, ф. V, Но 273; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 308–309; А. Алексић, *Мачва, с нарочитим погледом на поплавне прилике*, Гласник Српског ученог друштва (=СУД), књ. 72, Београд 1891, 7, 39.

¹⁹⁴ У Београду је, на пример, каналом исушена савамалска бара (АС, ДС, 1856, Но 10). Копање канала за одвођење воде из баре која се налазила усред државне ливаде у Коларима коштало је 800 гроша (АС, ДС, 1844, Но 410).

¹⁹⁵ Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 52, 210.

¹⁹⁶ АС, ДС, 1844, Но 533, 537.

¹⁹⁷ А. Алексић, *Мачва*, 39.

успевали.¹⁹⁸ Стога су нове обрадиве површине у Србији стваране првенствено крчењем, претежно паљењем растиња или тзв. бељењем одраслог дрвећа (уклањањем коре како би се оно осушило). Тако је, на пример, 1845. године у „Дубрави, тј. гори“ лесковачко-свиничке општине у Млавском срезу, створен забран и на њему су „усеви како јесењи тако и пролетњи на истим њивама велики [...] кроз које њиве више родне горе има, која се по неком кратком времену наравно обелити, изсећи и утаманити мора“.¹⁹⁹

Као што је поменуто приликом разматрања власничких права над обрадивим земљиштем, крчењем створено земљиште издвајано је из општинског земљишта, којим је располагало цело село, односно општина, и претварано у приватни посед. Процес крчења и издвајања искрченог земљишта из општинског трајао је интензивно и током прве владавине кнеза Милоша Обреновића и током владавине уставобранитеља, без обзира што је у време уставобранитеља потпуно напуштен принцип слободног захватања земље.²⁰⁰ Каснијих деценија тај процес био је мањег интензитета. Поред настојања државне власти да заштити општинско земљиште, томе је допринео и све мањи интензитет досељавања.

У Кнежевину Србију досељавало се углавном земљорадничко становништво, па је смештај досељеника обично подразумевао и њихово право на крчење земље. Досељеници су најчешће насељавани на државном земљишту, и тек уколико га није било у одређеној области, додељивана им је општинска земља. Досељеном становништву власти су одређивале подручја за крчевине, водећи рачуна о жирородним шумама и потребама староседелачког становништва.²⁰¹

Када је одређеним селима, односно сеоским општинама, дозвољено крчење, власти су преко среских старешина одређивале подручје нове крчевине, а сељани су могли да одреде редослед крчевина. Тада су честице за крчење дељене по пореским главама, а крчено је општинско земљиште, веома ретко државно. С дозволом власти

¹⁹⁸ Пресецање речног кључа, на пример, успешно су извела три села (Домуз-поток, Радовиште и Стари Ацибеговац) на реци Морави, али три друга покушаја нису успела (А. Алексић, *Морава, њено садање стање и могућности пловидбе*, Гласник СУД, друго одељење, књ. XI, Београд, 1879, 14).

¹⁹⁹ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 107.

²⁰⁰ Nikola Vučo, *Šume u procesu prvobitne akumulacije kapitala u Srbiji*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae X, 1983, 91.

²⁰¹ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 29–30, 53–54; АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 860, 1179, 1235.

добијено земљиште за крчевину није се могло одузети.²⁰² Стога су спорови око крчевина које су угрожавале коришћење других парцела или власничка права суседа углавном решавани заменом земље, тј. обезбеђивањем парчета земље сличних квалитета на другом месту, а не њеним одузимањем, чак и у случајевима очигледног угрожавања туђих права. Уколико је земља крчена без дозволе, могла је бити одузета.²⁰³

Проширивање приватног поседа крчењем претежно је вршено крчењем у суседству сопствене земље, ређе на мање или више удаљеном месту, а понекад и далеко од села. Стога су и нове обрадиве површине једне породице обично настајале на породичном поседу, углавном крчењем у забранима, који су ранијих деценија били намењени испашаи стоке, али и крчењем још необележеног заједничког општинског земљишта. У оба случаја подразумевала се дозвола власти, али она често није тражена и власти су, као што је већ поменуто, о постојању крчевине или њеном настајању често сазнавале тек ако би крчење изазвало спор.

Грађанским законом било је предвиђено прече право суседа да искрчи „дозвољену честу“, као и да се крчевина „између два успоредна суседа дели на поле дуж границе њихових земаља“, док је крчење „у бок туђе земље“ било забрањено, осим с дозволом суседа (чл. 233).²⁰⁴ Начин на који је регулисано ово питање сведочи да се држава још увек није одрекла система потеса, према коме је сваком власнику остављена могућност да преко сопственог имања стигне до заједничког земљишта за испашу стоке. Тај систем организације земљишта унутар атара био је преовлађујући и ефикасан када је сточарство било развијенија грана пољопривреде и вероватно је опредељење државних власти за његово очување проистицало из чињенице да је још увек у знатној мери сеоска привреда била заснована на сточарству, као и да је трговина стоком и даље била основа привредног развоја земље.²⁰⁵

²⁰² Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 322; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 161. На предлог среског начелства да се спор око крчевине у алији села Богданице реши тако што ће не само туженом, већ и четворици тужитеља бити одузета додељена земља, јер крче и преко одређене границе, окружно начелство је одговорило да се то не може учинити „почем је један пут нађено за нужно додати им, а за прво, т. ј. на онај случај, да кои од њи покушава више земље крчевином и завастином себи прибавити [...] налаже вам се да ви то не допустите и сваког таковог као кривца и преступника [...] овамо шиљете“ (АС, НОУ, ф. IV, Р. 351, К. 5).

²⁰³ АС, НОУ, 1849, ф. IX, Р. 841, К. 37; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 107; *Тежак*, година II, 1870, бр. 6, 30. јануара 1870, 70.

²⁰⁴ *Грађански законик од 11. марта 1844*, 120.

²⁰⁵ И у неким другим питањима коришћења туђе земље државна власт се поделила за очување постојећег стања, озакоњујући обичајно право (Р. Ђуровић, *Српски грађански законик и развитак србијанског села*, 368–369).

Када је једна породица крчењем прибављала нове њиве или ливаде, процес крчења могао је да буде веома дуг и да траје више година, па и деценију.²⁰⁶ Земља се најчешће крчила годинама, пре него је формирано парче погодно за обраду, мада има примера да је једно домаћинство искрчило рало земље за свега неколико дана, иако је земља била под ситном гором. Обично су крчени простори под шибљем или „ситном гором“, а ако су при крчењу обарана и одрасла жирородна стабла, одговарало се пред локалним властима. Уколико је крчење вршено колективно, током неколико дана крчене су релативно велике површине.²⁰⁷ Понекад су власници приватних парцела издавали у закуп необрађено земљиште, које би закупац крчио и користио неколико година, уз погодбу да по истеку закупа земља буде враћена власнику искрчена, очишћена и ограђена.²⁰⁸

У подручјима изван великих речних долина, местимично су и стрме падине претваране у обрадиво земљиште. Такви примери регистровани су крајем четрдесетих година XIX века. Њиве настале на стрминама, међутим, биле су изложене опасности од ерозије услед обилних пролетњих киша, па се догађало да земљу и усеве однесу бујице, као што је то био случај 1849. године у Ужичком округу.²⁰⁹ Упорност коју су показивали сељаци у настојањима да крчењем прошире посед била је у вези с немогућношћу да на други начин поправе квалитет обрадивог земљишта, односно његову плодност. Иако је крчење било спор и тежак посао, стварање нових обрадивих површина било је исплативо, јер је обезбеђивало релативно дугу плодност земље.

²⁰⁶ АС, НОУ, 1849, ф. XI, Р. 1046, К. 9. Сретен Максимовић из Богданице, на пример, имао је сведоке да је „зацело пре 15 год. у планини селској крчити започео, и сваке године до сада помало прикрчивао, и сада већ окрчио тако да је за обделаније сада способна“ (АС, НОУ, 1849, ф. IV, Р. 351, К. 5).

²⁰⁷ Приликом колективног крчења, током три дана искрчила су 34 човека из села Пилице око шест хектара земље (60.011,28 m²), која је пре 44 године била искрчена, а потом обрасла у папрат: „у понедеоник бели т. ј. 16. тек[ућег месеца]. 11 друга, у вторник 12 и у среду 13 људи“ искрчило је „140 фати дужине и 120 фати (60 у дну, а 60 у вр`у) ширине“ (АС, НОУ, 1849, ф. VIII, Р. 774, К. 14). Према савременим мерама, фат има 1,89 метара (Милан Влаинац, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. IV, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књ. CDLXXIII, Одељење друштвених наука, књ. 74, Београд, 1974, 979).

²⁰⁸ ИАВ, Окружни суд Ваљево, кут. IV, АНо 241.

²⁰⁹ Тада су у више села „водоплавом јако са земљом и усевом страдали, тако у врлети бивши“, јер је „вода земљу са разним усевима јаруге точила, подадошла и око 600 плуга земље засејате јесењим и пролетним усевима осула и у Дрину однела“ (АС, НОУ, 1849, ф. XI, Р. 1063, К. 10).

Ширење обрадивих површина било је толико интензивно у првој половини XIX века да је довело до великих промена у пејзажу, нарочито у плодним речним долинама. Сретен Л. Поповић био је фасциниран тим променама у долини Мораве. Први пут прошао је тим пределом крајем прве владавине кнеза Милоша, а други пут непосредно по стицању независности Кнежевине Србије 1878. године. Приликом првог проласка забележио је: „Иако је овим путем Морава наблизу, негде по, а негде и четврт сата удаљена, ипак нигде је ниси могао видети од густих шума и дубрава“. Приликом другог обиласка ситуација се драстично променила: „И сада, истина, не оскудева у лепим шумама – забранима и дубравама, али је сада скоро сва моравска доља, која је негде од брега до брега, с леве и с десне њене стране, и по два сата у ширини, искрчена и у њиве преобраћена“.²¹⁰ Крчење је било тако масовно да се већ средином шездесетих година сматрало да су у неким пределима, попут Китога, шуме уништене у толикој мери да недостаје и дрва за огрев. У Пожаревачком округу, који је био једна од најразвијенијих пољопривредних области Србије, у појединим селима је већ било нестало земље за крчење, па су локалне власти саветовале сеоске општине да употребе сеоску шуму која не роди жиром и „нуждним лицима за требеж оставе“.²¹¹ Почетком шездесетих година у многим областима у којима је земљорадња била развијена сеоске општине располагале су веома малим површинама заједничке земље. Вероватно је то било последица интензивног крчења, мада је могуће да су те општине и ранијих деценија имале мале комплексе заједничке земље. Тако је, на пример, у 38 села Параћинског среза 1863. године, под сеоским утринама било 1.404 дана орања (око 800 ha), највише у селима Плана, Пољане (по 200 дана) и Стубица (150 дана). Међутим, чак 13 села имало је десет или мање дана орања, а четири уопште нису имала утрину (Влашка, Клачевица, Дреновац и Извор). Само мањи део села у том срезу поседовао је шуме: на кршевитом земљишту шуму је имало пет села, а на нормалном земљишту осам. Под шумама на кршевитом земљишту било је тада 2.384 дана орања, док је на добром земљишту било 900 дана под шумом. Дакле, у овом срезу је око 1.872

²¹⁰ С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, 227.

²¹¹ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 101. Статистички уред објавио је да у Китогу, где су у време прве владавине кнеза Милоша постојале густе шуме с богатим жиром, „данас готово ни згодног дрвета за јарам одсећи се не може, житељи се у огреву снужавају те у врлетне планине [...] из далека довозити принуђени су“ (*Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 118).

ha било под шумом, а око 800 ha под утрином, па је просечно једно село располагало са око 49,26 ha шуме и 21,05 ha утрине.²¹²

Интензивно и масовно крчење довело је у свим деловима Кнежевине Србије до знатног повећања обрадивих површина. Повећане су површине свих врста обрадивог земљишта, највише њиве, али и ливаде и виногради. У подручјима где је гајена лоза, највише су увећане површине под виноградима. Сађење винограда подстицала је и државна администрација, па је оно распрострањено у целој Кнежевини, чак и у областима које нису биле погодне за виноградарство, попут Ужичког округа, где је крајем четрдесетих година винограда било у ариљској општини.²¹³

Ширење обрадивих површина било је у првој половини XIX века тако интензивно да су у пределима с развијеном земљорадњом мале сеоске општине појединих година приводиле култури између 50 и 100 дана орања (око 30–60 хектара) током само једне сезоне, као што је то био случај 1845. године у Пожаревачком округу у селима Златово, Страмница, Божевац и Шапина. У виноградарским подручјима је у једној сезони сајена лоза на површини од више десетина мотика, као у Млавском срезу исте године, када је у неколико села посађено по 30 мотика (1,74 ha) винограда више него претходне године.²¹⁴

Колико су, у односу на 1834. годину, укупне обрађене површине у Кнежевини Србији увећане до пописа становништва из 1862/3. године тешко је проценити, иако су тим пописом бележене површине под њивама, ливадама и виноградима и другим врстама приватног земљишта домаћинства, будући да су пописне књиге, као што је речено, знатним делом изгубљене, а сумарни попис није објављен. Ипак, могућа су одређена уопштавања на основу анализа стања забележеног у областима за које су књиге сачуване. У анализираним областима обрадиве површине више су него удвостручене у односу на 1834. годину. Стога се може претпоставити да су удвостручене у свим или бар у већини области Кнежевине Србије.

Нису све врсте сеоског земљишта до почетка шездесетих година XIX века увећане у једнакој мери. У областима с развијеном земљорадњом највише су повећане површине под њивама. У осталим подручјима су у приближно истој мери повећане површине њива и ливада. Површине под виноградима такође су знатно повећане, у неким

²¹² Б. Перуничкић, *Попис становништва и пољопривреде у срезу параћинском 1863. године*, на више места; Милан Ђ. Милићевић, *Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара из последњих девет година кнежева живота*, Београд, 1896, 208–209.

²¹³ АС, НОУ, 1849, ф. XI, Р. 1063, К. 10.

²¹⁴ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 93, 97, 113–115.

крајевима и више пута. У 26 села Горње Ресаве, која се није одликовала развијеном земљорадњом, на пример, обрађене површине увећане у односу на 1834. годину за 266,92%. Површине под њивама повећане су за 176,19%, површине под ливадама за 170,80%, а под виноградима за 63,09%. Шљивици су повећани нешто мање – за 48,07%. У Пожаревачком округу, на пример, који се одликовао развијеном земљорадњом, површине под њивама повећане су за 162,97%, под ливадама за 73,27%, а под виноградима за 502,97%, док су површине под шљивицима повећане за 84,38%.²¹⁵ И у другим областима у којима је била развијена земљорадња, процентуално повећање њива било је мање него у крајевима са слабије развијеном земљорадњом. То је и разумљиво, будући да су могућности ширења обрађених површина у појединим областима биле ограничене због конфигурације и квалитета земљишта.

Крчење земље праћено је, као што је речено, стварањем приватног имања и постепеним и све јаснијим дефинисањем права или власништва над деловима атара које је једно домаћинство користило. До пописа становништва из 1862/63. године, знатан део тог, раније само коришћеног земљишта, постао је приватно власништво сеоских домаћинстава, па је пописом признато и уписано као приватно власништво. Процес крчења, с једне стране, и процес дефинисања власништва, с друге, довели су до промене у структури приватног поседа сеоских домаћинстава. Између пописа 1834. и 1862/63. године домаћинства су стекла још једну врсту приватног земљишног поседа, поред њива, ливада и винограда. Тада су као приватно земљиште одређеног старешине домаћинства регистровани и браници, чаири, утрине и торови.²¹⁶ У селу Шапина, на пример, земљорадничка домаћинства (и једно домаћинство свештеника) пријавила су приликом пописа 1862/63. године као приватно власништво и 130 хектара торова (228 и $\frac{1}{4}$ дана орања). Чак четири домаћинства имала су 10 дана орања торова (око 6 ha), а једно и 25 дана.²¹⁷ Мада су сеоска дома-

²¹⁵ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 465–1279.

²¹⁶ Није реч о торовима у данашњем смислу речи, односно о склоништима за стоку, већ о врсти земљишта. О томе сведочи чињеница да су торови исказани у данима орања. Ради се о присвојеним деловима пропланака или шуме, називаним у другим крајевима Србије трлима или торинама, на којима је стока одмарала или ноћивала, а земљу те врсте обично су имала домаћинства која су успела да присвоје веће комплексе шуме (Ј. Павловић, *Колубара и Подгорина, антропогеографска проматрања*, 454–455; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 801–897; *Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша Обреновића*, приредио Р. Љушић, Крагујевац, 1997, 124; Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, Београд, 2002, 130; АС, МФ, П, 1841, ф. VI, РНо 419).

²¹⁷ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 881–897.

ћинства и ранијих година не само располагала забранима и чаирима,²¹⁸ већ их и поседовала, не може се утврдити у коликој су мери они сматрани приватним поседом, нити колика је била њихова величина. Неки примери из извора показују да су били само коришћени, али и да су корисници настојали да докажу право на власништво над том земљом, као што су свилајначки староседеоци покушали да остваре права над једним шумским забраном у својој општини на основу тога „што су њихови стари од пре 50 година онде своја трла, подруме и свињце имали, но није им било подељено, нити се је знало докле је који између њи ортака занимао“.²¹⁹ Утрине се као врста приватног земљишта ранијих година чак ни не помињу.²²⁰ Пописом из 1862/63. забележена је величина тих типова земљишта. Било је то земљиште које је претежно коришћено у сточарству, за летњу или зимску испашу стоке. Иако ова врста земљишта није била обрађивана, свакако се може сматрати бар минимално култивисаном. Од тог земљишта највише је било браника, које је поседовало готово свако домаћинство (видети Графикон 1).²²¹ Укључивањем површина намењених првенствено сточарству у приватни посед скоро сваког домаћинства са земљишним поседом, приватни земљишни посед сеоског становништва трансформисан је најкасније од почетка шездесетих година XIX века тако да је могао да компензује све мању расположивост заједничког земљишта при гајењу стоке.²²²

²¹⁸ Чаири и утрине обично нису били под шумом, већ су били пашњаци, који су у неким деловима земље и кошени. Појмом чаир означавања је у неким деловима Србије утрина, а у некима и окуђе. Повећањем становништва, сточног фонда и, нарочито, обрадивог земљишта сужавани су чаири око кућа, па су ради напасања стоке или кошења стварани забрани удаљени од куће, а у другој половини XIX века обрађивани су и неки забрани, због чега су за испашу стоке стварани нови (Т. Ђорђевић, *Економија и еволуција насеља*, 33, 35–36; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 143).

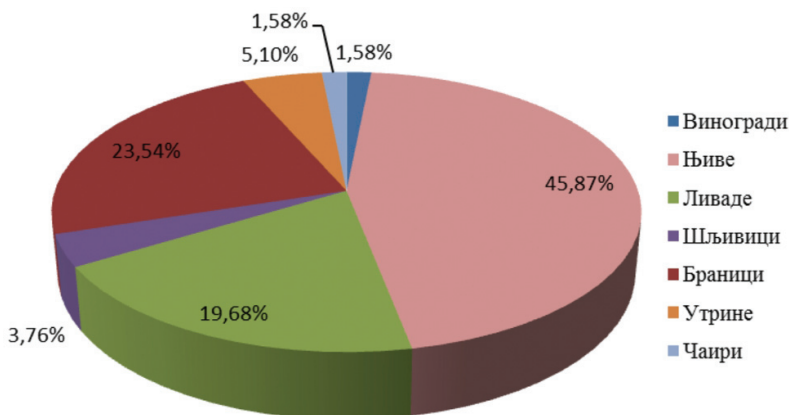
²¹⁹ Б. Перуничкић, *Горња Ресави 1804–1918*, Београд, 1989, 60.

²²⁰ Појам утрина, као ознака за заједничко сеоско земљиште, настао је касније од осталих појмова: „Око сваке куће био је велики заграђени простор, који се називао чаир, [...] са кога је скупљана храна у сењаци [...] за стоку преко зиме. Све остало земљиште било је слободно, [...] и по њему је свуда редом сва стока из села пасла целог лета. Оно се чак није никако ни називало, име утрина дошло је доцније.“ (Т. Ђорђевић, *Економија и еволуција насеља*, 33). Као ознака за приватно имање, појам утрина пре пописа из 1862/3. године није документован у грађи.

²²¹ Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави*, на више места. Површина под шљивицима 1834. године утврђена је методом објашњеном у нап. 188.

²²² Постоји свакако могућност да су домаћинства и раније, у време пописа из 1834. године, располагала утринама, али је тешко претпоставити да су биле у приватном власништву, због тога што власништво над земљом до *Хатишерифа*

Графикон 1: Структура приватног земљишног поседа у селима Горње Ресаве 1863. године

Извор: Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863.*

У земљишту намењеном земљорадњи, домаћинства су и надале имала највише земље под њивама, нешто мање под ливадама, а најмање под виноградама, што је и очекивана структура за климатске и привредне услове Србије средином XIX века. Велико повећање површина под њивама сасвим је разумљиво обзиром да је од средине XIX века земљорадња постепено постајала све доминантнија грана пољопривреде. Повећање површина под ливадама, међутим, није било довољно велико да би пратило пораст становништва. Према подацима В. Јакшића, површине под ливадама биле су смањене у односу на број становника (на 100.000 становника 1847. долазило је 75.029 коса траве, а 1867. свега 52.356).²²³

из 1838. и Закона о повраћају земаља из 1839. године још није било регулисано. Поред тога, у првој половини XIX века сеоска економија била је готово у потпуности оријентисана на коришћење заједничког земљишта у сточарству. Како је земљишта било довољно, није постојала ни потреба да се утрине претварају у приватно власништво. Овакав закључак поткрепљује и чињеница да ни забрани нису били у власништву домаћинстава и да су све до средине четрдесетих година XIX века коришћени само на основу права стеченог њиховим заграђивањем, а не на основу власничких права. Стога вероватно није било потребе да се деценијама раније дефинишу власничка права над утринама.

²²³ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 88.

Током шесте деценије XIX века ширење обрадивих површина је успорено, нарочито у крајевима где је пољопривреда била већ развијена. До краја шездесетих година, судећи према резултатима пописа из 1867. године, ширење обрадивих површина готово се зауставља. С једне стране, оштријим законодавством против крчења и бесправног пресељења (из 1862) сузбијана су даља бесправна ширења поседа, а у областима с развијеном земљорадњом већ је понестајало и површина за крчење, бар у обиму који не би угрозио функционисање сточарства. С друге стране, изгледа да је управо у то време досегнут оптимум величине земљорадничког поседа, што је такође било дестимулативно за даља интензивна крчења. Наиме, попис из 1862/3. године показује да је приватни посед у областима за које су сачувани протоколи пописа већ тада готово досегао величину коју је имао и 1867. године, када је спроведен попис пољопривредних површина у Србији.²²⁴ Логично је претпоставити да и у осталим деловима Србије није било много другачије, без обзира што је и привредни и друштвени развој Кнежевине карактерисала изразита регионалност.

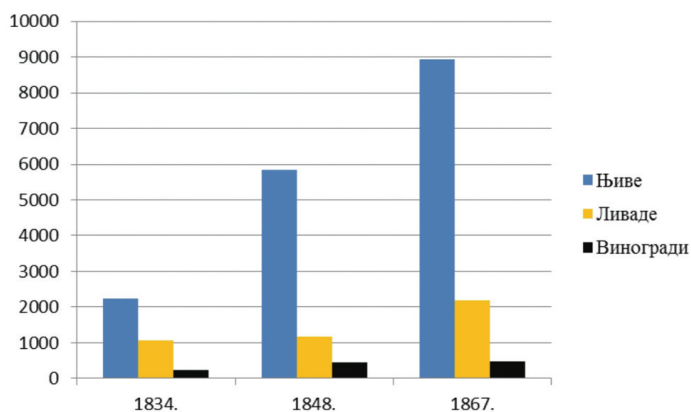
Све спорије ширење обрадивих површина посебно је изражено код ораница и, у нешто мањој мери, код ливада – управо оних врста земљишта које чине највећи део обрадивих површина у условима преласка са доминантног сточарства на доминантно ратарство. У неким областима, попут Горње Ресаве, чак су и смањене површине под њивама или ливадама. Једино су површине под виноградима наставиле да расту готово истим темпом као и претходних деценија. Спорадично сачувани статистички подаци за мање области Србије, углавном срезове, такође потврђују да је највећи део промена у величини обрадивог земљишта настао око средине XIX века. Сачувани извештаји среских старешина о обрађеним површинама, попут оног за Кознички срез из 1848. године, омогућавају да се обрађене површине упореде са онима из 1834. и 1867. године.²²⁵

²²⁴ Делимично су такви резултати последица чињенице да пописом из 1867. нису регистроване површине намењене сточарству – утрине, чаири и забрани, који су пописани 1862/63. године и који су чинили до трећине поседа у областима с изразитије развијеним сточарством. Међутим, уколико се и та околност узме у обзир, основни закључак остаје релевантан, јер се не може претпоставити да су повећаване површине намењене узгоју стоке, будући да у шестој деценији сточарство почиње такође да стагнира. Видети и: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, 46.

²²⁵ Број села Козничког среза мењао се између 1834. и 1867. године и постепено смањивао: 1834. срез је чинило 98 села, 1848. године 89, а 1867. само 71 село.

Ако се посматра период између 1834. и 1867. године, укупне површине обрадиве земље у Козничком срезу повећане су за 229,30%.²²⁶ При томе су површине под њивама повећане за 301,93%, под ливадама за 107,96%, а под виноградима за 81,10%. Већина тог повећања обрадивих површина остварена је до 1848. године. До тада су укупне обрадиве површине удвостручене (порасле су за 111,76%). У односу на 1834, њиве су повећане за 162,71%, виноградима за 86,27%, а ливаде само за 10,27%.²²⁷ Између 1848. и 1867. године повећавање обрадивих површина било је осетно спорије, па је обрадиво земљиште увећано за 55,50% у односу на 1848. годину. Њиве су у међувремену повећане за 52,99%, ливаде за 88,59%, а виноградима само за 3,74% (видети Графикон 2). Овакав темпо повећавања обрадивих површина указује да је интензитет крчења земљишта, као основног метода повећавања обрадивих површина, у другој половини XIX века јењавао.

Графикон 2: Повећање површина под њивама, ливадама и виноградима у Козничком срезу 1834–1867. године (у хектарима)

Извор: Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 112; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 462–463; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 104–109.

²²⁶ У 98 села Козничког среза било је 1834. године под њивама 3.905 дана орања (2.225 ha), под ливадама 5.026 коса траве (1.055 ha), а под виноградима 4.247 мотика (247 ha), укупно 3.527 ha. Шљива је исте године било 9.372 стабла (Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 112). Према попису из 1867, у Козничком срезу је било 71 село, у чијим је атарима под њивама било 15.550,15 дана орања (8.943,07 ha), под ливадама 8.229,75 коса траве (2.194,08 ha), а под виноградима 10.448 мотика, односно 477,32 ha (*Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 44–47). Број шљива, као што је речено, није забележен.

²²⁷ У 89 села Козничког среза 1848. године под њивама је било 10.255 рала земље, под ливадама 5.540 коса, а под виноградима 7.933 мотике. Површина рала у то време

Уколико се прихвати становиште да је највећи део култивисаног земљишта регистровано пописом из 1867. године настао до 1862/3. године и да је од тада јењао процес крчења, неминован је и закључак да су промене у структури и величини сеоских поседа биле све спорије. До њих је тада долазило у већој мери куповином новог земљишта, чији је интензитет ограничавао недостатак инвестиционог капитала на селу, па и у Србији уопште.²²⁸

Попис из 1867. године систематски бележи податке о обрадивом земљишту кроз приказ површина под пољопривредним културама и површина под ливадама и виноградима. Тада је у Кнежевини Србији под њивама било 604.352 ha,²²⁹ под ливадама 133.729,2 ha, а под виноградима 23.820 ha, укупно 761.901,2 ha култивисаног земљишта, без шљивика, који овим пописом нису били обухваћени (видети Табелу 4).²³⁰

приближно је одговарала величини дана орања (па су овде рала прерачуната у хектаре, као да је реч о данима орања). Тада је у срезу било обрађено 7.468,86 ha земље, од чега је под њивама било 5.845,35 ha, под ливадама 1.163,40 ha, а под виноградима 460,11 ha (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 462–463).

²²⁸ У том смислу могу се интерпретирати и подаци Владимира Јакшића о вредности пупиларних депозита (*Вредност непокретног имања у Србији у 1863. год.*, Државопис Србије II, 186, 77, 83). Наиме, он је запазио да је између 1843. и 1863. године порастао број сирочади у односу на број становника и, што је значајније, да се смањила вредност њихових појединачних иметака, посебно изражена кроз земљиште које би могло да се купи за тај новац. Иако је и сам уочио да вредност некретнина у Србији расте, Јакшић сматра да се то не односи и на сеоско земљиште, па податке интерпретира у смислу да појединачна вредност имања малолетних наследника опада. Ти подаци могу се интерпретирати и у смислу да вредност обрадивог земљишта на селу постепено расте, због чега треба више новца за куповину, односно да у другој половини XIX века и у сеоским насељима земљиште почиње да има тржишну вредност. То би било у складу с претпоставком о мањем интензитету крчења (Јакшић, чак, сматра да „нових крчевина нема“), које је присиљавало сеоско становништво да у већој мери купује земљиште, уколико жели да прошири или економски заокружи посед. Вредност су имале првенствено ограђене парцеле под њивама (М. Паларе, *Балканске привреде*, 129).

²²⁹ Приликом пописивања становништва бележене су и баштенске културе, али резултати нису објављени због малих вредности, па су површине под њивама добијене сабирањем површина под свим регистрованим културама, осим винове лозе.

²³⁰ *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

Табела 4: Обрађене површине у Србији 1867. године

ОКРУГ	Њиве		Ливаде		Виногради		Укупно ha
	дана	ha	коса	ha	мотика	ha	
Алексиначки	50988,4	29063,4	25308,1	1467,8	22685,6	4763,9	35295
Београдски	70342,8	40095,4	22814,9	1323,2	48618,4	10209,8	51628,3
Ваљевски	74967,9	42731,7	17554,5	1018,1	50840,5	10676,5	54426,3
Књажевачки	123820,4	70577,6	25631,3	1486,6	21268,8	4466,4	76530,6
Крагујевачки	93626,8	53367,3	33608,7	1949,3	45883,3	9635,4	64951,9
Крајински	60448,2	34455,5	48681,1	2823,5	36089,5	7578,7	44857,6
Крушевачки	51450,6	29326,8	29358,1	1702,7	28001,8	5880,3	36909,8
Подрински	32051,7	18269,5	1953,2	113,2	18643,7	3915,1	22297,7
Пожаревачки	113981,7	64969,6	55323	3208,7	85538,2	17927,4	86105,6
Руднички	31124,2	17740,8	8073,8	468,2	29085,2	6107,8	24316,7
Смедеревски	59951,6	34172,4	33985,6	1971,1	45029,8	9456,2	43139,7
Ужички	69781,7	39775,6	165	9,5	45314,6	9521,7	49306,7
Зајечарски	58155,2	33148,5	26327,8	1527	40491,3	8503,1	43178,5
Чачански	28935,9	16493,5	6679,8	387,4	26872,4	5643,2	22524
Шабачки	70639,1	40264,3	10934,4	634,1	35419,7	7438,1	48336,4
Јагодински	50341,8	28694,8	32290,4	1872,8	20612,9	4328,7	34884,9
Тупријски	44928,7	25609,4	31328,6	1817	36174,1	7596,5	35022,8
УКУПНО	1085537	618755,9	410018,3	23781	636569,8	133679,6	776216,6

Извор: *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

Објашњење: дана = дана орања; коса = коса траве; мотика = мотика винограда.

Као што се види, у Србији је 1867. године било обрађено 7.762.216,6 хектара, што је чинило 20,69% територије Кнежевине. Иако су током пописа бележене и површине под воћњацима и баштама, ти подаци нису објављени у детаљном попису, али их је објавио Владимир Јакшић у студији *Стање земљорадње у Србији* (Гласник СУД ХЛI, 1875). Према његовим подацима, тада је у Србији под воћњацима било 140.029 дана орања (37.808,83 ha), а 18.668 дана орања под баштама (10.640,76 ha).²³¹ Уколико се и те површине узму у обзир, процењујемо да би било култивисано 824.666,20 ha, односно 21,97% територије Кнежевине Србије.

²³¹ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 93–94.

Према резултатима овог пописа, обрадиве површине су у односу на 1834. годину више него удвостручене (повећане су за 134,45%). Највише њива било је у Књажевачком (70.577,6 ha) и Пожаревачком округу (64.969,5 ha), а најмање у Чачанском (16.493,4 ha) и Рудничком округу (17.740,7 ha). Највише ливада било је такође у Пожаревачком округу (17.927,4 ha), док су Ваљевски и Београдски округ делили друго место са скоро истим површинама под ливадама (око 10.000 ha). Виногради су били најраспрострањенији у Крајинском округу (2.823,5 ha), а друго и треће место делили су Смедеревски (1.971,1 ha) и Крагујевачки округ (1.949,3 ha), у коме је виноградарство веома напредовало. Најмање, пак, винограда и надаље је било у Ужичком (9,5 ha) и Подринском округу (113,2 ha), где је и ранијих деценија виноградарство било неразвијено (видети Табелу 4). Међутим, иако су и даље били најнеразвијенији окрузи по узгоју винове лозе, у оба округа виноградарство је у међувремену изузетно напредовало, па су површине под лозом у односу на 1834. годину повећане за 242,20% у Подринском и чак 430,72% у Ужичком округу.²³² И иначе су површине под културама које су раније мало гајене значајно повећане у свим областима Кнежевине Србије. То је сасвим разумљиво, будући да је посматрано време било време интензивног развоја земљорадње и да су почетне вредности биле веома ниске. Тако су у Јадру у периоду од 1834. до 1867. године површине под виноградима увећане чак 5,7 пута, док су оне под њивама и ливадама увећане четири, односно три пута, иако је област спадала у регионе са слабо развијеном земљорадњом.²³³

Резултате пописа из 1834. и 1867. године није могуће упоредити по окрузима, јер се у међувремену променила територија неких округа припајањем или одузимањем срезова, као и територије многих срезова. Анализе би се морале вршити појединачно за свако село, будући да су она премештана из округа у округ и, још чешће, из среза у срез.²³⁴ И

²³² Треба имати у виду да је део пораста виноградарских, и уопште обрадивих, површина Ужичког округа настао и због промене територије коју је обухватао у односу на Ужичку нахију 1834. године. Сталне, повремено и радикалне промене у саставу појединих срезова и округа у великој мери отежавају компаративне анализе и праћење регионалног, па и општег развоја пољопривреде у Кнежевини Србији.

²³³ Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 347.

²³⁴ Тако је, на пример, од четрдесет и једног села Темнићке капетаније, чији су пописни протоколи из 1834. године сачувани, 1867. године у Темнићком срезу остало само 31 село. Једно село је у међувремену нестало (Воденице), а једно је припало другом округу (Рамново). Седам села је припало Беличком, а једно Левачком срезу (АС, МФ, Главно казначејство (=ГК), Протоколи коншкрипције 1834,

поред тога, упоредни подаци по окрузима показују да су све области Кнежевине Србије у међувремену напредовале у земљорадњи, а приближно показују и колики је био тај напредак. Како је пољопривреда и даље остала екстензивна, развој је обезбеђен првенствено повећањем обрадивих површина. Стога не чуди да су у свим областима површине под њивама повећане најмање за 50%, осим у Рудничком округу, где су повећане за свега 10%.²³⁵ Чак у шест округа Србије те површине повећане су између два и два и по пута. Овако велико повећање забележено је у окрузима који су обухватили велике речне долине погодне за земљорадњу (Смедеревски, Ћупријски, Јагодински округ), у којима је крчење давно започело и где је било олакшано због особина тла и где се касније обрађивање земље могло исплатити. Велики пораст површина под њивама забележен је и у областима које су најкасније ушле у састав Кнежевине Србије – највећи у Крушевачком округу (245,43%), а веома велик и у Подринском (214,18%). То су били предели у којима су ефекти почетног економског узлета након ослобођења и нестанка феудалних односа били најизраженији. Процес интензивног крчења у њима је касније започео, јер је феудално друштво ригорозније у чувању права над земљом и контроли над њеним коришћењем, а зависни сељак много несамосталнији у економским пословима.²³⁶ Због тога се по укидању феудалних односа и припајања Србији у обе области пољопривреда брже развијала, што је, поред осталог, довело и до великог повећања обрадивих површина, посебно њива. Ови окрузи су и по повећању површина под ливадама на врху лествице.

Дакле, у раздобљу од 1834. до 1867. године највише су у Кнежевини Србији повећане површине под њивама (172,82%), односно површине које су и средином тридесетих година биле највеће. Изузетно велики пораст површина под виноградима (145,88%), настао је, као што је речено, због малих почетних вредности и подстицања развоја виноградарства. Пораст површина под ливадама, пак, био је најмањи (41,30%), иако су и те површине осетно повећане. И поред тако великог апсолутног повећања свих врста обрадивог земљишта, обрађено

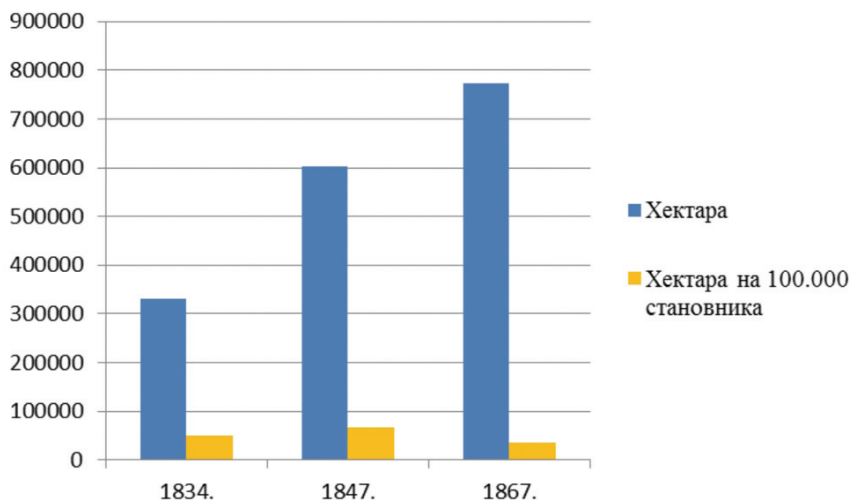
капетанија темњица, округ јагодински, инв. бр. 35; Станоје М. Мијатовић, *Темњић*, у: *Насеља српских земаља, расправе и грађа*, књ. III, Београд, 1905, 366; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 98–104).

²³⁵ Ова аномалија настала је због промене територије округа и још је израженија када су у питању површине под ливадама, које су номинално смањене чак за 50%.

²³⁶ Чак и по тзв. танзиматским законима (Рамазански закон из 1839), „за промену културе земље мора се добити дозвола као на пр. у случају сађења винограда, воћњака или зидања куће“ (Бранислав М. Недељковић, *Историја баитинске својине у новој Србији од краја 18. века до 1931*, Београд, 1936, 232).

земљиште није се у посматраном раздобљу повећало у односу на број становника (видети Графикон 3). Србија је, као што је поменуто, била веома привлачна за досељенике, како земљораднике, тако и остале, па повећање обрадивих површина засновано на спорим техникама крчења није могло да прати тај раст.

Графикон 3: *Апсолутно и релативно повећање обрадивих површина у Србији 1834–1867. године*

Извор: Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 114; В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 90; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

Сличан закључак извео је и В. Јакшић за период између 1847. и 1867. године. Према његовом мишљењу, тада је дошло до смањења обрађених површина у односу на број становника: обрадиве површине смањене су у 14 округа, највише у Црноречком и Књажевачком. Једино су у Алексиначком, Смедеревском и Крушевачком округу биле површине под њивама повећане по глави становника; а у Алексиначком, Ужичком, Ваљевском и Подринском биле су повећане површине под виноградима. Површине под ливадама нису биле повећане ни у једном округу. Међутим, у целој земљи су површине под њивама смањене за око 15% по глави становника, под виноградима за око 19%, а под ливадама за око 30%. До смањења по глави становника дошло је због тога што је број становника растао брже од обрадивих површина.²³⁷

²³⁷ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 89–90; М. Паларе, *Балканске привреде*, 122.

И поред веома великог повећања обрадивих површина, брдовити и планински предели били су још увек слабо обрађени и уопште слабо насељени и економски експлоатисани. Стога је Ендру А. Пејтон, на пример, средином четрдесетих година био фасциниран управо некултивисаношћу области кроз коју је пролазио путујући до манастира Троноше: „Пуна три сата наше изванредно друштванце је јурило узбрдо и низ мале долине, кроз највеличанственије шуме, дивне за око али без иједног обрађеног делића и тужно некорисне држави. [...] Код Љубовије [...] Овај део Србије је дивљина, да тако кажем, тако ретко насељена, толико без ограда, поља, фарми, радника, башта и баштована“.²³⁸ Сличан утисак имали су и лицејци на студијском путовању с Јосифом Панчићем 1863. године пролазећи кроз долину Ресаве и пењући се ка Злоту: „два сата смо већ ишли преко ови пољана не могући им наћи краја“.²³⁹

Приобаља великих река и уопште низински предели остављали су сасвим другачији утисак на путника. Били су испресецани оградама које су окруживале њиве и ливаде и обележавале приватно имање. У култивисаној смедеревској области већ крајем владавине кнеза Милоша у пејзажу су се истицале ограде, па се „пролазило [...] с врљике на врљике“, како је забележио С. Л. Поповић.²⁴⁰ До почетка шездесетих година већ је највећи део низинских предела у Србији и речних долина и благих побрђа на њиховим ивицама, био прекривен оградама. Стога је Ласло Хуњади на путу из Београда у Крагујевац 1859. године такође приметио: „Поседи свих сељака ограђени су; плотови, као ознака запоседнутог власништва, окружују не само куће и дворишта него и све делове имања, па се наш пут стално вио између ограђених земљишта“.²⁴¹ Оградама је било обележено и

²³⁸ Е. А. Пејтон, *Србија*, 109.

²³⁹ Коста Поповић, *Пут лицејских питомца (јесетвеног одељења) по Србији године 1863*, из путн[их] бележака целе експедиције, [постхумно издала Уједињена омладина српска], Београд 1867, 66.

²⁴⁰ С. Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији*, 227.

²⁴¹ Божидар Ковачек, *Путонис о Србији грофа Ласла Хуњадија*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 14, св. 1, Нови Сад, 1966, 157. Да је ограђивање било предузимано првенствено ради доказивања власништва сведоче ситуације у којима је непостојање ограде доводило у сумњу власништво. Тако се догодило да због болести један сељак није успео да одржава ограде око својих поседа, због чега је након његове смрти неограђена земља била предмет спора, па су наследници морали изјавама сведока да унесу спорно имање у оставински фонд (АС, НОУ, 1849, ф. XIII, Р. 1261, К. 14). Исто тако, да би потврдили власништво над крчевином коју су искрчили сељаци из Пилице, сељаци из Пепељевца спорну земљу „за једно 50 фати с једне старне врљикама заграде“, јер су сматрали да та земља припада њима (АС, НОУ, 1849, ф. VIII, Р. 774, К. 14).

државно култивисано земљиште. Ограђивање је посебно било важно код крчевина, јер је постављање ограда било доказ власништва над крчевином. Било је уобичајено да се ограда поставља тек када земља буде потпуно искрчена и спремна за сејање.²⁴²

Међутим, пошто се ради подизања и поправљања ограда користило много коља, неки странци сматрали су да ограђивање може да економски упропасти сељаке, па и целу земљу, и да доведе до девастације шуме.²⁴³ Државне власти нису сматрале да постоји проблем нити да су шуме угрожене сечењем врљика, иако су улагања у оградe могла да износе и више стотина гроша, па је коришћење прошћа за оградe било условљено дозволом власти само уколико се радило о сечењу тзв. родне горе. У осталим случајевима, коље се могло сећи уз плаћање таксе. У неким приликама власти су прописале с којих подручја се није смело сећи коље, на пример, са Аде Циганлије близу Београда, али су такви случајеви обично били мотивисани спречавањем „шпекулације“, односно трговине кољем.²⁴⁴

Ограде су обнављане и поправљане сваког пролећа јер их је снег уништавао, а сиромашније становништво зими разносило за огрев. Дешавало се и да буду разваљене приликом сеоских светковина, како би се литија лакше кретала. Кољем за ограду је и трговано, а у случају замене њива или враћања бесправно коришћених њива надокнађиван је власнику новац уложен у подизање оградe.²⁴⁵

²⁴² АС, ДС, 1848, Но 130; МФ, П, 1841, РНо 1273, ф. III, Но 150. Један сељак из Богданице, на пример, тужио се да му крчевину, „коју је он од пре 15 година крчити започео и сасвим окрчио, сада заградити и обделавати забрањују“, иако су сведоци потврдили да је он „зацело пре 15. год. у планини селској крчити започео, и сваке године до сада помало прикрчивао, и сада већ окрчио тако да је за обделаније сада способна“ (АС, НОУ, 1849, ф. IV, Р. 351, К. 5).

²⁴³ „Поседи свих сељака ограђени су, [...] од ове моде има изванредно много штете [...] харчи се веома много времена, јер има сељака који имају по 10, 20 и 30 оваквих ограђених земљишта [...] харче дрво, упропашћују шуме, поготово што је хрстовина која се за ово употребљава скоро искључиво грађевинско дрво“, приметио је 1859. гроф Ласло Хуњади (Б. Ковачек, *Путонис о Србији грофа Ласла Хуњадија*, 157–158). Видети и: АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 241, К. 17.

²⁴⁴ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 583; Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 307; АС, ДС, 1857, Но 587; 1858, Но 80; МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 696, ф. III, Но 153. Повремено је тражено и одобрavano, ослобађање појединаца од плаћања таксе (АС, ДС, 1858, Но 634). Према шумским уредбама, „кметови су дужни [...] мотрити [...] да се грмови родни на врљике и прошће без особитог дозволења обарају“ (*Уредба за чување жирородне горе*, Зборник закона III, 1847, 30, чл. 2).

²⁴⁵ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 583; АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 241, К. 17; ф. IX, Р. 841, К. 37. При одузимању државне ливаде у Крагујевачком срезу

Ограђивање њива било је карактеристично за почетни период масовног стварања приватног земљишта захватањем општинске, заједничке земље, као и за екстензивно сточарење, јер су ограде штитиле усеве од потрице. Ограђивање је почело да нестаје тек крајем шездесетих година XIX века. Његовом нестајању највише је допринео *Закон о потесима* из 1866. године, којим је било предвиђено да се постојеће ограде од прућа и врљика не замењују новим када пропадну, већ да се замене јарцима или живицом.²⁴⁶ Увођење живих ограда око њива пропагирао је и пољопривредни лист *Тежак* 1870. године, залажући се код Министарства финансија да Пољопривредно друштво, чији је он био орган, добије право да све постојеће саднице багрема из Топчидерске економије бесплатно дели заинтересованима „како би се полагано њиве заграђивале са живом оградом, која је и много боља, јефтинија и лепша од сваке друге ограде“.²⁴⁷ Ограђивање је до 1878. године нестало у пољопривредно развијеним деловима Србије. „Највише сам се радовао када сам видео да нема више оних врљика и заграда, него је све упољено, као да је све њива једног човека“, забележио је С. Л. Поповић пролазећи долином Мораве непосредно по стицању независности Србије.²⁴⁸

Као што је поменуто, током прве половине XIX века становништво Србије убрзано се повећавало, па је за реалну процену добитака од повећања обрадивих површина важно утврдити колико је повећање било у односу на повећан број становника. Упоредни подаци показују да су између 1834. и 1847. године и према броју становника повећане обрадиве површине, а да су између 1847. и 1867. смањене (видети Графикон 3). Однос броја становника и повећања обрадивих површина у Кнежевини Србији показује због чега је, и поред бурног развоја земљорадње, Србија остала сточарска земља и није била у стању да се успешно развија на основу ратарске производње. Наиме, повећање становништва готово је у потпуности апсорбовало све добитке настале развојем земљорадње на основу интензивног ширења обрадивих површина крчењем. Иако је интензитет усељавања у другој половини XIX века био мањи, успорено је и ширење обрадивих површина, па није значајније промењен однос површина и становништва. Напротив, према броју становника култивисане површине биле су и мање него ранијих деценија. Стога постепена оријентација на ратарску производњу, ослоњену на узгој пшенице, није

требало је „г. Туцаковићу, прошће, сваку стотину по 30 гр. чарш. наплатити“, односно исплатити (АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 1254, ф. I, Но 42).

²⁴⁶ *Закон о потесима*, Зборник закона XIX, 1866, 47.

²⁴⁷ *Тежак*, година II, 1870, бр. 6, 30. јануара 1870, 63.

²⁴⁸ С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, 227.

донела бољитак сеоском становништву, па ни земљи у целини, тим пре што је тражња пшенице на иностраним тржиштима била мања због конкуренције јефтинијег америчког жита. Истовремено је у Србији стока гајена у мањој мери, па је и сточарство запало у кризу, због чега је село у трећој трећини XIX века такође запало у кризу.

Величина и структура сеоских поседа

Релативно кратак период од досељавања већине становништва на просторе Кнежевине Србије, преовлађујућа сточарска привреда, крчење као основни облик прибављања обрадивих површина, као и наслеђена структура земљишних поседа из времена турске власти, која се споро мењала после укидања спахијског система, направили су од Србије земљу ситних сеоских поседа. Формирање и опстајање ситног сеоског поседа подржавала је државна управа у време прве владавине кнеза Милоша, који је заступао становиште да појединац може располагати с онолико земље колико може да обради и да земља по укидању спахијског система треба припасти оном ко је обрађује. Он није подстицао стварање великих земљишних поседа, чак ни у случајевима великих захватања од стране народних старешина.²⁴⁹ Према попису из 1834. године, на једног становника долазило је 0,6 плугова ораница, 0,7 коса ливада, 0,24 мотике винограда и 20 стабала шљива.²⁵⁰ Једна кућа, односно домаћинство,²⁵¹ располагало је поседом просечне величине од

²⁴⁹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 63–65; Ј. Петровић, *Окућје*, 66–68.

²⁵⁰ Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 17.

²⁵¹ Сумарним пописом није регистрован број домаћинстава, већ број кућа. Међутим, анализом сачуваних пописних протокола из 1834. године утврђено је да је само око 2% сеоских домаћинстава било без куће (у Туријској капетанији 2,04%, Посавској 1,47%, Пећкој 2,51% и у Темнићкој 1,44%). У Кључкој капетанији без куће је било 9,21% домаћинстава, а у Крајинској капетанији 6,25%, али их је у ствари било много мање. Наиме, у тим капетанијама су као домаћини без куће уписана млађа ожењена браћа старешине задруге, тако да је у Крајинској капетанији стварно без куће било свега 2,44% домаћинстава (АС, МФ, ГК, Протоколи коншкрипције 1834, капетанија темнићка, округ јагодински, инв. бр. 35; капетанија крајинска, округ неготински, инв. бр. 36; капетанија кључка, округ неготински, инв. бр. 37; капетанија печка, округ пожаревачки, инв. бр. 38; капетанија посавска, округ шабачки, инв. бр. 39; капетанија туријска, округ београдски, инв. бр. 40; капетанија моравска, округ пожаревачки, инв. бр. 41). То допушта да се просечан посед израчунава према броју кућа, који је познат за целу Србију.

3,21 ha, без шљивика, односно 3,51 ha са шљивицима.²⁵² У Кнежевини Србији нису постојале велике регионалне разлике у величини поседа. У већини округа просечан посед имао је између 2 и 3,5 хектара (видети Табелу 5). Најмањи просечни посед регистрован је 1834. године у Подринском округу (1,83 ha), а највећи у Ваљевском (5,07 ha). Био је то мали посед који није могао ни уз много боље агротехничке мере да доноси високе приходе.

Табела 5: Просечна величина поседа у Србији 1834. године

ОКРУГ	КУЋЕ	СТАНОВНИЦИ	ОБРАЂЕНО	ПРОСЕЧНА	ПРОСЕЧАН
	број	број	ha	ПОРОДИЦА	ПОСЕД (ha)
Крајински	7795	41878	16257,27	5,3	2,05
Црноречки	4623	27704	16761,89	5,9	3,56
Бањски	5709	38406	15863,21	6,6	2,72
Ђупријски	4926	30009	11240,12	6,0	2,24
Пожаревачки	12162	72388	43756,79	5,9	3,56
Крушевачки	5513	38773	12983,71	7,0	2,34
Јагодински	6523	40755	13078,17	6,2	1,98
Смедеревски	4587	28053	14426,61	6,1	3,13
Београдски	6389	44990	31957,83	7,0	4,97
Крагујевачки	7606	49981	20536,59	6,5	2,67
Руднички	10969	73008	28769,39	6,6	2,60
Ужички	7299	50571	32315,63	6,9	4,40
Подрински	4466	26851	8202,45	6,0	1,83
Ваљевски	7159	54129	36633,91	7,5	5,07
Шабачки	7329	49360	28215,95	6,7	3,82
СРБИЈА	103055	666856	330899,2	6,4	3,21

Извор: Л. Цвијетић, *Попис 1834*, 110–114.

²⁵² Р. Љушић је израчунао да је просечно једно домаћинство поседовало 1,24 ha оранице, 0,91 ha ливаде, 0,094 ha винограда и 0,33 ha шљивика (са просечно 123 стабла шљива), укупно 2,57 ha, укључујући и шљивике, односно 2,24 ha без њих (*Кнежевина Србија*, 62). Овде су добијене нешто веће вредности, јер су старе мере прерачунаване у метарски систем на основу површина које су биле означене тим мерама, а не преко броја плугова, коса и мотика садржаних у једном хектару, како је Р. Љушић прерачунао (Исто, 62, нап. 25).

Законом о повраћају земаља конзервисана је наслеђена структура поседа, а регулисањем права крчења власти су настојале да на најмању меру сведу самовласна ширења поседа, мада су у спровођењу те мере, као што је речено, имале мало успеха. Тешко је проценити колико су често додељиване дозволе за крчење земље, јер оне или нису биле у писаној форми или нису сачуване до данас, а илегално крчење је, као што је поменуто, настављено и после доношења *Грађанског законика*. Из тога се може закључити да дозволе нису добијане ни лако ни масовно. Изгледа да је основни начин државног регулисања права на ширење поседа било ускраћивање права сеоским општинама да слободно располажу необрађеним земљиштем унутар атара. Чини се да је то била мера, која је пре могла да само благо коригује величину поседа сеоског становништва, него да је битније одреди. Стога су регионалне разлике у величини поседа првенствено биле условљене разликама у расположивим површинама обрадивог земљишта у појединим областима и окренутости становништва сточарству.

На величину поседа у Србији могла је да утиче и куповина земље продате због наплате дугова, јер је још 1838. године укинута забрана продаје куће, окућнице и два дана орања за дуг. Будући да су приликом јавних продаја сеоских имања за дуг купци били сусељани или рођаци дужника и да земљу понуђену на лицитацији најчешће није куповао један, већ неколико купаца, иако су те честице обично биле мале, куповина презадужених имања није могла да битније утиче на повећање поседа, односно на величину земљорадничких поседа у Србији.²⁵³ И то указује да је на повећање приватног поседа најизразитије утицало крчење и већ поменуте регионалне разлике у расположивим површинама.

Табела 6: Просечна величина поседа у Србији 1867. године

ОКРУГ	1866			1867	
	КУЋЕ	СТАНОВНИЦИ	ПРОСЕЧНА ПОРОДИЦА	ОБРАЂЕНО ЗЕМЉИШТЕ (ha)	
	број	број		УКУПНО	ПРОСЕЧАН ПОСЕД
Алексиначки	7844	48136	6,3	35295,00	4,61
Београдски	13208	88648	6,7	51628,30	3,90
Ваљевски	10691	83483	7,8	54426,30	5,08
Књажевачки	7713	55079	7,1	76530,60	9,86
Крагујевачки	16145	98141	6	64951,90	3,97

²⁵³ D. Milić, *Trgovina Srbije*, 260; АС, НОШ, 1840, АН 131; АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 456, К. 12; 1850, ф. VIII, Р. 156, К. 4.

ОКРУГ	1866			1867	
	КУЋЕ	СТАНОВНИЦИ	ПРОСЕЧНА ПОРОДИЦА	ОБРАЂЕНО ЗЕМЉИШТЕ (ha)	
	број	број		УКУПНО	ПРОСЕЧАН ПОСЕД
Крајински	13269	70293	5,2	44857,60	3,31
Крушевачки	10864	67439	6,2	36909,80	3,39
Подрински	7225	48827	6,7	22297,70	3,05
Пожаревачки	29011	140601	4,8	86105,60	2,93
Руднички	7649	47467	6,2	24316,70	3,17
Смедеревски	10303	60077	5,8	43139,70	4,16
Ужички	15042	104377	6,9	49306,70	3,25
Црноречки	9614	53284	5,5	43178,50	4,45
Чачански	10761	58037	5,3	22524,00	2,05
Шабачки	10022	73619	7,3	48336,40	4,79
Јагодински	9611	62184	6,4	34884,90	3,59
Ђупријски	12084	55884	4,6	35022,80	2,88
УКУПНО	201056	1215576	6	776216,6	3,83

Извор: *Попис људства Србије у години 1866*, 100; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

Само годину дана пре пописа обрадивих површина из 1867. године у Србији је било 1.215.576 становника и 201.056 кућа.²⁵⁴ Уколико се тај број становника и кућа узме у прорачун приликом процене величине поседа према резултатима пописа из 1867. године, на једног становника долазило је 1867. године 0,62 ha обрађеног земљишта, док је једна кућа располагала просечно с 3,83 хектара, без шљивика који овим пописом, као што је речено, нису регистровани (видети Табелу 6). Просечан посед, дакле, није био много већи него 1834. године. Несразмера у повећању обрадивих површина и просечног поседа вероватно се мора приписати великом порасту становништва, које се у међувремену готово удвостручило. Становништво Књажевачког округа имало је највећи просечан посед 1867. године (скоро 10 хектара); други по величини, али готово упола мањи, био је посед у Београдском округу (5,08 ha). Најмањи просечан посед имало је становништво Чачанског округа (2,05 ha), а потом Ђупријског (2,88 ha).

²⁵⁴ *Попис људства Србије у години 1866*, 100.

У решавању питања какве је егзистенцијалне могућности нудио посед те величине може помоћи земљораднички минимум, као и величина поседа који је додељиван досељеницима приликом насељавања у Србији. Може се претпоставити да је површина земље која се није могла продати за дуг (тзв. земљораднички минимум) била минимална величина поседа довољна за издржавање породице. Уколико се прихвати да је сеоска породица средином XIX века могла да живи обрађујући два дана орања, односно 1,14 ha земље (јер је управо толико земље било заштићено од продаје за дуг изменом судског поступка о наплати дуга 1861. године), већини сеоских породица у Србији њен посед обезбеђивао је минимум егзистенције.²⁵⁵ Ни количина земље додељивана приликом насељавања није била мања, а обично ни већа од два дана орања, па је, на пример, неки Божа Суботић изјавио: „Кад сам се ја из преко Дрине овамо доселио и у место Клење у Мачву сео, даду ми кметови као дошљаку за једно два дана ораће земље. Ја сам ову земљу обделавао и с њом себе обдржавао, а обделавајући ово парче беглукче земље, окрчим за једно два дана орања поред мог парчета“.²⁵⁶

Према стандарду од два дана орања за обезбеђење егзистенције пољопривредника, у свим нахијама је током прве владавине кнеза Милоша сеоско становништво имало довољно земље да обезбеди минимум егзистенције. До 1867. године просечан посед готово у свим областима Србије био је већ двоструко већи од егзистенцијалног минимума, изузимајући Чачански округ.

Оптимална величина поседа сеоског домаћинства такође се може само претпоставити. Одлука Народне скупштине из 1861. године, којом је прописано да општине морају да обезбеде до шест дана орања земље од сопствене утрине сељацима којима је целокупно имање (и покретно и непокретно) било продато за дуг, указује да се имање од шест дана орања сматрало довољним да обезбеди дугогодишњи опстанак једне породице. И свака досељеничка породица имала је право да добије највише шест дана орања земље,²⁵⁷ што такође упућује на закључак да је тих 3,5 ha било довољно да просечна породица успешно привређује дуги низ

²⁵⁵ *Зборник закона XIV, 1862, 32; Ј. Петровић, Окућје, 92, 171–172, 175–176; Života Đorđević, Zemljišni minimum i zemljišni maksimum kao ograničenja razvoja Srbije u novo doba, u: Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, zbornik radova sa naučnog skupa, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994, 116.*

²⁵⁶ Б. Перуничкић, *Земљишина својина у Србији*, 197.

²⁵⁷ Ј. Петровић, *Окућје, 92; М. Јагодић, Насељавање Кнежевине Србије, 68–69; Зборник закона XIV, 1862, 79.*

година.²⁵⁸ Због тога претпостављамо да би шест дана орања могло да одговара оптималном поседу. Уколико се та претпоставка прихвати као тачна, произилази да већина сеоских домаћинстава није располагала оптималним поседом током прве владавине кнеза Милоша. У девет округа (нахија) он је био мањи, а само у три округа осетно већи од 3,5 хектара. Међутим, тридесетак година касније, просечан посед у Србији био је нешто већи од оптималног (3,83 ha). Оптимални или већи просечни посед имало је 1867. године становништво девет округа. У пет округа он је био за око пола хектара мањи, а само у два, Чачанском и Ћупријском, и за цео хектар.²⁵⁹ У условима великог повећања укупних обрадивих површина, повећање поседа до оптималне величине сасвим је разумљиво, чак и упркос чињеници да је становништво у том периоду такође веома брзо расло. То је и најзначајнији резултат развоја пољопривреде у прве две трећине XIX века.

Приликом процењивања неопходне величине поседа која би обезбедила приходе за егзистенцију сеоске породице ваља имати у виду да сеоска економија тога времена није била капиталистичка и да је основни принцип њеног функционисања било тзв. самоснабдевање.²⁶⁰ Стога су и потребе које је требало да буду задовољене и економски циљеви које је требало постићи привредном делатношћу били сведени на веома ниску меру, па су и веома ниски приходи могли да их задовоље. И поред тога што су давали ниске приходе, мали поседи су представљали вредност која се морала чувати и за коју се исплатило годинама судити, због тога што су и поседи тако мале вредности могли једној породици да обезбеде егзистенцију, као што показује низ судских спорова, а међу њима и спор око имања умрлог сељака из Здравчића, који је вођен од његове смрти 1849. до почетка 1855. године. Иако је

²⁵⁸ Изгледа да је и 1878, односно 1880. године, било општеприхваћено да сеоски посед од најмање „пет дана орања (1600 квадратних хвати дан орања)“ по пореској глави може да обезбеди егзистенцију породице, па је у Новим крајевима Србије било предвиђено да чифчије, који су краће од десет година били на читлуку, а нису имали толики посед, добију у власништво онолико од читлук-сахибијиног земљишта, док не стекну пет дана орања. Вишак преко пет дана орања, који су дотада обрађивали за власника читлука, био им је одузет, јер га нису обрађивали дуже од 10 година (чл. 7 *Аграрног закона* из 1880). Б. Недељковић, *Историја баиштинске својине*, 284.

²⁵⁹ У четири среза која је истражио Мајкл Паларе – Белица, Зајечар, Подунавље, Трнава – просечан посед имао је 1862/3. године 3,5 ha, а земљиштем је располагало 98% домаћинстава (М. Паларе, *Балканске привреде*, 135)

²⁶⁰ Henri Mendras, *Seljačka društva, elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb, b. g. [1986], 62–63.

процењено „да сво непокретно имање [...] само 150 гроша чар[шијских] годишњег прихода донети може“, исцрпљене су све судске инстанце да би се стекло право на оспорено имање.²⁶¹

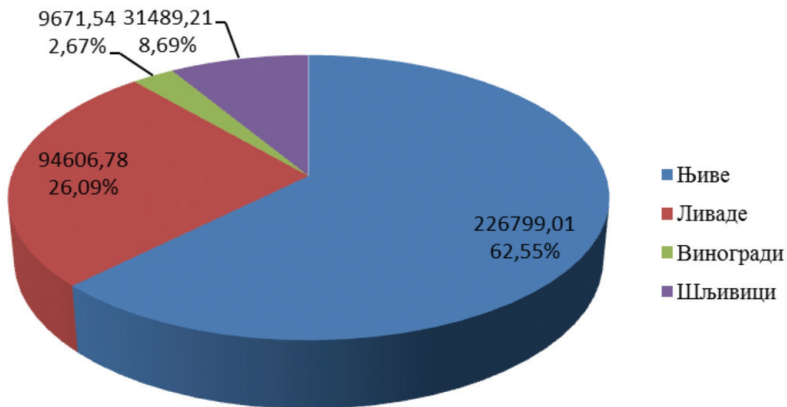
Ни развој пољопривреде ни мере које су предузимале власти ипак нису онемогућили стварање великих земљишних комплекса. Њих је у Србији било, истина, релативно мало. Њихови власници нису, међутим, били сељаци, већ богати варошки трговци и чиновници, понекад и занатлије. Велики приватни земљишни поседи најчешће су настајали у близини градских насеља, мада је било и много власника крупних поседа чија су се имања састојала из више малих земљишних поседа у различитим селима. Најчешће су та села била у близини вароши у којој је власник живео, али је било и оних који су, поред тога, имали и посед у родном месту. Ретко су када велики поседи формирану у родном селу, као што је то био случај с поседима породице Милете Радојковића или Јована Мићића. Велики земљишни поседи обрађивани су углавном наполицом, јер слободне радне снаге ни на селу ни у градским насељима није било довољно. Рад на пола био је посебно распрострањен у Подрињу, нарочито у Лозничком пољу. И на мањим поседима додатна радна снага обезбеђивана је претежно наполицом. За класичан најамнички рад у српским селима било је много мање могућности.²⁶²

Величина земљишног поседа, сасвим сигурно, пресудно је утицала на производне могућности домаћинства. Поред величине, велики утицај имала је и унутрашња структура поседа, нарочито учешће ораница у укупној корисној површини. Мали земљишни поседи, без обзира како били обрађивани, често нису могли да подмире потребе за храном, посебно житарицама.

²⁶¹ АС, НОУ, 1855, ф. XII, Р. 1150 од 1849. год. Колики је то приход може да илуструје чињеница да је годишње пореско задужење (данак) износило 60 гроша.

²⁶² Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 348; Н. Vučo, *Štume u procesu prvobitne akumulacije kapitala u Srbiji*, 91; Радомир Ђуровић, *Обичајно право и аграрни односи код југословенских народа*, у: *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама*, зборник радова, Балканолошки институт САНУ, књ. 1, Београд, 1974, 480; Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије*, 98–101, 175; АС, НОУ, 1849, ф. XI, Р. 1037, К. 1.

Графикон 4: Структура обрађеног земљишта у Србији 1834. године
(у хектарима)

Извор: Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 110–114.

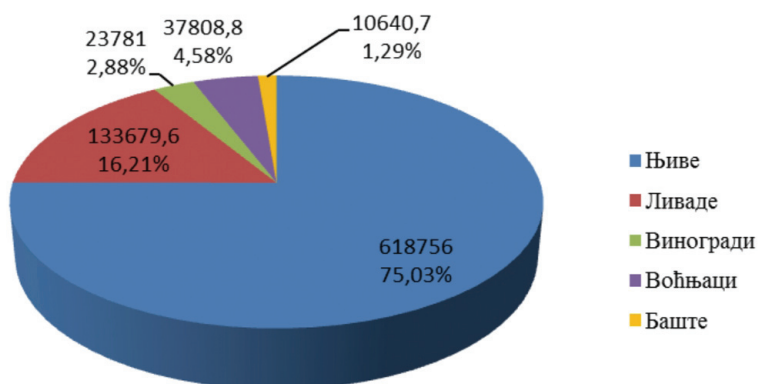
У Кнежевини Србији, као што је поменуто, оранице су 1834. године чиниле 62,55% обрађених површина, а 1867. већ 75,03% (видети Графикон 4 и 5). Удео ораница у укупном приватном поседу 1834. године није био исти у свим окрузима и кретао се од 37,08% у Ужичком до 80,35% у Шабачком округу. Највероватније да су регионалне разлике у структури обрађеног земљишта биле условљене првенствено квалитетом земљишта и особинама микроклиме, док је развијенија традиција бављења земљорадњом или близина тржишта за житарице, главни тржишни артикл у ратарству, била од другоразредног значаја. Тим другим утицајима, на пример, може се објаснити велико учешће њива у обрађеним површинама Шабачког округа, коме су тржишта Хабсбуршке монархије била лако доступна.

Велики удео ораница у укупном поседу 1834. године, који је по савременим стандардима релативно повољан, сведочи о значају који је током прве владавине кнеза Милоша добила земљорадња. Тада се мењала структура пољопривредне производње и уместо ранијег готово искључивог бављења сточарством, постепено се ширила земљорадња.²⁶³ Промене су биле још очигледније у време уставобранитеља, па и каснијих деценија, због чега су до 1867. године њиве чиниле већ три

²⁶³ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 90.

четвртине обрадивог земљишта у Србији, иако се структура ратарских површина није битније променила од времена кнеза Милоша. У његово време под ливадама је било неупоредиво мање земље – нешто испод шестине обрадивих површина. Од преосталих врста земљишта, ниједно није у обрадивим површинама учествовало с више од 5%. Од тог земљишта, највећи део био је под воћњацима, нешто мањи под виноградима, а најмањи под баштама (видети Графикон 4).²⁶⁴

Графикон 5: Структура обрађеног земљишта у Србији 1867. године (у хектарима)

Извор: *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115; В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 93–94.

Структура земљишта забележена пописом из 1862/3, иако он садржи податке о више врста земљишта него пописи из 1834. и 1867. године, указује да је до тада већ била формирана структура поседа каква је забележена 1867. Тада су, као што је поменуто, поред њива, ливада, винограда и шљивика, прикупљени и подаци о земљишту које је коришћено у сточарству – браницима, чаирима, утринама и торovima.

²⁶⁴ Збуњује чињеница да су површине под воћњацима 1867. године биле тек нешто веће него 1834. под шљивама, упркос томе што је узгој шљива, ако не и другог воћа, у међувремену напредовао. Ту разлику не могу да потру ни површине под баштама, које нису регистроване 1834. године, јер су у укупним обрађеним површинама учествовале само са 1,29%. Можда је у питању непрецизно прерачунавање броја шљива у површине под том културом 1834. године.

Управо због тога што региструје све врсте пољопривредних површина домаћинства, попис из 1862/3. године даје бољи и реалнији увид у структуру земљишног поседа. Судаћи према примерима из сачуваних пописних књига, удео њива у структури обрађеног земљишта 1862. године није значајније повећан, а у неким областима је и опао у односу на време прве владавине кнеза Милоша, али су њиве, на које је отпадало око половине обрађеног земљишта, и даље чиниле највећи део обрадивих површина. Удео ливада најчешће се кретао између петине и трећине, зависно о којим селима или областима је реч. Најмање обрадивог земљишта сеоска домаћинства и надаље су имала под шљивицима и виноградима, док је земљиште намењено сточарству чинило до трећине приватног земљишног поседа. Највећи део необрађеног приватног земљишта, пак, чинили су забрани – око 80% (видети Графикон 1).²⁶⁵

Околност да су сеоска домаћинства стекла приватне забране омогућила им је да при узгоју стоке не само компензују негативне последице развоја земљорадње, које су се очитовале у смањењу заједничког земљишта, већ и да релативно успешно наставе да се баве сточарством. Како је у првој половини XIX века највећи део заједничког земљишта коришћен за испашу стоке, његово смањивање могло је да угрози сточарство, јер су утрине, раније коришћене за испашу, сада претваране у обрадиво земљиште, па су се пашњаци повлачили према удаљеним деловима атара и у шуме. Тиме летња испаша још није била угрожена, али зимска већ јесте. Међутим, у шумама су одраније постојали забрани појединих домаћинстава, који су ограђивани како би се стока само једног домаћинства у њима хранила. Држаоци завата (забрана) нису имали право да у забрану крче шуму, већ само да секу брст намењен исхрани стоке и да лети напасају стоку изван општег режима испаше. Завати су најчешће служили за испашу стоке у зимском периоду, јер је сено претежно коришћено за прихрањивање стоке када би нестало паше. Ово земљиште је постепено мењало статус и до 1862/3. године, као што је речено, постало је део приватног поседа, признат и од државе, при чему се његова основна намена није променила. Велика заступљеност браника у приватном поседу потврђује да је успешан узгој стоке у условима смањених пашњачких површина у насељу, односно атару једног насеља, обезбеђен на тај начин што су домаћинства у међувремену прибавила приватна пасишта. Оваква структура приватног

²⁶⁵ Према истраживањима М. Палареа, у четири истражена среза необрађено земљиште чинило је 19% површине земљишта које су поседовали становници (М. Паларе, *Балканске привреде*, 135).

сеоског поседа може да објасни како је било могуће да мали земљишни поседи обезбеде егзистенцију у претежно сточарској привреди и након смањења заједничких простора за испашу и како се сточарство ипак одржавало као доминантна привредна грана на селу све до краја проучаваног периода. Развој сточарства у новим околностима омогућило је стварање сопствених парцела с истим, односно сличним функцијама, какве су раније постојале на заједничком земљишту. Ове промене су утолико значајније, уколико је све интензивнији развој земљорадње провоцирао узгој крупне стоке, која би без забрана тешко могла опстати, јер стајско гајење није примењивано.

Систем господарења

Под усевима никада нису биле све оранице унутар једног атара нити све оранице једног домаћинства, већ је део њих остављан на угару због лошег начина обраде и ограничених техника поправљања квалитета земљишта. Тешко је проценити колики је део неког имања и колико дуго остављан на угару.²⁶⁶ Вероватно је то зависило од квалитета земље, односно плодности тла, и величине поседа којим је поједино домаћинство располагало. Поред угара, плодност земље могла се побољшати и плодоредом.²⁶⁷

Врсте гајених култура имале су утицаја и на дужину угара и на плодоред. Будући да је кукуруз у Кнежевини Србији гајен много више него остале житарице, а да је у неким областима постојала и монокултура кукуруза,²⁶⁸ бар за прве владавине кнеза Милоша, било је веома тешко плодоредом обезбедити бољу плодност земље, јер је сувише мали део њива засејаван другим културама. Поред тога, кукуруз је често сејан из године у годину, док земљиште не би било препуштено угару. И при примени плодореда, могућности поправљања квалитета

²⁶⁶ Приликом пописа 1867. године забележени су и подаци о угарима и пашњацима, али су, према мишљењу Владимира Јакшића, добијени сасвим нереални резултати, осетно нижи од процена, па нису ни објављени (В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 95).

²⁶⁷ Основни мотив за примену угара налажен је управо у све масовнијем узгоју пшенице, будући да је она највише од свих житарица исцрпљивала тло: њиве „се чешће [...] одмарати морају у виду угара“ да би се земља могла „боље опорављена на ново за производство пшенице употребити“ (В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 48).

²⁶⁸ Чедомил Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, Споменик СКА XVII, Београд, 1892, 34.

земљишта биле су мале, будући да су се на њивама смењивале различите житарице, а не друге врсте биља. Крмно биље, па ни детелина која би побољшала квалитет земљишта, уопште није гајено, иако је још кнез Милош настојао да на државној економији у Топчидеру буде сејана и детелина и сточна репа.²⁶⁹

Пошто је део њива био релативно скоро искрчен, њихова плодност била је добра дужи низ година, па је најчешће једно поље обрађивано више година. Када дође до тзв. умора земљишта, односно исцрпљивања тла, земља се као залежај препуштала дужем периоду одмора.²⁷⁰ Ораница која је више година била обрађивана заливадила би се и дуже време би служила за испашу стоке или сенокос, а друго, ново поље би се искрчило за њиву. Овај метод побољшања квалитета земљишта примењиван је у многим областима Србије све до средине XIX века, као што сведоче подаци о Јадру, где је напуштање старих и крчење нових њива било масовно до доношења *Грађанског законика*. И Ами Буе је уочио да сељаци у Србији пуштају да се поља пошуме, а нова крче.²⁷¹ Може се претпоставити да је уобичајени начин обезбеђивања плодности земље било угарење. Наиме, крчење је било дуг и тежак процес да би редовно било примењивано после исцрпљивања тла, а ђубрење земље готово уопште није примењивано. Стога је као оптимални начин побољшања плодности преостајао једино угар. Посебно је то морао бити у другој половини XIX века, када је јењао процес крчења, а ђубрење још увек није преовладало.

²⁶⁹ В. Карић, *Србија*, 341; Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 261–262. *Пописом обрађевина у Србији у години 1867*, ни званично објављеним подацима, ни подацима које је објавио Владимир Јакшић, нису уопште регистроване површине под крмним биљем, што указује да тада нису гајене. Поред тога, чланци у пољопривредним листовима, као и књиге у којима се земљорадници упућују на то који плодоред треба применити, односно после које културе треба сејати одређени усев, такође указују да је вештина плодореда била ограничена на мали број земљорадника: „Плодородије земље зависи од промене семена. Под овим ја разумевам да на једној њиви нигда не треба свагда један род ране сејати, него после жита овас или јечам, а после тога кукуруз, кромпир итд. И тако свагде мењати. Ова промена жита тако је нуждна да никакво гнојење њиве не може ти помоћи, ако против правила овог узрадиш“ (*Чича Срећков лист*, I година, Но 32, 12. августа 1847, 253; Но 16, 22. априла 1847, 126; *Тежак*, година II, 1870, 15. новембра 1869 (sic!), број 1, 3).

²⁷⁰ Никола Констандиновић, *Београдски пашалук (северна Србија под Турцима), територија, становништво, производне снаге*, Београд, 1970, 116.

²⁷¹ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 150; Н. Констандиновић, *Београдски пашалук*, 126–127; С. Ј. Поповић, *Путовање по Новој Србији*, 213–214; М. Петровић, *О поправљању земље*, Матица српска, Књиге за народ, св. 22, Нови Сад, 1889, 27.

Помени ђубрења њива у Србији веома су ретки.²⁷² Стиче се утисак да њиве у Србији скоро уопште нису ђубрене све до краја шездесетих година, а још мање су ђубрене ливаде, иако је то препоручивано у првим пољопривредним листовима – *Чича Срећковом листу за србске земљедјелце* (излазио је од 1847) и у *Тежаку* (излазио од 1869/70).²⁷³ У том смислу издвајао се, изгледа, једино Пожаревачки округ, где су у дужем временском периоду „оранице добро ђубрене“.²⁷⁴ У неким крајевима није било уобичајено ни да се стока пушта на њиве под угаром да би је ђубрила, јер је уочено да гажење отежава обраду након угарења. Употреба стајског ђубрива била је права реткост, јер крупне стоке није било много нити је стајски гајена. Према једном допису Адама Богосављевића, у Тимочкој крајини већина сеоских домаћинстава није њиве ни „торила“, односно пуштала стоку да је природним ђубривом гноји, а употреба стајског ђубрива, будући да „нико не може за 4–5 год. да добије толико ђубрета, да би могао само један дан орања наторити“, није уопште практикована.²⁷⁵ Вубре се понекад и спаљивало, да се не би гомилало.²⁷⁶ Има помена да се у баштама, бар у баштама кнеза Милоша, користило ђубриво, и то већ средином треће деценије.²⁷⁷ Занимљиво је поменути да је и крајем шездесетих година XIX века у стручној јавности владало уверење да „на ђубреном земљишту обично је слама лепша и много боља него иначе, но стои и то, да је влата и зрна мање, и зрно обично на таквом земљишту овлаш је и слабо у влату стоји, да га јачи

²⁷² Вубрење земљишта помиње, на пример, чачански исправник када се консултовао шта да чини са две породице досељеника на алији Катунциште: „оће ли сиреч они на исту алију коју су подгнојили, на истој себи куће и воденицу наградили, остати, или ће иј расселити“ (Б. Перуничих, *Земљишина својина у Србији*, 125).

²⁷³ И крајем XIX века било је „још доста ратара, који никако не ђубре“ (М. Петровић, *О поправљању земље*, 32). *Чича Срећков лист* је као савремену агротехничку меру препоручивао редовно ђубрење њива, а обавезно ђубрење пре сејања нове културе. Препоручивао је и ђубрење ливада, сваких пет до шест година (*Чича Срећков лист*, I година, Но 12, 25. марта 1847, 94).

²⁷⁴ М. Паларе, *Балканске привреде*, 147.

²⁷⁵ *Тежак*, година II, број 9, 15. марта 1870, 110.

²⁷⁶ „Коњско ђубре из авлија, кошара и меана код нас нема вредности, оно се носи на Саву и крај Саве на гомилу стоварује [...] кад се ђубре крај Саве нагомила, [...] да се опет друго ђубре онде стоварити може, [...] ђубре запалимо да изгори, и онда се ђубрета курталишемо“ (А. Н. [Атанасије Николић], *Нужда употребељавања ђубрета за гнојење баштина*, *Чича Срећков лист*, I година, Но 4, 28. јануара 1847, 29–30).

²⁷⁷ *Књажевска канцеларија*, књ. II, Крагујевачка нахија 1815–1839, св. I, 1815–1821, Грађа, приредио Радосав Марковић, Државна архива НР Србије, Београд 1954, 417.

ветар лако отрести може“, посебно ако се прекомерно гноји.²⁷⁸ Употреба вештачког ђубрива била је непозната.²⁷⁹ Разумљиво је да у условима када скоро уопште нису ђубрене њиве под културом, нису ђубрене ни њиве под угаром, иако је то препоручивано као бољи метод од пуштања стоке да пасе по угару. Њиве на угару одржаване су обично тако што би стока, пуштана на пашу, пасући онемогућавала раст драча. У најбољем случају, нега њива под угаром сводила би се на уклањање корова, јер је орање тих њива сматрано штетним. Угарење њива избочијало се до почетка деведесетих година XIX века.²⁸⁰

Због неадекватних начина побољшавања плодности земље, није се могло спречити постепено исцрпљивање тла, јер је угар био један од најлошијих начина враћања плодности, поготово у Србији, где њиве на угару нису биле заораване и ђубрене, као што је налагала оновремена агротехничка пракса економски развијенијих народа, већ су биле заливађене и препуштене стоци за испашу или су ђубрене тек сваке девете или дванаесте године.²⁸¹ Последице су биле врло видљиве: исцрпљивање тла довело је до краја XIX века до промене педолошких својстава земљишта у неким деловима Србије.²⁸²

²⁷⁸ То указује да ни у стручној јавности, а камоли код пољопривредника, још увек нису били сигурни у све предности ђубрења, будући да су му приписиване и неке негативне последице по род (*Тежак*, година II, 1870, бр. 10 и 11, 10. априла 1870, 116).

²⁷⁹ Вештачка ђубрива почела су се користити у најразвијенијим пољопривредним областима Хабсбуршке монархије насељеним Србима око 1840. године (М. Петровић, *О поправљању земље*, 34).

²⁸⁰ В. Карић, *Србија*, 341. Почетком деведесетих година XIX века (1893), свега 3,41% узораног земљишта било је на угару. Тада је од 1,214.814,14 хектара обрађене земље („под разним усевима, под баштама и под угаром“, а без ливада и детелиништа, како је тада груписано обрађено земљиште за статистичку обраду) свега 29.276,46 хектара било угарено (*Статистички годишњак Краљевине Србије, прва година 1893*, Статистичко одељење Министарства народне привреде, Београд, 1895, 92). Тачност тих података потврђена је и у другој књизи *Статистичког годишњака (Статистички годишњак Краљевине Србије, друга књига 1894–1895*, Београд, 1898, 160), за коју аутори тврде да су проверили старе податке и утврдили њихову тачност.

²⁸¹ *Тежак* је крајем шездесетих година препоручивао периодично ђубрење угара, будући да та пракса побољшавања квалитета земљишта дотада није примењивана (*Тежак*, година II, 1870, бр. 1, 15. новембар 1869 (sic!), 5–6). Видети и: *Чича Срећков лист*, I година, Но 32, 12. августа 1847, 251.

²⁸² У долини Ресаве око Свилајнца почетком XIX века земљиште је било „са знатним процентом садржине хумуса“, али је крајем века већ било „оподзољено и деградирано“ (Мирослав Д. Милојевић, *Свилајнац, Жабари и Пожаревац, прилог привредној географији комуна у Поморављу*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 21, Београд, 1967, 362).

У Србији је претежно примењиван двопољни систем земљорадње, при коме су обрадиве површине дељене на два дела – један за обраду, а други за залежај.²⁸³ Двопољни систем преовладавао је за време прве владавине кнеза Милоша. Задржао се до почетка седамдесетих година, судећи по томе што је тада тропољни систем, тзв. тречаћење, примењивано „са неким делом земље“, а не „са целим имањем“. Ипак, изгледа да се до тог времена већ почео у већој мери примењивати и тропољни систем, будући да су пољопривредни стручњаци наглашавали: „код нас као што рекосмо, поље је обично на троје подељено“.²⁸⁴

Припрема земљишта, неговање култура и приноси

Земља је за обраду обично припремана крчењем, орањем и копањем. Техника крчења најчешће је подразумевала паљење ситнијег шумског растиња и, у мањој мери, одраслог дрвећа, потом требљење од камења, корења и осталог и, на крају, „будачење“. Затим је требало двапут поорати ујесен, а у пролеће добро издрљати. Приликом крчења није увек била извесна каснија намена земљишта и понекад је оно, зависно од квалитета, претварано у ливаде, иако је крчење претежно вршено ради стварања ораница. Једино оно „што је подводно или у долу, то је непрестанце ливада“.²⁸⁵

Орање земље, а посебно разоравање њива које су биле на угару, било је веома напоран посао, нарочито стога што гвоздени плуг још није ушао у масовнију употребу, као што показује попис пољопривредних справа из 1866. године, када је у Србији на 1.000 становника долазио свега 41 плуг.²⁸⁶ Иако је, због грешака при пописивању и неспровођења

²⁸³ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 90; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 149.

²⁸⁴ *Тежак*, година II, 1870, број 2, 30. новембра 1869 (sic!), 18; година II, број 9, 15. марта 1870, 119.

²⁸⁵ Ђорђе Радић, *Наука о земљодјелству*, књ. I, Опште и посебно ратарство, Београд, 1879, 91; *Тежак*, година II, број 9, 15. марта 1870, 119. На закључак да је требало да крчевине постану оранице упућују протоколи пописа из 1834. године, који показују да је у новим селима, у којима је живело само неколико породица, неупоредиво већи део обрађеног земљишта био под њивама, понегде готово целокупно обрађено земљиште, него у старијим селима са већим бројем домаћинстава. Тако су, на пример, у темнићким селима Суваја, Воденице и Комаране, са три до пет породица, њиве чиниле од 70 до 99% обрађених површина (АС, МФ, ГК, Протоколи коншкрипције, нахија јагодинска, капетанија темнићка, 1834, инв. бр. 35; АС, ДС, 1848, Но 130).

²⁸⁶ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 139.

ревизије пописа,²⁸⁷ према пописним резултатима те године било више плугова (50.132) него ралица (35.635), и једних и других било је у Србији још увек толико мало да се не може сматрати да је плуг ушао у масовну употребу.²⁸⁸

За разоравање њива било је потребно много запрежне стоке, јер је морала да буде коришћена спрега од више волова. У развијеним ратарским областима обично су презана четири вола или шест волова, а у пределима где су земља и стока били лошијег квалитета и више – чак осам. Употреба великог броја волова за једну запрегу била је делом условљена квалитетом пољопривредних справа, а делом квалитетом теглеће стоке. У брдовитим областима, где се орало ралицом, презала су се два вола.²⁸⁹ Све до почетка седамдесетих година XIX века још увек се орало „са три ретко са два јарма, а понекад и понегде и са 4–5 јармова“.²⁹⁰

²⁸⁷ Статистички уред је приликом објављивања резултата пописа обелоданио да резултати пописа плугова и ралица у Крушевачком и Подринском округу нису тачни, јер нису пописане ралице, а у неким срезovima Крушевачког округа (Кознички и Јошанички срез) нису пописани ни плугови, док су у Подринском округу ралице пописане само у Рађевском срезу (*Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 40–53). То значи да је у Србији било више ралица и плугова, али свакако не толико да би се битније изменио закључак да употреба плуга није била масовна.

²⁸⁸ И почетком XX века у неким областима Србије, као у Темнићу и Левчу, „највише ору ралицом, мање плужицом, а још мање плугом“, и то не гвозденим плугом, већ плугом који је имао само гвоздени плаз. Наводно су више орали ралицом него плугом, јер је тако било лакше и јер „при орању плугом узима се и спрега“, будући да није било довољно волова за орање, што је компликовало посао (С. М. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови Срба сељака*, 5–6).

²⁸⁹ „Српска стока није навикнута на рад, човек води 6 до 8 волова испред једног плуга, који би код нас вукла 2 вола“, приметио је и Вилхелм Рихтер (*Прилике у Србији под кнезом Милошем*, 73). „Ми Срби јошт једнако старим чудесним плугом на 8 волова оремо, у невреме и позно сејемо, и све послове тежачке онако радимо, као да у Европи и не живимо“ (*Земљеделство у Србији*, Србске новине, 1853, број 9, 20. јануар 1853, 29). Говорећи о величини једног дана орања, Владимир Јакшић је у непотписаном тексту подвукао да се у пределима око Саве и Дунава „где је и теглећа стока бољег квалитета [...] по шест волова у плугове прежу“, па је стога једино у Посавини и Подунављу дан орања одговарао половини аустријског катастарског јутра. Међутим, коментаришући попис пољопривредног оруђа из 1866. године, тврдио је да плугове „у редовном стању по четири вола тегле“, а да се у ралице, „само по два вола ватају да по горским местима ору“ (*Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 3; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 140; В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 2). Видети и: Н. Констандиновић, *Београдски пашалук*, 116.

²⁹⁰ *Тежак*, година II, број 9, 15. марта 1870, 110.

Тада је плуг још увек био „дрвен кога сваки сам гради и оправља, а цртало и раоник граде мајстори (цигани) у сваком селу“, па је „нужно, ако оћемо у пољској привреди да се помогнемо, више коња и бољи теглећи волова, а не каквих данас највише имамо, да се једва вуку“.²⁹¹ Због орања уз помоћ великог броја вучне стоке, развој земљорадње био је условљен развијеношћу сточарства и гајењем крупне стоке, првенствено волова, будући да се у Србији скоро искључиво орало воловима. Изгледа да се до 1846. године коњи уопште нису користили за орање, а да се ни до пописа пољопривредних површина из 1867. године њихова употреба у пољопривреди није уобичајила.²⁹² Стога не чуди да је у апсолутним износима највише теглеће стоке 1866. године било у Пожаревачком (60.243 грла) и Шабачком округу (41.484 грла), окрузима у којима је и земљорадња била најразвијенија, а најмање у округу с најмање развијеном земљорадњом – Подринском (12.482 грла).²⁹³

Колико је крупне стоке поседовало сеоско домаћинство могуће је утврдити тек за средину XIX века, јер је тада сачињен први целовит попис сточног фонда Кнежевине Србије. Са великом вероватноћом се ипак може рећи да је ни тада, а вероватно ни раније, није било довољно за квалитетну обраду земље. Наиме, према попису стоке из 1866. године у селима је било 1,099.648 становника и 840.845 грла крупне стоке, од чега је 373.325 грла могло да буде коришћено у ратарству као теглећа

²⁹¹ *Тежак*, година II, број 9, 15. марта 1870, 106.

²⁹² У рубрици „орања стока“ регистровано је 1867. године само 18.680 коња. У неким окрузима Србије, попут Алексиначког и Крагујевачког, било је свега неколико десетина коња коришћених у пољопривреди (34 у првом, односно 67 коња у другом). Годину дана раније (1866) било је пописано 56.309 коња и 39.987 кобила, али сва та стока, разуме се, није коришћена у пољопривреди. Уколико се рачунају и коњи и кобиле, које су такође презане у плугове у срединама где су коњи коришћени као теглећа стока, само је око петине укупног броја коња коришћено у ратарству (В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 98; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 114).

²⁹³ У Шабачком округу је на 1.000 становника долазило 1859. године 258 грла коња (укључујући и ждребад, пастуве и кобиле), а у Пожаревачком 170 грла. Највише говеда (укључујући бикове, волове, краве, јунад и телад) било је у Крушевачком округу (973 грла на 1.000 становника) и у Београдском (957 грла на 1.000 становника). Једино је у Шабачком округу просечно домаћинство располагало једним коњем. Једини округ у коме земљорадња није била развијена, а узгајано је много теглеће стоке (28.702 грла) и уопште много крупне стоке, био је Ужички округ, где је на богатим пашњацима узгајана углавном крупна стока (*Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 113–114).

стока (282.880 волова, 51.996 коња и 38.529 кобила).²⁹⁴ Према тим подацима, становник села располагао је просечно са 0,25 волова, односно са 0,08 коња. Како је тада просечна породица имала шест чланова,²⁹⁵ просечна сеоска породица располагала је са 1,5 грлом волова, дакле ни са једном обичном запрегом, а ни две породице нису имале једног коња (већ 0,96). Толиком запрегом сеоско домаћинство није могло самостално поорати њиве и квалитетно обрадити земљу.

Чак и када би се орало једним паром волова, просечно домаћинство имало је 1866. године довољно волова за самостално орање само у три округа Кнежевине Србије – Алексиначком, Црноречком и Шабачком округу, где је располагало са 2 до 2,3 вола. У још три округа (Крајинском, Тупријском и Пожаревачком) имало је скоро за једну запрегу (од 1,8 до 1,9 волова по домаћинству). Међутим, за уобичајену спрегу од више пари волова није било довољно стоке ни у једном округу Србије, па ни у најразвијенијим земљорадничким областима.²⁹⁶ Будући да је између првог и другог пописа стоке, 1859. и 1866. године, дошло до опадања броја стоке у многим деловима Србије, могло би се претпоставити да је 1859. стање било боље. Међутим, ни према попису из 1859. године, домаћинстава са више сопствених запрега није било много ни у областима с развијеном земљорадњом. Тада је у Рамском и Ресавском срезу Пожаревачког округа, на пример, око половина домаћинстава која су поседовала крупну стоку располагала са два вола. За запрегу од четири вола имало је довољно волова тек свако десето домаћинство, а довољан број волова за квалитетну обраду земље, односно за запрегу од шест волова, имао је свега 1% домаћинстава (видети Графикон 6). Ни у осталим деловима земље, за које су протоколи пописа стоке из 1859. године сачувани, није било више домаћинства која су могла самостално орати. И ту је највише домаћинстава имало само једну запрегу – најчешће између половине и две трећине. Број оних са стоком за више запрега био је чешће мањи, него већи од броја у Пожаревачком округу. Обично је само у областима где се становништво поред пољопривреде бавило и експлоатацијом дрвета било више домаћинстава која су располагала и с више запрега, јер је за тај посао требало више волова. Стога се са пуно основа може тврдити да у прве три четвртине XIX века сеоска домаћинства нису располагала са

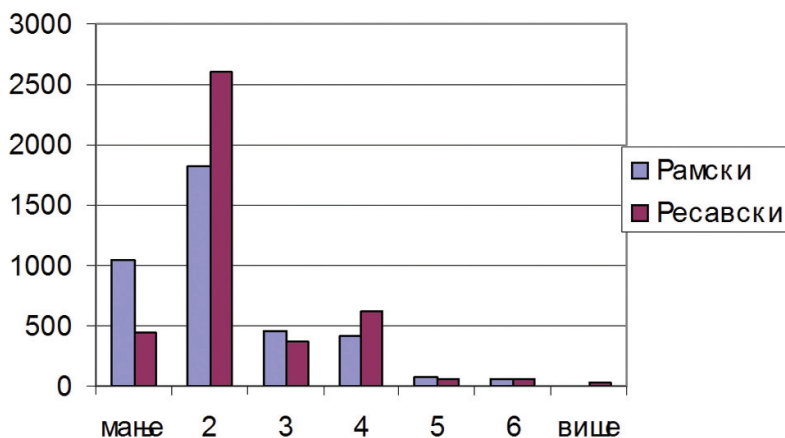
²⁹⁴ Овим бројем крупне стоке обухваћени су пастуви, коњи, кобиле, ждребад, бикови, волови, краве, јунад и телад (*Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 104–105).

²⁹⁵ *Попис људства Србије у години 1866*, 100–101.

²⁹⁶ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 113.

довољно теглеће стоке да би једна породица могла да обради њиве сопственом запрегом. Због тога је коришћена заједничка спрега, а спрежници су најчешће били суседи или сродници власника њиве.²⁹⁷

Графикон 6: Дистрибуција волова 1859. године према броју домаћинстава у Рамском и Ресавском срезу

Извор: АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 61, 1859, попис стоке округа пожаревачког; попис. књ. инв. бр. 58, 1859, попис стоке округа ћупријског.

Приноси

Пошто при земљорадњи нису примењиване савремене агротехничке мере, у Србији су приноси у највећој мери зависили од плодности земље, начина обраде, квалитета семена и временских услова. Као што је речено, у проучаваном периоду прибегавало се углавном трима техникама побољшања плодности земље: угарењу,

²⁹⁷ Тежак, година II, број 9, 15. марта 1870, 110; С. М. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови Срба сељака*, 6. Занимљиво је да је према подацима О. Срдановић-Бараћ, већ 1846. године сваки порески обвезник, што значи приближно и свака кућа, располагао са 4,6 грла говеда (О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 212). То је осетно више него 1859, чак и када се претпостави да су у грла убројане и краве, и када се зна да је 1866. године свака кућа располагала са свега 3,69 грла говеда (видети Табелу 20).

плодореду и напуштању исцрпљеног поља и крчењу новог, при чему је плодност тек искрчених њива била знатно већа од плодности оних које су краћи или дужи низ година биле коришћене, са или без угара.

За орање су употребљаване дрвене ралице или дрвени плугови са металним шиљком, који земљу нису превртали, већ парали. И дрљаче су већином биле дрвене. Ипак, мотика је била основна пољопривредна алатка за негу усева током периода вегетације.²⁹⁸ То није обезбеђивало добре услове за развој култура, нарочито због тога што се још увек кукуруз, најраспрострањенија култура, није сејао у врсте и окопавао два пута, у неким областима чак до 1870. године. Земља је повремено била тако лоше припремљена да је веома брзо постајала сувише тврда да би се мотиком могла обрадити.²⁹⁹

Квалитет и количина расположивог семена такође су утицали на приносе. Количина семена зависила је од приноса из претходне године – уколико је година била родна или је преродила, остављано је више семена, а уколико је слабо родило, остављано га је мање. Поред тога, неродних година и семе је коришћено за исхрану, како људи, тако и животиња, због скупоће хране, коју је већ током зиме требало куповати. На тај начин смањивана је уобичајена количина семена предвиђена за озиме усева, па су власти настојале да сељаци тај недостатак компензују већим сејањем пролетњих усева, у првом реду кукуруза. Међутим, проблем је у таквим приликама представљао не само недостатак семена, већ и недостатак слободне земље која би могла бити засејана, будући да

²⁹⁸ Чича Срећков лист, I година, Но 10, 18. марта 1847, 86; Душан Б. Јовичић, *Пољопривреда у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића*, Задружни архив, књ. 4, Нови Сад, 1956, 183.

²⁹⁹ Т. Ђорђевић, *Економија и еволуција насеља*, 32; Н. Констандиновић, *Београдски пашалук*, 104–105, 116, 154; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 259. У неким областима, попут Темнића, кукуруз је окопан двапут још од времена прве владавине кнеза Милоша. Наиме, у извештају из јула 1837. године тамошњи срески старешина је тврдио: „Од првог копања кукуруза у подручном ми срезу народ већма досвршује.“ (АС, Средоточна војна команда, 580). Међутим, крајем четрдесетих, па и почетком седамдесетих година XIX века било је предела где да се кукуруз окопавао само једанпут (Чича Срећков лист, I година, Но 16, 22. априла 1847, 122; Адам Богосављевић, *Допис*, Тежак, година II, 1870, број 5, 15. јануара 1870, 58). Сејање кукуруза на врсте није било уобичајено у неким крајевима ни средином шездесетих година, као што су приметили лицејци на студијском путовању кроз Србију: „Овде [у околини Зајечара – Б. М. К] га сеју обично на врсту и то све по два – три зрна заједно. Посао малко приметнији али бољи него бацање и сијање насумце како се у многим крајевима код нас ради. Кад је на врсту лакше га је и окопати, и брати и посећи шаш.“ (К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 80).

је традиционалним начином организовања сеоског домаћинства и целог потесног система остајало премало слободне земље да би се у већој мери могао нарушавати устаљени ред култура на њивама.³⁰⁰

На принос су у великој мери утицали климатски услови и временске прилике, јер су могућности компензовања њиховог лошег утицаја биле минималне. У припланинским и планинским областима сејање озимих усева отежавала је рана зима, праћена снажим хладним ветром, која је повремено, и то на већим просторима, скоро у потпуности уништавала већ посејане усеве. Такве временске прилике уништиле су, на пример, сетву у Стигу 1849. године. И поплаве, суше или град често су уништавали усеве. Град је углавном уништавао јесење усеве, понекад у толикој мери да није очекиван никакав принос, као 1849. у Млавском срезу, када се очекивало да се само кукуруз опорави и дā род, или у Драгачевском срезу 1856. У неким случајевима град је тако уништавао летину да су и сеоске општине и локалне власти процењивале да становништво неће имати хране ни до јесени. Усеви су најчешће страдали од обилних пролетњих киша, посебно у приобаљу трију највећих река – Саве, Дунава и Мораве, а у Подрињу и од планинских бујица. Горе од кише биле су само дуготрајне жеге, које су 1848. године, на пример, сагореле кукуруз и траву на пашњацима у Козничком срезу.³⁰¹ Приноси су зависили и од благовремене припреме земљишта, сетве и прикупљања плодова. Релативно кратка и слаба земљорадничка традиција становништва погодовала је немарном односу сељака према ратарским пословима. Неблаговремена припрема земљишта, сетва или жетва и лоша нега биља били су у Србији честа појава.³⁰²

³⁰⁰ АС, НОУ, 1849, ф. XI, Р. 1063, К. 10. У извештајима Министарству унутрашњих дела о стању пољопривреде, срески начелници наглашавали су да „при оваквој гладној години принуђен је народ био и од семена вишу половину појести“ (АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 296, К. 13; ф. XI, Р. 1063, К. 10).

³⁰¹ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 92, 95, 119–120; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 613; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 460. Суша је била основни разлог слабе жетве и 1856. године у Драгачевском срезу (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 613). Град је 1842. године погодио 12 села у Алексиначком округу, тако да „од летину ништа остало није, које је тако врло и шума поломљена и утучена“ (АС, ДС, 1842, Но 378; МФ, П, 1841, ф. V, РНо 380).

³⁰² Д. Б. Јовичић, *Пољопривреда у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића*, 183; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 354. Начелници срезова и округа подносили су Министарству унутрашњих дела седмодневне, полумесечне, месечне, полугодишње и годишње типске извештаје, најпре у слободној форми, а потом у облику одговора у 13 тачака, од којих су неке биле посвећене стању усева, напредовању пољопривреде и ценама намирница на локалном тржишту. Истина, знатан део извештаја садржавао је и типске одговоре на типска питања

Један од значајних разлога за неблаговремену обраду земље, првенствено за припрему и сејање јесењих усева, деценијама је била окупираност сеоског становништва прикупљањем и прерадом шљива. О томе сведоче наредбе кнеза Милоша, којима је настојао да сузбије печење ракије „кад се најбољи рад к орању и сејању отвара“, поновљени расписи Министарства унутрашњих дела, попут оног из 1847. године, којим се налаже сељацима да „живо представе каква незгода народу и отечеству нагодину предстоји, ако се јесењи усеви пренебрегну сад за времена посејати“. И бројни извештаји среских старешина, попут оног из Ужичког округа, објашњавају да је, због претераног бављења сељака шљивама и печењем ракије, пропуштено најпогодније време за сетву озимих усева, па су их изненадили снегови. Слично налазимо и у дописима *Чича Срећковог листа*. Лоше навике одржале су се и касније, па је још 1867. године министар финансија био принуђен да изда распис којим обавезује сељаке да јесењу сетву заврше у септембру или, најдаље, до краја октобра.³⁰³

Свакако је од утицаја на приносе била и заинтересованост земљорадника да произведу одређене количине, што их је стимулисало и на бољу обраду и на друге мере којима су могли побољшати принос. Међутим, чињеница да „наши земљеделци јошт навикнути нису, да своје сировине мере, нити при сејању, нити после свршене жетве“,³⁰⁴ указује да их није претерано интересовало колики су принос добили од утрошеног семена и колику добит могу да остваре од производње. То није необично уколико се зна да већина земљорадника није била тржишно оријентисана, већ се руководила принципом самоснабдевања. Ипак, тешко је просудити да ли су лоши економски резултати земљорадника у Србији били последица незаинтересованости за тржиште и нерационалне производње, као што се чини на основу

из анкете (АС, НОУ, 1848, ф. III, Р. 241, К. 17, Р. 209, К. 12, Р. 296, К. 13; ф. V, Р. 468, К. 17; ф. VIII, Р. 729, К. 12, Р. 739, К. 14, Р. 750, К. 13; ф. X, Р. 961, К. 12; ф. XI, Р. 1063, К. 10).

³⁰³ АС, НОУ, 1849, ф. XI, Р. 1063, К. 10; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 294; Д. Б. Јовичић, *Пољопривреда у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића*, 182. „Шљиве ће да задрже ове године јесење усеви. Многи су се [...] сад забунили око купљења шљива, а многи су на сваку другу пољску и домаћу радњу заборавили и навалили су те пеку ракију. Ово ће причинити да ће многи на орање заборавити и са јесењим усевима одоцнити се“ (*Чича Срећков лист*, I година, Но 40, 7. октобра 1847, 313). „За пециво ракије опомињао сам људе и читао им савете из Чича Срећковог листа, да се засада тога пецива окану, него на најпре летину скупе, и верујте, да скоро и сам народ то увиђа (а кад му се напомене и боље) да треба најпре пољску радњу срадити, па онда пециво ракије предузети“ (Исто, Но 43, 23. октобра 1847, 337–338).

³⁰⁴ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 3.

анализа, или су их у великој мери одређивали баш тржишни услови, посебно у време и после Кримског рата. Он је, наиме, довео до поремећаја у привреди Кнежевине (недостатак новца, задуживање ширих слојева становништва, нагли пад извоза стоке), који је пратило и неколико неродних година.

У таквим околностима не чуди да је сачувано мало података о томе колико је сеоско домаћинство трошило семена, а поготово колико је из тога семена добило приноса. Стога је тешко проценити колики су приноси добијани у Србији. Приноси су се мењали из године у годину, самим тим што су неке године биле родне, а друге нису. За родних година приноси житарица били су обично довољни да се породица прехрани до следеће жетве.³⁰⁵

Судећи према подацима из друге половине шездесетих година XIX века, родне и неродне године стално су се смењивале и ретко када је дужи низ година био родан за исту културу (видети Табелу 7).³⁰⁶ Догађало се и да житарице „не понесу“, односно да плод буде осетно ситнији или буде знатно мање зрна у клипу или класу него обично, па су у Ужичкој нахији 1833. године, на пример, кметови молили да се десечарски кукуруз прима по размери „100 ока гола жита“ од пет врећа, а не од четири вреће, као што је било прописано, јер „кукуруз овогодишњи није као лањски добар“.³⁰⁷

Табела 7: Процена родности култура у Србији 1865–1869. године

Година	Пшеница	Кукуруз	Јечам	Овас	Лоза	Жир	Сено	Пчеле	Воће
1865	испод средње	добро	лоше	лоше	слабо	мало	доста	доста	средње
1866	добро	слабо	слабо	слабо	доста	мало	мало	средње	слабије
1867	доста	доста	доста	доста	доста	сувише	мало	родне	преродило
1868	доста	врло добро	доста	-	доста	доста	доста	-	прилично
1869	средње	средње	слабо	слабо	слабо	слабо	доста	средње	прилично

Извор: *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 5–6.

³⁰⁵ Кознички срески начелник тврдио је у јануару 1849. године „да народ овај има жита прошлогодишњег и да ће редко који купити“ (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 460).

³⁰⁶ Уз статистику спољне трговине Србије између 1866. и 1870. године објављена је и процена родности година у периоду од 1865. до 1869. и то према приносу пшенице, кукуруза, јечма, овса, винограда, жира, сена, кошница и воћа (*Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, Државопис Србије VI, 1872, 5–6).

³⁰⁷ *Магистрат Нахије ужичко-соколске, судски протокол 1832/33*, приредио Новак Живковић, Ужице, 1997, 251. Исто тако, од 18 села Колубарске капетаније која су 1832. предала десечарско жито, у три села оно је примано по размери по „24 ока из сваке вреће“, а у осталима по размери „30 ока и 40 ½ драма“ (Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 165).

Током прве половине XIX века било је општепознато да се у малим географским областима, какве су били срезови, приноси значајно разликују од села до села. Ово су имале у виду државне власти када су при сакупљању и обрачунавању десетка, на пример, дозволиле да се „у сваком селу измери по једна врећа жита и по оној врећи да се у оном селу жито пресече и наплати“.³⁰⁸ Да неуједначени приноси у истој сезони нису били карактеристични само за 1833. годину, показују прилике у Параћинском срезу 1848. године. Тада су приноси истих житарица од села до села вишеструко били већи или мањи од просечних приноса за ту област. Наиме, у 24 општине Параћинског среза пшеница је најбоље понела у шевачкој општини, где је једна ока семена дала 40 ока приноса, а најмање у доњовидовској, где је добијено свега пет ока. У већини општина тада је од једне оке добијено између 10 и 20 ока пшенице. Стога не чуди да су у истој географској области разлике у уобичајеним приносима у размаку од неколико година биле веома велике. Тако су, на пример, у истим тим општинама просечни приноси од једне оке семена пшенице 1849. износили 10 до 20 ока, зависно о којој општини је реч, а 1858. године од 7 до 12 ока. Ока посејаног јечма у истим тим општинама дала је 1849. године од 2 до 7 ока приноса, а 1858. око 15 ока, док је ока посејаног крупника дала 1849. године од 4 до 7 ока и чак 14 ока 1858. године. Још су веће разлике биле код кукуруза: ока посејаног кукуруза у првој години дала је свега 3 до 9 ока приноса, а у другој години чак 120 ока.³⁰⁹

Табела 8: *Принос житарица од 10 ока семена на Топчидерској економији 1857–1862. године*

Година	Пшеница и раж	Јечам	Овас	Кукуруз
1857.	152	147	107	945
1858.	83	117	100	1087
1859.	155	135	82	233
1860.	70	123	57	538
1861.	86	145	58	261
1862.	66	78	27	312

Извор: *Пољско-привредна радња примерне економије у Топчидеру од године 1857. до 1862*, 15–16, 18.

³⁰⁸ *Магистрат Нахије ужичко-соколске*, 257.

³⁰⁹ Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 258–259, 294; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 490.

Почетком шездесетих година XIX века сматрало се да стрмна жита лоше роде уколико је пожњевена количина само четири пута већа од утрошеног семена, а да је година средња, уколико је добијено осам пута више жита. Уколико је добијено више од тога, година је преродила. При узгоју кукуруза сматрало се да је година лоша, уколико род буде само двадесет пута већи од утрошеног семена, а уколико је осамдесет пута већи, да је година врло родна. Ове процене квалитета приноса важиле су за огледно добро у Топчидеру. На основу тога може се претпоставити да су и стандарди за процену постављени за огледно добро, на коме „радне снаге и капитала никада оскудевало није“.³¹⁰ Ипак, они могу да буду оријентир за процењивање очекиваног приноса и на сеоским имањима, уколико се схвате као максималне вредности.

На Топчидерској економији, на пример, где су приноси бележени по врстама култура између 1857. и 1862. године, из 10 ока³¹¹ пшенице и ражи добијен је 1857. године принос од 152 оке, а 1859. чак 155 ока. Осталих година, од 10 ока ових житарица добијено је између 70 и 85 ока, осим 1862. године, када је урод износио свега 66 ока. Уколико би просек приноса добијен на економији током ових шест година важио као максимални принос у Србији, 10 ока семена давало би око 103 оке пшенице и ражи (видети Табелу 8). То је изузетно висок принос, који је веома тешко објаснити, јер је, на пример, у исто време у Русији принос био само четвороструко већи од утрошеног семена.³¹² Током истих шест година, од 10 ока јечма добијан је на Топчидерској економији принос од

³¹⁰ *Пољско-привредна радња примерне економије у Топчидеру од године 1857. до 1862*, Државопис Србије I, 1863, 14–15.

³¹¹ Једна ока тежила је 1,260 kg (М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, св. IV, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књ. CDLXXIII, Одељење друштвених наука, књ. 74, Београд, 1974, 662). На Топчидерској економији једно јутро рачунало се као да има „900 аустријских квадратних хвати“, а не 1.600, како се обично рачунало (М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, св. II, Српска академија наука и уметности, посебна издања књ. CCCLXXII, Одељење друштвених наука, књ. 47, Београд, 1964, 328), па би, према величини јутра од 1.600 квадратних хвати, које је одговарало једном дану орања, јутро од 900 квадратних хвати имало 0,64 ha.

³¹² *Пољско-привредна радња примерне економије у Топчидеру*, 15. Још је теже објаснити зашто је чачански окружни начелник сматрао да су приноси мали, јер су „стрвна жита и мало сејана и врло рђаво понела“, када је у Трнавском срезу, на пример, „једва је усијана једна ока, 10 ока плода дати могла. [...] У [...] Драгачевском само јесења или рано с пролећа посејана пшеница дала је 10 ока плода од једне оке, јечам 12, крупник 8, а овас 7 ока“, а у „Студеничком дала је ока пшенице 4,5 ока, ражи 10 ока, а овса и јечма 3,5 ока“ (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 642).

78 до 147 ока (највише 1857. године), а од 10 ока овса од 27 до 107 ока (највише такође 1857), док је 10 ока кукуруза давало од 261 до 1.087 ока приноса, највише 1858. године.³¹³ Уколико се не ради о грешки при обрачунавању, овако високи приноси могли би се објаснити нарочитом плодношћу земље на којој су, поред тога, примењиване савремене агротехничке мере (видети Табелу 9).³¹⁴

Табела 9: Принос житарица по јутру на Топчидерској економији 1857–1862. године (у окама)

Година	Пшеница и раж		Јечам		Овас		Кукуруз	
	Засејано (јутара)	Принос по јутру	Засејано (јутара)	Принос по јутру	Засејано (јутара)	Принос по јутру	Засејано (јутара)	Принос по јутру
1857.	2,6	833	18	586	40,1	664	25,3	754
1858.	7	373	23,3	469	41,4	559	48	870
1859.	2,4	841	12	541	29,2	553	30	187
1860.	21,4	242	20,4	490	49,8	428	16,3	463
1861.	27,4	369	13,4	541	38,6	490	11,1	244
1862.	61,7	149	16,8	338	44,5	219	11,2	276

Извор: *Пољско-привредна радња примерне економије у Топчидеру од године 1857. до 1862.*, 15–18.

У Подринском округу је принос неколико година раније био нешто нижи него на Топчидерској економији, што је и за очекивати, будући да није добијен на огледном добру и да су културе гајене у другачијим географским, па и микроклиматским условима. Наиме, 1852. године сељаци Азбуковачког среза добијали су од 10 ока засејаног јечма 100 ока приноса. Пшеница и зоб дали су исти принос – 80 ока, а кукуруз 450 ока. И у Моравичком срезу Ужичког округа 1849. године, на пример, од 10 ока семена принос пшенице био је 70 ока, ражи 110 ока, јечма и

³¹³ *Пољско-привредна радња примерне економије у Топчидеру*, 15–16, 18. Према истом извору, на једном јутру од 900 аустријских квадратних хвати просечно је добијено 465 ока жита (јер су појмом жито биле су обухваћени раж и пшеница, због мале количине посејане ражи и због тога што пшеница није две године сејана у анализираном периоду) и по 494 оке јечма и овса (односно, 586 kg жита и 622 kg јечма и овса). Кукуруз је давао принос од 460 ока по јутру (580 kg), што је сматрано изузетно ниским приносом и приписано трима неродним годинама. (Исто).

³¹⁴ На евентуалну грешку указује чињеница да су, нарочито код пшенице и ражи, највиши приноси добијени у годинама када је засејана најмања површина. Постоји могућност да је грешка настала због тако малог узорка. Када је засејавана већа површина, принос је често био нижи (видети Табелу 8 и 9).

овса по 50 ока, хељде 150 ока, а кукуруза 350 ока. Није много другачији био ни принос пшенице у Тимочној крајини, где је 10 ока семена давало 30 до 70 ока пшенице и јечма, односно од 600 до 2.500 ока кукуруза.³¹⁵ Напротив, за лоших година, приноси су били изузетно ниски, па је у Ресави, на пример, 1858. године, за коју је средски начелник тврдио да „плодородије било је хрђаво“, 10 ока пшенице дало је 15 до 20 ока приноса, 10 ока јечма 20 до 30 ока приноса, колико се добијало од 10 ока овса и крупника, док је 10 ока кукуруза дало 200–300 ока на добрим њивама, а само 50–100 ока на њивама лошег квалитета.³¹⁶ Уколико се подаци о приносима уопште, кукуруз је у Србији, у односу на утрошено семе, давао просечно 40 до 100 пута већи принос, понекад чак и 200 пута већи, пшеница и зоб су давале осмоструко већи, док су остале житарице давале троструко до петоструко већи принос.³¹⁷ То су веома добри приноси, обзиром да је земља лоше обрађивана, али још увек осетно нижи него у средњој и западној Европи, где је на 100.000 хектолитара житарица произведених у Србији средином четрдесетих година XIX века, добијено 161.105 хектолитара на исти број становника. У Северној Америци, пак, на исти број становника добијено чак 368.816 хектолитара житарица.³¹⁸

Ратарство

Све до краја истраживаног периода, основ ратарске производње у Србији чиниле су житарице. Од целокупних површина под културама 1867. године, под њивама су биле три четвртине (видети Графикон 9). Тај простор био је готово у потпуности под житарицама (92,70%). Остатак је коришћен за узгој кромпира, купуса, дувана, лана и конопље, култура које су гајене у нешто већој мери. Остале културе (боб, грашак,

³¹⁵ Д. Милић, *Развој привреде у периоду од 1834. до 1914. године*, у: *Азбуковица, земља, људи и живот*, Љубовија, 1985, 194; Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине после 1833. године*, у: *Тимочка крајина у XIX веку*, зборник радова, Књажевац, 1988, 61–62. Приноси су дати од једне оке семена, али су због лакшег упоређивања са подацима Топчидерске економије прерачунати на принос од 10 ока семена, као и подаци начелника среза.

³¹⁶ Б. Перуничкић, *Горња Ресави 1804–1918*, 592; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 490, 498.

³¹⁷ До сличних закључака дошао је и В. Јакшић. Према његовим изворима, пшеница је између 1847. и 1867. године доносила просечан годишњи принос шест до седам пута већи од утрошеног семена (*Стање земљорадње у Србији*, 9, 67).

³¹⁸ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 80.

сочиво и састрица) нису скоро уопште гајене, као ни крмно биље.³¹⁹ Овакво коришћење пољопривредних површина је сасвим уобичајено за земље које прелазе са доминантног сточарства на доминантно ратарство.

Структура ратарске производње

Иако су прве две трећине XIX века биле период изразитих промена у пољопривреди, посебно у земљорадњи, најизразитије је промењена структура производње при узгоју житарица. С једне стране, превазиђена је монокултура кукуруза, док је, с друге стране, значајно повећан узгој свих ратарских култура.

Табела 10: Површине под житарицама у Србији 1867. године

ОКРУГ	Пшеница ha	Раж ha	Јечам ha	Кукуруз ha	Крупник ha	Овас ha	Хељда ha	Просо ha
Алексиначки	6553,00	2013,92	4610,04	12095,97	266,53	2022,18	0,45	2,79
Београдски	14487,46	474,06	2660,07	17715,60	515,85	1794,13	3,02	15,27
Ваљевски	16031,54	53,69	2581,30	17161,56	213,23	3595,5	4,80	5,58
Књажевачки	16415,49	7982,10	6896,60	23500,25	3055,65	8693,86	0,57	1,31
Крагујевачки	16454,82	791,90	2591,67	21018,35	400,14	2822,41	14,13	4,73
Крајински	10734,35	553,58	409,03	19589,08	1164,11	3,02	0,17	2,16
Крушевачки	4689,84	3441,88	2035,07	12933,53	849,47	1877,12	191,91	2,22
Подрински	3563,81	166,15	208,33	9812,20	9,34	1311,91	1,14	117,93
Пожаревачки	13623,29	1208,91	4496,38	28068,76	1585,68	1654,93	2,28	9,46
Руднички	4673,88	459,99	600,72	8695,06	495,04	1401,57	39,95	41,09
Смедеревски	11550,25	1258,10	662,34	18194,69	146,20	303,06	1,99	8,83
Ужички	7922,65	1841,04	1475,44	14330,77	4021,00	4740,00	1330,03	190,26
Црноречки	6328,31	955,50	1023,49	19466,24	3473,80	594,85	0,00	12,71
Чачански	2065,79	1687,99	615,37	9114,98	334,24	666,44	348,32	81,39
Шабачки	14212,67	20,52	4974,73	15318,18	0,05	3202,43	0,34	31,06
Јагодински	6255,12	1136,06	2019,62	15511,07	389,13	1497,78	1,14	6,09
Ђупријски	5042,61	212,66	1851,36	15300,28	481,36	1048,68	4,73	4,27
УКУПНО	160604,90	24258,05	39711,56	277826,60	17400,82	37229,87	1944,97	537,15

Извор: *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

³¹⁹ Према сведочењу В. Јакшића, приликом пописа обрађеног земљишта 1867. године „отворени су били процепи“ и за податке о пасуљу, бобу, сочиву, грашку и састрици, али „получени резултати за сву земљу тако су малени испали, да није вредно било одвојено ни излагати их“. Према његовом мишљењу, ове културе гајене су само у градовима (В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 67). Уверење В. Јакшића о малим површинама под овим културама потврђују и подаци објављени у више бројева *Чича Срећковог листа* из 1847. године, мада

Житарице

Већ изузетно повећање површина под њивама указује да је и узгој житарица током проучаваног периода вишеструко повећан. Земљорадници су тешко мењали устаљене начине привређивања, али су „вишак“ обрадивог земљишта настао крчењем били спремни да засеју пшеницом, посебно стога што потрошња кукуруза, основне прехранбене житарице на селу, није повећана више него што је захтевало повећање становништва и што је све бројније градско становништво, које је користило претежно пшенично брашно, отворило перспективу и за његову продају. Повећање производње пшенице стимулисао је развој шпекулативне трговине, коју је подстицала све већа тражња житарица у Хабсбуршкој монархији, изазвана поремећајима привредног живота услед револуционарних покрета 1848/49. године, учесталих сушних година (велика суша у Угарској 1863), а потом и ратова Хабсбуршке монархије током седме деценије XIX века.³²⁰ Те околности довеле су до тога да је, приближно од средине тридесетих до средине шездесетих година XIX века, измењена структура житарица узгајаних у Кнежевини Србији. Током тих тридесетак година, кукуруз је престао да буде монокултура, а узгој осталих житарица боље је избалансиран, будући да је пшеница гајена у много већој мери него пре и да је повећана производња јечма. Крајем педесетих година узгој пшенице био је већ толико распрострањен да је за родних година обезбеђивао да буде „народ у стању и своје потребе подмиривати и за шпекулацију продавати“.³²¹

У време прве владавине кнеза Милоша у неким областима Србије кукуруз је често чинио и преко четири петине произведених житарица. Почетком тридесетих година XIX века у Темнићкој капетанији, на пример, отпадало је на кукуруз 85,65% произведених житарица. На пшеницу је отпадало око 8%, а на јечам нешто мање (око 5%). Од осталих житарица, само је још овас (зоб) гајен у толикој мери да

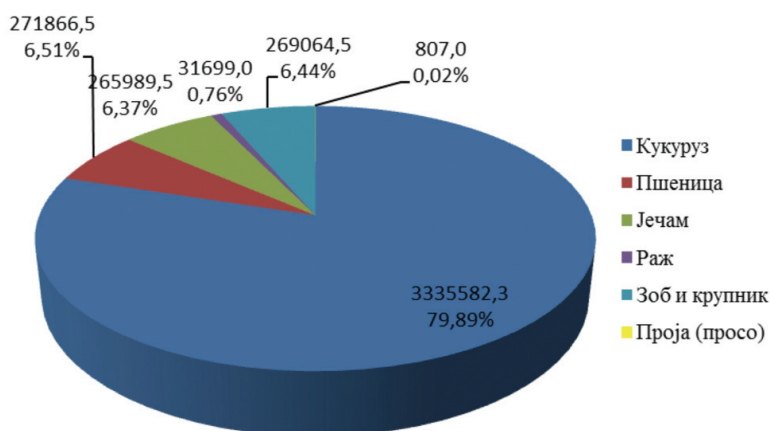
указују на то да је грашак узгајан и на селу, бар у Гургусовачком округу, у коме је тада повртарство било најразвијеније. Од једанаест округа за које су тада прикупљени и објављени подаци, грашак и боб су узгајани само у два, а сочиво у три округа. И сочиво је већином узгајано у Гургусовачком округу (видети Табелу 14). Видети и: Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 295; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

³²⁰ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 91. Само 1848. године, на пример, у 16 општина Параћинског среза посејано је 515 дана орања (293,55 ha) озимих усева више него 1847. године (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 257).

³²¹ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 613.

је и од њега узиман десетак. Према попису обрађених површина из 1867. године, међутим, у Темнићком срезу кукуруз је сејан тек на половини обрађених њива, док је под пшеницом било већ око четвртине њива. Повећана је и производња осталих житарица, изузимајући житарице које су и ранијих деценија слабо гајене, као што су просо или хељда. То повећање било је нарочито изражено код ражи, која пре три деценије скоро уопште није гајена, а сада је сејана на око 5% површина, колико раније јечам, док је јечам гајен више него некада пшеница.³²²

Графикон 7: Структура житарица произведених 1832. године у Србији (у окама)

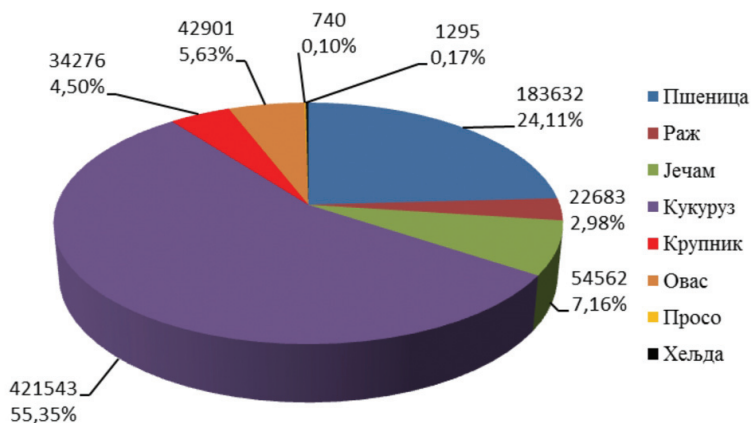
Извор: М. Петровић, *Финансије и установе*, књ. II, 1029.

Да таква структура производње житарица није била темнићка специфичност, односно да је преовлађујућа житарица у целој Србији био кукуруз, показује и житни десетак Србије с почетка тридесетих година. Иако су добијене количине житног десетка варирале од године до године, увек је највише било кукуруза – од преко две трећине до преко четири петине (видети Графикон 7). Пшеница, јечам и зоб (с којим је исказан и крупник) гајени су 1832. године у приближно истој мери и чинили су око 6,4%

³²² Према резултатима пописа из 1867. године, под кукурузом је у Темнићком срезу било 11.162,5 дана орања, под пшеницом, укупно озимом и јаром, 2.253,4 дана, под ражи (укупно) 892,3, а под јечмом (укупно) 1.620,8 дана орања. Под крупником је било 14,4 дана орања, под просом 0,25 дана, а хељда уопште није узгајана (*Попис обрађевина у Србији 1867*, 102–105).

добијених житарица, док је на просо отпадао занемариво мали део произвође. Површине коришћене 1867. године за узгој различитих житарица, међутим, биле су уједначеније по врстама засејаних житарица него у време прве владавине кнеза Милоша (видети Графикон 9). Те промене настале су вероватно у време владавине уставобранитеља, када је дошло до највећих промена у величини земљишног поседа и ширења обрадивих површина. На такав закључак упућују статистички подаци прикупљени у Министарству унутрашњих дела 1847. године, које је објавио В. Јакшић. Они показују да је у Србији било процентуално мање површина под кукурузом у време уставобранитеља, него у време прве владавине кнеза Милоша (видети Графикон 8). Средином века у Србији се под кукурузом налазило тек нешто више од половине њива засејаних житарицама, док је на пшеницу отпадало око четвртине. Остале најчешће узгајане житарице гајене су у сличном обиму као тридесетих година – јечам, сигурно, а овас (зоб) вероватно, будући да је у десетку из времена кнеза Милоша исказиван заједно с крупником. Узгој ражи значајно је повећан, а повећан је и узгој проса (проје).

Графикон 8: Структура површина у Србији засејаних житарицама 1847. године (у данима орања)

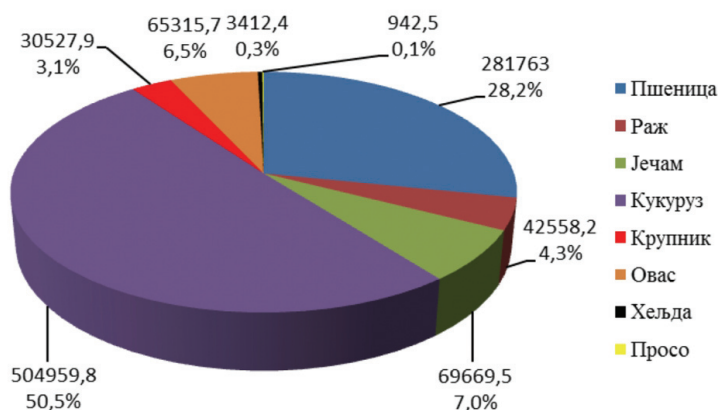

Извор: В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 5–6, 12–13, 16–17, 22–24, 28–29, 32–33, 36–40.

Између 1847. и 1867. године у Србији су и даље смањиване површине под кукурузом. У неколико округа Србије апсолутно су смањене (Београдски, Шабачки, Ваљевски, Подрински и Руднички), а у једном – Крагујевачком округу – остале су скоро исте. У окрузима у којима су површине под кукурузом повећане, та повећања најчешће нису

била велика.³²³ У истом временском раздобљу повећан је узгој пшенице, док је производња осталих најчешће гајених житарица настављена на приближно истом уделу земљишта. Нешто су повећане површине под просом и хељдом, мада су и даље чиниле тек око једног процента земљишта ангажованог за узгој житарица (видети Графикон 8). И поред смањене производње, кукуруз је у Србији још увек био не само најраспрострањенија житарица, већ и најраспрострањенија ратарска култура (видети Табелу 10). Масовно гајење кукуруза је разумљиво, стога што је кукуруз доносио највећи принос и, поред тога, служио као основна житарица у исхрани сеоског становништва.

Графикон 9: Структура површина у Србији засејаних житарицама 1867. године (у данима орања)

Извор: *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

Као што се види, узгој пшенице у Србији ширио се на уштрб кукуруза. Између 1847. и 1867. године површине под пшеницом расле су брже од броја становника, и поред тога што је према броју становника постепено опадала величина њива.³²⁴ Стога не чуди да је пшеница приликом пописа 1867. чинила већ око трећине површина засејаних житарицама. Стални пораст производње пшенице довео је у другој половини педесетих година до редовног извоза, а потом је извоз био чак и већи од увоза пшенице у Србију, која је извозила између 600.000 и

³²³ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 23–25, 91; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 611.

³²⁴ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 5–6.

1.400.000 ока пшенице годишње (између 756 тона и 1.764 тоне). Није извозена само пшеница, већ и пшенично брашно, повремено и преко 100.000 ока брашна годишње (126 t), као што је то било 1846, 1847. и 1849. године.³²⁵ Производња пшенице била је до почетка шездесетих година толико распрострањена да су је остварени вишкови учинили најзаступљенијом житарицом у српском извозу: извозено је више пшенице него кукуруза. Пшенице је, на пример, 1862/3. фискалне године извезено 3.036.060 ока (3.825,4 тоне), а кукуруза свега 1.767.815 ока (2.227,4 тоне). Количине извезене пшенице вишеструко су порасле од друге половине шездесетих година и редовно су износиле преко 10.000 тона. Највећи извоз остварен је 1867/68. фискалне године, када је из Србије извезено чак 57.809 тона пшенице (видети Табелу 11). Скоро свих тих година преко две трећине извоза ишло је у Хабсбуршку монархију, а повремено је тамо извозено и преко девет десетина укупног извоза из Србије. Овако велики вишкови и сталан извоз указују да је међу житарицама највише повећан узгој пшенице, тим пре што извоз кукуруза тих година скоро да и није повећаван. Тако значајан извоз подстицала је и релативно велика разлика у цени пшенице у Србији и у Угарској, која је 1865. године, на пример, била за четвртину, а неких месеци и за трећину виша од цене у Србији.³²⁶

Извозни салдо у коме пшеница има већину не чуди, иако је кукуруз произвођен у много већој мери, због тога што је кукуруз био основна прехранбена житарица у Србији, па су вишкови лакше остваривани у производњи пшенице. Поред тога, тражња за кукурузом на страним тржиштима била је осетно мања. Нешто израженија тражња за овом житарицом постојала је у Османском царству, па су веће количине кукуруза извожене углавном у околне турске провинције. Било је, међутим, година када је и у тим областима тражња била мала, а тиме и извоз. И поред велике производње кукуруза, због неравномерног узгоја и регионалности унутрашњег тржишта, кукуруз је почетком шездесетих година XIX века и увожен. Увозили су га највише из Влашке, која је била

³²⁵ Исто, 5–6, 9–10.

³²⁶ Извоз кукуруза дестимулисала је и мала разлика у цени у односу на Угарску. Према статистици која је вођена 1865. и 1866. године из месеца у месец, разлика у цени кукуруза у Угарској никада није прелазила 20 гроша за сто ока. Најчешће је била скоро иста као и у Србији, а неких месеци током 1865. године била је и нижа него у Србији. Истовремено, разлика у цени исте количине пшенице није падала испод 17 гроша (осим у мају 1866), а неких месеци се пела и до 42 гроша (*Ценовне скрижали земаљски производа и заслуге у Србији за годину 1865*, Државопис Србије IV, 1870, IV, VIII, XII, XX; *Ценовне скрижали земаљски производа и заслуге у Србији у години 1866*, Државопис Србије V, 1871, VI., VIII, XII, XVI, XX, XXIV, XXVIII, XXXII, XXXX, XXXXIV, XXXXVIII).

у суседству слабо развијених земљорадничких области Србије, где нису гајене довољне количине кукуруза, тако да је главно тржиште за увозни кукуруз била Источна Србија.³²⁷ Кукуруз је био нешто заступљенија житарица у унутрашњој трговини, посебно крајем истраживаног периода, када је престала конјунктура у трговини пшеницом. Од сеоских домаћина откупљивали су га свињарски трговци.³²⁸

Табела 11: *Извоз брашна и житарица из Србије 1862–1869. године*³²⁹
(у тонама)

Година	Кукурузно брашно	Пшенично брашно	Кукуруз	Пшеница	Овас	Јечам	Раж
1862.	25,91	200,06	2227,45	3825,44	306,65	909,99	0,00
1863.	0,00	44,37	394,30	3144,21	1091,82	432,16	45,87
1864.	2,01	27,93	44,49	678,72	135,68	297,93	0,00
1865.	2,00	109,38	1275,98	8666,21	312,91	1809,62	0,00
1866.	26,27	87,71	1817,63	22463,63	956,60	1819,63	198,40
1867.	39,57	168,45	2838,93	57809,07	874,65	3449,85	1269,94
1868.	26,00	19,64	3594,93	10812,43	219,87	5268,49	892,57
1869.	14,83	41,58	2224,18	14058,60	838,52	590,05	311,88

Извор: *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862/3*, 96; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 4, 20; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 6, 10, 14, 19, 24.

Производња кукуруза задовољавала је домаће потребе, о чему речито сведочи чињеница да су увезене количине кукуруза током седме деценије редовно биле занемарујуће (кретале су се између 19 и 350 тона), изузимајући 1864/65. фискалну годину, када је увезено око 1.000 тона кукуруза. Иако извозник пшенице, Србија није могла да задовољи сопствене потребе за пшеничним брашном, ни хлебним ни белим, па је током исте те деценије оно увожено из Хабсбуршке монархије – бело

³²⁷ *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, Државопис Србије III, 1869, 4; В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 27; Т. Р. Ђорђевић, *Економија и еволуција насеља*, 32.

³²⁸ У допису из Копривнице, из децембра 1869. године, Адам Богосављевић је проценио да у већини села у његовом крају „више производе кукуруза због тога, што га продају у селу свињарским трговцима, којих сада готово у сваком селу има по неколико, па отуд се људи сада, како се пшеница негледа, прилично крпаре“ (*Тежак*, година II, 1870, број 5, 15. јануара 1870, 57).

³²⁹ Сви статистички подаци од 1862. године надаље прикупљени су и објављени према фискалној години, која се у Кнежевини Србији није поклапала с календарском.

брашно скоро у потпуности, а хлебно у највећој мери. Кукурузно брашно, напротив, скоро уопште није увожено (увезене количине никада нису премашиле пет тона годишње).³³⁰

Преоријентација на узгој пшенице додатно је дестимулисала узгој житарица које су раније гајене у малој мери. Поред површина под кукурузом, до средине шездесетих година XIX века смањене су и површине под јечмом, крупником, овсом и просом. У укупном житном десетку Србије за 1833. годину, просо и хељда имали су веома мали удео – свега 4,77%. Већ у време уставобранитеља смањена је производња ових житарица, па су и хељда и просо гајени на мање од 1% површина под житарицама. При томе, хељда уопште није гајена у једанаест од седамнаест округа Србије. До средине шездесетих година површине под овим културама пале су испод 1% (видети Табелу 10). Хељда се скоро уопште није гајила. Одржала се једино у планинским и брдским пределима, посебно у Ужичком округу, у коме је под овом културом било преко две трећине хељдом засејаних површина у Србији (68,38%). Само су још у Чачанском и Крушевачком округу хељду узгајали на више од 100 хектара. Под просом је 1867. године у већини округа било мање од 5 хектара. Преко сто хектара под овом културом било је засејано само у Ужичком и Подринском округу. Били су то окрузи са слабо развијеном земљорадњом. Просо и хељда служили су за људску исхрану, а хељда је била и одлична паша за пчеле. Препоручивана је и као зелено ђубре, односно за заоравање.³³¹ Као што се види, у другој половини XIX века смањен је узгој култура намењених потрошњи у сиромашнијем делу становништва. Истовремено, биле су то културе карактеристичније за неразвијене земљорадничке области с лошом земљом неподесном за узгој пшенице.

Структурне промене у узгоју житарица показују не само апсолутно повећање површина под пшеницом и смањење површина под кукурузом, већ и њихова заступљеност у односу на број становника. Према том мерилу, између 1847. и 1867. године једино су значајно повећане површине под пшеницом, док су површине под кукурузом драстично смањене у односу на број становника. Драстично смањена произво-

³³⁰ *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862/3*, Државопис Србије II, 1865, 96; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 4, 6, 9, 20, 25; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 54, 63, 75, 90, 105. Да би се у насловима табела и графикана избегло понављање удвојених година и синтагме фискална година, граничне године наведене су као да су календарске (1862/63–1869/70. фискалне године = 1862–1869. године; у табелама: 1862/63. фискална година = 1862.).

³³¹ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. II, Београд, 1898, 1029; В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 36–42, Ђ. Радић, *Наука о земљодјелству*, књ. I, 107, 267.

дња кукуруза и велико повећање становништва (између 1844. и 1866. за 30,13%) довели су до тога да су укупне површине ангажоване за узгој житарица веома смањене у односу на број становника (видети Табелу 12), иако се земљорадња развијала.

Табела 12: *Површине под житарицама на 100.000 становника 1847. и 1867. године (у данима орања)*

Врста житарица	1847.	1866.	Разлика 1847–1867.
Пшеница	20067	20467	400
Раж	2479	2505	26
Јечам	5962	4827	-1135
Кукуруз	46065	36654	-9411
Крупник	3745	1957	-1788
Овас	4688	4162	-526
Просо	81	56	-25
Хељда	141	166	25
Све житарице	83241	70794	-12447

Извор: В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 7, 15, 20, 30, 34, 39, 42, 46.

Кукуруз је 1867. године, као што је речено, у свим окрузима био најзаступљенија култура и сејан је на много већим површинама од оних под пшеницом. Једино је у Шабачком округу производња пшенице била скоро изједначена с производњом кукуруза, што на још један начин потврђује да је у областима развијене земљорадње пшеница с њива потискивала кукуруз. Чим би се отворила перспектива за извоз жита, у тим областима расла је и производња пшенице, као што је то било у Шабачком округу, који је био најближи главном увознику – Хабсбуршкој монархији. Највише површина под кукурузом било је у Пожаревачком и Књажевачком округу (28.068 ha у првом и 23.500 ha у другом). У већини округа под кукурузом је било између 12 и 17 хиљада хектара. Најмање је кукуруз гајен у Рудничком округу (8.695 ha), а тек нешто више у Чачанском и Подринском округу (око 9.000 хектара). Пшеница, као друга по распрострањености, узгајана је у свим окрузима толико да је увелико надмашивала површине под ражи, овсом и јечмом. Једино се у Чачанском округу пшеница производила у приближно једнакој мери као и раж. Производња овса, ражи и јечма, опет, била је уједначена једино у Књажевачком округу, округу с неразвијеном земљорадњом. У осталим деловима земље, ове житарице су неравномерно узгајане – увек је једна била осетно више заступљена, најчешће јечам, а понегде и раж.

Колико су мале површине биле под јечмом, зоби (овсом), крупником или ражи сведочи и податак да су се они који су посејали два или више дана орања јечма и крупника „отликовали“ у сејању, а да је за ту ласкаву титулу било довољно посејати свега један дан орања овса.³³² Као и производња проса и хељде, производња јечма, зоби и ражи била је током прве половине XIX века намењена првенствено задовољењу сопствених потреба и ове житарице готово уопште нису изношене на тржиште, чак ни унутрашње. То илуструју, поред осталог, недељни и полумесечни извештаји среских и окружних начелника. Према тим изворима, дешавало се и крајем четрдесетих година XIX века да у неком срезу по више недеља не буде понуђена на продају ни најмања количина ових житарица, због чега им се није знала ни цена у локалној чаршији. Редовни тржишни вишкови остваривани су у ово време једино у производњи пшенице и кукуруза и њих је готово увек било на пијацама. Само у малобројним областима Србије, производња јечма била је толика да су остваривани вишкови за продају, па се повремено, најчешће само после жетве, и ова житарица могла наћи на пијаци.³³³ Тек од почетка шездесетих година остварена је производња која је обезбеђивала редовне, истина невелике, извозне вишкове ових житарица. Изузетак представља само раж, која појединих година није уопште извожена (видети Табелу 11).

Развој ратарства није био равномеран у свим деловима Србије. Као што је и разумљиво, та делатност спорије се развијала у брдским и планинским пределима. У неким планинским областима готово да је није ни било, као у Хомољу, где је сточарство и до XX века било скоро искључива грана привређивања сеоског становништва.³³⁴ Од земљорадничких култура ту је гајен кукуруз, али у тако малој мери да га није било довољно ни за сопствену потрошњу, па је становништво, чак и богатије, већ после Божића морало да га купује у другим областима Србије или у Влашкој. Нису сејана ни нека стрмна жита (јечам, на пример). У таквим подручјима и пољопривредне технике биле су неразвијене, па кукуруз није окопан више пута.³³⁵ Ипак, предела са тако слабо развијеним ратарством било је у Србији мало. Већина области је већ била мање или више ратарски оријентисана.

³³² Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, 368–369.

³³³ АС, НОУ, 1848, ф. III, Р. 241, К. 17, Р. 209, К. 12, Р. 296, К. 13; ф. V, Р. 468, К. 17; ф. VIII, Р. 729, К. 12, Р. 739, К. 14, Р. 750, К. 13; ф. X, Р. 961, К. 12; ф. XI, Р. 1063, К. 10.

³³⁴ Ант. Лазиф, *Природа и привредни извори Хомоља*, Гласник Српског географског друштва XXVI, 1940, 57.

³³⁵ Т. Р. Ђорђевић, *Економија и еволуција насеља*, 32.

Остале ратарске културе

Као што је речено, 1867. године под житарицама није било само 7,30% њива. На тим њивама гајени су кромпир и купус, а од индустријског биља дуван, конопља и лан. Узгајане су и неке друге културе, мада у тако малим количинама да нису унете у детаљни попис обрадивих површина из 1867. године.³³⁶ Од пописаних култура најраспрострањенија је била конопља, која је гајена на 21.254,73 хектара, упола мање њива било је под купусом (10.520 ha), а још мање под кромпиром (8.057,37 ha). Под дуваном и ланом биле су приближно исте површине од око 2.500 ha (видети Табелу 13). Ове културе највише су гајене у Крагујевачком округу, који је био први по узгоју конопље (4.306 ha), купуса (2.604 ha) и кромпира (1.468 ha), а по узгоју дувана на трећем месту. У Крајинском округу, напротив, ове културе најмање су гајене: лан на свега шест хектара, дуван на 89 ha, а купус и кромпир на 200–300 ha. У том округу једино је конопља узгајана у нешто већој мери него што је било уобичајено у већини округа. Слично је било и у Рудничком округу, који је био један од округа са слабо развијеном земљорадњом. Неуједначена заступљеност ових култура делимично је условљена климатским и географским особинама регије, а у случају лана и конопље и хидрографским приликама. Можда би узроцима које је тешко уочити требало приписати и постојање или одсуство традиције. Тако је, на пример, конопља у знатној количини узгајана у околини Крушевца, где је била „изредне каквоће“ и одакле се пређа извозила „на много страна па и у Турску, све за ужета“. Лана и конопље било је и у Мачви, око Тимока, а сејани су у већим количинама и у другим подучјима где реке јако меандрирају, стварајући кључеве, рукавце и баре. Опет, у Смедеревском округу скоро уопште је није било, иако је хидрографска мрежа округа веома густа.³³⁷

³³⁶ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 67; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 295; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

³³⁷ А. Алексић, *Морава*, 3; А. Алексић, *Мачва*, 14; К. Поповић, *Пут лицејских питомаца*, 121, 163.

Табела 13: Површине под ратарским културама 1867. године, без житарица

ОКРУГ	Кромпир	Купус	Дуван	Лан	Конопља
	ha	ha	ha	ha	ha
Алексиначки	181,48	366,39	404,52	25,99	740,94
Београдски	829,29	533,97	179,60	66,91	821,48
Ваљевски	682,86	488,77	176,01	590,63	1146,66
Књажевачки	263,96	637,31	100,03	28,72	1483,59
Крагујевачки	1468,66	2604,38	264,65	62,13	4306,35
Крајински	205,59	595,36	89,03	6,27	1104,43
Крушевачки	142,55	787,51	123,91	3,76	1222,70
Подрински	316,69	343,93	295,08	786,48	823,93
Пожаревачки	916,9	740,94	253,30	192,83	2220,32
Руднички	347,58	366,51	8,26	34,65	582,25
Смедеревски	42,46	369,93	120,84	77,06	844,34
Ужички	1094	879,79	78,54	9,29	1863,61
Црноречки	155,66	209,7	54,77	17,44	856,25
Чачански	260,88	344,33	201,38	6,38	766,25
Шабачки	454,11	289,21	122,55	399,39	787,17
Јагодински	353,79	516,3	54,26	17,27	961,47
Ђупријски	340,91	446,53	68,79	84,53	722,98
УКУПНО	8057,37	10520,86	2595,52	2409,73	21254,72

Извор: *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

У оквиру подстицања земљорадње кнез Милош је при крају владавине донео и упутства за подстицање повртарства – баштованлука – и воћарства. Он је преко економа наредио: „Да би се баште и воћњаци већма подигли и у боље совершенство довели, ваља свакиј Србин да се стара што више може разног варива и зелени у баштама посејати“. При томе је мислио на „лук, купус, белу репу, цвеклу, паприку, краставце, тикве, долме, чубар, нану, жалфију (крупну жуту), шафранику, роткве“.³³⁸ Његова наредба требало је да у земљи уведе гајење дотада непостојећих или слабо заступљених култура. Тешко је, међутим, утврдити да ли су те културе крајем тридесетих година XIX века и уведене у повртарство. Према неким показатељима, до тога ипак није дошло, већ је сеоско становништво и надаље гајило само основно поврће, и то скоро искључиво за сопствене потребе. Само мањи део сељака из околине градских насеља појављивао се пазарним данима у

³³⁸ Д. Б. Јовичић, *Пољопривреда у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића*, 183.

вароши нудећи поврће на продају, најчешће у Београду. Чак и у развијеним насељима трговано је само основним поврћем домаће производње. Крајем тридесетих година XIX века, на пример, у Београду је од домаћег поврћа продавано само „оно најнужније поврће, а оно боље [...] се довози из Аустрије“.³³⁹ Ни средином века није било боље. Према *Чича Срећковом листу*, средином XIX века (1847) чак ни зелен није гајена у већој мери. Лист извештава да „зелен, зеље и воће може човек сваки дан готово видити да се из Цесарије доноси и овде [у Београду – Б. М. К] продаје, а наши сељаци зелен и зеље неће сами да производе, па и оно воћа што имају неће у Београд да доносе“.³⁴⁰

Вероватно је тако било и с осталим културама за које се кнез Милош залагао, будући да није постојало домаће тржиште за те производе. Наиме, сиромашнији део градског становништва гајио је у сопственим баштама основно поврће и није га куповао. Упркос тако малој тражњи, повртарство је било развијеније само у градским насељима и њиховој непосредној околини, јер је управо у тим срединама било концентрисано најбогатије становништво земље, које је било заинтересовано за куповину поврћа, па и бољег, због чега је оно увозено. Због тога је у развијеним градским насељима тражња била довољна и за појаву професионалних произвођача – баштована. Изгледа да су они, а не сеоско становништво из околине, били главни снабдевачки градских насеља поврћем, односно баштованским производима. У Србији су се баштованством бавили претежно странци – највише бугарски печалбари.³⁴¹ У градским насељима и њиховој околини стваране су специјализоване баште за производњу поврћа за тржиште (баштованцинице). Неке од њих биле су у власништву баштована, док су друге узимане у закуп од државе.³⁴² Баштована је у градским насељима било још у време прве владавине кнеза Милоша. Када су градска насеља досезала степен развоја који им је омогућавао да апсорбују намирнице произведене за тржиште, што је стварало и услове за настанак конкуренције, баштовани су настојали да се еснафски организују и привилегијама еснафских мајстора заштите од конкуренције. На тај начин организовали су се још у време кнеза Милоша београдски баштовани, а 1840. године баштовани у Јагодини, 1842. у Крагујевцу, док су 33 баштована из Крушевца тек 1864. затражила формирање баштованског еснафа „као

³³⁹ В. Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем*, 56.

³⁴⁰ *Чича Срећков лист*, I година, Но 20, 20. маја 1847, 153.

³⁴¹ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 96; Климент Цамбазовски, *Бугарски баштовани као печалбари у Србији*, *Balkanica IV*, Београд, 1973, 227, 229–230, 236–237.

³⁴² Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 627–628.

мајстори са нашим калфама и чирацима радећи једино само баштованцинице наше овде и у село Бивоље, које тек што није састављено с Крушевцем“.³⁴³ Током пете и шесте деценије XIX века број баштована у градским насељима је растао, па је у Јагодини, на пример, баштовански еснаф са 34 члана био 1849. године најбројнији једнородни еснаф. Већ у то време, професионално баштованство схватано је као „неки вид индустрије“.³⁴⁴

Основне повртарске културе, које је гајило готово свако домаћинство, биле су лук,³⁴⁵ купус, пасуљ и кромпир. Узгајани су и боб, грашак, паприка, бостан (лубеница и диња), зелен, празилук, тиквице, краставац, боранија („зелени пасуљ“) и репа, а има помена да је у околини Београда сејано и семе плавог патлицана и бамија. То поврће помиње се у изворима у различитом контексту, из кога је тешко закључити да ли је било распрострањено у већем делу земље и да ли је гајено у већој мери у срединама у којима је поменуто. Тако се за грашак, на пример, тврди да се крајем седамдесетих година сејао „свуд подједнако, и то само по повртњацима“, док се у статистичкој служби десетак година раније сматрало да се готово уопште не гаји, односно да се гаји у веома малим количинама, због чега нису ни прикупљени подаци о тој култури 1867. године.³⁴⁶ Поред поврћа, у баштама су гајене зачинске биљке, првенствено босиљак. У њима је гајено и цвеће.³⁴⁷

Купус је гајен на посебним парцелама – купусњацима, а пасуљ најчешће уз кукуруз.³⁴⁸ Узгој купуса током прве половине XIX века помиње

³⁴³ Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 130–136; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 764; Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, 17, 30, 42; К. Џамбазовски, *Бугарски баштовани као печалбари у Србији*, 227.

³⁴⁴ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 96. Милорад Јовановић, *Попис еснафа јагодинске вароши 1849. године*, Корени I, Јагодина, 2003, 2–4.

³⁴⁵ Понекад је тешко одредити о којој је култури реч, јер су неке обухваћене заједничким именом. Тако је, на пример, 1876. године забрањен извоз „лука и остале зелени“ (*Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, приредио Никола П. Шкеровић, Београд, 1952, 221).

³⁴⁶ Ђ. Радић, *Наука о земљодјелству*, књ. I, 244; В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 67.

³⁴⁷ Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд б. г. [1983], 54, 103; Никола Крстић, *Дневник. Приватни живот*, књ. II (3. јануар 1867 – 31. децембар 1874), приредила Александра Вулећић, *Два столећа*, књ. 15, Београд б. г. [2007], 399; Р. Л. Веселиновић, *Грађа за историју Београда од 1806. до 1867.*, књ. I, Београд, 1965, 82; Јован Драгашевић, *Истинске приче, аутобиографија у одломцима*, књ. I, Београд, 1888, 9; Драгиша Лапчевић, *Ужичка Пожега*, Гласник Српског географског друштва 10, 1924, 118.

³⁴⁸ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 616; Д. Милић, *Привреда Тимочке крајине*, 62; Обрад Гавриловић, *Ваљевски окружни суд 1815–1865*, Српска академија

се на разним местима, а крајем двадесетих година турске спахије покушале су да издејствују убирање десетине и од купуса, иако се његово гајење сматрало „оваковим ситницама“.³⁴⁹ Ослањајући се на то да је у питању мала производња, кнез Милош је успео спречити убирање десетине од купуса.

Табела 14: *Површине под повртарским културама у неким окрузима Кнежевине Србије 1847. године (у хектарима)*

ОКРУГ	Пасуљ	Кромпир	Купус	Грашак	Сочиво	Боб	Пореских глава
Алексиначки	116,28	32,77	69,11	-	-	-	-
Београдски	410,68	-	326,75	-	-	-	7905,25
Гургусовачки	477,09	70,68	348,84	288,70	629,28	137,94	5293,25
Крагујевачки	660,06	347,98	399,85	-	-	-	10538,16
Крајински	-	32,49	229,14	-	14,53	-	10750,25
Крушевачки	343,42	109,44	345,13	-	-	-	8034,50
Подрински	586,53	166,89	343,14	-	-	-	5810,25
Пољаревачки	7534,26	518,41	431,49	11,68	67,68	93,33	17947,20
Ужички	530,10	422,37	551,19	-	-	-	10302,50
Црноречки	564,30	629,85	122,55	-	-	-	7425,25
Шабачки	498,75	239,40	203,20	-	-	-	9580,25
УКУПНО	11721,48	2570,30	3370,41	300,39	711,50	231,27	93568,86

Извор: *Чича Срећков лист за србске земљодјелце*, I година, Но 29, 22. јула 1847, 225; Но 31, 5. августа 1847, 242; Но 34, 26. августа 1847, 266; Но 36, 9. септембра 1847, 282; Но 37, 16. септембра 1847, 290; Но 38, 23. септембра 1847, 299–300; Но 40, 7. октобра 1847, 314–315; Но 42, 21. октобра 1847, 330–331; Но 46, 18. новембра 1847, 362; Но 47, 25. новембра 1847, 369–370; Но 48, 2. децембра 1847, 378; Но 49, 9. децембра 1847, 387.

Објашњење: - (тире) = нема податка

Према извештајима окружних начелника о напредовању земљорадње у једанаест округа за који су објављени у *Чича Срећковом листу*, купус је у већини тих округа узгајан на површинама од 200 до 400 хектара, што је обично било више од површина на којима је сађен кромпир (видети Табелу 14). До средине шездесетих година купус је био распрострањен у толикој мери да је 1867. био најзаступљенија ратарска култура после житарица. Стога не чуди да је средином шездесетих година XIX века постао нови артикл у српском извозу. Наиме, од 1865/66. фискалне године редовно је извожен, највише те године – чак 177.075

наука и уметности, посебна издања, књ. CDLIX, Одељење друштвених наука, књ. 72, Београд, 1973, 282; Ђ. Радић, *Наука о земљодјелству*, књ. I, 258.

³⁴⁹ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд, 1901, 212–213.

главица, да би следеће године количине нешто опале (на 165.930), а до 1870. драстично пале на свега 29.000 главица. Од тада је извоз купуса благо растао, али до 1874/75. фискалне године, до када је вођена статистика, није досегнута почетна година. Извожен је само повремено у Влашку, а већином у Османско царство и Хабсбуршку монархију, с тим да је појединих година више извожен у једну, а других у другу царевину.³⁵⁰

Путописцима се у време прве владавине кнеза Милоша чинило да се кромпир у Србији не гаји, па је Вилхелм Рихтер, на пример, констатовао да српски сељак пола године једе купус, а другу половину пасуљ и да није видео кромпир ни боље врсте поврћа.³⁵¹ Кромпир је за прве владавине кнеза Милоша, ипак, узгајан, и то не само у једној области Србије. Сматра се да је с гајењем кромпира започето око 1821. године, али да је током следећег десетлећа слабо узгајан.³⁵² Кнез Милош је, покушавајући да распространи ову културу, 1837. године наредио да свако домаћинство кромпиром посади по један дан орања. До краја његове прве владавине ова култура гајена је у више срезова, о чему сведоче спорадични помени у извештајима среских начелника.³⁵³ Средином века (1847) кромпир је гајен у свим окрузима, највише у Пожаревачком – 910 дана орања (518,70 ха), а најмање у Алексиначком округу – 32 дана орања (18,24 ха). Под кромпиром је било укупно 5.577 дана орања, односно 3.178,89 хектара.³⁵⁴ У то време кромпир још увек није био уобичајен у људској исхрани и његово гајење препоручивано је више због избегавања глади за неродних година и коришћења у

³⁵⁰ *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7, 11, 15, 20, 25; *Обрт спољашње трговине Србије од године 1870–71^с до 1874–75^с*, Државопис Србије X, Београд 1880, 16, 21, 25, 31, 37.

³⁵¹ В. Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем*, 64. И Владимир Јакшић је сматрао да „пре четрдесет година наши земљеделци“ о кромпиру „ништа готово и незнадоше“ (В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 67).

³⁵² Славко Беновић, *Сремски трговци и Први српски устанак до 1809*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5, Нови Сад, 1953, 7; П. Влаховић, *Србија*, 131.

³⁵³ Д. Б. Јовичић, *Пољопривреда у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића*, 183; Кромпир је гајен у Рамском и Поречком срезу и давао је добар принос. У Рамском срезу 1837. године „баштенски усеви, који су се по досадашњем обичају насејали, као: купус, лук, кромпир, шавраника, сочиво, пасуљ и т. д. врло приуспевају добро“, а у Поречком срезу 1838. године „пасуља и кукуруза у десет села добро су и лепа кукуруза набрали, а у осам села куд је помало града прошло слабо има кукуруз и пасуљ, а у седам села која су под планину јошт је зелено, и слана побила, и слабо ће да се овајде. Крумпир су људи свуд довољно нашли“ (АС, Средоточна војна команда, 543, 1125).

³⁵⁴ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 49–50.

сточарству. Кромпир се од средине шездесетих година почео у већој мери користити у људској исхрани.³⁵⁵ Још почетком шездесетих година XIX века стручњаци у Србији сматрали су да кромпир даје мали принос и да му не одговарају климатски услови и врста тла у већем делу земље, па држава није пропагирала његов узгој.³⁵⁶ У томе вероватно треба тражити и узроке због чега је заузимао релативно мале површине, иако је сађен у свим областима (видети Табелу 13). И тако мале површине биле су већ довољне да обезбеде вишкове за извоз, када би порасла тражња. Управо од 1866/67. фискалне године почиње извоз кромпира из Србије. Највише је извезено те године (34.600 ока, односно 43,6 тона), већ следеће троструко мање, а до 1870. године је извоз кромпира пао на свега 1.500 ока (1,9 t). Иако ови извозни резултати више говоре о тражњи на иностраном тржишту, него о вишковима у земљи, чињеница да је Србија била у стању да извезе веће количине кромпира бар једне године указује да је његов узгој већ био распрострањен. Највећи део кромпира извезен је у Хабсбуршку монархију.³⁵⁷

Рихтерово мишљење о заступљености пасуља у исхрани српских сељака свакако претпоставља и развијен узгој ове културе. Он је сигурно узгајан већ почетком XIX века, будући да је Смедеревска скупштина 1805. године, када је доносила одлуку о убирању пореза у натури, предвидела да се десетина узима, поред осталог, и од пасуља.³⁵⁸ Мноштво успутних помена пасуља потврђује да је он узгајан у скоро свим областима, али је тешко проценити колике су површине биле под пасуљем. Наиме, он је гајен у здруженој култури с кукурузом, а мањим делом на посебним парцелама, обично у

³⁵⁵ *Чича Срећков лист*, Но 13, 1. априла 1847, 101. На то да се кромпир у већој мери користио за исхрану у другој половини XIX упућују коментари В. Јакшића у чланку из 1875. године: „Почем се код нас трговина са кромпиром врло слабо води, и то само с увозом, то сав у земљи добивени отуда плод и потроши се, но више од људи но од стоке“ (В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 52)..

³⁵⁶ Уверење да природни услови у Србији не погодују узгоју кромпира било је засновано на оствареним приносима на Топчидерској економији. Они су били само три пута већи од утрошеног семена. Током три анализираних године, 10 ока посађеног кромпира дало је принос од 25 до 33 оке, а једно јутро просечно 277 ока, односно 349 kg кромпира (*Пољско-привредна радња примерне економије у Топчидеру од године 1857. до 1862*, 18–19).

³⁵⁷ *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7, 11, 15, 20, 25.

³⁵⁸ М. Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 76. Има података да је пасуљ извожен из Србије у време устанка, односно да су њиме плаћане набавке за потребе устаника (*Грађа из земунских архива за историју Првог српског устанка*, књ. II, 1809, Историјски архив Београда, Београд, 1961, 216–218, 246).

повртњацима.³⁵⁹ Судаћи према извештајима *Чича Срећковог листа* о напредовању земљорадње средином четрдесетих година XIX века, у свим окрузима за које постоје подаци, пасуљ је гајен више и од кромпира и од купуса (видети Табелу 14). Судаћи према извештајима среских старешина о стању пољопривредних усева у њиховим срезовима, у другој половини педесетих година кромпир и пасуљ сејани су на приближно једнаким површинама. Тако су у Чачанском округу 1856. године, на пример, у осам општина Трнавског среза била под пасуљем 72 дана орања (41 ha), а под кромпиром 68 дана (38,7 ha). Само у једној трнавској општини кромпир није гајен, а у три није гајен пасуљ.³⁶⁰ Средином шездесетих година XIX века и пасуљ је постао извозни артикл, иако са само 87 kg. Већ следеће, 1866/67. фискалне године, нагло су повећаване количине изведеног пасуља (на 27,5 тона), да би наредних година варирале између 19 и 66 тона, а максимум био досеђнут 1870/71, кад су извезене чак 241,3 тоне. Највећи увозник пасуља из Србије била је Хабсбуршка монархија.³⁶¹

Већ чињеница да су пописом обрађеног земљишта из 1867. године обухваћене свега две повртарске културе (купус и кромпир), а да се за још неке, попут боба, грашка, сочива, па и пасуља, изричито каже да су пописане, али да добијени подаци нису објављени због изузетно малих површина на којима су гајене, указује да је повртарство било једно од најнеразвијенијих делатности у Кнежевини Србији. Иако су савременици истицали да поред сваке куће „у Срба и код најсиромашнијег има“ башта, а да код неких других народа, на пример, Влаха, није свако домаћинство имало башту, па се путницима чинило да „ни код које [влашке – Б. М. К] куће нема баште“, повртарске културе

³⁵⁹ *Poljoprivredna enciklopedija*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb MCMLXVII, t. 2, 478. Још 1871. препоручивао је Ђорђе Радић да се пасуљ сеје уз кукуруз (Ђорђе Радић, *Мала земљодјелска читанка за основне школе у Црној Гори*, књ. I, Земљодјелство, Београд, 1871, 24), а у *Науци о земљодјелству*, објављеној 1879. године, изричит је: „Пасуљ врло ретко сејемо самог за себе, и ако га сејемо, то само по повртњацима, а на њиви га сејемо као уз род кукуруза. Пешака сејемо међ кукурузом, а вишњу с кукурузом заједно у једну исту кућицу, да се уз кукурузно стабло пењати може“ (Ђ. Радић, *Наука о земљодјелству*, књ. I, 258). Као што се види, у кукурузиштима је гајен чак и пасуљ зван пешак, односно чучавац или чучац, који није морао да се пење уз притке (Ђ. Радић, *Наука о земљодјелству*, 294; исти, *Мала земљодјелска читанка*, 28; К. Поповић, *Пут лицејских питомцаца*, 100; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 166; В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 53).

³⁶⁰ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 616.

³⁶¹ *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7, 11, 20, 25.

гајене су веома мало.³⁶² У нешто већој мери повртарство је било заступљено само у градским насељима и то претежно у економски развијеним, која су изгубила полуаграрни карактер.

Било је уобичајено да се повртњаци подижу близу куће и да се поврће залива ручно. Наводњавање поврћа у Србији примењивано је приликом професионалног гајења поврћа у баштама, за шта су најчешће коришћени ђерми, а понекад и долапи, као у Крагујевцу, у закупљеној државној башти. Једноставним иригационим каналима (јарцима или тзв. вадама воде) спроведеним из јазова, обично млинских, или директно повезаних с реком, наводњавало је сеоско становништво повртњаке недалеко од Београда, у селима Миријево и Жарково.³⁶³ Земљиште је наводњавано системом вада, којима је вода вођена и „по неколико сахата“ удаљености, и у Ужичком, Чачанском и Крушевачком округу. Чак се сматрало да „земље тек оне вреде које имају вада“.³⁶⁴ Ипак, сеоско становништво обично није наводњавало повртњаке посебним системима, као ни друге врсте земљишта, јер није било потребе за интензивирањем производње.³⁶⁵

Под поврћем, односно под баштама, било је 1867. године свега 10.640,76 ха у Србији (видети Табелу 15). Повртарство је било развијеније једино у Крагујевачком и Књажевачком округу, где је под баштама било више од 1.000 хектара (у првом 1.940,85 ха, а у другом 1.062,48 ха). У осталим областима Србије, под баштама су биле занемариво мале површине,

³⁶² Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 999, 1001, 1005; В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 67; К. Поповић, *Пут лицејских титомаца*, 24.

³⁶³ АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 324, 448 (РНо 479/840); Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 594, 754–755; Р. Л. Веселиновић, *Грађа за историју Београда*, 151; С. В. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, Београд, 1947, 164; В. Карић, *Србија*, 341.

³⁶⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма с разних страна Србије о Србији*, Београд, 1868², 86.

³⁶⁵ Постоје, истина, подаци да су у Србији „на многи мести“ наводњаване ливаде „гди се близу налазе реке, па се вода из река напуштати може“, али они потичу из књижевног дијалога Чича Срећка и Чича Младена у оквиру дискусије око питања како без гнојења обезбедити добру и обилну траву за сено (*Чича Срећков лист*, I година, Но 12, 25. марта 1847, 94). На основу тога се може претпоставити да ти подаци нису основани на стварном увиду у распрострањеност наводњавања ливада. О томе, пак, сведочи податак из истог листа да се „неки чича Петар из Бањевца“ посебно истицао, а ипак није био похваљен, као што је очекивао, иако је „ове јесени за черег саата воду на моје [тј. своје – Б. М. К.] ливаде наваратио, коњушницу више јарка имам, па у исти јарак ђубре просипам, па вода из јарка по свој ливади ђубре разноси. И ја свакад два пут моју ливаду косим, па тако исто и моје млађе учим“ (*Чича Срећков лист*, I година, Но 44, 4. новембра 1847, 348).

не само у пределима где је гајење поврћа због климатских и географских особина било отежано, попут Подринског округа (у коме је под баштама било свега 321 хектар), већ и у областима које су биле погодне за гајење баштенских култура, попут Њупријског округа, где је свега 341 хектар био под баштама. Уколико се површине под баштама упореде с подацима о површинама под повртарским културама из *Чича Срећковог листа*, произилази да је и у областима с најраширенијим узгојем поврћа повртарство до шездесетих година или стагнирало или назадовало. Лист је у Гургусовачком срезу, на пример, регистровао 1.952,54 хектара под поврћем, а 1867. свега 1.062,48 ha (видети Табелу 14 и 15).

Табела 15: Површине под воћњацима и баштама у Србији 1867. године

ОКРУГ	Воћњаци		Баште за зелен	
	Дана орања	ha	Дана орања	ha
Алексиначки	3904	1054,08	734	418,38
Београдски	11151	3010,77	1226	698,82
Ваљевски	15512	4188,24	1161	661,77
Књажевачки	3721	1004,67	1864	1062,48
Крагујевачки	20364	5498,28	3405	1940,85
Крајински	2837	765,99	1488	848,16
Крушевачки	5063	1367,01	1279	729,03
Подрински	5075	1370,25	564	321,48
Пожаревачки	9353	2525,31	1449	825,93
Руднички	9209	2486,43	294	167,58
Смедеревски	8595	2320,65	744	424,08
Ужички	12916	3487,32	831	473,67
Црноречки	4167	1125,09	940	535,80
Чачански	7592	2049,84	685	390,45
Шабачки	9043	2441,61	714	406,98
Јагодински	7420	2003,40	739	421,23
Њупријски	4107	1108,89	551	314,07
УКУПНО	140029	37808,83	18668	10640,76

Извор: В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 93–94.

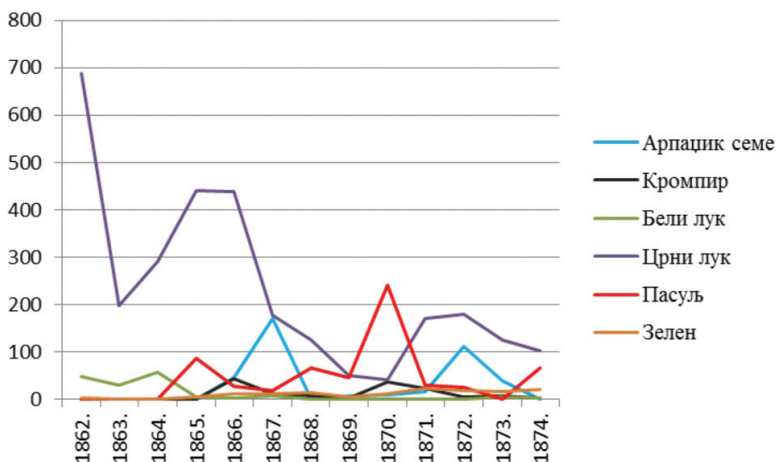
Иако је лук узгајало скоро свако домаћинство, тешко је проценити у којој мери. Податак да је 1838. године био међу најзаступљенијом робом која је из Србије извожена у Влашку упућује на закључак да је узгој лука био распрострањен у толикој мери да су могле да буду

обезбеђене и веће количине за извоз.³⁶⁶ Као најзаступљеније поврће у извозу Србије, лук је континуирано извожен и током седме деценије XIX века, па се може претпоставити да су и у међувремену извожене значајне количине овог производа. Наиме, од 1862/63. фискалне године лук, тачније црни лук, је био једина намирница чији извоз никада није падао испод 40 тона годишње, а већином се кретао између 100 и 200 тона. Највише лука извезено је 1862/63. године (687,91 t). Почетком исте деценије извожен је у значајним количинама и бели лук (од 30 до 57 тона годишње), али је средином те декаде извоз нагло пао на свега неколико тона, при чему појединих година бели лук није ни извожен. Поред тога, извожен је и лук арпаџик, који је служио за семе (видети Графикон 10). Србија је током седме деценије XIX века континуирано извозила и зелен. Истина, радило се о малим количинама, које су само два пута премашиле 20 тона. То је ипак указује на значајан напредак у односу на средину века, када се сматрало да сеоско становништво скоро и не узгаја зелен. Производњом паприке такође су од средине седме деценије остваривани мали извозни вишкови. Највећи извоз зелене паприке забележен је 1866/67. фискалне године – 7.458.905 комада. Овај производ континуирано је извожен све до 1874/75. фискалне године, увек у малим количинама, о чему речито сведочи чињеница да су количине исказиване у комадима, а не окама или другој мери за тежину. Од осталог поврћа, у извозу су се спорадично и у малим количинама појављивали празилук, лубенице и репица. Узгој осталог поврћа остао је ограничен на личну потрошњу и промет на унутрашњем тржишту, а неке врсте поврћа, попут тиквица, почеле су да се гаје тек почетком шездесетих година XIX века.³⁶⁷

³⁶⁶ Д. Милић, *Спољна трговина, скеле и царине на Дунаву у XIX веку*, Баштиник 1, Неготин, 1998, 40.

³⁶⁷ Изгледа да су тиквице биле нова култура 1862, будући да је расписом да „свака кућа посеје неколико кућица тиквица“ Министарство унутрашњих дела, задужено и за привредну политику земље, настојало да распространи узгој ове културе (Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, књ. I (31. децембар 1859 – 31. децембар 1862), приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Два столећа, књ. 7, Београд б. г. [2005], 322).

Графикон 10: Извоз најзаступљенијег поврћа 1862–1874. године (у тонама)

Извор: Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5, 4, 6, 20, 23; Окрет спољашње трговине Србије од године 1865/6. до 1869/70, 7, 11, 20, 25, 30, 34, 89, 44, 49.

У Србији је током прве половине XIX века семе за наредну сетву или садњу претежно остављано из сопствене производње. Сигурно је тако обезбеђивано семе за житарице, а вероватно и за остале културе. *Чича Срећков лист* се залагао да се семе детелине, чије је гајење протежирао, само први пута купује, а после оставља сопствено, будући да је куповно семе било скупо.³⁶⁸ Ако је било уобичајено да се и од нових култура чува и користи сопствено семе, вероватно је то чињено и при узгоју култура које су традиционално гајене.

Средином XIX века део семена је сигурно купован, мада је тешко рећи у којој га је мери куповало сеоско становништво. Наиме, у Београду је 1847. постојала радња у којој се могло набавити „семење за башту и за поље, особито лепо, чисто и непокварено“.³⁶⁹ Водио ју је трговачки агент Карл Краловански. Током седме деценије семе је

³⁶⁸ „Треба узети толико семена коликој човек у стању купити и то семе посејати, па после може са своје детелине семе купити и тако овај усеј разпространити [...] добро [је] тек треће године семе сбирати“ (*Чича Срећков лист*, I година, Но 18, 6. маја 1847, 142).

³⁶⁹ *Огласи*, Новине читалишта београдског, година I, число 11, Београд, 14. марта 1847, 87.

већином увозено из Хабсбуршке монархије (само 1867/68. године увезено је више семена из Турске, него из Монархије). Од средине исте деценије извожене су и мање количине семена из Србије. Највише је извожено семе лука (арпаџик) и конопље, прво већином у Аустрију, а друго у Турску. Изгледа да је Србија извозила само арпаџик семе сопствене производње, док је извоз осталог семена у ствари био реекспорт увезеног. Наиме, увоз конопљиног семена и тзв. разног семена из Хабсбуршке монархије редовно је премашивао количине извезене у Турску (видети Табелу 16).

Табела 16: *Извоз и увоз семена 1862–1869. године (у тонама)*

Година	Арпаџик		Семе конопље		Разно семе	
	Извоз	Увоз	Извоз	Увоз	Извоз	Увоз
1862.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	4,14
1863.	1,23	0,00	0,00	0,00	0,00	198,95
1864.	0,00	0,00	0,00	0,00	5,51	97,81
1865.	0,00	31,31	0,00	0,00	0,52	95,76
1866.	46,13	6,31	9,90	218,97	0,00	5,70
1867.	171,04	29,67	1,16	63,35	0,00	2,23
1868.	0,54	17,93	0,04	16,28	0,00	3,55
1869.	6,93	24,15	0,21	0,18	0,00	5,04

Извор: *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862/3*, 104; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 4, 6, 10, 15, 20, 23, 26; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7, 11, 20, 25, 30, 34, 89, 44, 49, 55, 65, 76–77, 91–92, 106–107.

Индустријско биље

Као што је поменуто, од индустријског биља у Србији су узгајани дуван, лан и конопља, али на веома малим површинама, чак и средином шесте деценије XIX века (видети Табелу 13). То указује да су гајени претежно за сопствене потребе и да се тешко могу сматрати индустријским биљем у савременом смислу речи. Лан није извожен. Конопља јесте – и семе и биљка, али у веома малим количинама (између 0,43 и 1,93 тона годишње, а само 1866/67. фискалне године више – 9,20 t). Једино је дуван извожен у већој мери (видети Табелу 17).

Мада су природни услови за гајење били погодни (подбрдни крајеви, кречњачко-песковита земља без превише влаге), дуван није

гајен у значајнијој мери, вероватно стога што је био радно интензивна биљка.³⁷⁰ Средином педесетих година XIX века државне власти настојале су да унапреде узгој дувана, па је сеоским општинама дељено семе квалитетног турског дувана званог бошча. Иако су у почетку напредовањем ове културе били задовољни и ратари и локалне власти, после само једне сезоне показало се да је „сасвим утамањено по томе што се овуда људи слабо, а поготову никако, с производом овим не занимају“.³⁷¹ Гајене су две врсте дувана, обе турског порекла, односно расађене од румелијских сорти дувана – крупни крцан, у већини, и бајиновац, у знатно мањој мери. Бајиновац је посебно цењен, као мирисан дуван пријатног укуса, а средином XIX века гајен је на ограниченом подручју око Бајине Баште, по којој је и добио име.³⁷²

Табела 17: Извоз и увоз дувана 1862–1869. године (у тонама)

Година	Извоз		Увоз		Извезено у односу на увоз	
	Бошче или турски ^а	Српски или прост ^б	Бошче или турски	Српски или прост	Бошче или турски	Српски или прост
1862.	4,44	49,79	10,83	207,95	-203,51	-158,16
1863.	0,00	27,59	18,56	157,21	157,21	-129,63
1864.	23,43	28,35	12,62	74,62	-51,19	-46,27
1865.	1,80	133,61	7,75	5,04	-3,24	128,57
1866.	3,10	69,85	22,30	14,64	-11,54	55,21
1867.	1,19	100,81	27,74	27,89	-26,70	72,91
1868.	496,10	60,04	50,94	10,41	485,69	49,63
1869.	0,52	6,56	27,50	10,17	-9,65	-3,60

Извор: Окрет спољашње трговине Србије у години 1862/3, 103–104; Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5, 4, 6, 10, 15, 20, 23, 26; Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870, 7, 11, 20, 25, 30, 34, 44, 49, 55, 64, 76, 91, 106.

Објашњење – а) Приликом извоза турски дуван је називан турски дуван, а приликом увоза „дуван бошче“; б) Приликом извоза српски дуван је називан „српски дуван“, док је приликом увоза иста врста дувана називана „прост дуван“.

³⁷⁰ Бошко Мијатовић, *Дуван и српска држава у XIX веку / Tobacco and the Serbian State in the 19th Century*, б. м. б. г. [Београд 2006], 25–26.

³⁷¹ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 611. Слично је прошао и покушај његовог гајења у Параћинском срезу. Дуван (послат 1850. године) до краја 1857. године „утро се је и сада се нигди не сеје, нити когод изјављује вољу за сејање тога“ (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 295).

³⁷² Б. Мијатовић, *Дуван и српска држава*, 26.

Током прве владавине кнеза Милоша у Србији је узгајан дуван лошег квалитета, који је користило само сеоско становништво. Произведене количине биле су једва довољне за сопствене потребе. Једино је у Шабачком округу гајен добар дуван, подесан за израду цигара. За потребе градског становништва, у првом реду муслиманског, увожен је дуван из разних области Османског царства, као и бурмут из Пеште. Производња бурмута од домаћег дувана, коју је требало да обезбеди радионица у Алексинцу, није се одржала због мале тражње код домаћег становништва.³⁷³ Ни средином XIX века дуван произведен у Србији није био бољег квалитета. Тада је једино у широј околини Алексинца гајен дуван доброг квалитета. И иначе је околина овог насеља била једна од ретких области Србије у којој се дуван одржао након кампање с почетка педесетих година и где је гајен у већој мери и каснијих деценија.³⁷⁴

И домаћи и увозни дуван прерађивани су у градским насељима, у дуванциницама (аванциницама), јер су сељаци дуван обично садили, гајили и сушили, а веома ретко и ферментисали.³⁷⁵ Од шездесетих година XIX века производња дувана била је довољна за редован извоз, али је тешко проценити да ли је извожена сопствена производња или се радило о реекспорту дувана увезеног из Османског царства, јер је у Србију редовно и увожен дуван из Турске. Наиме, прости дуван, какав је гајен и у Србији и називан српским дуваном, увожен је претежно из Османског царства (према мишљењу Владимира Јакшића – из Старе Србије). Већином је иста врста дувана и извожена у Османско царство.³⁷⁶ До 1865/66. фискалне године увоз простог дувана био је редовно већи од

³⁷³ Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 34–35.

³⁷⁴ Шездесетих година у Београду је обманут један странац, коме је уместо турског продат српски дуван. Дуван је био толико лош да га је српски калуђер, кога је он понудио дуваном, одмах испљунуо (Габријела Шуберт, *Франц Шерер о Београду и Србима*, у: *Београд у очима европских путописаца*, САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 80, Београд, 2003, 241). Видети и: А. Алексић, *Морава*, 7; Бошко Мијатовић, *Дуван и српска држава у XIX веку*, 18, 29, 34.

³⁷⁵ Исто, 30. Дуван је од сељака шездесетих и седамдесетих година откупљиван по цени од два до шест динара по килограму, зависно од квалитета, а просечна цена на основу званичних статистичких података била је 2,37 динара. Страни, претежно турски дуван, углавном у листу, плаћан је 12 динара по килограму (Исто, 30, 32–33).

³⁷⁶ Иако делује нелогично, сасвим је могуће да је поново извожен у Османско царство, али у неки други део царства, јер српска статистика извоза није регистровала крајње одредиште робе, већ се извоз евидентирао према положају граничног/царинског прелаза, па је, према томе, сва роба могла да буде извезена само у Аустрију, Влашку или Турску.

извоза, али је од те године извоз био редовно већи од увоза (видети Табелу 17). То би могло указати да је у другој половини седме деценије извожен дуван произведен у Србији. Истовремено с извозом простог, српског дувана, извожен је из Србије и квалитетнији турски, бошче дуван. Међутим, када је у питању та врста дувана, јасно је да се радило о реекспорту, јер су током шездесетих година количине турског дувана увезене из Османског царства редовно надмашивале оне извезене из Србије (осим 1863/64. фискалне године, када турски дуван уопште није регистрован као извозни артикл, и 1868/69, када је извезено 486 тона турског дувана више него што га је увезено).³⁷⁷

Када је грађански рат у Сједињеним Америчким Државама изазвао конјунктуру у трговини памуком и нагли скок цена, државне власти покушале су да и у Србији организују узгој памука. Због тога је Министарство финансија објавило 1865. године у *Српским новинама* упутство за гајење памука и бесплатно поделило семе становништву у нижим пределима земље, за које се претпостављало да особинама тла и микроклиме погодују узгоју памука. Узгој је, истина, требало започети тек „ради опита“, јер је и сам министар био свестан да клима у Србији није довољно топла. Постигнути успех био је ограничен – негде семе није ни никло, негде памук није стигао да сазри, а тамо где је сазрио, тешко је вађен, јер се све радило ручно. Истовремено, министарство је покушало да увоз скупе памучне пређе и платна замени већом употребом домаћег лана и конопље, па је спровело кампању већег узгоја ових биљака. Неуспех у гајењу и престанак конјунктуре након завршетка грађанског рата у Америци окончали су те покушаје. Није више гајен ни тзв. жути памук, за који је секретар Друштва за пољску привреду у Београду, Ђорђе Радић, заговорник његовог узгоја и организатор огледних парцела у Новом Саду, тврдио да је аклиматизован на услове у Србији и да је погодан за израду нанкинг подстава.³⁷⁸ Ранијих година су памук, дуван или шећерну трску узгајали образовани чиновници, попут Јосифа Панчића, Илије Гарашанина, Матије Бана или управника ђумрука на Вршкој Чуки, „више као ботаничку, а не као културну биљку“. На такав начин узгајана је и кафа, звана „*обрника*“, на другим местима арнаут-кава или турска кава (*Lupinus albus*).³⁷⁹

³⁷⁷ *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862/3*, 96, 104; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 4, 9, 20, 25–26; В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 95.

³⁷⁸ Милан З. Влајинац, *Историја производње памука у нашим крајевима*, Београд, 1927, 120–121, 123; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1866–1915*, књ. II, Чачак 1969, 73–74.

³⁷⁹ Посебно је наглашено да је памук на имању Матије Бана „ове године [...] и сазрео“. (К. Поповић, *Пут лицејских титомаца*, 95, 100; М. З. Влајинац, *Историја производње*

Од индустријског биља у Србији је спорадично гајен и сусам. Шездесетих година XIX века узгајали су га сељаци у околини Сврљига од семена добијеног бесплатно из Турске, с погодбом да род по утврђеној цени (од 1 гроша за оку) продају наручиоцима из Турске ради производње уља.³⁸⁰ Крмно биље у Србији уопште није гајено. Једино је на Топчидерској економији гајена детелина.³⁸¹

Воћарство

Иако су климатски услови у већем делу Србије били повољни за узгој воћа, сеоско становништво поклањало је мало пажње воћарству, вероватно због релативног мањка обрадиве земље за подизање воћњака. Воће је у Србији лоше гајено и до почетка седамдесетих година XIX века у воћарству није био видљив напредак у пољопривредним техникама.³⁸² Све до тада није било уобичајено да се воћњаци преоравају, плевне, па чак ни косе, већ је трава расла „до половине дрва, а воћка [била] пуна лишаја и маовине, а под њом сијасет гада“, због чега је воће често опадало пре зрења.³⁸³ Стога не чуди да воћњаци нису доносили значајнији приход домаћинству. Један воћњак од 58 стабала шљива и 10 стабала јабука, на пример, доносио је 1844. године годишњи приход од 30 чаршијских гроша, а један други воћњак од 26 стабала шљива свега 5 гроша. На тако мале приходе од воћњака свакако су утицали ниски приноси воћа. Они су били уобичајени због екстензивног гајења. Поред тога, воће је често, као и остали усеви, страдавало од суша. Тако се повремено догађало да

памука у нашим крајевима, 119; Д. Милић, *Илија Гарашић и привреда Србије*, у: Зборник радова *Илија Гарашић (1812–1874)*, Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. LVI, Одељење историјских наука, књ. 16, Београд, 1991, 371).

³⁸⁰ К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 140.

³⁸¹ Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 261.

³⁸² Према аутору чланка *Болесне и здраве воћке* у пољопривредном листу *Тежак* из 1870. године, било је уобичајено да се извади стара, понекад и деценију стара, дивља воћка, довуче кући, посади и идуће године калем, калем се облепи блатом и остави да расте. У међувремену, воћка није ничим била заштићена од стоке, али је била изложена оштећењима приликом ратарских послова, због чега „шибљика се прими и почне растети, ал’ остаје непрестано слаба и неће у лепу круну да се развије. Тако болује калем неколико година, док се газди не досади, те ју [воћку – Б. М. К] у пећ баца“ (*Тежак*, година II, број 13, 15. маја 1870, 154).

³⁸³ *Чича Срећков лист*, I година, Но 9, 4. марта 1847, 72; *Тежак*, година II, 1870, бр. 1, 15. новембар 1869 (sic!), 5.

у целим срезовима уопште не буде рода.³⁸⁴ Будући да се мало пажње поклањано узгоју воћа, воћњаци су се често парложили. О томе, поред осталог, сведочи и податак да нису били признати као залог за узимање кредита и уместо воћњака, као залог је узимана само вредност земље на којој је воћњак подигнут.³⁸⁵

И поред тога што је воће лоше гајено, владало је уверење, које посебно преносе путописци, да су за Србију карактеристични „прекрасни воћњаци пуни шљива и другог воћа накићени“. У Шумадији и у Ваљевском округу била је „свака кућа и ове јој [господарске – Б. М. К] зграде окружена шљивама, а има и ораха и других питомих воћака“. Једино је Мачва, због баровитости, изузимана.³⁸⁶

О томе колико је воћњака било у Србији током прве половине XIX века има мало података, иако су први систематски подаци о воћарству прикупљени 1834. године, када је пописом становништва регистрован и број стабала шљива. Нажалост, подаци о броју шљива из каснијих година већином су ограничени на мање области, претежно на срезове, и прикупљени су на основу процена среских старешина. Тек су приликом пописа из 1862/63. године забележене површине под шљивама. Међутим, ти подаци су само парцијално сачувани, јер није објављен сумарни попис. Поред тога, тим пописом уопште нису бележене површине под осталим воћем, нити под воћњацима уопште. Због такве структуре грађе може се стећи само оквирна представа о распрострањености узгоја шљива, док је о осталим гранама воћарства готово немогуће изрећи суд који није ослоњен на утисак, било савременика, било истраживача. И када постоје подаци о броју воћака средином или у другој половини XIX века, најчешће се не односе на поједине врсте воћа, већ на „разно воће“ или „воћке“, па није јасно да ли су у тим синтагмама обухваћене и шљиве, које се, иначе, често издвајају приликом помињања начина гајења или количина узгојеног воћа.³⁸⁷

³⁸⁴ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 501, 504, 643.

³⁸⁵ Већ 1841. године измењена је уредба из 1839. године и воћњаци више нису могли да буду залог за подизање зајма из државне касе „будући су батаљењу подложни“ (*Зборник закона II*, 1845, 42, 203).

³⁸⁶ Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, СКЗ, књ. I, Београд, 1901, 68; Димитрије П. Тирол, *Политическо земљеописаније за употребленије србске младежи*, Београд, 1832, 75; Ami Voue, *La Turquie d'Europe*, t. III, Paris 1840, 15; М. Ђ. Милићевић, *Путничка писма*, 304; *Чича Срећков лист*, I година, Но 18, 6. маја 1847, 143.

³⁸⁷ Тако је *Чича Срећков лист* објавио податке о броју воћака и узгоју винове лозе у неким окрузима Србије 1846. године. Тада је у Шабачком округу, у Мачванском срезу било 818.033 „разни дрвета воћака“ и 1.283,5 мотика винограда, у Поцерском

Први систематски подаци о површинама под воћем у Србији потичу из 1867. године и објавио их је Владимир Јакшић у студији о стању земљорадње. Према тим подацима у Србији је 140.029 дана орања било под воћем, односно 37.808,83 ha (видети Табелу 15). Највише воћњака било је у Крагујевачком (5.498,28 ha) и Ваљевском округу (4.188,24 ha). Преко 3.000 ha под воћем било је још само у Ужичком и Београдском округу. Најмањи простор, мање од 1.000 хектара, воћњаци су заузимали у Крајинском округу.³⁸⁸

Воће је гајено на окућницама и у воћњацима, често називаним и баштама. Само су воћњаци са шљивама имали издиференцирано име – шљивици (шљиваци) – вероватно стога што су били једини у којима је све воће, или бар највећи део, био истога рода. Веома ретко, и то у касније забележеним сећањима, сусреће се и појам „јабучар“ за воћњаке засађене јабукама.³⁸⁹ Готово свако сеоско домаћинство гајило је шљиве, јабуке и крушке. У воћњацима у којима се помињу врсте воћа, често је било највише стабала шљива. Тако је у једном воћњаку на Руднику, на пример, забележено „600 дрвета шљива и 400 дрвета које јабука, које крушака“.³⁹⁰

Судећи према парцијалним подацима, средином XIX века у воћњацима Кнежевине Србије највише је било стабала шљива. Тако је 1847. године забележено да у Београдском округу постоје 1.538.742 стабла шљиве, 38.491 стабло крушке, 22.444 стабла јабуке, 18.230 стабала ораха и 25.639 стабала трешања, при чему је шљива било највише у Колубарском срезу, крушака у Посавском, трешања у Космајском срезу, а јабука и ораха у Подунавском.³⁹¹ Помињу се чак шуме ораха. Сигурно је да су у Србији, и то не само у Београду, поред тога, гајене још кајсије, брескве, вишње, јагоде, малине, лешници, мушмуле, а вероватно и друго воће.³⁹²

389.311 стабала разног воћа и 2.235 мотика винограда, а у Посавотамнавском 696.529 стабала воћа и 6.247,5 мотика винограда. Према истом извору, у целом Крушевачком округу, напротив, било је само 273.622 „разни воћака“ и 28.356 мотика винограда, а у Јагодинском 19.087 „разни дрвета воћака“ и 1.643,5 мотика винограда (*Чича Срећков лист*, I година, Но 46, 11. новембра 1847, 362; Но 48, 2. децембра 1847, 378; Но 51, 23. децембра 1847, 402).

³⁸⁸ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 94.

³⁸⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Успомене (1831–1855)*, Београд, 1952, 112.

³⁹⁰ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 520.

³⁹¹ *Чича Срећков лист*, I година, Но 34, 26. августа 1847, 266; Но 35, 2. септембра 1847, 275.

³⁹² М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 479; књ. III (1827–1835), Београд, 1912, 537; О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 78, 89; М. Ђ. Милићевић, *Успомене*, 153; Никола Крстић, *Дневник. Приватни живот*, књ. I, приредила

Многи воћњаци купљени су од Турака још у време устанка или су, што је често био случај у време прве владавине кнеза Милоша, били узурпирани по њиховом одласку из Србије.³⁹³ Готово редовно је узурпирање напуштених турских воћњака представљано као обнова запуштених, па чак и подизање нових воћњака. Понекад је и целу деценију пред разним инстанцама, па и судским путем, доказивано право на то воће, као што показује спор око једног воћњака у селу Висибаба, који је вођен је од 1839. до 1849. године. Најчешће су, ипак, пре продаје новом власнику некадашњи турски воћњаци давани у закуп на лицитацијама и то род по врстама воћа, а не сам воћњак као врста земљишта. Постизали су релативно високу цену.³⁹⁴

Не може се проценити у којој мери је становништво подизало нове воћњаке.³⁹⁵ Сигурно је, међутим, да је број шљивика током прве половине XIX века растао. Умеће гајења племенитијих врста воћа Срби су углавном учили од турског становништва. Чак се сматрало да је воћарство у другој половини XIX века било у назадовању у односу на тридесете године управо због постепеног заборављања вештине калемљења, којој су старе калемаре учили Турци.³⁹⁶ Ипак, и средином и у другој половини XIX века воће је калемљено у новим засадама. У узгоју племенитог воћа често су предњачили образовани чиновници и богати трговци. У њиховим вртovima узгајане су у иностране сорте воћа или поврћа, али и други тада неуобичајени засади, попут шпанске вишње, која је гајена у врту високог државног чиновника из Београда, енглеског грашка, памука и шећерне трске, узгајаних у врту већ помињаног управника ђумрука на Вршкој Чуки. У воћњацима

Александра Вулетић, Два столећа, књ. 10, Београд, б. г. [2006], 89, 94, 150, 297, 304; Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, књ. II, 182, 246; *Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша Обреновића*, 109; К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 28.

³⁹³ *Први српски устанак, акта и писма на српском језику*, књ. 1, 1804–1808, у редакцији Радослава Перовића, Београд, б. г. [1977], 386–387 (док. бр. 392 и 393), 392–393 (док. бр. 403–405), 397–398 (док. бр. 415–417).

³⁹⁴ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 293–302; АС, НОУ, 1849, б. д. о. Род од „неколико дрвета јабука у истим шљивама“ од којих се састојао воћњак од 60 стабала Мемеда Дуње из Пазара узет је у закуп за 60 гроша (Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 100), колико је износио годишњи порез у Србији.

³⁹⁵ Податак да је у Трнавском срезу Чачанског округа осам од тринаест воћњака преузетих 1836. године у државно власништво (беглук) било „рукосад“ власника, који се одселио из среза или остао без мушких наследника, потврђује да су Срби током прве половине XIX века подизали нове воћњаке (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 294–295, 298–297).

³⁹⁶ В. Карић, *Србија*, 355.

чиновника често су професионални баштовани садили воће и о њему бринули током периода вегетације. Сеоско становништво, како у селима, тако и у градским насељима, гајило је традиционалне, углавном лоше сорте воћа.³⁹⁷

Више пута је напоменуто да су у Србији највише гајене шљиве. Већ средином тридесетих година XIX под овом културом биле су значајне површине земљишта.³⁹⁸ Путописцима се чинило да „око сваког села је читава шума шљива“.³⁹⁹ Међутим, територијална распрострањеност шљива у Србији према броју стабала показује да се ова култура ширила земљом са севера према југу и да је средином тридесетих година XIX века узгој шљива у јужним и рубним подручјима Србије био вишеструко мањи него у северним и централним. Наиме, према броју шљива по кући, параметру који у великој мери потиरे разлике у величини и густини насељености појединих округа, шљиве су у северним и централним окрузима Србије неупоредиво више сађене и узгајане, па је у Београдском, Шабачком и Ваљевском округу једна кућа имала у просеку преко 200 стабала шљива, највише у Београдском округу – 285. У централним деловима земље – Пожаревачком, Рудничком и Крагујевачком округу – имала је преко 140 стабала, а у осталима испод 63.⁴⁰⁰ Тридесетих година интензивирао је узгој и у централним областима, о чему сведоче, додуше спорадични, подаци о великим новим засадима овог воћа. Тако је, на пример, манастирско имање Манасије 1836. године имало два шљивара – један стари од 400 стабала шљива, али и један „шљивар нови од 400 дрвета шљива“.⁴⁰¹ Узгој

³⁹⁷ Чича Срећков лист, I година, Но 20, 20. маја 1847, 153–154; Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, књ. I, 279–280, 304; књ. II, 213; К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 94–95; Чича Срећков лист, I година, Но 24, 17. јунија 1847, 191.

³⁹⁸ Као што је поменуто, пописом из 1834. године регистровано је 12.595.687 стабала шљива. Емануел Тал је, на основу истог пописа, који смешта у 1835. годину, тврдио да има 12.728.748 стабала шљива (E. Thal, *Srbien*, 9).

³⁹⁹ О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 89.

⁴⁰⁰ Овакву распрострањеност шљива, поред осталог, потврђује и податак да се у јужним пределима Србије, где је према попису из 1834. године било знатно мање шљива него на северу, вино производило у знатно већој мери од ракије. Према једном списку десетине од пића (цибре, вина и ракије), у Крушевачком округу је скоро троструко више дато десетине од вина, него од ракије, како 1834, тако и 1836. године (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 163, 191). У том округу је 1834. године просечно домаћинство имало свега 18 стабала шљиве.

⁴⁰¹ Б. Перуничкић, *Горња Ресавија 1804–1918*, 49, 320, 323. Чињеница да се у једном списку имања манастира Манасија помињу стари и нови шљивик, а у другом списку стари и нови воћњак (са истим бројем стабала, али се не наводи да је реч о шљивама), и поред њих још „1 воћњак млади у прњавору од 300 дрвета,

шљива био је током владавине уставобранитеља у успону. Судићи према парцијалним подацима, насталим на основу извештаја среских и окружних старешина централним властима и подацима из пописа 1862/63. године, узгој шљива у различитим областима Србије није напредовао истом брзином, али је у свима забележен осетан пораст површина под овом културом, односно повећање броја стабала у односу на 1834. годину. У селима Козничког среза, на пример, од 1834. до 1848. године број стабала повећан је више од три пута (са 9.372 на 29.440), а у Горњој Ресави су површине под шљивицима биле у односу на 1834. годину повећане за 43,65%. У неким ресавским селима, међутим, узгој шљива повећан је три до пет пута, а у селу Липовици скоро осам пута. Међутим, у седам села у истој области површине под шљивама су смањене за 3% до чак 73% у односу на 1834. годину.⁴⁰² Сличан развој ова грана воћарства доживела је и у млавским селима. Иако многа домаћинства у тим селима нису почетком шездесетих година XIX века поседовала шљивике, површине под шљивама у тој области повећане су у односу на 1834. годину, зависно о којим селима је реч, од 7% до 55%. У селима у којима је узгој шљива био развијен, прерада шљива постала је многим земљорадницима извор сталног прихода.⁴⁰³

Шљиве су током прве половине XIX века углавном прерађиване у ракију. У време прве владавине кнеза Милоша запажено је: „Шљивовица се доста пече и становници је радо пију“, због чега „не извози се ван земље, него још кад шљиве не роде увози се из Угарске“.⁴⁰⁴ Ипак, спорадични подаци о плаћању пореза на казан (од 2 гроша по казану), показују да у Србији није било много казана, па да ни ракија није тако

1 воћњак преко реке од 400 дрвета“ указује да је у исто време у саставу манастирског имања било још воћњака, па чак и младих воћњака, али није јасно да ли су и они били засађени шљивама или неким другим воћем (Исто, 323).

⁴⁰² Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 463. Под шљивама је у Горњој Ресави било 789,01 дан орања (Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863*, 41–310). У истим селима је 1834. године регистровано 121.489 стабала шљива (Л. Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834*, 36–38), која би, према методи прерачунавања у хектаре описаној у нап. 188, заузимала површину од 303,72 хектара.

⁴⁰³ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, на више места. Порекло прихода сеоског становништва у попису из 1862/63. године обично се обележавало формулацијом „од привреде и стоке“. Висина прихода остварених од додатних делатности, па ни од прераде шљива, није у попису никада спецификована као посебна величина, али се као посебан извор прихода наводе приходи „од казана“, „од казанџинице“ или „од казаније“. Свакако се радило о сталним приходима, будући да су пописом регистровани само стални приходи.

⁴⁰⁴ Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 34.

масовно печена као што се савременицима чинило. Тако је 1834. године, на пример, у Крушевачком округу, у коме се становништво, истина, мање бавило узгојем шљива него на северу земље, било свега 139 казана, највише у Козничкој капетанији (82).⁴⁰⁵

И за владавине уставобранитеља шљивовица је знатним делом произвођена ради сопствене потрошње. Мањим делом, међутим, била је и трговачки артикал, најчешће у сеоској трговини, у којој су домаћинства с вишковима ракију продавала сусељанима. Једним делом ракије сељаци су трговали и са суседним срезовима или је продавали у оближњим варошима, а у пограничним крајевима продавали су је и с друге стране границе.⁴⁰⁶

Како је узгој шљива напредовао, производња ракије је средином XIX века прерасла оквире домаће радиности. Део сеоског и градског становништва почео је да производи ракију за тржиште. Производња ракије у ракијџиницама показује да се трговина ракијом на унутрашњем тржишту до краја владавине уставобранитеља веома развила, односно да је шљиварство било оспособљено за производњу довољних вишкова за редован трговачки промет.⁴⁰⁷ Због тога је производња ракије постала крајем педесетих година професионална делатност дела сеоског и градског становништва. У селима Пожаревачког округа, једној од пољопривредно најразвијенијих области Србије, забележена су 1863. године многа земљорадничка домаћинства која су, поред прихода од привреде и стоке, остваривала и приходе од казана. Многа су, поред тога, поседовала и ракијџинице (ракијнице, казанџинице) за производњу ракије на велико, односно за тржиште. Ракијџинице су већином биле у сувласништву, јер су имале више казана за печење ракије, који су, као што је речено, били веома скупи, што је мотивисало на удруживање у заједничко предузеће. У селу Кула Млавског среза, на пример, било је десет власника ракијџиница, али је само један земљорадник био власник целе ракијџинице. Значајне приходе од производње ракије остваривало

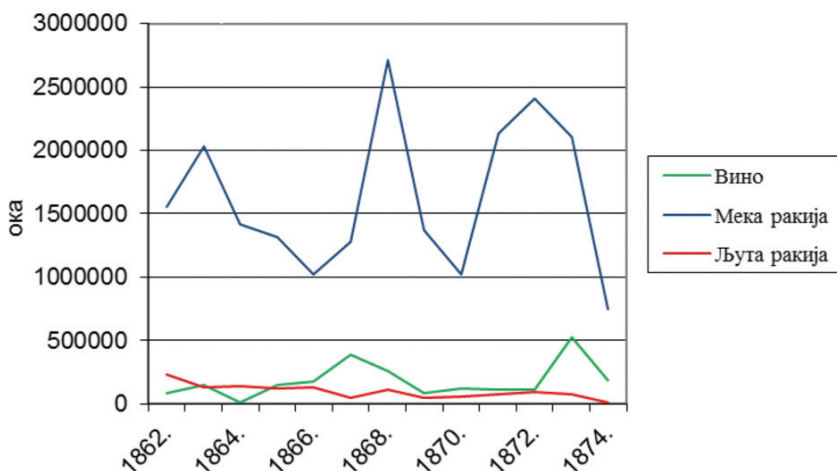
⁴⁰⁵ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 174. На мали број казана свакако је утицала и њихова висока цена, као што показује спор из 1825. године, када је село власнику казана, који су украли два брата и побегла у хајдуке, морало да плати 300 гроша (Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 148).

⁴⁰⁶ АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 241, К. 17; Видосава Стојанчевић, *Етнодемографска обележја и народна култура у Рађевини у XIX веку*, у: *Рађевина у прошлости*, прва књига (до 1914), Београд 1986, 360.

⁴⁰⁷ „Пре дванаест година ова је трговина [трговина пићем – Б. М. К.] посве незнатна била, шта више понекад је и више ракије увезено, но у најновије време почео је производ ракије лепе новце земљи доносити“ (*Преглед извоза из Србије у години 1861/2*, Државопис Србије I, 1863, 107).

је још 18 домаћинстава из истог села (за њих се изричито наводи да имају стални месечни приход, између осталог, и „од казана“).⁴⁰⁸ Тај приход није оствариван само печењем сопствене ракије ради продаје, већ и печењем туђе ракије, односно узимањем ушура.

Графикон 11: Извоз ракије и вина из Србије 1862–1874. године (у окама)

Извор: *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5.*, 4, 20; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870.*, 7, 10, 14, 19, 24; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1870–71^е до 1874–75^е.*, 15, 20, 25, 30–31, 35.

Производњом ракије за тржиште бавили су се и варошки трговци, као што је то био случај у Неготину, а ракијџинице су поседовали и чиновници. Ракијџинице су и у градским срединама најчешће биле у сувласништву.⁴⁰⁹ Приходи од производње ракије за тржиште могли су да буду веома високи. На то указује спор Богдана Ђорђевића из Параћина с параћинском општином. Он је поседовао ракијџиницу са седам казана, на којима је, због судског спора, током једне године и четири месеца, од маја 1859. до септембра 1860, „претрпљено штете 27.328 ока ушура ракије рачунајући оку по 2 гр[оша]. и 10 пар[а] чар[шијских], свега 59.488 гр[оша]“.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 998–1018.

⁴⁰⁹ *Грађа за историју Београда*, 361, 364; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 490; *Попис становништва и имовине вароши Неготин из 1862. године*, приредио Божићар Благојевић, Неготин 2001, 34, 65, 71, 77.

⁴¹⁰ Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 305.

Производњу и трговину ракијом, како шљивовицом, тако и комовицом, свакако је подстицала цена на тржишту, која је управо почетком шездесетих година XIX века постепено повећавана.⁴¹¹ Све то обезбедило је да ракија постане значајан извозни артикл.

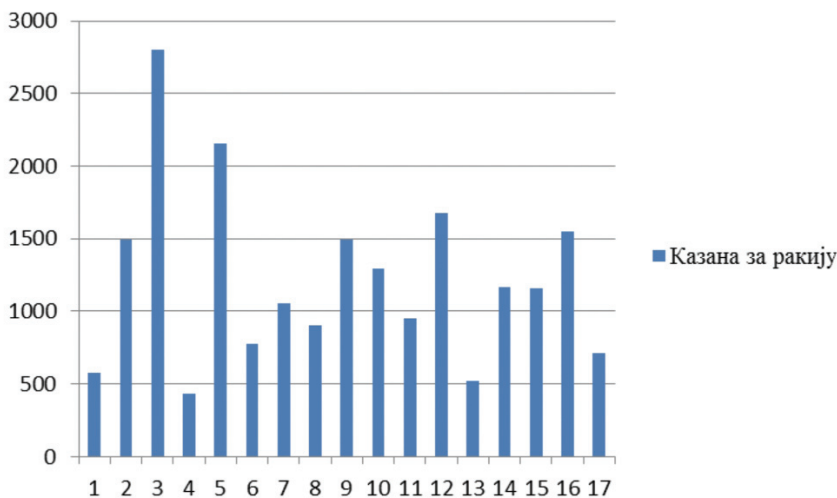
У великим количинама извожена је тзв. мека ракија, односно шљивовица. Између 1862/63. и 1874/75. фискалне године, када је вођена детаљна статистика извоза, Србија је извозила између милион и два и по милиона ока меке ракије, при чему је само 1866. и 1870. извезено око милион ока. Осталих година извоз меке ракије кретао се између 1,2 и 2,7 милиона ока, да би тек 1874. извезена количина пала испод милион ока (видети Графикон 11). Према савременим мерама, из Србије је годишње извожено између 12.800 и 34.200 хектолитара меке ракије (изузимајући 1874/75. фискалну годину). Извожена је и тзв. љута ракија, али у скоро десетоструко мањим количинама. Тржиште за љуту ракију била је Хабсбуршка монархија, односно Аустроугарска, где је извожено преко девет десетина овог производа, док је мека ракија готово у потпуности извожена у Турску, првенствено у Босну. Извоз у Влашку био је занемариво мали. Извозом ракије Србија је у посматраном периоду остваривала приходе који су се кретали између милион и 4,5 милиона чаршијских гроша.⁴¹² Производњу великих тржишних вишкова омогућио је, поред повећаног узгоја, и пораст броја казана за печење ракије, којих је, према резултатима пописа из 1867. године, било 20.729. Највише казана било је у Ваљевском (2.803) и Крагујевачком округу (2.153), а преко хиљаду у још осам округа. Најмање казана било је у Књажевачком округу – свега 435 (видети Графикон 12).⁴¹³

⁴¹¹ Упркос повременим осцилацијама, нарочито месечним осцилацијама у току једне године, цена ракије у Кнежевини Србији је од 1862/63. фискалне године углавном расла и с почетних око 100 гроша за товар шљивовице до краја седамдесетих година порасла бар за 50%. У годинама конјунктуре, какве су биле 1874. и 1877, цена шљивовице се и удвостручила у односу на почетак шездесетих година (*Ценовне скрижали земаљских производа и заслуге у Србији* (за 1862, 1863, 1864, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877. и 1878. годину). Пагинација није наведена због тога што су *Ценовне скрижали* скоро увек биле пагиниране римским бројевима од 1 до 49, чак и када су у једном броју *Државописа Србије* објављене цене за две године. Поред тога, цене су објављиване табеларно по истој шеми за сваку годину, па су подаци о једном производу увек објављивани на истој страни).

⁴¹² Босиљка Радовић, *Печење ракије у нашем народу*, Гласник Етнографског музеја у Београду XVIII, 1955, 75; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5.*, 6, 23; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870.*, 29, 33–34, 38–39, 43–44, 48–49; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1870–71^е до 1874–75^е*, Државопис Србије X, 1880, 40–41, 45–46, 50–51, 57, 63.

⁴¹³ *Попис обрађевина у Србији у години 1867.*, 115.

Графикон 12: Број казана по окрузима Србије 1867. године

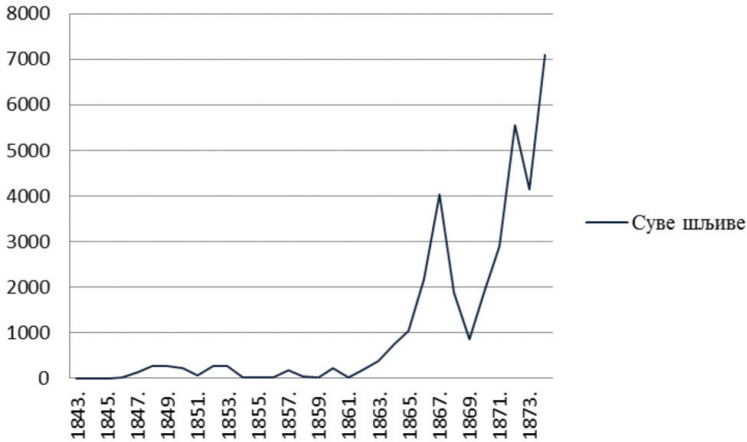

Извор: *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

Објашњење: Бројеви означавају округе: 1. Алексиначки, 2 Београдски, 3 Ваљевски, 4 Књажевачки, 5 Крагујевачки, 6 Крајински, 7 Крушевачки, 8 Подрински, 9 Пожаревачки, 10 Руднички, 11 Смедеревски, 12 Ужички, 13 Црноречки, 14 Чачански, 15 Шабачки, 16 Јагодински, 17 Ћупријски

До педесетих година XIX века сасвим мали део шљива прерађиван је сушењем или печењем пекмеза. Још 1847. године *Чича Срећков лист* осуђивао је домаће земљораднике због тога што се „код толики шљива“ пекмез увози из Босне, а не производи у Србији. Критиковао их је и због тога што не суше шљиве, попут сељака у Босни, где „за њи узимају лепе паре“.⁴¹⁴ Сушењем шљива и прерадом у пекмез углавном су задовољаване потребе сопственог домаћинства.

⁴¹⁴ *Чича Срећков лист*, I година, Но 15, 15. априла 1847, 118. Према Драгиши Лапчевићу, сушење шљива у посебним пушницама ради трговине сувим шљивама датира деценију касније. У Шабачком, Подринском и Ваљевском округу су од 1859. тако сушили шљиве, а посао су развили браћа Крсмановићи и Риста Паранос, одмах по досељењу из Босне. Он је сматрао и да је сушење шљива за извоз започето тек 1867. године (Драгиша Лапчевић, *Воћке, воће и воћарство (прилози за истраживања помолошка, етнографска и културно-историска)*, Београд, 1921, 106).

Графикон 13: *Извоз суве шљиве из Кнежевине Србије 1843–1874. године (у тонама)*⁴¹⁵

Извор: С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875*, 36; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 4, 20; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 11, 12, 20, 25; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1870–71^е до 1874–75^е*, 16, 21, 26, 32, 37.

Средином века, међутим, створени су вишкови сушене шљиве којима се трговало, а средином шесте деценије нагло је повећан извоз суве шљиве. Количине су са неколико хиљада нарасле на неколико стотина хиљада килограма. Прве значајније количине у извозу забележене су између 1847. и 1853. године, када је извожено преко 100 тона сушене шљиве годишње, али је у време Кримског рата поново дошло до пада извоза. Значајне количине нашле су се у извозу од почетка шездесетих година и од тада су непрестано расле. До краја истраживаног периода извоз суве шљиве из Србије повећан је на 4.000 тона годишње (видети Графикон 13). На самом крају шездесетих година (1869/70. фискалне године) извоз је нагло опао и количине су више него преполовљене. Ипак, само две сезоне касније дошло до опоравка и даље, још бржег раста извоза. Суве шљиве извожене су готово у потпуности у Хабсбуршку

⁴¹⁵ Иако је С. Ђ. Милошевић објавио податке за цео хронолошки период, графикон је састављен на основу његових података и података из Државописа Србије, због тога што су подаци статистичке службе поузданији. Разлика у подацима није велика. Чини се, међутим, да је Милошевић фискалну годину третирао као календарску на тај начин што је други део године узимао за календарску годину (1862/63. = 1863).

монархију.⁴¹⁶ Шљива је сушена на сунцу или на лесама изнад пећи, а у неким имућнијим газдинствима и у зесечно изграђеним пушницама. Изгледа да су 1847. године изграђене прве професионалне пушнице за сушење шљива у Србији, и то у Шапцу, намењене сушењу шљиве ради продаје на тржишту.⁴¹⁷

Средином XIX века у Србији је узгој осталог воћа такође је био у порасту, па су почетком шездесетих година обезбеђени редовни извозни вишкови у воћарству. Може се претпоставити да није реч о реекспорту, већ о домаћој производњи и извозу домаћег воћа, будући да је количина изведеног воћа из Србије значајно премашивала количине увезеног свежег воћа. О ком воћу се ради, нажалост, није познато, осим када су у питању ораси.

Табела 18: Извоз и увоз воћа 1862–1869. године (у тонама)

Година	Свеже воће		Суво воће		Суво грозђе		Ораси	
	Извоз	Увоз	Извоз	Увоз	Извоз	Увоз	Извоз	Увоз
1862.	329,91	103,89	0,00	0,00	0,00	0,00	217,49	0,00
1863.	106,52	15,07	0,00	0,00	0,00	0,00	151,54	0,00
1864.	55,92	197,92	0,00	0,00	0,00	0,00	98,36	0,00
1865.	110,23	37,08	5,90	0,00	0,00	20,87	351,95	9,12
1866.	521,26	40,10	14,61	0,00	0,00	12,04	171,85	3,61
1867.	394,73	18,84	1,31	0,00	0,00	15,38	176,91	2,38
1868.	240,58	4,01	13,10	0,00	0,00	5,69	191,42	5,46
1869.	194,53	27,93	0,00	0,00	0,00	11,29	174,21	2,53

Извор: *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862/63*, 96–97, 104; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 4, 9–10, 20, 25–26; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7, 11, 15, 20, 25, 55, 64–65, 76–77, 91–92, 106–107.

Из Србије је свеже воће извожено свих година за које је вођена статистика. До почетка седамдесетих година XIX века извезене

⁴¹⁶ Р. Л. Веселиновић, *Грађа за историју Београда*, књ. I, 256; С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875. године*, Београд, 1902, 10; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 357; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863*, 97.

⁴¹⁷ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 173. Судећи по формулацији извештача *Чича Срећковог листа* – „Како срећа, да се на њи јошт когод угледа!“ – радило се о професионалним пушницама, јер А. Буе сведочи о томе да је пушница било и раније, а мало је вероватно да за њих није знало уредништво листа (*Чича Срећков лист*, I година, Но 39, 29. септембра 1847, 307; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 172).

количине свежег воћа кретале су се од 55 тона до 521 тоне. Извожено је и суво воће, али свега неколико година и то у малим количинама од једне тоне до 14,6 тона, док суво грожђе уопште није извожено. Извоз ораха количински се ближио извозу осталог свежег воћа (кретао се између 98,36 и 351,95 t), што говори о великој распрострањености ове културе у Србији (видети Табелу 18). Орах је све до средине шездесетих година XIX века служио и за производњу уља.⁴¹⁸ Као и већина осталих пољопривредних производа, ораси, свеже, па и сушено воће, претежно су извожени у Хабсбуршку монархију, односно Аустроугарску. Међутим, сва три артикла су и увожена, свеже воће већином из Хабсбуршке монархије, а мањим делом из Османског царства, суво грожђе из Хабсбуршке монархије, мањим делом из Влашке, а ораси из Османског царства.

Гајење дудова и узгој свилене бубе били су познати у Србији, али само у оквиру домаће радиности.⁴¹⁹ Једино је у Темнићком срезу Јагодинског округа узгој свилене бубе био нешто развијенији, па је 1847. године произведено, према једном податку 438,5 ока, а према другом 723 оке свиле. У Јагодинском округу произвођено је више свиле него у ма ком другом, али је и у тој области било уобичајено да жене, које су се тим послом првенствено бавиле, „тек понешто свиле и то доста појевтино продаду“.⁴²⁰

Да би се превазишли оквири домаће радиности и у земљи развило свиларство, Министарство унутрашњих дела организовало је 1846–1847. године велику кампању за узгој дудова и производњу дудовог свилца. Подизани су дудињаци у окружним местима и расађиване саднице дуда, а у великом броју дељене су и заинтересованим лицима бесплатно. Тако је, на пример, у пожаревачком Радилишту, односно женском затвору, однеговано у државној режији 40.000 дудова.⁴²¹ Међутим, и поред кампање и привремене оријентације сеоских општина на производњу садница белог дуда, узгој дудова и дудовог свилца убрзо је потпуно замро, па је пописом из 1867. године

⁴¹⁸ Драгиша Лапчевић, *Наша стара пољопривредна култура*, Београд, 1923, 46.

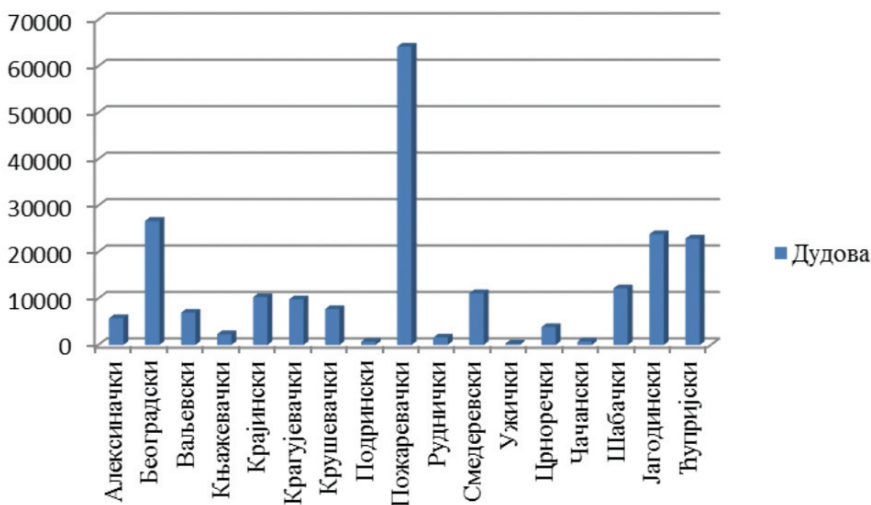
⁴¹⁹ На анкету Министарства финансија о узгоју дудова и свилених буба и о производњи свиле из 1845. године, на пример, Управа вароши Београда одговорила је да у Београду нико не гаји дудове, и да „само сељаци из околних села врло ретко овамо доносе израђену свилу и продају овдашњим нашим трговцима и Јеврејима“ (Б. Перунчић, *Управа вароши Београда*, 182).

⁴²⁰ *Чича Срећков лист*, I година, Но 10, 11. марта 1847, 74; Но 51, 23. децембра 1847, 402.

⁴²¹ Аћим Медовић, *Окружије пожаревачко, у приложеном земљевиду представљено, и са стране државописне и повјестне описано*, Гласник СУД, св. IV, Београд, 1852, 218.

регистровано свега 211.096 стабала дуда, што је тек пет пута више него што је било засађено само у пожаревачком дудињаку почетком педесетих година. У другој половини шездесетих година, дудови су највише гајени у Пожаревачком округу, а потом у Београдском, Јагодинском и Ћупријском (видети Графикон 14).

Графикон 14: Број стабала дуда по окрузима Србије 1867. године

Извор: *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 6–109.

Производња дудовог свилца, међутим, одржала се само у околини Великог Градишта, Јагодине, Свилајнца и Параћина. Ту је дудов свилац произвођен искључиво због семена. Узгој чаура свилене бубе у Великом Градишту организовала је једна француска компанија. У Јагодини су га организовале две стране компаније (скадарска и миланска), које су семе извезиле у Италију – у Милано и у Трст, а када се 1867. године тражња повећала, и још две компаније из Велеса и једна из Венеције.⁴²² Преко тих компанија из Србије је током седме деценије готово редовно извожено семе дудовог свилца, у количинама које су се кретале од неколико стотина

⁴²² Д. Милић, *Утицај Јосифа Панчића на развој свиларства у Србији*, 237, 249; К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 6–7, 165–166; АС, ДС, 1857, Но 14, 169; 1858, Но 403. Према мишљењу Косте Поповића, свилена буба узгајана је највише у Војски у Ћупријском округу, у Лапову и Домуз-Потоку у Крагујевачком округу, а у Јагодинском округу у целом Левчу и Темнићу, највише у селима Лоћика, Кавадар, Течић, Медован, Шилковац, Бунар, Слатине, Цикот и Рековац (К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 168).

килограма до приближно једне и по тоне годишње. Извожене су и чауре свилене бубе, у количинама које су се 1864/65. фискалне године попеле на око седам тона и каснијих година кретале до 15,5 тона годишње.⁴²³

Виноградарство

У Кнежевини Србији су постојале традиционалне виноградарске области – крајинска, пожаревачка, смедеревска. У мањој мери биле су то и јагодинска област (села Јовац, Бачине и Богдање, с најбољим вином у области) и Кључ, с познатим квалитетним белим вином. Према мишљењу уредника *Чича Срећковог листа* „најзнаменитија вина код нас у отечеству нашем роде у Краини, у Смедереву и Жупи; но и вина око Венчаца, као тополска, бањска, страгарска и т. д. јесу заиста прекрасна“, док су *Београдске илустроване новине* сматрале смедеревско вино „од првих српских вина“, а смедеревско грожђе најлепшим и најјукснијим у земљи.⁴²⁴ У виноградарским областима је још у време прве владавине кнеза Милоша скоро свако домаћинство имало виноград. И у другим областима Србије многи су у оквиру поседа имали и винограде.⁴²⁵ Тако је, на пример, 1834. године у Темњићкој капетанији Јагодинске нахије само 6,08% домаћинстава која су располагала земљишним поседом било без винограда. То су била домаћинства која су од свега имања имала само њиву. Већина домаћинстава имала је мале винограде – просечно 0,11 ха, односно 11 ари. Око трећине домаћинстава имало је између 17 и 20 ари под лозом, а само 10% пола и више хектара. Ни породицама са највећим виноградима, међутим, виноградарство није било основна привредна делатност. Оне су поседовале знатно већа имања од убичајених, тако да су велики виногради чинили најмањи део њиховог обрађеног земљишта.⁴²⁶

⁴²³ *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 5, 21; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 8, 12, 16, 21, 26.

⁴²⁴ Сматрало се да у другој половини шездесетих година у Крајини има „више од 130.000 винограда“ (Илија Пчелар, *Окружије краинско*, Гласник Друштва српске словесности IX, 1857, 217). Видети и: М. Ђ. Милићевић, *Путничка писма*, 163, 240, 248; *Чича Срећков лист*, I година, Но 4, 28. јануара 1847, 31; *Београдске илустроване новине*, година I, број 8, 16. априла 1866, 32.

⁴²⁵ Обичај да се поседује мањи виноград, ако је икако могуће, одржао се до краја осамдесетих година XIX века. Наиме, према статистици виноградарства за ту годину, свако друго домаћинство поседовало је виноград – 162.487 домаћинстава, од укупно регистрованих 325.336 (*Статистика виноградарства у Краљевини Србији за 1889. годину, са два картограма*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1892, III).

⁴²⁶ Бојана Миљковић-Катић, *Обрађено земљиште у Темњићкој капетанији 1834. године, у: Српско село, могућности и даљи правци истраживања*, зборник радова, књ. 22, Историјски институт, Музеј на отвореном „Старо Село“ Сирогојно, Београд, 2003, 65.

До средине шездесетих година XIX века виноградарство се интензивно развијало, па су површине под виноградима веома увећане, и то не само у областима где је виноградарство било развијено у време прве владавине кнеза Милоша, већ и у областима где раније није у већој мери гајена винова лоза. Тако је, на пример, у Неготинској крајини, која је 1847. имала 38.3859 мотика под виноградима, до 1867. под виноградима било 48,618 мотика, односно близу 4.000 хектара.⁴²⁷ Иако се према попису из 1867. године удео винограда у укупним обрадивим површинама незнатно повећао (на 3,13%) у односу на 1834. годину, површине под виноградима (23.820,03 ha) повећане су скоро један и по пута (видети Табелу 3 и 4).

Нови виноградни подизани су како у насељима у којима их је раније било, тако и у онима у којима их дотада није било. Села с новим виноградима обично су се налазила у близини села у којима је виноградарство од раније постојало, јер су микроклиматски услови и друге природне погодности за виноградарство били слични на малим удаљеностима. Тако су 1848. године у селу Кладурово у Пожаревачком округу, где „досада икакови виноград“ није постојао, „10 лица у 30 до 40 хиљада лоза посадила и обрађивати почела“, док је у селу Црљенки, где су и од раније постојали виноградни, засађено нових 20 хиљада чокота.⁴²⁸ Многа земљорадничка домаћинства у сеоским и градским насељима имала су, поред постојећих винограда, и припремљено земљиште за подизање нових, што је регистровано пописом из 1862/63. године. Оно је у попису обично обележено синтагмом „плац за виноград“ или „празан плац за виноград“. Једно домаћинство имало је понекад и више таквих парцела. Нови виноградни су подизани у толикој мери да су и у већим географским и административним областима, у којима ранијих деценија виноградарство није уопште било развијено, површине под виноградима вишеструко повећане. Тако је, на пример, у Јадру 1867. године било скоро шест пута више винограда него 1834. године.⁴²⁹ Ипак, вишеструко повећање површина под виноградима није те области претворило у виноградарска подручја, будући да у претходном периоду виноградарства скоро није ни било.

Постојала су, додуше, и села у којима су површине под виноградима смањене, али то смањење није било велико. Будући да су у пределима где су она била смештена у већини села повећане површине под лозом, укупне површине у тим областима ипак нису биле смањене,

⁴²⁷ Божидар Благојевић, *Виноградарство и винарство у Неготинској крајини*, Историјски архив Неготин, Неготин, 2003, 42.

⁴²⁸ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 105, 112.

⁴²⁹ *Попис становништва и мовине вароши Неготин из 1862. године*, 54, 71, 87; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, на више места; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 347.

већ повећане. У Горњој Ресави, на пример, у шест од 26 села смањене су површине под виноградима за 90,5 мотика у односу на 1834. годину, највише у селима Ресавица (33 мотике) и Пањевац (26 мотика). У осталим селима, међутим, површине под лозом су повећане за 1.350,75 мотика, највише у селу Војник (134,5 мотика) и Медвеђа (112 мотика). Поред тога, у три села у којима 1834. лоза није узгајана, било је под виноградима 1863. године укупно 40,5 мотика, а у селу Златово, које није регистровано 1834, било је чак 117,5 мотика винограда. Из овога произилази да су површине под виноградима повећане за 64,61%.⁴³⁰

У виноградарским областима узгојем винове лозе бавио се још у време прве владавине кнеза Милоша и знатан део градског становништва. Тако су, на пример, становници Јагодине имали винограде у темнићким селима, а становници Параћина у самом параћинском атару. Виногради Јагодинаца били су по величини слични или мањи од просечних винограда сеоског становништва у Темнићу. Будући да није сачувана пописна књига Јагодине из 1834, а ни књиге спахијских прихода овог насеља, које је било део мукаде,⁴³¹ не може се проценити да ли се виноградарством бавило земљорадничко становништво Јагодине, припадници свих друштвених слојева или становништво тек досељено из темнићких села, које је задржало винограде у постојбини. Судаћи по приликама у Параћину, виноградарством се бавио и знатан део припадника других друштвених слојева, а не само земљорадници. Наиме, у Параћину је 1834. године од 280 домаћина, винограде имало чак 227. Од њих су најмање педесет и тројица били занатлије, деветорица баштовани и двојица трговци.⁴³² Параћинци су поседовали мале винограде са којих су просечно добијали 707,70 ока кљука (око 892 литра). Већина је производила од 100 до 900 ока кљука (126 до 1.134 kg), а винограде који су давали веће количине кљука (од 1.000 до 3.000 ока) имало је 59 домаћина.⁴³³

⁴³⁰ Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави*, 41–310; Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 36–39.

⁴³¹ М. Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 209.

⁴³² Њихов патронимик несумњиво указује да је реч о занатлијама, односно људима наведених занимања. Могуће је свакако да је и међу осталим домаћинима било занатлија и људи других занимања, али да нису носили име по делатности којом су се бавили.

⁴³³ Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 130–136. Кљук је само измуљано грожђе, за разлику од комине, којом се означавају само чврсти делови измуљаног грожђа, тј. остатак, талог, који остане при справљању вина, ракије, уља, воска и слично (*Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. IX, Српска академија наука и уметности, Београд 1975, 642, кљук; Исто, књ. X, Београд 1978, 58, комина).

У виноградарским подручјима Србије скоро сви власници земљишних поседа у градским насељима бавили су се виноградарством и почетком шездесетих година XIX века – и земљорадници и припадници других друштвених слојева. Земљорадничко становништво градских насеља редовно је имало један до три винограда, понекад и више, а велики његов део, понегде и свако друго земљорадничко домаћинство, имао је и пивнице, подруме за прераду и складиштење вина. У Неготину је 1863. године било земљорадника који су имали више од једне пивнице. Такви земљорадници имали су имања чија је вредност понекад премашивала 500 дуката, колико су вредела имања добро ситуираних трговаца. Били су то, успут речено, једини богати земљорадници у градским насељима, што указује да се производњом вина и ракије могло добро зарадити. Велики број винограда припадао је трговцима и занатлијама. Поседовала их је већина припадника ових друштвених група. Обично су трговци имали већи број винограда, већином два или три, па је у рукама 116 неготинских трговаца, на пример, било 198 винограда. Скоро сваки власник више од једног винограда имао је и пивницу, а један трговац чак три пивнице. И већина занатлија у овој вароши (њих 104) поседовала је један или два винограда.⁴³⁴

Гајење винове лозе било је у првој половини XIX века примитивно, чак и у областима с развијеним виноградарством. Како је забележио Вилхелм Рихтер, тада се у Поморављу чокот „по старинском обичају“ орезивао до корена. Мотиком су неговани (окопавани и огртани) током периода вегетације и није вођено рачуна о удаљености редова. Према мишљењу уредника *Чича Срећковог листа*, српски сељаци ни средином века нису имали знања за квалитетан узгој винове лозе, као ни знања о нези вина при врењу, отакању и архивирању.⁴³⁵ У Србији је вино већином отакано тек с пролећа, а током зиме држано је и точено испод комине. Стога је било тамно, често и опорно. Према

Разлика је за процењивање уroda битна, јер у првом случају нема губитка на тежини у односу на убрану количину грожђа. Упутство за убирање десетка из 1832. године недвосмислено показује да је реч кљук упоробљавана у првом значењу: „Дужност ће кметова бити, пошто људи винограде оберу и плод у судове своје саспу, побележити колико код кога сељака ока десетка има, пак ће после одредити пошто ће се ока кљука наплаћивати“ (*Магистрат нахије ужичко-соколске*, 170).

⁴³⁴ *Попис становништва и мовине вароши Неготин из 1862. године*, 33, 45, 54, 66, 71–72, 87.

⁴³⁵ В. Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем*, 64. „Многи саде винограде и држе вина у кући, али не знају ни винограде уредно радити, ни вино држати (*Чича Срећков лист*, I година, Но 4, 28. јануара 1847, 31; Но 34, 26. августа 1847, 270).

сведочењима путописаца, вино је у Србији било јефтино. Најчешће је било лошег квалитета и кисело, али је у виноградарски познатим областима произвођено и квалитетно вино, као у смедеревском, јагодинском и крајинском подручју, које је енглески конзул Хоџес упоредио са чувеним мађарским и француским винима. Сличног квалитета било је и тзв. тимочко вино из околине Гургусовца (Књажевца), али је око средине XIX века изгубило на квалитету и претекло га је крајинско вино.⁴³⁶ Почетком осамдесетих година квалитет вина из Србије, која су у већој мери извожена после појаве филоксере у Европи, оцењен је у иностранству као „углавном одличан“, развијеног букеа, због чега их „можемо убројати међу чувена црна вина“. Оцењивана су вина из Смедерева, Ниша, Јелице, Гроцке, Жупе, Јагодине, Неготинске крајине, чак 27 сорти.⁴³⁷

Приноси винограда тридесетих година XIX века могу се проценити у областима за које су сачуване књиге спахијских прихода, јер је давање десетине од кљука била феудална обавеза становништва. Судаћи према том извору, виноградарство је карактерисала изузетно велика неуједначеност производње, не само у већим географским пределима, већ и у малим географским областима, које су обухватале неколико десетина села. Стога је веома тешко проценити какви су могли да буду приноси у целој Кнежевини. Тако је, на пример, у четрдесет и једном селу Темнићке капетаније просечна производња грозђа по кући 1834. године износила 392 килограма, али су одступања од просека била изузетно велика: најмања производња по кући остварена је у селу Бачина – свега 11 kg, а највећа – чак 1.452 kg – у селу Кукљин. Једнако велике биле су и разлике у приносима по хектару, па је у Бачини један хектар винограда давао свега 11 kg грозђа, а у Кукљину 13.900 kg. Кукљин је био једино село у коме је велика производња по кући била праћена и великим површинама под виноградима, будући да је у селу било 12 ha винограда. У осталим селима у којима је под виноградима било више од 10 ha, произвођено је по кући од већ поменутих 11 kg у Бачини до 836 kg грозђа у Јасики. У селу Горњи Јовац, напротив, иако је под виноградима било свега три хектара, произведено је чак 1.191 kg грозђа по кући.⁴³⁸

⁴³⁶ Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 34; В. Карић, *Србија*, 350; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 3; К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 123.

⁴³⁷ Б. Благојевић, *Виноградарство и винарство у Неготинској крајини*, 53–54.

⁴³⁸ Б. Миљковић-Катић, *Обрађено земљиште у Темнићкој капетанији 1834. године*, 66, 79. Принос по хектару добијен је тако што су произведене количине грозђа 1834. године подељене са површинама винограда у појединим селима, регистрованим исте године приликом пописа становништва.

Овако неуједначени приноси могли би се приписати околности да је било много новозасађених винограда, који још нису почели да доносе нормалан род, као и чињеници да су у појединим селима град и друге елементарне непогоде униште род, као што се и догодило 1837. године у више темнићких села.⁴³⁹ Поред тога, значајан део домаћинстава имао је поред винограда и парлоге, као што сведочи попис из 1862/63. године. Парлог је могао да буде виноград на угару, али и запуштени виноград. У неким областима, попут млавске, свако треће домаћинство имало је поред винограда и мањи или већи парлог, па је у селу Кула, на пример, поред 26,78 ха винограда било и 3,81 ха парлога.⁴⁴⁰ Могуће је, иако за то нема директних потврда, да су приликом пописа становништва 1834. године, као виногради бележени и парлози, што би утицало на прорачун просечних приноса по површини, односно по хектару.⁴⁴¹ Нема потврде да су пре почетка седме деценије XIX века уведене модерније методе обраде винограда нити значајније распрострањене нове сорте грождја, па се може претпоставити да се ни приноси нису битније разликовали од оних из тридесетих година истог века. Нове сорте

⁴³⁹ Град је, на пример, уништио винограде у Параћинском срезу 1858. године. У селима која град није захватио „добар [је] приход био“, а у Мириловцу, Поповцу и Забрегу „град је тукао тако“ да је принос био „у ова три села врло слаб“ (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 294; АС, Средоточна војна команда, 580). До нормалног рода лозе требало је чекати три године (*Тежак*, година II, 1870, број 5, 15. јануара 1870, 54), па је та околност могла да доведе до великих разлика у приносима, јер су села с много нових винограда могла да имају малу просечну производњу, а села са малим, али старим виноградима, велику просечну производњу.

⁴⁴⁰ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 998–1018; Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави*, 283–292; *О подизању винограда* (продуженије), *Тежак*, година II, 1870, број 5, 15. јануара 1870, 54. Средином 19. века сматрало се да је седам година парлога довољно да се изгуби право на виноград, јер је такав виноград „без радње упарложити се и пропасти морао“ (Б. Перуничкић, *Горња Ресави 1804–1918*, 538).

⁴⁴¹ На такву могућност упућује околност да се деценијама памтило власништво над парлозима заосталим по иселењу неких турских феудалних породица, као и околност да се статус земљишта при запуштању није мењао. Приликом утврђивања ко користи и у каквом се стању налази непродато имање Мула-Османа у Коларима, на пример, начелник Смедеревског округа утврдио је, поред осталог, и: „да је дућан Мула-Османа у време Карађорђевог војевања изгорео и само празно место остало, [...] ливаду пак да је од пре неколико година почео држати бивши књаз Србије Милош Обреновић и држао је до 1836, а онда је обшчеству коларском [...] за 100. талира продао, а виноград и дан данашњи стои нако никим неупотребљан са свим батал и то тако да му се готово ни место непозаје“ (АС, МФ, II, 1841, ф. VI, РHo 419).

уведене су тек када су почетком девете деценије домаће сорте винове лозе услед филоксере пропале.⁴⁴²

Површине под виновом лозом обезбеђивале су довољне количине вина за сопствену потрошњу, па и за продају. Поред вина, произвођена је и комовица, о чему, поред осталог, сведочи и чињеница да су постојала и сеоска домаћинства која су остваривала приход од казана, иако нису поседовала шљивике. Уместо њих имала су релативно велике винограде од 3 до 5 мотика, као што је то био случај у селу Кула Млавског среза.⁴⁴³ Конјунктура у продаји вина и ракије мотивисала је сеоско становништво из средина у којима нису постојали повољни услови за узгој лозе да купује винограде у селима где су такве погодности постојале, па су у Неготинској крајини, на пример, сељаци из Метриша и Сикола имали винограде у атару села Рогљева, а Глоговчани у атару села Братујевца и у Речкој, Штубичани у атару села Карбулова итд. Исто тако, своје вино држали су у пивницама других села – на Омачким пивницама мештани села Корбулова, Јасенице, Чубре, Сикола, Трњана и Поповице.⁴⁴⁴

Тржишни вишкови вина продавани су углавном на унутрашњем тржишту. Средином века ни најпознатија вина – крајинска, нису продавана широм земље или у већој мери извожена, већ на локалном тржишту – претежно у Хомољу, а мањим делом и у Поморављу.⁴⁴⁵ На локалном, ближем или више удаљеном тржишту, продавана су и вина из Крушевачког округа, па су се, на пример, села Рујанског среза Ужичког округа снабдевала вином у Крушевачком округу.⁴⁴⁶ Сеоска домаћинства имала су право да пиће продају на градској пијаци на велико, мада су користила пазарне дане да га продају и на мало. Због тога су се варошке механције учестало жалиле локалној администрацији, будући да је право крчмљења вина било укључено у механско право, које је уз наплату таксе додељивано власницима приликом отварања механе или кафане. То право је представљало модификовани облик феудалног права, али је у време уставобранитеља већ схватано као такса за обављање делатности, слична осталим таксама. Цене пића у механама одређивале су локалне власти према општим приликама у месту. Строго су контролисане количине набављеног пића, како их механције и кафеције не би набављале илегално, од сељака или других снабдевача.⁴⁴⁷

⁴⁴² Б. Благојевић, *Виноградарство и винарство у Неготинској крајини*, 65–67, 69.

⁴⁴³ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 998–1018.

⁴⁴⁴ Б. Благојевић, *Виноградарство и винарство у Неготинској крајини*, 43.

⁴⁴⁵ Исто, 51.

⁴⁴⁶ АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 241, К 17, Р. 274, К. 9.

⁴⁴⁷ Зборник закона II, 1845, 8.

Почетком шездесетих година XIX века, производња вина у Србији била је довољна да обезбеди редовне вишкове за извоз. Иако су извезене количине вина и комовице биле вишеструко мање од количина шљивовице, ипак нису биле занемариве (видети Графикон 11). Током седме деценије из Србије су извожене приближно једнаке количине вина и комовице: најчешће између 1.000 и 3.000 хектолитара годишње. Највише вина извезено је 1868/69. фискалне године (4.937,61 hl), а комовице (2.884,20 hl) 1862/63. Србија је, међутим, редовно и увозила значајне количине вина и то не само оних врста, попут шампањског, какво није произвођено у земљи. Увозила је и тзв. обично вино, какво је и сама производила. Због чињенице да је увоз обичног вина увек премашивао извоз за 5.000 до 18.000 хектолитара, поставља се питање да ли је извожено домаће вино или је реекспортирано увезено вино. Наиме, највећи део обичног вина увожен је из Хабсбуршке монархије, а из Србије је вино извожено у Османско царство. Стога је вероватније да је већина извезеног вина била добављена из иностранства. Неколико година Србија је извозила и винову лозу: 1866/67. фискалне године извезено је 163.000 комада, следеће године само 30.000, а наредне свега 2.000 комада. Целокупан извоз лозе отишао је у Хабсбуршку монархију.⁴⁴⁸ Извоз би могао имати везе с појавом филоксере у Европи, због које се покушало изгубљене чокоте заменити увозом здравих расада, док није утврђено да су све европске сорте подложне болести (која им уништава и корен и лист, за разлику од америчких сорти, којима не уништава корен).⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862/3*, 104; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/64. и 1864/65*, 4, 10, 20, 26; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7, 10, 14, 19, 24; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1870–71^е до 1874–75^е*, 15, 20, 25, 30–31, 35. У статистикама није спецификована врста вина приликом извоза, док је приликом увоза вино спецификовано на обично, фино и бело. Због тога су количине извезеног вина упоређене само са количинама увезеног обичног вина, па је, према томе, још већа разлика између у Србију увезених и из Србије извезених количина. Поред поменутих врста, увожено је још и шампањско вино, бермет и виланер вино (Исто).

⁴⁴⁹ Miha Seručnik, *Trtna uš, ta strašno drobna pošast*, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Thesaurus memoriae, Disertationes 9, Ljubljana 2011, 14, 17–18. Поклапају се време ширења болести у великим размерама у Француској и време извоза винове лозе из Србије, али нема потврде да су саднице извезене у ту земљу. Због већ поменутог специфичног начина бележења одредишта робе, извоз је евидентиран као извоз у Хабсбуршку монархију, у којој је болест констатована тек 1872. године – у Клостернојбургу, Вајдлингу, Нусдорфу и околини Панчева (Исто, 31–32).

Млинарство

Млевање жита већином је било део сеоске економије, јер је велики број млинова припадао сељацима и радио по режиму редовничких (поредовничких) млинова, који углавном нису доносили добит власницима, већ су служили за подмирење потреба власниковог домаћинства. Организација млинарства није се променила ни средином шездесетих година XIX века, будући да по попису становништва према занимању из 1866. године, у Србији није било много воденичара, који су се професионално бавили овим послом. Наиме, воденичари су претежно ангажовани у тзв. ортачким млиновима, који су у већем степену били привредна предузећа од редовничких млинова и чији власници најчешће нису били сељаци. Према резултатима тога пописа, у Србији су радила 64 воденичара са 28 помоћника. Од тога броја, у градским насељима, за која се може претпоставити да су углавном имала ортачке млинове, било је 20 воденичара са 12 помоћника, а у сеоским 44 воденичара са 16 помоћника.⁴⁵⁰

Подизање млина било је феудално право спахија, због чега су власници млинова спахијама плаћали 2 гроша, а млинови су за власника представљали неку врсту привредног предузећа, чија је сврха била зарада од ујма. Млинове у власништву Турака почели су откупљивати Срби још од времена устанка, али су они тек после 1833. године у већем броју променили власнике – делом су напуштени, потом узурпирани и обновљени, а делом продати Србима.⁴⁵¹

Како је држање млина било феудално право спахија, књиге спахијских прихода пружају податке о распрострањености млинова у оним областима Кнежевине за које су сачуване.⁴⁵² Судаћи према њима, млинова је током прве владавине кнеза Милоша Обреновића било мало. Према сазнањима Љубише Протића, у време прве владавине кнеза Милоша било је „преко 200 воденица“ у Србији, што је мали број за земљу те величине.⁴⁵³ Његова процена ипак је паушална. На такав

⁴⁵⁰ *Попис људства Србије по занимању на крају године 1866*, Државопис Србије XII, Београд 1883, 13, 15, 99, 101.

⁴⁵¹ Љубиша Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд, 1953, 50–51; *Први српски устанак, акта и писма на српском језику*, књ. 1, 382, 388, 396 (док. бр. 412 и 413); Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 44; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 102; 123–124.

⁴⁵² У књигама спахијских прихода нису евидентирани млинови чији су власници били Срби.

⁴⁵³ Љ. Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, 49.

закључак наводе подаци из спахијских књига, према којима је само у Ваљевској нахији, на пример, 1832. године било 116 воденица, што је преко половине процењеног броја. Ипак, евидентирани број воденица није био велик и у највећем броју села није их било. Већ поменута Ваљевска нахија обухватала је 1832. године 185 села, од којих је 121 било без воденице. У селима у којима је било воденица, углавном је постојао један, евентуално два млина или млин са два витла (воденичка камена). Више од пет млинова било је само у два села Ваљевске нахије: Бабиној Луки у Тамнавској (6) и у Осеченици у Колубарској капетанији (12).⁴⁵⁴

Убрзан привредни развој после укидања феудалних односа и развој земљорадње подстицали су отварање нових млинова, па је број млинова током година знатно повећан у односу на време прве владавине кнеза Милоша. Судаћи према стању у областима за које су сачуване књиге спахијских прихода, млинарство се није развијало само у селима где је раније постојало, већ и у великом броју села у којима раније није било воденица. Тако је, на пример, у 67 села Колубарске капетаније 1832. године било 35 воденица. Према попису из 1867. године, у Колубарском срезу, који су тада чинила 64 села (без Мионице, Паштрића и Толића, у којима је 1832. године била свега једна воденица), било је већ 205 млинова и чак 416 витала.⁴⁵⁵ Млинарство је било нова делатност у 30 села ове области. У већини тих села у међувремену је отворено између два и пет млинова, а у неколико села и по осам. Највише нових⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ АС, МФ, Збирка тефтера (=ЗТ), Протокол спахијских прихода нахије ваљевске који се у новцу наплаћују, 1832, инв. бр. 28. Спахијске књиге могу бити само показатељ приближног броја млинова, јер је у њима евидентиран приход од Турцима познатог броја воденица. Наиме, изгледа да је при крају турског феудалног система у Србији у књигама редовно приказиван мањи број млинова од стварног. На такав закључак упућује чињеница да је број млинова у некој области нагло растао када српске власти више нису биле обавезне да турском паши доносе на увид пореске књиге: не само број воденица, већ и уопште висина прихода убраних по основу феудалних обавеза становништва нагло је повећан 1834. године. Тада је, на пример, у Колубарској капетанији уместо дотадашњих 35 (1832. године), односно 36 (1833) убележено чак 47 млинова (АС, МФ, ЗТ, Протоколи спахијских прихода, нахија ваљевска, капетанија колубарска, 1832, инв. бр. 24; капетанија колубарска, 1833, инв. бр. 57). Тешко је веровати да је за само годину дана подигнуто толико нових млинова. Пре ће бити да је у међувремену евиденција постала прецизнија.

⁴⁵⁵ АС, МФ, ЗТ, Протокол спахијских прихода, колубарска капетанија, ваљевска нахија, инв. бр. 30; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 16–19.

⁴⁵⁶ Запуштање млинова који су слабо радили било је уобичајено, али је исто тако било уобичајено и њихово оживљавање, тако да се не може увек утврдити да ли су у питању нови млинови или је у међувремену обновљен рад старих.

млинова било је у селу Шушеока (23) и Славковица (20). Млинарством су наставила да се баве сва села која су се млинарством бавила у време кнеза Милоша. У неким од њих је вишеструко повећан број млинова (Мрчићи са два на једанаест, на пример, или Крчмар са једног на осам), мада је у већини таквих села у међувремену прорадио један или два нова млина. Малобројна су била села у којима је остао исти број млинова као у доба прве владавине кнеза Милоша (свега четири).⁴⁵⁷ Како се хидрографске прилике и знања становништва у међувремену нису у значајној мери променила, овакав развој може се објаснити првенствено значајним развојем земљорадње, односно све распрострањенијим узгојем житарица. И у другим подручјима, где за владавине кнеза Милоша скоро уопште или уопште није било воденица, почетком друге половине XIX века оне су биле веома бројне. У Крајинском округу, на пример, било је средином века око 200 воденица, распоређених по свим рекама. Биле су бројне и на Дрини и Морави, али их је на Сави, обзиром на дужину тока, било релативно мало – свега шездесетак и на српској и на аустријској страни.⁴⁵⁸

До пописа из 1867. године број млинова у Србији попео се на 7.510. У њима је радило 11.297 витала. Највише млинова било је у Ужичком округу – 1.125, истина већина само с једним витлом, будући да је у округу било свега 1.276 витала. На другом месту је био Чачански округ (573 воденице), а на трећем Ваљевски (558 воденица). Најмање млинова било је у Ћупријском округу – свега 153.⁴⁵⁹ Изгледа да је већина тих млинова подигнута у време уставобранитеља, када је развој млинарства убрзан услед веће производње житарица и повећане тражње за брашном у градским насељима. На такав закључак упућују пописни подаци из 1862/63 године, који показују да је сеоско становништво с власничким уделима у млиновима било веома бројно. У већ поменутих селима Горње Ресаве, на пример, од 2.047 домаћинстава две стотине деведесет и једно имало је у власништву млинске уделе, што чини 14,21% домаћинстава.⁴⁶⁰ Ти подаци

⁴⁵⁷ АС, МФ, ЗТ, Протокол спахијских прихода, колубарска капетанија, ваљевска нахија, инв. бр. 30.

⁴⁵⁸ На Великој Морави је, на пример, од Ћуприје до Кулића било 96 воденица. На Сави су воденице од ушћа Дрине до Шапца постављане само на српској страни обале, и то 5–6 у близини ушћа Дрине, отприлике исто толико било је смештено „више Митровице, где је Сава у стешњеном кориту“, док их је „повише“ било у северозападној Мачви – „према Дреновцу и према Табановићу“, а од „Шапца до Београда има их са српске и са аустријске стране преко 50“ (А. Алексић, *Мачва*, 38, 54; И. Пчелар, *Окружје краинско*, 193).

⁴⁵⁹ *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

⁴⁶⁰ Б. Перуничкић, *Државни попис Горње Ресаве*, на више места.

потврђују да је млинарство до 1862/63. године процрло у многа села Кнежевине, али није могуће проценити да ли је до тада или након пописа отворен већи део млинова регистрованих 1867. године, будући да је првим пописом забележен број власника и њихових удеоних делова, а другим број млинова и витала.

Обично су млинови били грађени од слабог материјала, па су били непостојани и неуређени.⁴⁶¹ И поред тога, имали су велику вредност.⁴⁶² Наиме, и припрема земљишта и припрема јаза, као и воденичко камење били су скупи.⁴⁶³ Исто тако, скупо је било и одржавање млинова. Према предрачуну из 1848. године, на пример, требало је да државна воденица у Параћину, уколико би била подигнута нова са шест витала, кошта 21.043 гроша, а уколико би се поправљала постојећа, коштала би 12.363 чаршијска гроша.⁴⁶⁴ И приликом куповине млинова од иселееног муслиманског становништва требало је такође много новца, јер је у многим случајевима уз воденицу морало да буде откупљено и воденичиште (место с правом на подизање млина). У цену

⁴⁶¹ И. Пчелар, *Окружије краинско*, 193; Боривоје Дробњаковић, *Воденице на Дрини и на њеним притокама*, Гласник Етнографској музеја у Београду, књ. VIII, 1933, 3. Сматрало се да, када вода нагло надође после јаких киша, половина воденица буде или уништена или покварена (А. Алексић, *Морава*, 54).

⁴⁶² Млин код села Шуме у Лепеничком срезу, на пример, који је Вуица Вулићевић купио од Мула Османовог сина из Колара, и 1819. године три дела продао Петру Јокићу, а четврти оставио воденичару „за чувати воденицу“, вредео је 3.500 гроша. Исти млин је 1837. године вредео најмање 1.440 талира орлаша. За колики дуг је стављен под хипотеку. Будући да се дуг осигуравао са 2/3 вредности, можда је вредео и више (АС, МФ, П, 1841, ф. VI, РНо 419). Скупа је била и државна сувача на Врачару. За завршетак те суваче од два камена тражен је кредит од 150 аустријских дуката, иако је грађа (дрвена јапија) већ била набављена и плаћена. Истина, ова сувача требало је „да буде за углед у Србији као што је била она воденица коју сам ја [Јован Вајнхап – Б. М. К] начинио у Параћину познату свакому Србину и страному“ (Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 214–217). Веровало се да за један удео у млину треба уложити најмање 40 дуката (Ј. Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, 51).

⁴⁶³ У државној воденици у Параћину седам дана су сељаци чистили јаругу, довозили трње и други материјал за брану и јаз, па је за њихове дневнице потрошено 554 гроша, док је за три воденичка камена дато 937 гр. и 20 пара (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 155).

⁴⁶⁴ Само за поправку јаза који је заустављао водени ток и наносио штету узводно смештеној воденици, било је потребно „100 до 150 радника“ (АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр 911, ф. III, Но 25), а за поправку јаза код праћинске државне воденице, који је обилна киша скоро однела у реку, требало је потрошити 10.870 чаршијских гроша (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 255).

млина често је рачуната цена јаза који га је снабдевао водом, што је млинове чинило још скупљим.⁴⁶⁵ Вредност воденице одређивала је и њена приступачност, могућност да стално меље, као и количина и врста брашна коју може самлети током једног дана непрекидног рада.⁴⁶⁶ Због тога се често дешавало да један млин има више власника.

Власништво над млином дељено је по витлима. Велики број власника имао је сасвим мале делове власништва, мада ретко када мање од 1/16 витла (тј. једног литра), што је власнику давало право да меље пола дана (12 сати).⁴⁶⁷ Власништво над одређеним бројем витала одређивало се према доприносу приликом изградње млина (у новцу, раду или евентуалној штети коју је подигнути млин нанео власнику земље на којој се налази). Оно је представљало пуно приватно власништво, па се могло продати, заложити за дуг, наследити или на други начин отуђити. Власници млина имали су право да као „соредовници“ (редовници), одређени број дана и ноћи користе млин за своје потребе или да другима мељу.⁴⁶⁸ Будући да је млинарство чинило део сеоске економије и да су млинови знатним делом били организовани да мељу првенствено за потребе власника, најчешће редовника, представљали су, у ствари, само облик сталне радне заједнице, каквих је у ратарству било више (и сталних и повремених).

Упркос брзом развоју млинарства, власнички односи над млиновима нису знатније мењани, вероватно стога што су млинови

⁴⁶⁵ Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 254–255; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 62–63; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 404. Власништво над воденицима било је независно од власништва над млином. Воденициште је власнику доносило право да подигне воденицу или да стекне удео у добити у воденици коју су други подигли. Понекад је старина воденицишта одлучивала која ће од сукобљених страна остварити право на подизање воденице, иако на воденицишту већ дуго није радила никаква воденица (Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, 79, 83; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 228–229; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 319–320).

⁴⁶⁶ „Учините одма пописати у подручном вам крају све воденице поточаре с точним назначенијем гди се која [...] наоди, је ли тешко или лако приступна, и нарочито [...] која млети може увек, а која само некад и када; за сваку још потребно је знати колико ока и каквог брашна намлести може за један дан и једну ноћ кад непрекидно ради“ (*Први српски устанак, акта и писма на српском језику*, књ. 1, 383).

⁴⁶⁷ С. В. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 30–31; Б. Дробњаковић, *Воденице на Дрини и на њеним притокама*, 6.

⁴⁶⁸ Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 156; А. Алексић, *Мачва*, 44; АС, НОУ, 1849, ф. XIII, Р. 1224, К. 4.

већином били редовнички.⁴⁶⁹ Највећи део млинова био је у власништву више особа с малим удеоим деловима. Тако су 1863. године, на пример, од две стотине деведесет и једног власника млинова и млинских удела у 26 села Горње Ресаве, свега шеснаесторица поседовала цело витло. Од њих је неколицина имала по витло у воденицама с више витала (двојица и два витла), док је само један имао целу воденицу (од једног витла). Највише власника имало је 50 и 150 драма воденичног витла (које је имало 400 драма). И власништво над воденичиштима било је такође уситњено, тако да нико у селима Горње Ресаве није поседовао цело воденичиште, већ највише његову петину.⁴⁷⁰

Било је млинова који су припадали целом селу, али је већина припадала сељацима, једном или већем броју њих, судећи бар према попису из 1862/63. године. Поседовали су их и припадници других друштвених слојева, па и држава. Чиновници и трговци често су били власници млинова. Може се претпоставити да највећи део млинова с великим бројем власника није био привредно предузеће, већ редовнички млин, а судећи по томе што је крајем XIX и у XX веку било мало нередовничких млинова у Србији, вероватно их је било мало и у Кнежевини Србији. Стога је само мањи део млинова могао да буде привредно предузеће. И такви млинови већином су били ортачки. У ортачким воденицама права су такође дељена према витлима, али су млевење најчешће обављали професионални млинари.⁴⁷¹ Они су током владавине уставобранитеља тражили оснивање еснафа, како би јасније истакли професионалне интересе, па су крајем четрдесетих година XIX века

⁴⁶⁹ „Триста индустријских млинова, колико их свега имамо“ (С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. III, 530).

⁴⁷⁰ Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави*, на више места. За највећи део воденица није уписано колико имају витала, већ само који је део витла био у власништву одређеног домаћина, па је немогуће утврдити колико је један млин имао власника. Сматрало се да једно витло има 400 драма, односно да је једно витло једна ока, која има 400 драма, па је „драм представљао 1/400 део оке или 1/100 део литре“ (М. Влаинац, *Речних наших старих мера у току векова*, књ. II, САНУ, посебна издања, књ. CCCLXII, Одељење друштвених наука, књ. 47, Београд, 1964, 274).

⁴⁷¹ С. В. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 24–25, 28–29. Млиновима у власништву људи различитих занимања обично су руководили млинари и воденичарске слуге (ИАБ, Управа вароши Београда, 1839, кут. 2, ф. I, Рег. 92; О. Гавриловић, *Ваљевски окружни суд 1815–1865*, 316). Државним млиновима су руководили плаћени надзорници, а приходи од млевења припадали су држави и млинару у односу један према четири (АС, МФ, П, 1840, РНо 328; АС, ДС, 1841, Но 381; 1853, Но 526, 635; АС, НОУ, 1849, ф. XIV, Р. 1366, б д. о).

воденичари Ресавског среза покушали да оснују еснаф. Били су одбијени с образложењем да њихова делатност не припада у еснафске занате.⁴⁷²

Млинови су могли да донесу релативно високе приходе – од 50 до 80 дуката, када је реч о воденицама грађеним од слабог материјала.⁴⁷³ Приходи који су могли да се стекну од неке воденице зависили су од њене величине, броја витала, дужине сезоне и броја удеоних власника. Изгледа да већина сеоских воденица ипак није доносила високе приходе, будући да је била у власништву више особа, да је подигнута на речицама или потоцима са нестабилним водостајем, тако да је имала кратку сезону.⁴⁷⁴ Догађало се да воденице које су имале 5 до 6 витала раде једва са два витла за време ниског летњег водостаја, док су друге радиле свега 3–4 месеца годишње, посебно у низинским крајевима, где су количина и брзина воде током лета јако опадале. Због тога су ове воденице споро радиле и током 24 сата могле су да самељу свега 50 до 60 ока (63 до 75 kg) жита. Било је и таквих којима се „по неколико година воденично коло не окрене ни један пут“.⁴⁷⁵ У таквим приликама приход од воденица или ваљарица био је симболичан, па је од једне ваљарице годишња зарада могла да буде свега 20 гроша, као што је било у случају једне воденице, јер „мајстора у истој добра нема, а друго што су ове прошле године сушне биле и није могла радити“, док је за другу процењено да може донети само 12 гроша годишњег прихода.⁴⁷⁶

Приход од воденица састојао се од ујма, који је био исти на сва жита, без обзира што је за једна требало више, а за друга мање времена да се самеље иста количина брашна. Остварени приход од воденице дељен је такође према витлима. Приход од ујма у редовничким млиновима био је обично мали, јер је већина редовника с малим уделима млела само за сопствене потребе, па су само власници већих удела, који су имали право да мељу већи број дана (и ноћи) остваривали веће приходе од ујма. Велики млинови или млинови с малим бројем власника, као и нередовнички млинови били су у већем степену привредна предузећа и доносили су високе приходе, јер је ујам био висок, обично од 6% до 8% самлевоног брашна. Висина ујма, међутим, није зависила од цене жита,

⁴⁷² АС, ДС, 1848, Но 249, 299; Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, 59.

⁴⁷³ А. Алексић, *Морава*, 54.

⁴⁷⁴ АС, ДС, 1856, Но 723; 1857, Но 3, 76, 376, 779; АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 1924, ф. V, РНо 387.

⁴⁷⁵ А. Алексић, *Мачва*, 48; А. Алексић, *Морава*, 54.

⁴⁷⁶ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 291, 501.

већ од тога да ли има довољно млинова у неком крају.⁴⁷⁷ У Србији је млевење најчешће плаћано ујмом. Када је плаћано новцем, млевење једне оке жита, без обзира да ли је млевена пшеница или кукуруз, коштало је једну пару, бар према подацима из 1832. године.⁴⁷⁸ Високи ујам мотивисао је сељацима из удаљених села да подижу воденице на погодним рекама, иако су далеко од села, па су на Дрини, на пример, имали воденице и сељаци из Глоговца, Богатића и Дубља, села у унутрашњости Мачве.⁴⁷⁹

Постојали су, мада ретко, и другачији режими коришћења млина, као што је то био случај у селу Крушевици Студеничког среза, где су закупци турског млина по иселењу Турака обновили запуштени млин, с погодбом да узимају „од сваке живеће душе у селу по две оке жита“, а да сељаци међу колико коме треба без плаћања „никаковог другог ујма“.⁴⁸⁰ Државне власти настојале су да све воденице раде на принципу ујма. Зато су закупцима малопре поменуте воденице препоручиле да је откупе од Турака и међу жито уз уобичајену накнаду у ујму.

Индустријски млинови били су у Србији малобројни. Најпознатији такав млин, који је млео више врста белог брашна, провијантско и гриз брашно, била је државна воденица у Параћину, коју је према немачком моделу подигао Јован Вајнхап 1838. године. Други је био парни млин, подигнут у Топчидеру 1850. године.⁴⁸¹ Индустријски млинови су обично куповали и млели пшеницу, а брашно је било намењено великим

⁴⁷⁷ С. В. Вукосављевић, *Сеоке уредбе о водама*, 36, 48–49; Б. Радовић, *Моравке*, 69; К. Поповић, *Пут лицејских питомаца*, 141–142. На простору бивше Југославије ујам се кретао од 4% у Санцаку (Рашкој области) до чак 11% самлевеног брашна у Хрватском Загорју (С. В. Вукосављевић, нав. дело, 48). Посредне потврде о високим приходима од воденица даје и увид у плаћене закупнине за државне млинове. Тако је, на пример, годишњи закуп за државну воденицу у Параћину, која је имала шест витала, износио 416 талира и 4,5 цванцика (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 267). Закупац је свакако очекивао, а сигурно и остваривао, приход виши од плаћене закупнине.

⁴⁷⁸ Када је кнез Милош 1832. године предлагао Порти заједничку акцију против Градашчевићевог покрета у Босни и обавештавао Мехмед-Решид пашу у Битољу о условима споразума и прикупљеној храни за царску војску, навео је, поред осталог, да је цена по којој је набавио храну „куповна цена на српским пијацама“ и он ће је по истој цени дати војсци великог везира: „ока пшенице у зрну 10 пара; самлевена 11 п[ара]; ока кукуруза у зрну 5 пара, самлевена 6 п[ара]; ока јечма 7 пара“ (М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 367, нап. 1).

⁴⁷⁹ А. Алексић, *Мачва*, 44.

⁴⁸⁰ Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 101.

⁴⁸¹ Љ. Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, 56–57.

тржиштима, односно градским насељима у земљи, или су радили за потребе војске.⁴⁸² Стога нису у већој мери конкурисали сеоским млиновима.

Будући да и поред развоја млинарства у многим селима нису постојали млинови, сељаци су били приморани да одвозе жито на млевење у друга села. Воденице на Морави, на пример, млеле су жито сељака који су били 5–6, па и више сати удаљени од реке на запад, али и жито становника Београдског и Крагујевачког округа. У тим окрузима преовладавале су поточаре, које лети нису могле да раде. Удаљена села источно од Мораве већином су користила воденице на Млави.⁴⁸³ Понекад су млинови били толико удаљени да су сељаци морали да прелазе веће реке, па су тражили дозволу да користе посебне прелазе, како не би морали жито возити заобилазним путем преко регуларног прелаза. Иако су овакви захтеви били ретки, држава им није удовољавала. Уколико је показала разумевање за потребе сељака, олакшавала је транспорт жита само селима на самој речној обали, чији су становници располагали сопственим чамцима. Тако су сељаци Старог и Новог Ацибеговца у Смедеревском округу добили право да сопственим чуновима, без плаћања таксе на оближњим скелама, превозе сопствено жито до млинова с друге стране Мораве.⁴⁸⁴

Воденице су стварале и тешкоће у пловидби. Наиме, у Србији је било уобичајено да на великим рекама, попут Дунава, Саве, Дрине или Мораве, воденице не раде на уставу. Ту су грађене тзв. пловне воденице, које су плутале, обично на два балвана, на реци и биле привезане за обалу, тако да су зими и за надоласка воде могле да буду извучене и спасаване од бујица. Та околност и чињеница да су воденичари произвољно мењали положај воденице отежавала је пловидбу. Све до краја осамдесетих година XIX века није се изобичајила градња пловних воденица.⁴⁸⁵

Посебан тип млинова чиниле су ваљарице сукна. Оне су у знатном броју биле привредна предузећа, јер су грађене да би радиле за добит, односно ради ваљања туђег, а не сопственог сукна или сукна редовника. Било их је неупоредиво мање од воденица које су млеле жито. Углавном су биле у власништву више лица, а власништво је, као и

⁴⁸² С. В. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 26.

⁴⁸³ А. Алексић, *Морава*, 56.

⁴⁸⁴ АС, МФ, П, 1841, ф. I, РНо 31.

⁴⁸⁵ А. Алексић, *Морава*, 54; Босилка Радовић, *Моравке – воденице на Великој Морави*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. IX, 1934, 65; Б. Дробњаковић, *Воденице на Дрини и на њеним притокама*, 3–5. Тешкоће у пловидби биле би избегнуте уколико би воденице биле укотвљене, а не привезане (А. Алексић, *Мачва*, 38).

приход, дељено по витлима. Ваљање сукна наплаћивано је најчешће у новцу, а прикупљање неуваљаног и разношење уваљаног сукна било је у неким селима развијена делатност. Млинови за производњу бурмута разликовали су се обичних за млевење брашна углавном по делатности коју су обављали. Било их је веома мало у Србији, јер слаб узгој дувана није подстицао ни производњу бурмута.⁴⁸⁶

⁴⁸⁶ С. В. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 55; Љ. Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, 55; Б. Дробњаковић, *Воденице на Дрини и на њеним притокама*, 10–12.

СТОЧАРСТВО

Сточарство у Кнежевини Србији базирало се на узгоју ситне стоке, првенствено оваца и свиња. Бављење сточарством било је најраспрострањенији начин привређивања и, поред трговине, најважнија привредна грана у Србији, иако је било екстензивно не само до стицања независности, већ и касније. Ипак, постепено се мењала структура сточног фонда, услед све распрострањенијег узгоја крупне стоке. Крајем истраживаног периода сточарство је стагнирало, а у трећој трећини XIX века запало је у кризу, поред осталог и зато што је опао узгој свиња.

Начини гајења

У Србији је сточарство било пашно и тиме екстензивно. То је значило да је стока гајена већим делом заједнички – на заједничком земљишту, у заједничким шумама и пашњацима и са заједничким правом испаше на приватним имањима у одређеним деловима године. Стока је и лети и зими углавном била на паши. Према мишљењу Вилхелма Рихтера, крајем прве владавине кнеза Милоша стајско гајење стоке било је у Србији готово непознато. Ни двадесетак година касније начин гајења није се битније променио. Како се сликовито изразио начелник Драгачевског среза 1856. године, народ у његовом срезу „стоке пак више и од боље сорте не пати, нег[о] што је до сада патио, почем немаду бољи бикова и а[ј]гира, нити пак за неговање и препитаније удобности какове, већ како лети, тако и зими под ведрим небом исту чува и рани“.⁴⁸⁷ У највећем делу земље стока је до почетка седамдесетих година још увек не само лети, већ и зими боравила на пашњацима, хранећи се кукурузовином и преосталом травом, лисником и окресинама, а „мало мекиња и соли“ добијала је ретко, најчешће када би

⁴⁸⁷ Сретен Вукосављевић, *Некоји заједнички сточарски радови у нашем народу*, Привредни летопис Задужбине Николе Спасића, књ. III, Београд, 1938, 1, 7; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 613; В. Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем*, 52.

од глади већ толико ослабила да јој је претило угинуће.⁴⁸⁸ Зими је стока држана у тору, без надстрешнице, или су поједини домаћини подизали „заветрине и надстрешнице“, и то им је била једина одбрана од хладноће, ветра и падавина.⁴⁸⁹ Као склоништа за стоку у појединим деловима земље, чак и у оним с развијеним говедарством, каква је била колубарска област, коришћене су тзв. кошаре (плетари покривени сламом или кровином), што је сматрано примереним начином заштите крупне стоке и могло би се условно сматрати стандардом стајског гајења у овом периоду. Владало је уверење да је једино за узгој коња неопходно подизање топлих стаја.⁴⁹⁰

Ипак, постоје и примери стајског гајења стоке у Србији током прве две трећине XIX века. Стајско гајење стоке подразумевало је углавном комбиновану исхрану – на паши и у стаји, при чему је стока лети била на пашњацима, а зими у стајама или кошарама. Током зимског узгоја у стајама/кошарама стока је храњена сеном или кукурузом, али се, изгледа често, оскудевало у сену, па је храњена и сламом. То се данас сматра неадекватном исхраном, мада се средином XIX века део стручне јавности, како то сведочи *Чича Срећков лист*, залагао за коришћење сламе и жалио што се исхрана сламом не примењује у већој мери.⁴⁹¹ Исхрана стоке житарицама, у првом реду кукурузом, започела је после 1830/33. године, употребом тзв. десечарског кукуруза. На овај начин претежно су храњене свиње и, у мањој мери, говеда.⁴⁹² Интензивније стајско гајење стоке није било распрострањено, јер није узгајано крмно биље, које би обезбедило довољно хране током већег дела, односно током целе године.

У деловима земље с богатим природним пашњацима или у деловима с брдско-планинским карактеристикама тла, чобани су, због недостатка пасишта у близини кућа и села, имали колибе за становање, мужу и основну прераду млека у вишим деловима атара, у планини, и у

⁴⁸⁸ *Тежак*, година II, број 12, 30. априла 1870, 142.

⁴⁸⁹ *Чича Срећков лист*, I година, Но 21, 27. маја 1847, 168; Драгиша Лапчевић, *Наша стара пољопривредна култура (прилози за истраживања етнографска и културно-историска)*, Београд 1923, 61.

⁴⁹⁰ *Чича Срећков лист*, I година, Но 3, 21. јануара 1847, 23; Но 24, 17. јуна 1847, 190; Д. Лапчевић, *Наша стара пољопривредна култура*, 63.

⁴⁹¹ *Чича Срећков лист*, I година, Но 31, 5. августа 1847, 241; Но 34, 26. августа 1847, 261.

⁴⁹² *Чича Срећков лист*, I година, Но 21, 27. маја 1847, 165; *Тежак*, година II, 1870, број 2, 30. новембра 1869, 18; број 4, 30. децембра 1869 (sic!), 42; D. Milić, *Stočarstvo kao značajna grana privrednog razvoja Srbije krajem XVIII i početkom XIX veka*, 152; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 352.

њих су долазили сваке сезоне. У неким планинским крајевима од тих колиба настајали су салаши, па катуни. У осталим деловима земље стока је углавном напасана ближе куће, па је млеко прерађивано код куће.⁴⁹³

У планинским пределима Србије стока је напасана сезонском испашом на зимским и летњим пашњацима. Сезонска испаша је била заступљена у много мањој мери од напасања стоке у сопственом атару и практикована је углавном код напасања оваца. Тако су, на пример, златиборски сточари ујесен гонили овце у низинске пределе, обично у моравску долину, али и у друге равничарске области, чак до Мачве, иако су најчешће стоку напасали у јадарским селима. У Јадар су догонили овце и ужички сточари. Ту су на сеоским потесима напасали стада, уз малу или никакву накнаду. Лоших година у јадарским селима куповали су и сено.⁴⁹⁴ Нешто ближе сопственим селима сезонски је напасана стока у Колубари и Подгорини, где су овце из планинских села згоњене у долину Колубаре док се не би ојагњиле, а када би снег окопнио у планинским селима, враћане су у сопствена села и ту гајене остатак године.⁴⁹⁵ Режим сезонске испаше у Козничком срезу, пак, обухватао је и пашу изван територије Србије, будући да су нека стада из те области напасана и у Босни и у Румелији, мада је већина козничких сточара овце гонила на испашу у долину Мораве.⁴⁹⁶

Средином века, међутим, сеоске заједнице у низинским пределима пружале су све већи отпор зимској испаше стоке у њиховим атарима. Услед развоја земљорадње у равничарским пределима и све чешћег сејања зимских усева, равничарске општине почеле су да сточарима ускраћују стара права, жалећи се на штете приликом испаше стоке и угрожавање права сопствености. Због тога су, на пример, златиборски сточари, чија су стада бројала преко хиљаду оваца, дошли у сукоб са сељацима из околине Лознице, који су им забранили долазак, а када су ипак дошли, оружјем их спречили да напасају стада. У неким од ових сукоба око сезонске испаше у низинским пределима Државни савет стао је на страну сточара, а у другима на страну земљорадника. Спор око

⁴⁹³ Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 449; 123; Ант. Лазић, *Насељавање и развитак насеља у средњем и горњем Пеку*, Гласник Српског географског друштва XXV, 1939, 19–20; Вид. Стојанчевић, *Етнодемографска обележја и народна култура у Рађевини у XIX веку*, 359.

⁴⁹⁴ Вид. Стојанчевић, *Етнодемографска обележја и народна култура у Рађевини у XIX веку*, 360; Новак Живковић, *Ужички округ 1865–1880*, Ужице, 2000, 8–10.

⁴⁹⁵ Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 453–454.

⁴⁹⁶ Климент Џамбазовски, *Снабдевање цариградске пијаце средином XIX века ситном стоком из Србије*, ИЧ XXIX–XXX, 1982–1983, 316–317; АС, НОУ, 1850, ф. II, Р 160, К 8.

напасања стоке у околини Лознице решен је тако што је Савет обавезао сточаре да претходно уговором обезбеде подручје за зимску испашу, па тек онда догоне стада.⁴⁹⁷ У сукобу „горски[x] житеља“ Јошаничког и Козничког среза, који су годинама догонили овце на испашу и јагњила у Жупу и покрај Мораве (у Крушевачки срез), а враћали их у планину пре Ђурђева дана, Савет је стао је на страну сточара и дозволио им да по дотадашњем обичају до Ђурђева дана напасају овце у Жупи.⁴⁹⁸

Као што се види, у политици обезбеђивања довољне количине пашњака, споровима око испаше и другим споровима насталим у сукобима интереса сточара и земљорадника, проистеклим из развојних тенденција сточарства и земљорадње, државне власти нису биле доследне. У споровима око испаше повремено су се опредељивале за традиционалне односе и потврђивале њихову важност, да би следећи пут дале предност новим односима, прилагођеним новим потребама земљорадње. Оспоравање традиционалних начина гајења стоке средином XIX века још увек није довело у питање сезонску испашу. Неодлучност власти да стану на страну или сточара или земљорадника и препуштање решења сукобљеним странама, добро илуструје њен основни став према развоју пољопривреде: палијативна и *ad hoc* решења доношена су ради решавања тренутног спора, али ниједна од делатности – ни земљорадња ни сточарство – нису ни штићене ни подстицане посебним мерама. Стога није донета никаква уредба којом би системски било решено питање сезонске испаше стоке, иако је бивало све актуелније како се земљорадња у низинским пределима више развијала. Режим летње и зимске испаше препуштен је приватним договорима и традицији.

Ни потески систем, који је такође све више угрожаван развојем земљорадње, није био законски уређен. Све учесталије спорове око потрица (штета изазваних напасањем стоке), који су настајали због нарушавања потеског система повећавањем обрадивог земљишта, државна управа покушала је да реши залагањем за успостављање пољака у свим сеоским заједницама. Због тога је најпре 1837. године одобрено да села унајме и плаћају пољаке током целе године, а 1845. донета је и посебна *Уредба о пољачини*. На основу прве уредбе, општине су имале право да направе оборе за стоку ухваћену у штети, процењују и наплаћују штету, па су многа села, у неким регијама и сва, имала пољаке, истина, само током вегетативног периода. Другом уредбом прецизирана су права и обавезе државних и локалних службеника, оштећених и власника стоке. Пољаке је плаћала сеоска општина, било

⁴⁹⁷ Н. Живковић, *Ужички округ*, 8–10.

⁴⁹⁸ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 288–289.

новцем, било у натури. У неким срезовима пољак је имао право да се наплати и од стоке ухваћене у штети (20 пара чаршијског течаја од крупне и 5 пара од ситне стоке).⁴⁹⁹

Те мере, међутим, нису могле да спрече потрице, будући да се простор за испашу стоке постепено смањивао, већ само да смање штете. Оне нису биле мале, јер је, на пример, још 1840. године „дошло до знања“ Државном савету да у многим деловима земље „људи наши њиве, ливаде и воћњаке чије му драго биле разграђују и пуштајући у такове стоку своју на пашу, велику штету ово разваљивањем заграда, оно опет попашом чине“. Управо због смањених површина за испашу постало је неопходно тзв. управљање општинским испустима, односно организовање испаше по врстама стоке. Такав начин коришћења општинских утрина (испуста) предлагао је *Чича Срећков лист* као ефикасну меру заштите од потрица и као начин напасања који би обезбедио бољу исхрањеност стоке, која је дотада пасла на заједничком земљишту сва заједно и често без пастира. То је била и једна од мера које је Владимир Јакшић препоручио ради обезбеђивања бољих услова за узгој стоке, као први корак ка ефикаснијем коришћењу општинских пашњака и прелазак на стајско гајење.⁵⁰⁰

Разграђивање потесног система огледало се, поред осталог, у чињеници да су средином XIX века привредне површине постепено почеле да се организују на другачији начин. Просторна организација атара на новом моделу инаугурисана је чланком Владимира Јакшића у *Српским новинама* с краја 1857. године, а у закон је преточена *Законом о потесима* из 1866. године. Уместо некадашњег поседовања парцела у потесима, које је произвело велику распарчаност појединачних честица земље једног домаћинства, *Закон о потесима* препоручује укрупњавање и обједињавање парцела једног власника или укрупњавање парцела исте врсте обрадивог земљишта на једном месту, било заменом приватних парцела или заменом за општинско земљиште, било откупом парцела у одређеном делу потеса, „како би свагда што више зиратних земаља или што више земаља једног рода (виногради, њиве, ливаде), или што више земаља једног господара дошло у један везан простор“.⁵⁰¹ Доношењем овог закона створене су правне претпоставке за превазилажење потесног система, као

⁴⁹⁹ Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 317–318, 391, 460–461; Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, 80–81, 365–366. Посебном уредбом уређено је 1857. године питање држања стоке на општинској утрини (АС, ДС, 1857, Но 52).

⁵⁰⁰ *Чича Срећков лист*, I година, Но 1, 7. јануара 1847, 5; В/ладимир/ Ј/акшић/, *Узроци назадака и услови напредка пољске привреде у Србији*, Србске новине бр. 147, 31. децембра 1857, 568.

⁵⁰¹ В. Ј/акшић/, *Нав. дело*, 68; *Закон о потесима*, Зборник закона XIX, 1866, 48.

и претпоставке за стварање нове организације простора у сеоском атару. Иако је остао преовлађујући до краја проучаваног периода, потесни систем постао је непожељан, бар у стручној литератури.⁵⁰²

Да је потесни систем већ био веома нарушен сведоче и многи судски списи, молбе и жалбе државним властима из средине XIX века и наоко све хаотичнија решења државе, која је једном доносила мере за заштиту пашњака и уопште заједничког земљишта, а други пут решења којима су обезбеђиване зиратне површине на уштрб пашњака.⁵⁰³ И *Закон о потесима*, иако привидно штити земљорадњу бригом о обрађеним површинама, настојао је да обезбеди заштиту екстензивног сточарства очувањем простора и режима испаше по потесима у условима већ ограничених просторних могућности сеоских атара. Његов покушај реорганизације потеског система показује такође да до средине шездесетих година XIX века држава није направила искорак из традиционалног система привређивања у пољопривреди. Закон је, додуше, садржавао и одредбе које су водиле ка модернијој просторној организацији привредних површина, којима је требало другачије организовати парцеле у атару, али је њихово спровођење очекивано тек у будућности. Та будућност није наступила ни средином осме деценије XIX века, мада је свест о потесном систему као ограничавајућем фактору развоја сточарства већ била раширена. Изјашњавајући се о стању сточарства у Чачанском округу, окружни старешина је 1874. године јасно истакао да је оно „на ниском ступњу производње, са узрока који су и до сада излагани и који се и сада навести имају [...] што је обичајен начин потесирања ливада и пашњака и што нема доброг соја стоке“.⁵⁰⁴

Већ средином XIX века пашњаци многих сеоских насеља нису више били довољно пространи за напасање стоке, када су се многа насеља жалила да „никаков [...] испуст и пашу за стоку немају“.⁵⁰⁵ Релативна оскудица у пашњацима настала је не само због развоја земљорадње, већ и због интензивнијег развоја сточарства, што је захтевало и веће пашњаке. Како их није било, многа домаћинства одлучила су се да крчењем обезбеде нове ливаде. На тај начин имала су и сено и нова пасишта, јер је на ливаде након скидања сена пуштана

⁵⁰² *Тежак*, година II, број 14, 30. маја 1870, 167.

⁵⁰³ Већ 1840. године „дошло до знања“ Државном савету да у многим деловима земље „људи наши њиве, ливаде и воћњаке чије му драго биле разграђују и пуштајући у такове стоку своју на пашу, велику штету ово разваљивањем заграда, оно опет попашом чине“ (Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 391, 460–461).

⁵⁰⁴ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1866–1915*, 201.

⁵⁰⁵ АС, ДС, 1841, РНo 310.

стока да пасе. Ни напасање стоке на туђим пашњацима ни кошење сена на туђим ливадама није било никаква реткост.⁵⁰⁶ Ливаде су имале посебан значај при узгоју крупне стоке која није могла да се прехрани само пашом, већ је за њу требало обезбедити и доста сена. Сено је претежно коришћено за зимску исхрану сопствене стоке и ретко је продавано. Због тога је било „мучно наћи“ где да се купи сено за мензулане, које су већином снабдеване са државних ливада, а само повремено и куповином.⁵⁰⁷ Сено је прикупљано кошењем приватних ливада, мада су, истина у много мањој мери, у неким деловима земље кошени и пашњаци.⁵⁰⁸ Стога не чуди да су, као што је речено, површине под ливадама у неким областима више него удвостручене у односу на време кнеза Милоша.⁵⁰⁹ У односу на број становника, међутим, ни тако велико повећање под ливадама није обезбедило релативни раст. Он је, додуше постојао у периоду између 1834. и 1847. године, мада није био велик. У другој половини века су смањене и апсолутне површине под ливадама и површине у односу на број становника (видети Графикон 15)

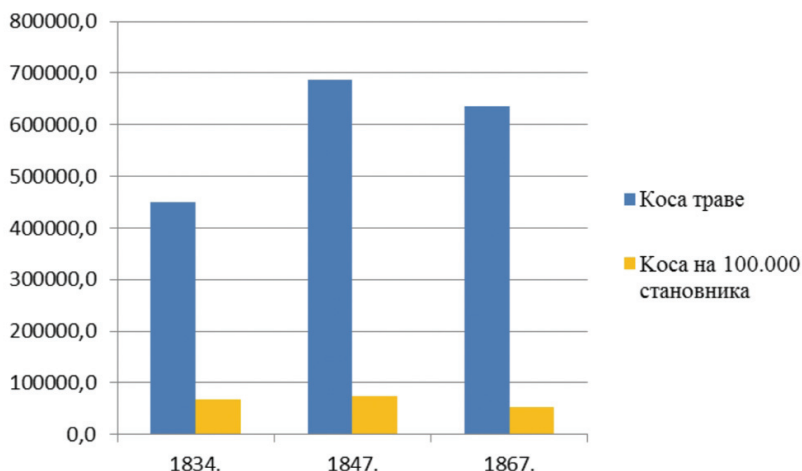
⁵⁰⁶ АС, НОУ, ф. V, Р. 457, К. 5; ф. VI, Р. 516, К. 9. Повремено се догађало да се ливаде претварају у оранице, посебно ако су биле узурпирани или с нејасним власничким статусом, јер се на тај начин настојао продужити период коришћења, будући да је корисник у случају губитка спорне земље задржавао стечене позиције до скидања летине (АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 1135, ф. III, Но 211).

⁵⁰⁷ Б. Перуничић, *Смедеревска Паланка*, 304, 387. Цена једних кола сена у Смедеревском округу 1849. износила је девет цванцика (Исто, 513).

⁵⁰⁸ Такав је био обичај у Источној Србији, где су кошени чаири. Били су то релативно пространи пашњаци око куће. Остало земљиште на коме је стока напасана називано је утрином и она није кошена. Када породица није имала довољно велики чаир, стварани су завати, на којима је стока током зиме пасла, а при крају зиме, када би хране обично нестало, довођена је близу куће и дохрањивана сеном са чаира (Т. Р. Ђорђевић, *Економија и еволуција насеља*, 32–33).

⁵⁰⁹ АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 1273, ф. III, Но 150. Велики пораст површина под ливадама је, поред осталог, сигуран показатељ даљег развоја сточарства током владавине уставобранитеља. При крају њихове владавине око петине обрадивих површина неког домаћинства било је под ливадама, али се не може проценити с коликог је дела сеоског имања прикупљано сено, будући да су поред ливада, кошени и неке њиве остављане на угару.

Графикон 15: *Апсолутно и релативно повећање површина под ливадама у Србији 1834–1867. године*

Извор: Л. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 114; В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 90; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 114–115.

Занимљиво је да је било села која готово уопште нису имала ливаде, попут села Јасенова или Тропоња у Горњој Ресави. У првом од тих села ливаде су 1862. године имала свега два домаћинства, а у другом само пет домаћинстава. Изгледа да су без приватних ливада била села која су располагала богатим природним пашњацима. На такав закључак наводи и податак да је од 3.313 домаћинстава у Драгачеву 1863. године само 144 поседовало ливаде.⁵¹⁰

Због релативне оскудице пашњака, неки њихов део могао је само изузетно да буде претворен у приватни посед. Покушаји стварања поседа на тој врсти заједничког земљишта изазивали су сукобе и доводили до оштре борбе за очување заједничког земљишта. И држава је штитила сеоске утрине, дозвољавајући, на пример, да се само они делови утрине који су под шипрагом или шумом додељују за крчење. Она није дозвољавала ни разоравање државних пашњака издатих у

⁵¹⁰ Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863*, 254–283, 292–310; У Горњој Ресави, на пример, у односу на 1834. годину површине под ливадама повећане су за 170% (Исто). Рајко Николић, *Драгачево 1863*, Зборник радова Народног музеја [Чачак] XXVI, 1996, 110–111.

закуп. Уколико би пашњаци ипак били претворени у приватни посед, најчешће су постајали њиве.⁵¹¹

Испаша и атари

Као што је познато, за екстензивно гајење стоке били су потребни пространи пашњаци и ова околност је утицала на формирање и структуру сеоских атара. У складу са тадашњим пољопривредним техникама, за земљорадњу је обично одвајано земљиште које није било ни превише близу рекама и потоцима ни превише „у планини“. Иако је уз реке и потоке било обично најплодније земљиште, оно је избегавано, јер је за стоку било метиљаво. Стога су куће и насеља подизани најчешће на брдовитим косама.⁵¹² Постепено, с формирањем атара села, устаљен је и обичај да пашњаци једног села буду унутар његовог атара. Тај принцип организације испаше подржала је и држава, па је још под кнезом Милошем прецизирано: при испашаи стоке „сваки нека се ограничи атаром свога общества“.⁵¹³ У атарима других села стока је напасана по погодби са селом које је располагало пашњаком. Најчешће је стока напасана у туђем атару када је село оскудевало у жирородним шумама, па су свиње гоњене у нагоницу. Указом из 1839. било је предвиђено да село и општина који имају жирородне шуме морају дозволити селима без

⁵¹¹ Зборник закона V, 1853, 299. Пашњаци на алијама и суватима били су предвиђени искључивао за „марву суватити и траву косити“ (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 473). Једино је у Београду, на Ади Циганлији, закупцима било дозвољено „чисту земљу разоравати или на пашу или косидбу употребити, као што им је слободно у целој Ади и стоку пасти“ (Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 307). Неколико темнићких села, на пример, жалило се властима на ћупријске Турке, јер су „с ове стране Мораве у Скелином пољу њиве орати и сејати почели“, због чега ће „речена села стоку своју затрти морати ако се Турцима не забрани, будући да нигди више испуст за стоку немају“ (Бранко Перуничкић, *Град Светозарево 1806–1915*, Београд, 1975, 276).

⁵¹² С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. I, Организовање сељачке земљишне својине, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књ. ССIX, Институт за изучавање села, књ. 1, Београд, 1953, 93, 272; књ. II, Социологија становања, САНУ, посебна издања, књ. СССХС, Одељење друштвених наука, књ. 51, Београд, 1965, 20–21; Гаст[он] Гравје, *Веза између рељефа и насеља у Шумадији*, Гласник Српског географског друштва 2, 1913, 270.

⁵¹³ *Указ нашем Државному Совјету*, Зборник закона 30, 1877, 85.

таквих шума да жире свиње уз плаћање нагонике (од 32 паре), уколико се „њима не би чинило притесненије у уживању њиовог жира“.⁵¹⁴

Као што је поменуто, атар насеља био је организован тако да се обезбеди простор и за земљорадњу и за сточарство, при чему су рубна подручја атара обично била намењена исхрани стоке, а делови најближи насељу земљорадњи. Највећи део атара користио се за испашу стоке и био у заједничком власништву.⁵¹⁵ Сеоско земљиште (атар) дељено је на потесе, који су обухватили обрадиво земљиште и тзв. утрину, намењену узгоју стоке. Утрину су чинили и пашњаци и шумовити делови атара. У систему потеса цело село имало је утврђене рокове радова и врсте усева по потесима да би сви баштеници на једном потесу у исто време скинули усев, са циљем да то приватно земљиште постане простор за заједничку испашу стоке (поред заједничког земљишта које није обрађивано).⁵¹⁶ Тај систем је био најпогоднији у условима када је земљорадња била подређена пашном сточарству, јер је обезбеђивао повећање површина за што дужу сезонску пашу стоке.

Границе атара (синори) у почетку нису биле претерано важне, али су услед повећања броја становника и насеља, с једне стране, и повећања обрадивих површина, с друге, постепено добијале на значају. Требало их је повући да би се обезбедио простор за испашу стоке једног насеља. Већ током прве владавине кнеза Милоша многим сеоским насељима одређене су границе атара, мада не увек и границе према тзв. планини, тј. просторима без насеља. Процес дефинисања граница атара није, међутим, био завршен. Тужбе властима, и централним и локалним, због нерегулисаних граница пристизале су и даље у великом броју. Наиме, услед развоја земљорадње на основу ширења обрадивих

⁵¹⁴ Уколико су имале довољно жира, могле су и с трговцима склапати погодбе о жирењу њихових свиња, по цени коју с њима договоре (Зборник закона I, 1840, 247). Суваћење (напасање) коза наплаћивано је најпре према уредби, а од 1845. године по слободној погодби општине с трговцима (АС, ДС, 1845, РНо 7).

⁵¹⁵ Поједине породице одвајале су у том делу атара завате, али оне нису смеле да крче шуму, већ само да секу брст, намењен исхрани стоке, и напасају стоку изван општег режима испаше. Завати су служили за зимску пашу стоке, јер се сено углавном користило за прихрањивање (*Грађански законик*, 120; *Уредба о чувању жирородне горе*, Зборник закона III, 1847, 30; АС, НОУ, ф. IV, Р. 351, К. 5).

⁵¹⁶ С. Вукосављевић, *Некоји заједнички сточарски радови у нашем народу*, 1; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 105–106. Сељаци из Мачката тражили су смену кмета, између осталог и зато, што „стоку у потесе дозвољава родбини својој пре него треба и него се поља напусте и летина не прибира пуштати“ (АС, НОУ, 1849, ф. X, Р. 935, К. 3). Обично је потес за испашу отваран почетком новембра, а затваран почетком маја (Ј. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 410).

површина све више су се смањивале пашњачке површине унутар атара. Због тога је обезбеђивање права на испашу постало веома важно у дотад слабије коришћеним, углавном шумовитим, претежно граничним деловима атара. Поред тога, све учесталији сукоби са суседним селима око испаше стоке или права на крчевине у граничним зонама атара, који су доводили до физичких обрачуна, разваљивања ограда, уништавања усева или шуме у спорном подручју, такође су мотивисали сеоске општине да повлачењем тачних граница обезбеде несметану земљорадњу и сточарство унутар сопственог атара.⁵¹⁷ Већина спорова око разграничења између сеоских општина вођена је око разграничења шумовитих делова атара, с једне стране, и око припадности и разграничења алија, с друге стране. Као што је речено, најчешће су спорови око разграничења решавани по предлозима локалне администрације, која је најбоље познавала прилике, па су често постизана брза и углавном задовољавајућа решења. Теже си решавани спорови око разграничења алија, који су повремено вођени и пред централним властима и трајали годинама (спор више села из Београдског и Смедеревског округа око алије Маковица трајао је једанаест година, од 1843. до 1854. године).⁵¹⁸

Уколико нису биле у могућности да на други начин обезбеде пасишта за стоку, сеоске општине одлучивале су се на закуп државног земљишта, али ни тада нису у потпуности напуштале покушаје да над закупљеним алијама обезбеде власништво. Државне власти су сеоским заједницама издавале алије у закуп углавном по нижим ценама од цене по којој су их раније издавале трговцима и другим закупцима.⁵¹⁹ Најређе су се општине одлучивале да куповином обезбеде пашњаке и тако економски заокруже атар, али су повремено биле принуђене да и то раде. На овај начин, 1834. године власнике је променио већи број алија у Србији: у Крагујевачком округу 11 алија, Београдском 9, Смедеревском 16, Јагодинском 6 и Пожаревачком округу 12 алија. У Ваљевском и Крушевачком округу тада су продате све алије, а у осталима још понека.⁵²⁰ Тада су, на пример, крушевачка и бивољска општина, плативши свака пола цене,

⁵¹⁷ АС, ДС, 1841, Но 53, 310, 393, 536; 1844, Но 446; АС, НОУ, 1849, ф. IV, Р. 307, К. 13; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 322–324; З. Јоксимовић, *Спорови око међа*, 36–37, 39, 42, 44.

⁵¹⁸ АС, ДС, 1841, Но 310; 1842, Но 399; 1843, Но 76, 214, 215, 416, 548; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 54.

⁵¹⁹ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 314–316; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 396–402, 423; Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 102; АС, МФ, П, 1840, РНо 78; АС, НОУ, 1849, ф. II, Р. 96, К. 40; ф. V, Р. 457, К. 5; ф. VI, Р. 516, К 9.

купиле алију Грштак Ђор Ахмета, Турчина из Ниша. Прекупиле су је од крушевачког окружног начелника, који ју је купио од Ђор Ахмета за 100 талира и препродао за 150, свестан, како су у жалби тврдили, да „за попашу стоке [...] без тога плаца не могу никада бити“, и да ће морати да плате вишу цену.⁵²¹ Аргументација из овог спора јасно показује да је обезбеђивање пасишта за стоку било основни мотив за откуп земљишта и економско заокруживање атара.

Иако је постепено преовладавала, земљорадња средином XIX века још увек није постала доминантна пољопривредна делатност. То је довело до тога да су и сеоске заједнице и државне власти биле заинтересоване за задржавање пашњака у заједничком власништву. Због тога су власти настојале да спрече претварање заједничког земљишта у приватни посед. Организација насеља на бази заједничке својине већег дела земљишта и на њему заснованог привредног живота још увек је већини становника пружала више користи него да је то земљиште било испарцелисано и претворено у приватно власништво. Наиме, трговци су имали где да напасају стоку док формирају стада за трговину или извоз, због чега је очување постојећег стања одговарало држави; сиромашни сељаци, чији је посед био сувише мали да би имали довољно ливада и сена, имали су где да напасају стоку, а богати сељаци с довољно ливада могли су стоку напасати на заједничком земљишту, а ливаде у већој мери косити и квалитетније хранити стоку или сено продавати. Тек по стицању независности, у Кнежевини Србији је структура пољопривредне производње била довољно промењена да је већини привредних судионика одговарало претварање заједничког пашњака у приватне поседе, на којима се могла интензивирати производња, и отада се они у већој мери и деле.⁵²²

Заједничко општинско земљиште било је, дакле, основ за развој сточарства у Кнежевини Србији. Значајан утицај на развој сточарства имало је и коришћење државног земљишта, већином издатог у закуп, било да су га закупљивале општине или приватна лица. Обично су ова пасишта закупљивали трговци, али и механције и људи других занимања. На закупљеној државној земљи имали су право да косе траву, напасају своју стоку или да наплаћују напасање туђе стоке, односно да закупљено земљиште издају у пазакуп. На овим пашњацима гајен је велики број говеда, посебно на подручју Копаоника, где су постојали

⁵²⁰ Б. Перуничкић, *Земљишина својина у Србији*, 24–25.

⁵²¹ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 517.

⁵²² С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. I, 66–67, 283; Милисав В. Лутовац, *Неготинска крајина и Кључ*, САНУ, Зборник радова, књ. LXII, Географски институт, књ. 156, Београд 1959, 21.

велики комплекси државне земље. У шумовитим деловима државних добара издатих у закуп жирене су свиње.⁵²³ Ови велики комплекси земље, углавном под травом и жирородном шумом, омогућили су бржи развој сточарства у подручјима где су се налазили, јер су приватна лица била веома заинтересована да сама или даљим издавањем у закуп остваре што већу добит од закупљеног земљишта, а сељаци и сточарски трговци стекли су прилику да узгоје већи број стоке, користећи додатне травне површине уз релативно ниску накнаду. Цене закупа формиране су на основу величине, приступачности и затрављености подручја, али углавном нису биле високе, посебно цене закупа који су плаћале сеоске општине.⁵²⁴ За пашу на тим пашњацима плаћана је траварина, чију је висину одређивала државна власт. Средином века траварина за коње и говеда износила је 2 гроша, за овце и козе 10 пара, а за свиње 20 пара по грлу. Траварину су наплаћивала и села која су имала велике пашњаке. За жирење свиња плаћане су две врсте траварине – уобичајена жировница (од 32 паре по свињчету) и нагоница, коју су плаћала удаљена села (обично 20 пара по грлу).⁵²⁵ У нагоницу су свиње гоњене и на велике удаљености. Тако су Мачвани догонили свиње у јадарска села: у Горњу и Доњу Сипуљу из Метковића и Штитара, у Милину из Богатића, Кашња, Глушаца и Дубља, у Корениту из Новог Села, Прњавора и Дубља и тд.⁵²⁶

Као што је поменуто, сено је скидано са сопствених ливада, а малим делом и са пашњака. Немогуће је проценити колико се сена могло сабрати у Србији.⁵²⁷ У различитим областима затрављеност је била

⁵²³ Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 96–98.

⁵²⁴ У Ужичком округу, на пример, 1849. године издато је у закуп девет сувата, три закоса и две ливаде, за суму од 11.118 гроша, односно 198,5 аустријских дуката, према тада важећем курсу од 56 гроша за аустријски дукат (АС, НОУ, 1849, Ф. II, Р. 96, К. 40). Закупи закоса Жеђ и Криворечког закоса, које су узеле сеоске општине, нису били ни два пута виши од годишњег пореза домаћинства с једним пореским обвезником (који је износио 60 гроша). Први је издат у закуп за 90 гроша, а могао је да дā 150 пластова сена, а други, који је могао да дā 300 пластова сена, за 100 гроша (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 423–424).

⁵²⁵ Зборник закона I, 1840, 127; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 397–398; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 65.

⁵²⁶ Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 348.

⁵²⁷ Према једном извештају из 1834. године „из ови четири сена изашла су 30 кола добрије“, при чему се под сеном подразумевао, изгледа, пласт: „предао сам из Бресја три сена, из Мале Аде једно, то су 4 сена“ (Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 304). Приликом подношења захтева за наплату потрице на ливадама у Висибабама у Ужичком округу 1848. године, на пример, двадесетак сељака изјавило је како им је уништено: са 10 коса ливаде 30–40 пластова сена, са осам

различита, а на принос сена утицали су многи елементи, посебно суша. Она је у Чачанском округу 1856. године, на пример, потпуно уништила приносе, па су ливаде које су рано покошене дале мање од петине уобичајене количине сена, а оне које нису „изгореле су од жеге сунчане и није се шта косити имало“.⁵²⁸ Спорадични подаци сачувани за неке државне ливаде показују да се у пределима богатим пашњацима, када би добро „понела трава“, са 10 плугова ливаде (око пола хектара) могло сабрати 25 пластова сена. У Тимочкој крајини је, на пример, на државним ливадама једна коса (0,21 ha) давала од пола до двоја кола сена. Може се претпоставити да су у тим областима и приватне ливаде давале сличне приносе. Једна коса ливаде у Драчевском срезу Чачанског округа, на пример, давала је у уобичајеним условима 600 ока сена када је ливада била добра, 400 ока ако је била средња и 200 ока уколико је била рђава (дакле, око 750–500 kg, односно само 250 kg сена, ако је ливада била лоша).⁵²⁹

Шуме

За сеоску економију коришћење шуме имало је велики значај, јер је сточарство било екстензивно и ослањало се у првом реду на испашу на заједничком земљишту – на утринама, у шумама и на шумским пашњацима (пропланцима). У шумама је обезбеђиван и брст и лисник за зимску исхрану стоке. Коришћење шума било је значајно за сеоско становништво и због огревног и грађевинског дрвета и због допунских прихода и хране.

коса 20 пластова, са седам коса 25 пластова, са шест коса 20–30 пластова, са пет коса 15–20 и т. д. Овакви подаци указују да је затрављеност ливада била веома различита на малом географском простору и пружају бар приближан увид у минималне количине сена које су могле да буду укошене на ливадама одређене величине. Минималне количине стога, што није морало да буде у потрици уништено све сено на тим ливадама (АС, НОУ, 1849, ф. X, Р. 841, К. 37).

⁵²⁸ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 622, 642.

⁵²⁹ АС, НОУ, 1849, ф. XIV, Р. 1391, б. д. о; Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине*, 62. Процене приноса у сену отежава и чињеница да су постојали мали (или планински) и велики пластови сена и да су често коришћене обе мере у истој области, а да углавном нема напомене о којој врсти пласта је реч ни у случајевима када је број пластова са неке ливаде или пашњака забележен. У Студеничком срезу једна коса ливаде давала је „1, а гди гди и 1,5 пласт сена“ (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 642). Једно јутро општинске ливаде у шевачкој општини Параћинског среза дало је 4,5 кола сена, док су 1858. године од једне косе ливаде добијена једна кола сена (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 259, 294).

Коришћење шума у Кнежевини Србији током прве две трећине XIX века заснивало се на две опречне тенденције. Једна је била усмерена на коришћење шумских плодова у привреди и чување шума као извора сировина (жир, шишарка, руј, разне врсте коре, дрво за грађу и огрев).⁵³⁰ Посебно је била развијена свест о потреби чувања жирородне горе, којом су прехрањиване свиње, најзначајнији трговачки артикл Србије. Друга тенденција је доводила до уништавања шума крчењем, али је омогућавала бржи привредни развој стварањем нових обрадивих површина и прелазак на земљорадњу као преовлађујућу делатност на селу.

Ради заштите шума од уништавања услед крчења и зимске исхране стоке, још је за време кнеза Милоша донето неколико уредби (1833, 1835. и 1836. године).⁵³¹ И Намесништво је 1839. године уредило питање коришћења и заштите шума *Уредбом о сечењу шуме*. Тада је прецизиран начин коришћења шуме за огрев, грађу, лисник, продају и друге потребе. Проблем заштите шума и проблем горосече остао је, међутим, актуелан и касније, па се развило релативно обимно шумско законодавство. Како се оно развијало, све су прецизније бивали одређени услови под којима се шума могла сећи.⁵³² Брига о шумама поверена је сеоским кметовима, који су се током владавине уставобранитеља релативно успешно бринули о заштити тзв. родне горе. Горосеча је кажњавана новчаним и телесним казнама. Новим шумским редом из 1857. године поштрен је режим коришћења шуме за лисник (само уз одобрење министра финансија), а у тзв. забрањену гору, поред липе,

⁵³⁰ Због прецењивања значаја шума као помоћне гране у сточарству и њихове претеране заштите, отежана је током прве половине XIX века њихова тржишна експлоатација и извоз грађевинског и осталог дрвета, а посебно укључивање страних компанија и привредника у те послове. Стога су се они већином оријентисали на куповину јефтинијег дрвета из Босне, што је уочено још у време прве владавине кнеза Милоша, првенствено када је у питању био извоз дрвета за бродоградњу (Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 37). Колико су велике биле могућности зараде у тржишној експлоатацији дрвета, показују извозни резултати из шездесетих година XIX века. Тада је извозом дуга за бурад остваривана вредност између 400.000 и 1,7 милиона чаршијских гроша годишње и још додатних између 200.000 и 600.000 гроша годишње од извоза греда, дасака и дрва за огрев (*Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 4, 20; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7, 11, 15, 20, 25).

⁵³¹ Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 349.

⁵³² *Уредба о сечењу шуме*, 101–104. До доношења нове шумске уредбе 1857. године издато је више уредби, указа и решења, којима су прецизирана поједина питања заштите и коришћења шума, и сва су тада укинута (*Шумска уредба*, Зборник закона X, 1857, 40; *Шумска уредба*, Зборник закона XIV, 1862, 78).

бреста, јасена, јавора и брезе, уврштено је и борово и јелово дрво. Коришћење дрвне грађе, али и дрвета за домаће потребе и огрев, било је и даље оптерећено таксама.⁵³³ Током времена казнене мере за поједине преступе су диференциране и кретале су се од новчаних, преко телесних до затворских, а казнена политика бивала је све оштрија.

У старијој литератури сматрало се да су средином XIX века шуме биле веома угрожене и у опасности да нестану због непланске сече. Узроци угрожености виђени су у сечи огревног дрвета, лисника и коља за ограђивање поседа и у крчењу, којим су шуме наводно затиране.⁵³⁴ У новијој литератури су та мишљења углавном оспорена. Као што је показано, крчење је било веома распрострањено и колико год државне власти настојале да га контролишу, нису имале ни увид, а камоли контролу над тим процесом.⁵³⁵ Колико је шуме уништено крчењем тешко је утврдити, јер у старијим статистикама нису спецификоване ни шума ни утрина нити друге некултивисане површине, већ само обрађени простори. Оквирну представу о нестанку шума даје увид у њихову очуваност у каснијим деценијама, али прва таква статистика потиче тек из 1893. године, када је Србија већ била увећана добицима на Берлинском конгресу 1878. године. Почетком деведесетих година XIX века петина територије Србије била је још пошумљена.⁵³⁶ Будући да путници и

⁵³³ АС, НОУ, 1849, ф. XI, Р. 1046, К. 9; *Зборник закона* II, 1845, 4; *Зборник закона* X, 1857, 32–33, 35–36; О. Гавриловић, *Ваљевски окружни суд 1815–1865*, 305. Цркве и манастири били су ослобођени плаћања таксе (АС, ДС, 1858, Но 370).

⁵³⁴ D. Milić, *Šume kao prirodni uslov za neke privredne delatnosti*, 106; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 349; N. Vučo, *Šume u procesu prvobitne akumulacije kapitala u Srbiji*, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* X, 1983, 95. И савременици су сматрали да је у неким деловима земље шума претерано искрчена већ почетком шездесетих година XIX века. На пример, у Китогу (*Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 118). Видети: М. Паларе, *Балканске привреде*, 127.

⁵³⁵ Предлажући да се на молбу села Кусадак, Предворица, Водице, Глибовац и Паланка по пореским главама дозволи подела храстове (лужничке) шуме, која се налазила између река Кубришнице и Јасенице, смедеревско окружно начелство подржало је молбу и навело разлоге: није било у стању да сачува ту шуму од крчења, јер је „под тим растовима све питома лужна земља, на којој добре ливаде и њиве бивају“. Због тога становници тих села „грабећи један од другог завате по истој, ово требљењем ситне горе под растовима, ово попуштањем на ливадама или њивама уврати, ово па крадом сушењем сами растова, до мало времена хоће тако красну родну гору да затру“ (Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 449, 455–457).

⁵³⁶ Од 2.709.164,70 хектара земљишта, шуме су 1893. године заузимале 484.647,66 хектара и било их је око 100.000 хектара мање него ливада и пашњака заједно.

путописци с почетка, па и из прве половине XIX века наглашавају да Србија обилује великим шумским пространима, значајан део шума до стицања независности је нестао. Владимир Јакшић је, међутим, оставио белешку о „густим дубравама наше красне Шумадије“ средином шездесетих година XIX века (можда и у време када је објављивао чланак о стању земљорадње у Србији – 1870-их година). Оваква формулација указује да је у Шумадији још увек било очуваних великих и густих шумских комплекса, иако је била у великом степену искрчена. Чак до XX века постојала је у Шумадији „још увек велика пошумљеност“ у средње високим зонама, између 400 и 600 метара надморске висине.⁵³⁷

И поред масовног крчења, у многим деловима земље велики шумски комплекси нису били ни такнути, посебно у брдским и планинским областима, не само због њихове тешке доступности, већ и због чињенице да су брдски и планински предели били мање подесни за земљорадњу. Често су у тим областима била искрчена само подножја планинских обронака (као на планини Видојевици у Подрињу), или уске долине између побрђа (у долини Тимока између Вршке Чуке и Пандирала, на пример).⁵³⁸ Урвине, потоци и друга за земљорадњу неподесна места остала су такође недирнута. Забележени случајеви ерозије великих обрадивих површина у брдовитим пределима поред Дрине показују да су у неким приликама крчени за земљорадњу неодговарајући простори. Међутим, огољавање земљишта неприкладног за земљорадњу вероватно је било изузетак, а не правило у сеоској економији, јер је земља најчешће крчена уз сагласност сеоске заједнице и кмета, а традиционална упућеност сеоских домаћинстава на склад с

Ливада је било 350.971,26 ha, а пашњака 248.756,98 ha. (*Статистички годишњак Краљевине Србије*, I година, 1893, Београд, 1895, 92). Удео пашњака у структури земљишта вероватно није био знатно мањи ни раније, јер је већину пашњака створила природа, а не човек, па би се само површине под усевима (1.214.814,14 ha), воћњацима (104.174,65 ha), виноградима (60.989,92 ha) и ливадама (350.971,26 ha) могле сматрати подручјима која су настајала крчењем шумског покривача који је постојао почетком и у првој половини XIX века. Као што је речено, према попису из 1834. године било је култивисано 8,82% државне територије, а према попису обрадивих површина из 1867.године 21,97%. Према статистици из 1893. године било је култивисано 64,89% укупно регистровано земљишта. У међувремену, Србија је територијално проширена, па је тешко рећи колико је велики део шумског покривача нестао због крчења.

⁵³⁷ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 88; Г. Гравје, *Вега између рељефа и насеља у Шумадији*, 272.

⁵³⁸ Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 350; К. Поповић, *Пут лицејских титомаца*, 144; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 505.

природом и њеним циклусима развила је свест о равнотежи природних услова, што је вероватно обесхрабривало овакве акције.⁵³⁹

Пораст становништва у време уставобранитеља довео је и до крчења простора са старијим шумама, због чега су власти настојале да спрече насељавање породица у тим областима. У другој половини XIX века, међутим, пораст становништва је успорен, посебно после 1866. године, када је просечни годишњи пораст опао са око 35.000 на око 17.000 становника.⁵⁴⁰ Истовремено је опадао и притисак на даље крчење ради стварања обрадивих површина, а тиме и на крчење шума. Поред тога, знатним делом крчене су површине под шибљем, а не под одраслом шумом, што није драстично угрожавало шумске комплексе.⁵⁴¹

Нестанак дела шума био је економски оправдан, будући да је обезбедио привредни развој заснован на земљорадњи, иако су приликом стварања обрадивог земљишта крчењем страдавале и жирородне шуме, понекад и уз дозволу власти.⁵⁴² Однос сеоског становништва према жирородним шумама разликовао се од општине до општине. У неким општинама сеоско становништво се одговорно односило према забрани сечења тзв. родне горе, па је било општина у којима „жирородној гори на

⁵³⁹ АС, НОУ, 1849, ф. XI, Р. 1063, К. 10; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. III, 31–32. Видети, на пример, изјаве сељака у спору око неке крчевине у Ваљевском округу: „Има један купусњак које је Тривун одержавао. Вукоман лане уз частне poste почне око оног купусњака крчити и зато се ми сви сељаци и кнез састанемо. Кнез нас пита: бегенишетел’ и допуштател’ браћо да Вукоман гору сече и крчи? Ми му на то одговоримо да ми нисмо ради да нам гору сече, које и без тога мало имамо. Кнез му забрани да више крчи, а што је гору секао обори га да му 25 батина удари. До 10 [или] 15, зар, ударио му је и ми га одмолимо. После рече: ја сам га за грмове избио, а то што је окрчио ако му ви допустите нек држи“ (Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 145).

⁵⁴⁰ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 45, 47; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 746–748.

⁵⁴¹ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. III, 31; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 324.

⁵⁴² Власт је, на пример, проценила да је развој виноградарства у смедеревском крају довољан мотив да дозволи сечу шуме, као и да је умерено и контролисано сечење жирородне шуме допустиво тамо где нема довољно тзв. неродне горе. У редовним приликама, свако коришћење жирородне шуме за коље или крчење кажњавано је телесним казнама, чак и када је починилац био „оскудан у земљи“ (Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 360–361, 427–428, 430–431). С допуштењем власти жирородна гора сечена је и када је требало разграничити општинске шуме или општинску и државну шуму или поставити царину, тј. границу између дела атара који је општина користила за испашу и дела који је био предвиђен за земљорадњу (Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 97).

уничтоженије нико се [...] покусио ићи није“. У другима су шуме биле стална мета сеоског становништва, а повремено је уништаван велики број стабала, као што је то било у селу Сушица код Ваљева, где су двојица браће осуђена да плате 3.597 цванцика због сече 819 великих и 570 средњих стабала жирородне и сирове горе, или у селу Мелник, где је сечена тзв. зелена гора од стране „20 упорни лица сечењем и крчењем за њиве и ливаде од прилике у 400 дрвета од мертека до греде утамањена“.⁵⁴³

Приликом тржишне експлоатације шуме нису значајније угрожаване, не само стога што је сеча била ограниченог обима, већ и због тога што је при одобравању сече држава прописивала планску сечу. Сеча према старости шумског покривача била је обавезна приликом рударске производње, припремања грађе за израду бродова и скела, при производњи катрана и поташе. Ни приватне шуме – било да су само *de facto* или и *de iure* држане – нису у већој мери тржишно експлоатисане и уништаване.⁵⁴⁴

Велики делови шума припадали су сеоским општинама, а у неким срезовима, као у Бугар-моравском срезу Крушевачког округа, припадала им је целокупна шума. Оваква власничка структура није погодовала тржишној експлоатацији шума, јер су општине биле незаинтересоване за њихово уступање привредницима, па се експлоатација већине шумског покривача сводила на сечење огревног и грађевинског дрвета за личне потребе припадника неке општине и исхрану стоке. Све то упућује на закључак да коришћење шума већином није било тржишно оријентисано, уколико се жирење свиња не сматра тржишном експлоатацијом.⁵⁴⁵

⁵⁴³ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 92, 94, 103, 108; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 257; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 461; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 52; О. Гавриловић, *Ваљевски окружни суд 1815–1865*, 275–276, 338–399.

⁵⁴⁴ М. Паларе, *Балканске привреде*, 127; Д. Милић, *Формирање земљишног поседа, пољопривреда и шумарство у Кључком срезу у 19. веку*, Баштиник 6, 2003, 176–177; АС, ДС, 1841, Но 195; АС, МФ, П, 1841, ф. III, РНо 165, ф. III, РНо 209; АС, НОУ, 1849, ф. IV, Р. 793, К. 2; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 454–457. Изгледа да је шума неплански сечена и за потребе рударског предузећа у Мајданпеку, који је био окружен државним шумама (Василије Симић, *Изградња Мајданпека и његово насељавање 1849–1857*, Бор, 1982, 23).

⁵⁴⁵ Без обзира што су тржишни ефекти жирења свиња очигледни, жирење свиња није у Кнежевини Србији сматрано обликом тржишне експлоатације. На такав закључак, поред осталог, упућује чињеница да је од 1842. године било забрањено скупљање жира изван уобичајеног режима жирења свиња, било ради продаје, било због сопствене потребе, чак и оних година када је жир добро родио (АС, ДС, 1842, Но 651).

Жирење у храстовим, церовим и буковим шумама било је најмасовнији и најраспрострањенији облик експлоатације шума у Кнежевини Србији и незамењив у исхрани свиња. Шума је у сточарству експлоатисана и пашом, која је вршена и на природним пашњацима и у деловима шуме обраслим дрвећем, и коришћењем лисника за зимску исхрану стоке. Како је извоз свиња, и уопште стоке, представљао економску основу развоја Србије, може се закључити да је експлоатација шума дала најбоље привредне ефекте управо у сточарству.

Шуме су биле извор допунске зараде сеоског становништва. Сељаци су скупљали шумске плодове, како шишарке, тако и јестиве плодове, ловили корњаче и дивље животиње ради продаје крзна и кожа. Изгледа да је средином шездесетих година XIX века постепено нестајао део ове допунске делатности сеоских домаћинстава. Забележено је, на пример, да се у подручју око Брестовачке бање, где је било много руја, сељаци жале да су „пре неких година долазили Видинлије те га закупуљивали“, али да „сад га више нико не бере“.⁵⁴⁶ И извозни резултати указују да је од почетка шездесетих година руј све мање откупљиван и потом извожен из Србије.⁵⁴⁷

Допунски извор зараде на селу обезбеђиван је и производњом ђумура на традиционални начин. С порастом производње барута, порасла је средином XIX века и производња ђумура потребног у његовој фабрикацији, а с отварањем мајданпечких рудника и топионица потражња ђумура толико је нарасла да није могла да буде задовољена традиционалном производњом, иако су, поред домаћег становништва, ради израде ђумура у руднике долазили и угљари из Баната и Бугарске и Цинцари из Румелије.⁵⁴⁸

Традиционалним занатским техникама сеоско становништво вадило је и руде. Сељаци неколико подринских села у подножју Јагодње копали су и талили олово, како у време прве владавине кнеза Милоша, тако и у време уставобранитеља. Тек са отварањем подринских рудника,

⁵⁴⁶ К. Поповић, *Пут лицејских питомцаца*, 91. Видети и: Д. Лапчевић, *Наша стара пољопривредна култура*, 73.

⁵⁴⁷ Осим 1865/66. фискалне године, када је извезено око 270 тона, током седме деценије руј или није извожен или је извожен у малим количинама (до шездесетак тона годишње) (*Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 5, 21; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7–8, 12, 16, 21, 26).

⁵⁴⁸ Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 36; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 352; D. Milić, *Ђуме као природни услов за неке привредне делатности*, 105; В. Симић, *Изградња Мајданпека и његово насељавање*, 32–34.

ова допунска делатност је нестала. Поред тога, видом рударства сматрало се и испирање злата, којим су се такође бавили сељаци из околине златоносних река. Ова делатност била је посебно развијена у Тимочкој крајини, на Млави, Пеку и Тимоку.⁵⁴⁹

Шишарка је употребљавана у домаћој производњи коже или извозена, такође ради штављења коже, првенствено ђонова. Прикупљало ју је сеоско становништво, а откупљивали трговци. На прикупљању, припреми и продаји шишарке била је ангажована велика мрежа трговаца, накупаца и помоћника, као и при трговини стоком. Често се иста мрежа трговаца бавила и трговином шишарком и трговином стоком, откупљујући од сељака оба производа. Ова делатност била је у време прве владавине кнеза Милоша најразвијенија у Ваљевској и Шабачкој нахији. Тада је из тих двеју нахија извозено око милион ока шишарке, и то у условима када је кнез прописао да је извоз дозвољен само након што се „сви моји чардаци са шишарком не напуне, за коју ћу им потпуно платити, као што цена у вилајету буде“.⁵⁵⁰ Ипак, дошло је до вишегодишњег спора између државе и трговаца, јер је од 1834. године део шишарке откупљиван за потребе државне кожаре по лимитираним ценама нижим од тржишне (откупна цена износила је осам пара по оки, а тржишна се кретала између 20 и 30 пара по оки). Количине сакупљене шишарке за потребе државне ледернице биле су повремено толике да их је ледерница извозила, када би цена на аустријском тржишту била повољна. Државни монопол на откуп шишарке укинут је 1837. године, а убрзо је решен и поменути спор, исплатом изгубљене добити трговцима.⁵⁵¹

Спорови су вођени и око висине царине, односно око тога да ли се за шишарку плаћа само царина при сакупљању, односно складиштењу

⁵⁴⁹ Влад[имир] К. Мишковић, *Рударство у обновљеној Србији*, Финансијски преглед X, Београд 1901, 266; Василије Симић, *Из скорашње прошлости рударства у Србији*, Београд 1960, 31; Д. Милић, *Подгорски рудници у XIX веку*, Историјски архив Ваљево, Гласник 31, 1997, 88; Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине*, 68.

⁵⁵⁰ Д. Милић, *Трговина шишарком у ваљевском крају*, Историјски архив Ваљево, Гласник 30, 1996, 101.

⁵⁵¹ D. Milić, *Šume kao prirodni uslov za neke privredne delatnosti*, 102–103; Д. Милић, *О делатности једног истакнутог носиоца трговачког капитала Николе Милићевића-Луњевице (1767–1842)*, Зборник Музеја Првог српског устанка II, Београд 1960, 58; Д. Милић, *Трговина шишарком у ваљевском крају*, 106, 108; 112–114; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 269; АС, МФ, П, 1840, РНо 15, 28, 61; 1841, ф. IV, РНо 333.

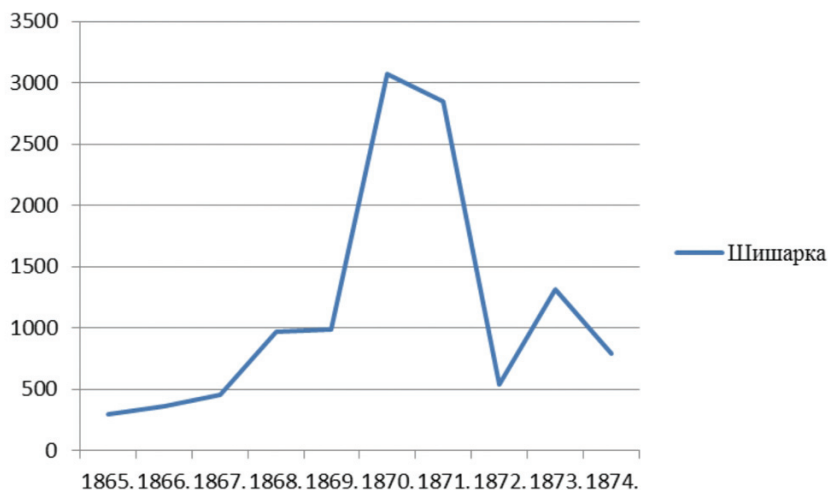
(два цванцика на товар од 100 ока) или и царина на граничном прелазу. Уредба је важила и за аустријске трговце и они су се, као и домаћи, жалили на двоструку царину, па је царина укинута. Ипак, остала је на шест цванцика по товару, уз образложење да је то производ до кога се долази без великог труда и зато царину не треба смањити. Тек 1851. године царина је снижена на два цванцика по товару. Увођење још ниже царине 1862. године (од 3% и додатних 2% шумске таксе) убрзо је довело до већег извоза шишарке, а потом и наглог скока извезених количина почетком осме деценије XIX века (видети Графикон 16).⁵⁵² Почетком седме деценије шишарка је била пета по висини вредности остварене извозом (после стоке, коже, вуне и лоја). Шишарка и дуге за бурад били су једини шумски производи чији је извоз земљи доносио велику вредност: шишарка између 600.000 и 1,4 милиона гроша годишње, а дуге за бурад до 1,7 милиона гроша. Истовремено је од извоза осталих шумских производа – кожа дивљих животиња, греда, дасака, балвана и дрва за огрев – скоро увек годишња вредност извоза била нижа од 600.000 гроша.⁵⁵³ Међутим, експлоатацијом и извозом дрвета није се бавило сеоско становништво, иако је било земљорадника који су поседовали стругаре (пилане), већ предузетници, већином трговци. Они су од педесетих година XIX века у нешто већој мери почели да отварају стругаре и раде претежно за извоз. Стога су у сеоској економији најзначајнију допунску делатност у експлоатацији шума чинили прикупљање шишарке и трговина шишарком.⁵⁵⁴

⁵⁵² Д. Милић, *Трговина шишарком у ваљевском крају*, 102–103; Зборник закона X, 1851, 81; Зборник закона XIV, 1862, 34.

⁵⁵³ *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 4, 20; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7, 11, 15, 20, 25.

⁵⁵⁴ Сеоско становништво углавном је имало сувласничке делове у стругарима. Власништво над стругарима дељено је према драмима, као и власништво над млиновима, а када су у питању били већи удеоци делови, дељено је на половине, четвртине и осмине власништва (Б. Перуничкић, *Државни попис Горње Ресаве 1863*, 258, 262–263, 265, 271, 274 и др). Видети и: АС, ДС, 1847, Но 407, 421; 1848, Но 263, 330; 1858, Но 476; Н. Живковић, *Ужички округ 1865–1880*, 23–24; D. Milić, *Šume kao prirodni uslov za neke privredne delatnosti*, 104.

Графикон 16: Извоз шишарке из Србије 1865–1874. године (у тонама)

Извор: Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5, 4, 21; Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870, 7, 11, 15, 20, 25.

Узгој стоке

Сеоско становништво у Србији већином се паралелно бавило узгојем стоке и земљорадњом. Само у неким деловима земље, попут Хомоља, сточарство је све до стицања независности Кнежевине Србије било скоро једина привредна делатност сеоског становништва. Узгој оваца, али и продаја масла, вуне и коже, били су основни извори егзистенције и трговачки артикли у тој области.⁵⁵⁵

Као што је поменуто, сточни фонд Србије пописан је тек у другој половини XIX века. Између два пописа спрведена 1859. и 1866. године, број стоке је смањен, што се може тумачити као криза у сточарству. Међутим, због недостатка упоредних података из претходног периода и изразите неравномерности развоја појединих грана сточарства у различитим областима Србије, тешко је претпоставити да ли су стагнација и криза започели између 1859. и 1866. или датирају од раније. У већини области за које је могуће извести поређења података о броју стоке из времена прве владавине кнеза Милоша Обреновића и из пописа сточног фонда, евидентан је пораст броја узгојених грла до 1859.

⁵⁵⁵ Т. Р. Ђорђевић, *Економија и еволуција насеља*, 31–32.

године.⁵⁵⁶ Ти подаци упућују на закључак да је до смањења броја грла дошло тек у седмој деценији. Тада је смањен број скоро свих врста стоке и то готово у свим окрузима Србије (видети Табелу 19).

Табела 19: Број стоке у Србији 1859. и 1866. године

ОКРУГ	Коњи		Говеда		Свиње		Овце		Козе	
	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.
Алексиначки	6540	4362	36643	27952	59960	41529	115711	147466	44599	50319
Београдски	7340	7490	55665	53204	185441	100743	172901	150464	24982	17804
Ваљевски	11648	10944	62539	61648	179841	149217	153489	153605	11820	9745
Књажевачки	7798	5651	28605	25816	23078	20588	118743	160141	56286	61642
Крајински	7805	7188	44019	60897	53374	35424	152387	136753	55400	49055
Крагујевачки	6092	6647	54096	37825	198246	144622	201519	227429	7228	4651
Крушевачки	5989	5342	51738	47820	57543	49330	67442	136187	35576	49572
Подрински	4832	4148	24947	25958	62133	57445	66199	71567	12072	10727
Пожаревачки	20886	13918	87308	68933	189291	123876	373660	387614	58538	47510
Руднички	5774	5315	39083	44920	88318	78204	80164	120104	6308	3392
Смедеревски	4251	5349	33838	33956	171545	101233	148986	148258	10901	3545
Ужички	14161	12852	64084	61809	48592	46229	165699	180034	42154	37523
Црноречки	6047	4137	44779	29823	34346	25742	167759	149056	53630	45347
Чачански	6067	6238	43867	44752	40837	42316	52953	88660	16040	17394
Шабачки	17215	17148	59473	56059	223441	162385	97060	97985	3531	2948
Јагодински	3286	2758	36151	33585	71601	59348	106127	124597	20655	15676
Ћупријски	4159	3198	35857	26468	86763	52933	144659	197390	30797	24369
СРБИЈА	139890	122685	802692	741425	1774350	1291164	2385458	2677310	490517	451219

Извор: *Попис кућевне стоке у Србији у год. 1866*, 109, 114, 119, 123, 127.

Напомена: Подаци за Србију (збир) разликују се у односу на оригиналне податке, будући да је код сабирања у *Државоппису Србије* дошло до мањих грешака. Овде је дат тачан збир.

Локална администрација у неким деловима Србије имала је и пре средине века утисак да нема значајнијег „напредовања у скотоводству“. Узроке стагнације у развоју сточарства локалне власти су виделе у сваштарењу при узгоју и планирању узгоја само за сопствене потребе. Тако је, на пример, у Параћинском срезу стока „свакога рода припаћена,

⁵⁵⁶ До сличног закључка дошао је и М. Паларе, који се позива на статистичке податке, иако их прецизно не наводи. Према његовом мишљењу, број рогате стоке између 1846. и 1859. године повећан је за 19,3% (М. Паларе, *Балканске привреде*, 123).

но будући људи само по онолико за домазлук остављају, колико изранити и надгледати могу, остало продају и сами кољу, те тако сваке године с малом разликом више најмање као домазлука остаје“.⁵⁵⁷ У неким крајевима локалне власти виделе су узроке стагнације сточарства у прекомерној продаји стоке, којом је сточни фонд породице смањиван испод оптимума за успешан узгој. Обично је разлог за претерану продају била лоша летина, па је новац за набавку хране обезбеђиван продајом стоке или је стока клана због исхране.⁵⁵⁸ Савременици су процењивали да је једино у свињогојству тржиште одређивало мотив за гајење свиња у мањем или већем броју.⁵⁵⁹

Статистички подаци из извештаја старешина срезова централним властима о броју узгојених грла указују да током владавине уставобранитеља сточарство није стагнирало или опадало. Ти подаци сачувани су за различите срезове и различите године, због чега се не могу међусобно упоређивати, али је неке од њих могуће упоредити са пописом из 1859. године. Они показују да је у областима чији су подаци упоредиви, до пописа сточног фонда 1859. године повећан укупан број грла. Тако је у Козничком срезу, за који је сачувана статистика из 1848. године и књига пописа стоке из 1859, број крупне и ситне стоке у међувремену повећан: број говеда у том временском периоду повећан је са 6.790 на 14.296 грла, свиња са 6.160 на 13.870 грла, оваца са 18.120 на 26.610 грла и коза са 6.280 на 14.074. Једино је незнатно опао број коња: 1848. било је 2.640 „коња ергеле“, а 1859. свега 2.217, са ждребадима.⁵⁶⁰ Тек у периоду између 1859. и 1866. године стагнирало је сточарство у Козничком срезу. У том периоду број коња и говеда је смањен (коња за 17, говеда за 197 грла), а остале стоке мало или незнатно повећан – свиња само за 779 грла, коза за 5.875 грла. Једино се овчарство и надаље развијало, па је оваца било више чак за 18.474 грла.⁵⁶¹

⁵⁵⁷ Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 258, 294.

⁵⁵⁸ „Скотоводство напредује прилично, но оно је нарочито продајом умањено, а не мањкавањем“, изјавио је начелник Млавског среза 1845. године (Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 96).

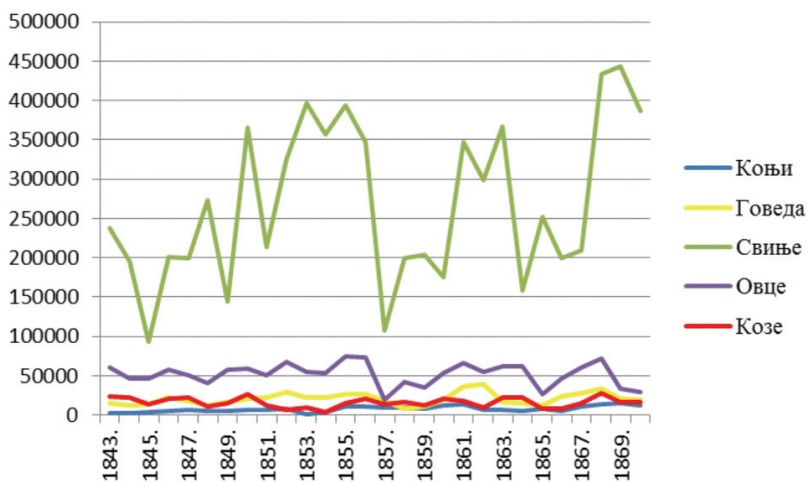
⁵⁵⁹ И Министарство финансија је 1862. године проценило да је број маторих свиња смањен, јер су, истина, сељаци „у следству неродни прошли година са кукурузом и жиром, исте испродавали“, али да су „сходно привредним околностима сваког предела и његовим трговачким одношенијама“ [подвукла Б. М. К.] узгој ипак наставили, па и повећали, зависно од процене каква је тражња (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 731).

⁵⁶⁰ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 463; АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 53, 1859, попис стоке у округу крушевачком.

⁵⁶¹ У Козничком срезу било је 1866. године 13.877 говеда, 14.752 свиње, 45.084 овце, 19.949 коза и 2.200 коња (*Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 42–43).

И извоз стоке из Србије упућује на закључак да је до кризе у сточарству дошло тек при крају владавине уставобранитеља, јер током њихове владавине није забележен осетнији пад извоза ни једне врсте стоке све до 1857. године. Тада је, због поремећаја које је изазвао Кримски рат, нагло пао број извезених свиња и оваца. Да је реч о привременом поремећају извоза крајем владавине уставобранитеља, указује и чињеница да је следећих година извоз свиња наставио да расте. Иако је извоз свиња осцилирао током периода за који постоје подаци, ипак је постепено растао број извезених грла. Наручу му је ишао и царински систем Аустрије, јер је годинама царина обрачунавана према фиксним, а не реалним ценама свиња. При обрачуну царине цена свиња није се мењала од 1831. до 1850. године и све су процењиване по пет талира комад, а од 1851. до 1862. године процењиване су по седам талира комад, иако је тржишна цена свиња од 100 килограма (центаша) у самој Србији 1856. године била 137 гроша, а 1860. само 72 чаршијска гроша.⁵⁶² То оставља место за претпоставку да су осцилације више биле изазване тражњом у иностранству, него смањеним могућностима узгоја у Србији. (видети Графикон 17).

Графикон 17. Број стоке извезене из Србије 1843–1870. године

Извор: С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875*, 44–45.

Тешко је уочити трендове у развоју сточарства, јер подаци о броју стоке нису увек бележени на исти начин. Наиме, иста статистичка категорија – стока, говеда или свиње, на пример, у периодичним пописима средских власти није увек обухватала сву стоку те врсте, јер млада стока, телад, јунад или прасад, није увек бележена.

⁵⁶² *Окрет спољашње трговине Србије у год. 1862*, 104.

Ако се поред извоза стоке посматра и извоз сточарских производа, у првом реду кожа и вуне, као најзаступљенијих, очигледно је да криза сточарства није наступила пре седме деценије XIX века, јер је током друге половине педесетих година извоз кожа растао, изузимајући турбулентну 1848/49. и 1863. годину. Извоз вуне такође је деценијама постепено повећаван. Извожене су скоро искључиво коже домаћих животиња, највише јагњеће и овчије коже. Вредност остварена извозом кожа између 1843. и 1870. године само три пута није премашила милион динара. Кретала се најчешће између 1,2 и 2,4 милиона динара годишње, а 1867. и 1869. године премашила је три милиона.⁵⁶³ Почетком седме деценије Србија је од сточарства највише приходовала извозом свиња (између 3,6 и 17,9 милиона динара), а потом крупне стоке (од 1,5 до 5,2 милиона динара) и кожа.⁵⁶⁴ Сви ти параметри указују на стабилан развој сточарства, које је било у стању да обезбеди довољне вишкове за значајан извоз стоке и сточарских производа.

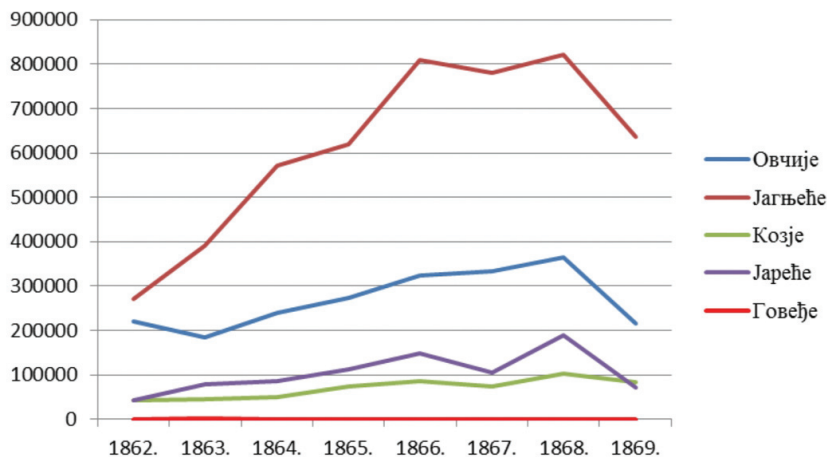
Тешко је, међутим, објаснити чињеницу да је извоз кожа домаћих животиња наставио да расте и у периоду када је опадао број узгојених грла – између 1859. и 1866. године. Није повећан само извоз овчијих и јањећих кожа, као што би се могло очекивати, будући да број оваца није смањен. Растао је и извоз јарећих и козјих кожа, истина у много мањој мери. Тек почетком осме деценије XIX века дошло до осетног пада извоза свих врста коже (видети Графикон 18). Сигурно није реч о реекспорту, јер је у истом периоду увоз кожа био незнатан, изузимајући специјалне врсте прерађених кожа, као што су бланкледер, викследер, кожа за ђонове обуће и слично.⁵⁶⁵

⁵⁶³ *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862*, 106; С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875. године*, 37.

⁵⁶⁴ D. Milić, *Trgovina Srbije*, 207–208; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862*, 106; С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875. године*, 36–37. Извозом вуне у Османско царство остварено је 1843. године 767.969 чаршијских гроша (*Србске новине*, 14. година, Но 43, 14. јуна 1847, 169), што је скоро шест пута мање него 1861/62. фискалне године. Тај податак такође потврђује да угој ситне стоке током владавине уставобранитеља није стагнирао.

⁵⁶⁵ Увоз јагњећих кожа, на пример, између 1862/63. и 1869/70. године растао је постепено, али се кретао од 6.914 комада прве године до 38.378 комада последње, док је број извезених јагњећих кожа растао од 271.552 комада прве године до 821.818 комада 1868/69. године и тек 1869/70. пао на 635.077 комада (*Окрет спољашње трговине Србије 1862/63*, 97; *Окрет спољашње трговине Србије 1863/64–1864/65*, 5, 10, 15, 21; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870.*, 7, 11, 21, 26, 56, 65–66, 77–78, 92–93, 108).

Графикон 18: *Извоз непрерађених кожа домаће стоке из Србије 1862–1869. године (комада)*

Извор: *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 5, 21; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 8, 11–12, 16, 21, 26.

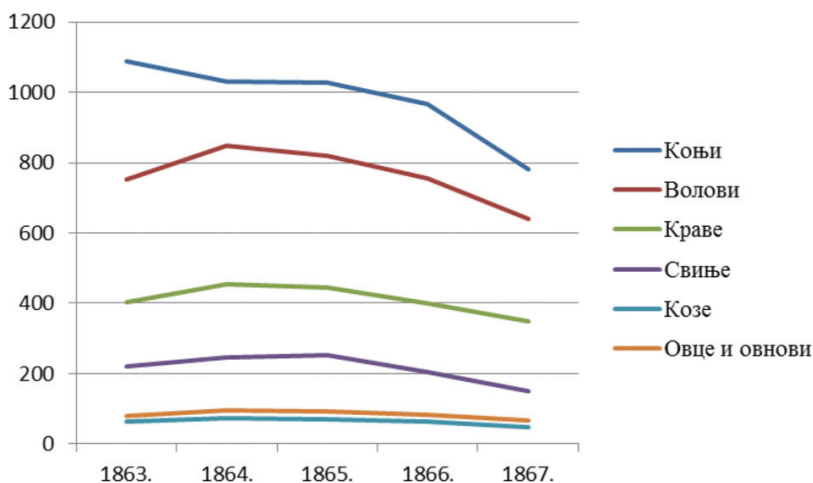
Објашњење: У групи „Говеђе коже“ обухваћене су говеђе, кравље и воловске коже. Коњске коже извожене су у веома малим количинама (од 122 до 474 комада), па нису уврштене у графикон.

Цена стоке и сточарских производа на тржишту и могућност извоза сигурно су стимулисали повећан узгој, иако су сеоска домаћинства у Србији током прве две трећине XIX века функционисала претежно на принципу самоснабдевања. Цена стоке на унутрашњем тржишту и разлика у цени на унутрашњем и иностраном тржишту свакако су утицали на спремност сеоских домаћинстава да се у већој или мањој мери укључе у трговину стоком, па и сточарским производима. Цена стоке у Србији одређивана је у првом реду на основу тражње. У полумесечним и месечним извештајима средских и окружних начелника централној управи увек се наглашава: „цена је стоци незнатна, што на исту трговаца нема“. Једино је цена коју је стока постизала на локалној пијаци сматрана реалном и локалне власти нису се упуштале у процену цена у случају да стока није продавана на пијаци или пијацама у њиховој надлежности. Стога је увек наглашавано да је цена стоке (и осталих пољопривредних производа) непозната, уколико током недеља на које се извештај односио стока на тој пијаци није продавана.⁵⁶⁶ Цена свих врста

⁵⁶⁶ АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 241, К. 17.

стоке, како ситне тако и крупне, па и цена меда, расла је, истина веома споро, како се ближила средина XIX века. Потом је током седме деценије благо осцилирала, а у другој половини декаде нешто уочљивије падала. Најстабилније су биле цене оваца и коза, стоке која је највише и најмање гајена (видети Графикон 19).⁵⁶⁷

Графикон 19: Средње годишње цене пара стоке у Србији 1863–1867. године (у грошевима)

Извор: Средње цене земаљски производа у Србији у год. 1862, Државопис Србије I; Ценовне скрижалу земаљски производа и заслуге у Србији у другој половини 1863. год, Државопис Србије II, 1865; Ценовне скрижалу земаљски производа и заслуге у Србији у години 1864, Државопис Србије III, 1869; Ценовне скрижалу земаљски производа и заслуге у Србији у години 1865, Државопис Србије IV, 1870; Ценовне скрижалу земаљски производа и заслуге у Србији у години 1866; Ценовне скрижалу земаљски производа и заслуге у Србији у години 1867, Државопис Србије V.

Цена мршавих свиња кретала се између 1820. и 1824. године од око 40 до 50 гроша за пар. Просечна цена мршавих свиња ипак је расла, иако је кнез Милош настојао да дестимулише извоз мршавих и подстакне извоз дебелих свиња. Будући да је зарада на дебелим свињама била већа, кнез је повремено прописивао минималне цене дебелих

⁵⁶⁷ Цене су објављиване табеларно по истој шеми за сваку годину, па су подаци о цени једног производа били на истој страници у различитим издањима, чак и када су у једном броју дати прегледи цена за две године.

свиња као меру подстицаја за тов свиња, али није постигао значајније резултате, јер је узгој мршавих свиња био и једноставнији и јефтинији, па тиме и заступљенији. Мршаве свиње су 1837. године извожене из Србије по цени од „70 до 80 гроша за пар“.⁵⁶⁸ Почетком четрдесетих година цена свиња у Београду кретала се око 80 гроша за мршаве свиње, док су дебеле свиње до 130 ока (око 160 kg) продаване по цени од 120 до 350 гроша. На самом крају четрдесетих година попела се цена мршавих свиња до 120 гроша, средње угојених на око 170, а дебелих до 550 гроша.⁵⁶⁹ Повремено су цене стоке расле из политичких разлога. Тако се поремећајима изазваним Револуцијом 1848/49. године може приписати и пораст цене свиња на београдској пијаци на самом крају пете деценије XIX века, а Кримским ратом нагли скок цене крупне стоке.⁵⁷⁰

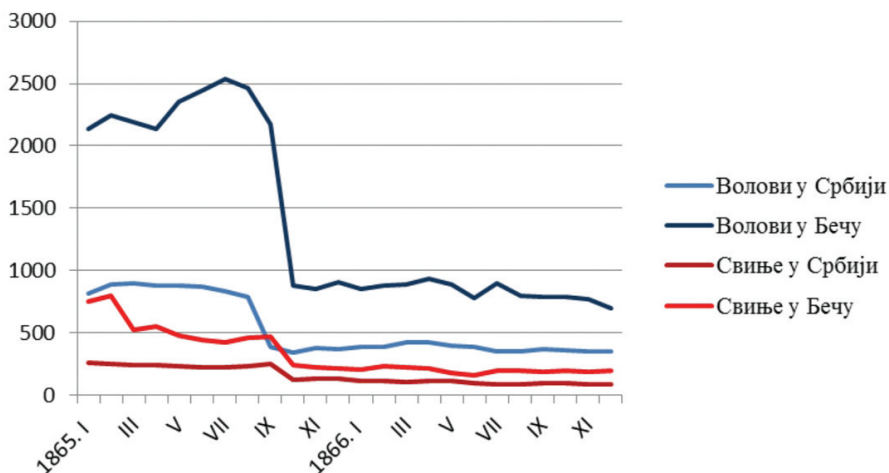
Разлика у цени на домаћем и најзаступљенијем страном тржишту такође је подстицала развој одређених грана сточарства. Нажалост, мало је података о стварној разлици у цени, мада чињеница да је Србија масовно извозила стоку у Хабсбуршку монархију, и то деценијама, несумњиво сведочи о исплативости те трговине базиране, вероватно, на значајној разлици у цени стоке у две државе. Те разлике биле су током две године – 1865. и 1866, за које постоје сигурни подаци, веома изражене: за волове се разлика кретала између 300 и чак 1.300 гроша, а за свиње између 80 и 540 гроша (видети Графикон 20). Због месечних колебања цена и разлике у цени, просечна разлика не говори превише, али је ипак одређени показатељ. Током те две године пар волова био је у Бечу скупљи за око 850 гроша него у Србији, а пар свиња за око 175 гроша.

⁵⁶⁸ Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 35; D. Milić, *Trgovina Srbije*, 328.

⁵⁶⁹ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 194–195; Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 171–172, 234; *Живети у Београду 1842–1850*, 288–290, 299–300.

⁵⁷⁰ М. Ђ. Милићевић, *Успомене*, 205; Милан М. Матијевић, *Карановачки панађури*, Краљево, 1991, 32.

Графикон 20: Разлике у цени пара средње ухрањених волова и свиња у Србији и у Бечу 1865. и 1866. године (у грошевима)⁵⁷¹

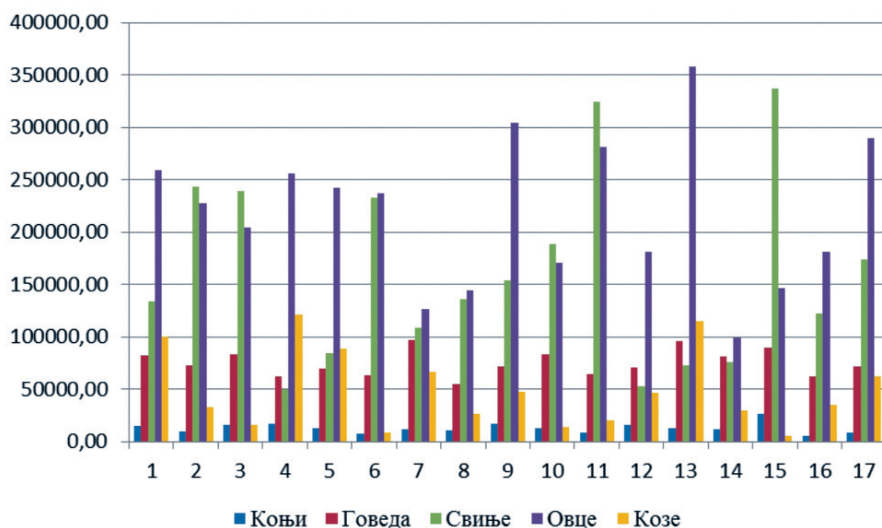
Извор: *Ценовне скрижалу земаљски производа и заслуге у Србији у години 1865, IV, VIII, XII, XVI, XX, XXIV, XXVIII, XXXII, XXXVI, XXXX (sic!), XXXXIV, XXXVIII; Ценовне скрижалу земаљски производа и заслуге у Србији у години 1866, VII, XII, XVI, XX, XXIV, XXVIII, XXXII, XXXVI, XXXX, XXXXIV, XXXVIII.*

Почетком шесте деценије број стоке и њена вредност чинили су Србију успешном сточарском земљом, иако сточарство није било подједнако развијено у свим деловима земље. Неуједначен број стоке по окрузима није карактеристичан само када је у питању апсолутни број, већ и када се број стоке упореди с бројем становника, као реалнијим параметром. Скоро у свим окрузима највише је било оваца, а само у Београдском, Ваљевском, Рудничком, Смедеревском и Шабачком било је релативно више свиња него оваца. При томе је једино у Шабачком округу удео свиња био много већи – више него двоструко – од удела

⁵⁷¹ За октобар-децембар 1865, као и за целу 1866. годину евидентирана цена односила се на волове тешке 160 ока и свиње од 40 ока. За остале месеце евидентирана цена односила се на „средње“ волове и свиње (*Ценовне скрижалу земаљски производа и заслуге у Србији за годину 1865, XXXX (sic!), XXXXIV, XXXXVIII; Ценовне скрижалу земаљски производа и заслуге у Србији у години 1866, VII, XII, XVI, XX, XXIV, XXVIII, XXXII, XXXVI, XXXX, XXXXIV, XXXVIII.*)

оваца (видети Графикон 21). Број коза у односу на број становника варирао је знатно мање, док је број крупне стоке био релативно уједначен у свим окрузима. И ови параметри потврђују основну тезу да је неуједначени развој карактеристика сточарства, и пољопривредне производње у Србији уопште.

Графикон 21: Број стоке на 100.000 становника по окрузима Србије 1859. године

Извор: *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 114, 119, 123, 127; *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1955*, 11.

Објашњење: Бројеви означавају округе: 1 Алексиначки, 2 Београдски, 3 Ваљевски, 4 Књажевачки, 5 Крајински, 6 Крагујевачки, 7 Крушевачки, 8 Подрински, 9 Пожаревачки, 10 Руднички, 11 Смедеревски, 12 Ужички, 13 Црноречки, 14 Чачански, 15 Шабачки, 16 Јагодински, 17 Ћупријски

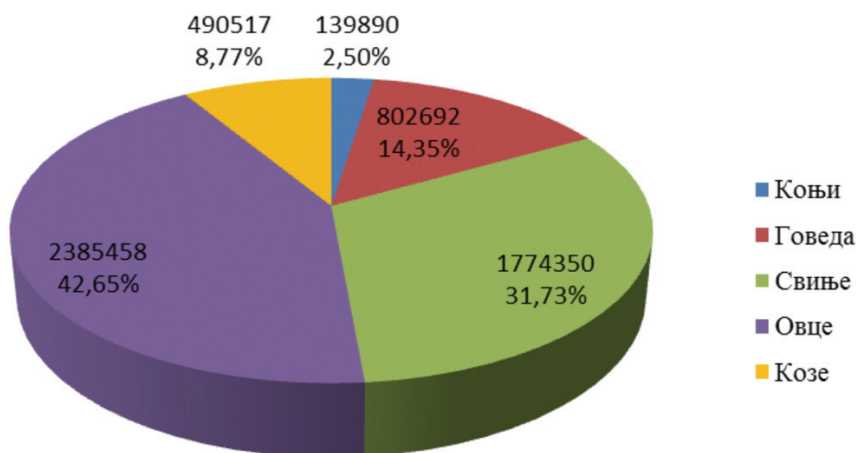
У сточном фонду Србије било је средином XIX века садржано велико богатство. Према процени статистичког уреда, 1866. године укупна вредност сточног фонда износила је нешто преко 7,2 милиона аустријских дуката.⁵⁷² Стока је за велики део становништва, не само

⁵⁷² Укупан сточни фонд пописан 1866. године вредео је, према процени статистичког уреда 7.226.251 аустријски дукат. Три године раније, исти статистички уред проценио је да непокретно имање у Србији, не само приватно, већ и општинско, вреди 19.515.752 дуката (*Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 134; *Вредност*

сеоског, представљала највреднији део иметка. Становници Гроцке, полуаграрне варошице у којој се 1862. године око половине становништва бавило земљорадњом, тврдили су, на пример, да их стока „у свему крепи, то су нам и капитали и велике бине“.⁵⁷³

Велики број стоке у земљи са сточарством као преовлађујућом граном пољопривреде сасвим је очекиван. Према попису из 1859. године у Србији је било највише ситне стоке (4.650.325 грла): оваца 2.385.458 грла, потом свиња 1.774.350 грла. Коза је било најмање (490.517 грла), не само међу стоком ситног зуба, већ и уопште (видети Графикон 22). Крупне стоке било је, као што је и разумљиво у условима екстензивног сточарства, неупоредиво мање него ситне – свега 942.582 грла. Готово девет десетина крупне стоке чинила су говеда (802.692 говеда, а само 139.890 коња).⁵⁷⁴

Графикон 22: Структура сточног фонда у Србији 1859. године

Извор: *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 114, 119, 23, 127.

непокретног имања у Србији у години 1863, 68). Дакле, вредност сточног фонда у првој половини шездесетих година није била много мања од половине вредности свих некретнина.

⁵⁷³ Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији*, 33.

⁵⁷⁴ Збирови су направљени на основу табела објављених у: *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 113–114, 119, 123, 126, али се донекле разликују због грешака при сабирању у објављеним табелама.

Сточарство је 1859. године било најразвијеније у Пожаревачком округу, који је био први по апсолутном броју свих врста стоке, осим свиња, по којима је био на другом месту – иза Крагујевачког округа. Преко трећине укупног сточног фонда (36,89%) узгајано је у четири округа Србије: у Пожаревачком, Крагујевачком, Београдском и Ваљевском округу. На Пожаревачки округ отпадало је 13,05% укупног броја стоке у Србији. Предњачење Пожаревачког округа у узгоју стоке посебно је било уочљиво у узгоју коња и коза (двоструко више него у другоплашираним окрузима). Стога не чуди да је већ у доба прве владавине кнеза Милоша трговина стоком с најзначајнијим тржиштем – Хабсбуршком монархијом – била најразвијенија управо у тој области.⁵⁷⁵ У Пожаревачком и Шабачком округу било је најразвијеније коњарство, а у Пожаревачком и Ужичком говедарство. Свињарство је било најразвијеније у Шабачком и Крагујевачком округу, а узгој оваца у Пожаревачком и Крагујевачком округу. Козе су гајене највише у Пожаревачком и Књажевачком округу. Најмањи је био сточни фонд Чачанског и Подринског округа (видети Табелу 19).

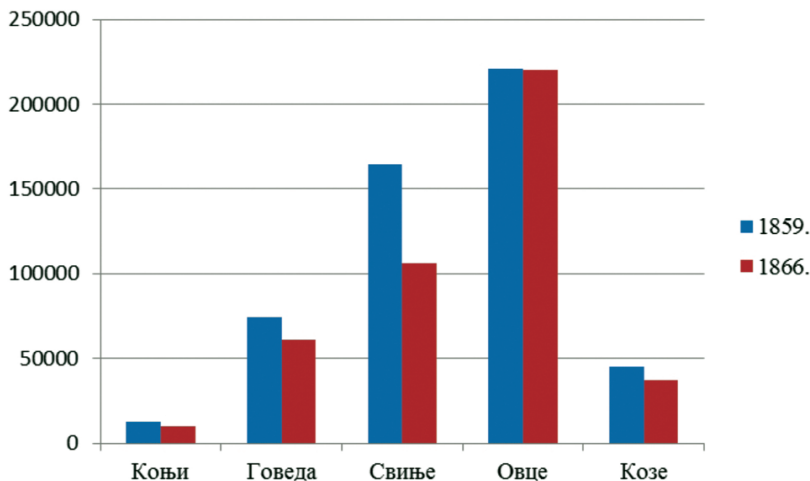
Узгој крупне стоке, као што се види, углавном је био развијен у областима у којима је земљорадња такође била развијена, изузимајући природним пашњацима богате области у околини Копаоника и Златибора, односно Ужички округ. У тим областима су природни услови и близина Османског царства, у коме је тражња за говедима била релативно велика и стална, посебно стимулисали узгој крупне стоке.⁵⁷⁶

Између 1859. и 1866. године, као што је поменуто, смањен је број стоке у свим окрузима, осим у Чачанском, где је апсолутни број свих врста стоке био већи него 1859. године. Истовремено, смањен је и интензитет насељавања Србије, али је ипак, статистички гледано, пад апсолутног броја стоке довео до пада релативног броја стоке. До 1866. године скоро у свим окрузима било је мање стоке на 100.000 становника него 1859, и то скоро свих врста стоке (видети Графикон 23). На истом нивоу развоја остало је само овчарство, будући да је број оваца у односу на број становника повећан у шест округа – Алексиначком, Крушевачком, Подринском, Јагодинском, Ћупријском и Чачанском округу.

⁵⁷⁵ D. Milić, *Trgovina Srbije*, 115.

⁵⁷⁶ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 114, 119, 123, 127. Према попису становништва из 1859. године Србија је имала 1.078.281 становника (*Број житеља Србије у години 1859*, Државопис Србије I, Београд, 1863, 88). Како је настала ова минимална разлика у два списка исте институције не може се објаснити. Она је толико мала да не утиче на резултат дистрибуције стоке према броју становника.

Графикон 23: Број стоке на 100.000 становника у Србији 1859. и 1866. године

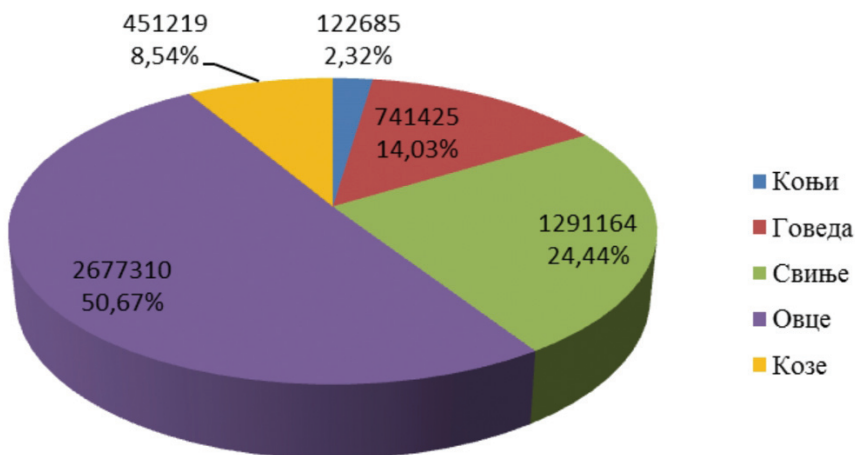
Извор: *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 114, 119, 123, 127.

Између та два пописа унеколико је измењена структура сточног фонда. Неочекивано је повећан удео оваца (са 42,65% 1859. године на 50,67% 1866.године). То је изузетно велико повећање. Овако велико учешће оваца у сточном фонду Србије заправо је привидно: није проистицало из наплог развоја ове гране, већ је настало због смањеног узгоја остале стоке. Иако смањење није било велико, било је довољно да удео оваца буде осетно већи. Удео осталих врста стоке у укупном сточном фонду остао је обе године приближно исти, изузимајући свиње, чији је удео пао са 31,73% на свега 24,44% (видети Графикон 24).⁵⁷⁷ Будући да су свиње биле главни извозни артикал Србије, смањење њиховог узгоја, па и извоза крајем седме деценије XIX века, сигурно се одразило на економски положај сеоског становништва, а можда и земље у целини, посебно ако се има у виду да је значајно смањен и извоз вуне и лоја, најзначајнијих сточарских производа у извозу Кнежевине Србије током прве три четвртине XIX века.⁵⁷⁸

⁵⁷⁷ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 114, 119, 123, 127.

⁵⁷⁸ *Окрет спољашње трговине Србије 1863/64–1864/65*, 21; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870.*, 7–8, 11–12, 15–16, 21, 25–26.

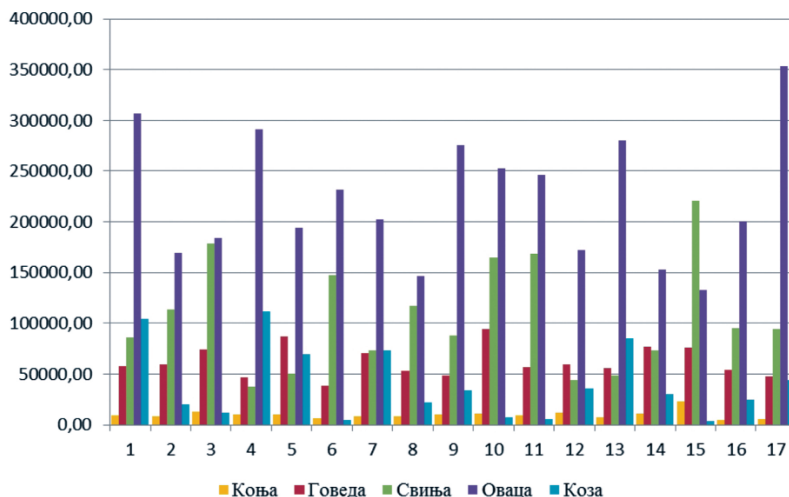
Графикон 24: Структура сточног фонда Србије 1866. године

Извор: *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 114, 119, 123, 127.

Овакве промене у структури сточног фонда ипак нису промениле основне карактеристике сточарства у Србији између 1859. и 1866. године, посебно када се посматрају у односу на број становника. И надаље су најуспешнији окрузи у гајењу стоке углавном били исти. Оваца је било највише у свим окрузима, али је свиња и надаље било највише у Београдском, Ваљевском, Рудничком, Смедеревском и Шабачком округу, у коме је и 1866. узгојен вишеструко већи број свиња него оваца. И узгој крупне стоке остао је релативно уједначен у свим окрузима, тако да се може закључити да није дошло до већих промена у сточарству Кнежевине Србије између два пописа сточног фонда (видети Графикон 25). Незнатан пад броја грла на 100.000 становника и осетно смањен удео свиња у сточном фонду највидљивије су промене настале између шесте и седме деценије XIX века. При томе је друга од тих промена могла битно да утиче на даљи развој пољопривреде, па и земље у целини, будући да су свиње биле основни извозни артикл Србије, од кога је земља, пред тога, остваривала и највећи извозни приход.

Графикон 25: Број стоке на 100.000 становника по окрузима Србије 1866. године

Извор: *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 114, 119, 123, 127.

Објашњење: Бројеви означавају округе: 1 Алексиначки, 2 Београдски, 3 Ваљевски, 4 Књажевачки, 5 Крајински, 6 Крагујевачки, 7 Крушевачки, 8 Подрински, 9 Пожаревачки, 10 Руднички, 11 Смедеревски, 12 Ужички, 13 Црноречки, 14 Чачански, 15 Шабачки, 16 Јагодински, 17 Тупријски

Очекивало би се да у областима које су биле економски мање развијене буде мање домаћинства без стоке или са веома малим бројем грла, јер је у њима сточарство било традиционални облик привређивања. То, међутим у Србији није био случај. Судаћи према сачуваним пописним књигама из 1859. године, било је мање домаћинства без стоке у областима с развијеном земљорадњом. У економски развијеним областима готово да нема домаћинства које није поседовало стоку. Уколико је таквих уопште било, радило се о малом броју беземљаша или старим и болесним људима, понекад и о тек досељеном становништву или доскорашњим малолетницима који су тек преузели у посед сопствена имања, па нису имали прилику да запате стоку. Без стоке или са веома малим бројем грла биле су и старешине домаћинства које су живе на селу, али се нису бавиле пољопривредом – сеоске занатлије и трговци, свештеници, учитељи, чиновници локалне управе. И слуге су углавном биле без стоке.⁵⁷⁹ У економски мање развијеним пределима,

⁵⁷⁹ Примедбе уписане уз поједино сеоско домаћинство, иако нису уписиване у свим пописним књигама, илуструју разлоге због којих су нека домаћинства била

међутим, број домаћинстава без стоке био је осетно већи, а разлози због којих су били без сточног фонда су многобројнији. Поред људи који нису били пољопривредници, па нису имали стоку, у тим крајевима је без стоке било и више домаћинстава пољопривредника. Пописивачи су навели да су они без стоке били због сиромаштва, деоба задруге, лењости, претераног задуживања и пијанства, скитње и сличних порока.⁵⁸⁰ Тешко је објаснити како и зашто сличне појаве нису констатовали пописивачи у економски развијенијим областима Србије. Вероватно се ради о томе да је развој земљорадње, који је подразумевао много интензивнији рад него у сточарству, створио боље радне навике сеоског становништва. Поред тога, могао је и да обезбеди приходе довољне

без стоке или с веома малим бројем грла ситне стоке (2–3 свиње или 1–2 овце), понекад и с још по једним или два грла крупне стоке. У 18 села Хомољског среза, на пример, 12 домаћинстава је било без стоке, а да није објашњено због чега. За све остале постојало је објашњење: без стоке су била тројица Цигана, по један свештеник, учитељ, практикант, терзија, меанџија, грнчар и слуга; један од оних без стоке био је „убог и сиром“, а један се „повратио у кућу“. Они који су имали свега неколико грла стоке, такође већином нису били пољопривредници: један је био срески начелник, други туфегџија, трећи бакалин, дунђерин, слуга, двојица су били механџије, а седморица сеоски трговци. У неким административним јединицама, на пример у Млавском срезу, у многим селима примедбе ове врсте нису уписане ни уз једно домаћинство (АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 57, 1860, попис стоке округа пожаревачког).

⁵⁸⁰ АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 51, 1859, попис стоке округа рудничког; попис. књ. инв. бр. 59, 1859, попис домаће стоке, округ чачански; попис. књ. инв. бр. 53, 1859, попис стоке у округу крушевачком. У попису општине села Велико Поље и Стопања у Трстеничком срезу Крушевачког округа, на пример, која је обухватала 183 домаћинства, пописивачи су унели примедбе при попису стоке за 49 домаћинстава. Та домаћинстава била су без стоке или са веома малим бројем грла ситне стоке из следећих разлога: због сиромаштва (13), због „нерадиности“, односно лењости (9), због деобе (8), због селидбе у друго место (6), због скитње (2), због малолетства (2), зато што служе код другог (2), због раскошног живота (1), због метиља (1), због старости и умирања у кући (по један). Један трговац, један учитељ и један слуга такође нису имали стоку. Слични разлози навођени су и при попису осталих села и општина у истом срезу, у којима су, поред наведених, разлози за непоседовање стоке били и удовиштво, болест домаћина или чланова породице, мала количина земље којом располажу, скоро досељење у место и продаја за дуг. Продаја за дуг била је један од најређих разлога због којих домаћинства нису имала стоку. У Трстеничком срезу регистровано је свега седам домаћинстава која су због тога остала без стоке, најчешће само једно у селу, а у селу Почековина (са 74 куће) три домаћинства. Видети и: Делимир Стишовић, *Попис стоке 1860. године за Бјелуцу и Добраче*, Ужички зборник 30, 2006, 187–199.

да компензују евентуалне губитке у сточарству, па сточни фонд није морао да буде распродат или, за неродних година, заклан.⁵⁸¹

До 1866. године просечна кућа у Србији није стекла велики сточни фонд. Статистички гледано, располагала је с 0,61 коњем, 3,69 говеда, 6,42 свиње, 13,32 овце и 2,24 козе. Био је то мали сточни фонд за једно просечно домаћинство од 6,4 чланова 1866. године, тим пре што су окрузи са исподпросечним вредностима били бројни (видети Табелу 20). Ипак, тешко је очекивати да екстензивним сточарством власници малих сеоских поседа, који су били у већини, обезбеде велики број грла стоке, чак и у условима повећане тражње, тим пре што се статистички показатељи односе на време када је у Србији већ дошло до апсолутног и релативног пада броја грла готово свих врста стоке.

Табела 20: Просечан број стоке по кући у Србији 1866. године

ОКРУГ	Коња	Говеда	Свиња	Оваца	Коза
Алексиначки	0,56	3,56	5,29	18,80	6,41
Београдски	0,57	4,03	7,63	11,39	1,35
Ваљевски	1,02	5,77	13,96	14,37	0,91
Књажевачки	0,73	3,35	2,67	20,76	7,99
Крајински	0,54	4,59	2,67	10,31	3,70
Крагујевачки	0,41	2,34	8,96	14,09	0,29
Крушевачки	0,49	4,40	4,54	12,54	4,56
Подрински	0,57	3,59	7,95	9,91	1,48
Пожаревачки	0,48	2,38	4,27	13,36	1,64
Руднички	0,69	5,87	10,22	15,70	0,44
Смедеревски	0,52	3,30	9,83	14,39	0,34
Ужички	0,85	4,11	3,07	11,97	2,49
Црноречки	0,43	3,10	2,68	15,50	4,72
Чачански	0,58	4,16	3,93	8,24	1,62
Шабачки	1,71	5,59	16,20	9,78	0,29
Јагодински	0,23	2,78	4,91	10,31	1,30
Ђупријски	0,33	2,75	5,51	20,54	2,54
СРБИЈА	0,61	3,69	6,42	13,32	2,24

Извор: *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 109, 114, 119, 123, 127; *Попис људства Србије у години 1866*, 100.

⁵⁸¹ Депутати Ужичког округа, на пример, тражили су на Светоандрејској скупштини да у сеоским општинама које имају два кмега, један буде економ који би по службеној дужности предавао полицијској власти сељака „који на време љетину не уради“ (Андрија Раденић, *Светоандрејска скупштина*, Споменик САНУ СХИИ, Одељење друштвених наука, нова серија 15, Београд, 1964, 69). Без обзира што се планирана контрола односила на ратарске, а не на сточарске послове неког домаћинства, она посредно показује да су у Ужичком округу, а вероватно и у другим сточарским областима, радне навике и ангажованост сеоског становништва биле на релативно ниском нивоу.

Свиње

Свињогојство је било најразвијенија грана сточарства у Србији. Тридесетих година XIX века у Србији је на спахијским поседима узгајано око 500.000 свиња, од чега је око 120.000 извожено, а према неким проценама чак и око 400.000.⁵⁸² Гајене су екстензивно: лети су храну тражиле око куће и по сеоским пашњацима, а ујесен су се храниле жиром и корењем у шумском шипрагу. Ту су се и размножавале, па су сорте биле сличније дивљим свињама, него питомим европским свињама. Већином су биле беле боје, а најзаступљенија је била шишка. Део свиња је ради лакше продаје и боље цене после жирења товљен кукурузом.⁵⁸³

Величина грда свиња којима је располагало појединачно домаћинство може се за време пре пописа сточног фонда из 1859. године најприближније реконструисати на основу књига спахијских прихода.⁵⁸⁴ Судаћи према

⁵⁸² D. Milić, *Stočarstvo kao značajna grana privrednog razvoja Srbije*, 153. Велика разлика у процењеном броју извезене стоке настала је због тога што извоз није статистички праћен. Број свиња може се проценити на основу плаћене жировнице, нагонице и попаше, које су евидентирани у књигама спахијских прихода. Приликом процењивања броја свиња у нагоници, треба имати у виду да је део тзв. планина у којима су свиње жирене издаван у закуп по паушалној цени (тј. одсеком), па свиње у тим планинама нису у спахијским књигама биле евидентирани (*Магистрат нахије ужичко-соколске*, 66). „Јавите нам која је у капетанији вашој планина и на ком месту и пошто одсеком продата била, а тако гди није одсеком продата, него је нагоница било“ (М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. I, 391). Према сазнањима енглеског конзула у Србији, из земље је извожено око 225.000 комада свиња (Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 35).

⁵⁸³ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 203–204; М. Паларе, *Балканске привреде*, 125.

⁵⁸⁴ Књиге спахијских прихода дају поуздане, али само делимичне податке о броју свиња, јер региструју само грла од којих је наплаћивана жировница, попаша или нагоница. При томе само подаци о жировници могу бити показатељ броја свиња којим је располагало одређено село, јер су у нагоницу свиње гоњене углавном у удаљена места и жирене са свињама села чије су шуме коришћене за нагоницу. Анализа спахијских прихода од жировнице, нагонице и попаше свиња показује да се у селима где је плаћана жировница најчешће није плаћала и нагоница. Тако је 1834. године од 67 села Колубарске капетаније једино у селу Дучићу плаћана и нагоница и жировница (АС, МФ, ЗТ, Протокол спахијских прихода, округ ваљевски, капетанија колубарска, 1834, инв. бр. 116). И попаша, која је наплаћивана за напасање свиња у алијама, могла би да буде показатељ броја свиња одређеног домаћинства (М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. I, 391), али у већини књига спахијских прихода попаша на свиње није евидентирана. Стога се као основни оријентир за број свиња којима су располагала сеоска домаћинства могу

спахијским књигама из 1834. године, у 67 села Колубарске капетаније Ваљевске нахије, на пример, просечно домаћинство гајило је 4,7 свиња које су прехрањиване жиром.⁵⁸⁵ У 17 села домаћинства нису плаћала жировницу или попашу, што значи да нису ни гајила свиње изван сопственог поседа. Домаћинства у селима која јесу плаћала жировницу, располагала су просечно са 6,5 свиња гоњених на пашу у жирородне шуме. Највише свиња гајено је у селу Јајичић (16,8 по пореском обвезнику). Било је још осам села у којима је један порески обвезник имао више од 10 свиња.⁵⁸⁶ Само две године раније у целој Ваљевској нахији било је најмање 106.244 свиње на спахијским поседима, што на жирењу, што у нагоници, а што на попаши (видети Табелу 21).⁵⁸⁷

Табела 21: Број свиња у Ваљевској нахији 1832. године
(на жирењу, у нагоници и на попаши)

	Пореских глава	СВИЊА					
		НА ЖИРЕЊУ		У НАГОНИЦИ		НА ПОПАШИ	
		Комада	По пореској глави	Комада	По пореској глави	Комада	По пореској глави
Тамнавска	2277	16198	7,1	14123	6,2	2469	1
Посавска	2244	21085	9,3	24754	11	0	0
Подгорска	2063	0	0	0	0	9422	4,5
Колубарска	2399	8953	3,7	6342	2,6	2895	1,2
НАХИЈА	8983	46236	5,1	45222	5	14786	1,6

Извор: АС, МФ, П, Збирка тефтера, Протокол спахијских прихода који се у новцу наплаћују, нахија ваљевска, инв. бр. 28.

користити подаци о жировници, односно тзв. сеоској жировници. И они су, разуме се, само приближан показатељ, обично најмањег броја расположивих грла.

⁵⁸⁵ Будући да је највећи део домаћинстава имао само једну пореску главу, што, поред осталог, потврђује и број кућа и пореских глава из пописа 1834. године, број свиња по пореском обвезнику је приближан броју по домаћинству. Пописом из 1834. регистровано је 103.055 кућа и 117.016,5 пореских глава (Ј. Цвијетић, *Попис становништва 1834*, 114). Просечан број свиња којим је располагала сеоска домаћинства добијен је упоређивањем броја пореских обвезника и износа жировнице из књиге спахијских прихода, а коришћен је као број свиња узгојен у једном домаћинству или кући.

⁵⁸⁶ То су Вировци – 10,7, Латковићи – 11,5, Рагковци – 11,9, Белићи – 12,8, Предворица – 13,9, Лајковци Доњи – 14,8 и Пепељевац 15,3 свиње. Свега у три села било је мање од 2 свиње по пореском обвезнику: у Крчмару – 0,3 свиње, Мратишићу и Пријездићу по 1,5 свиња (АС, МФ, ЗТ, Протокол спахијских прихода, округ ваљевски, капетанија колубарска, 1834, инв. бр. 116).

⁵⁸⁷ АС, МФ, ЗТ, Протокол спахијских прихода који се у новцу наплаћују, нахија ваљевска, 1832, инв. бр. 28.

Изгледа да је у време прве владавине кнеза Милоша највећи део свиња у Ваљевском округу узгајан жирењем у шумама сопственог атара. Мањи број је ради исхране гоњен у друга села у нагоницу, а најмање их је узгајано на алијама. Од 189 села Ваљевске нахије само у четири села нису узгајане свиње, а у још 15 села узгајано је мање од једне свиње по пореском обвезнику. Свињогојство је било најразвијеније у Посавској капетанији, где је на једног пореског обвезника долазило најмање 9 свиња. Иако наоко мали, постојећи број свиња није значио малу вредност којом је домаћинство располагало, будући да се тридесетих година XIX века породица могла годину дана издржавати од продаје три или четири свиње.⁵⁸⁸

До пописа стокe из 1859. године свињогојство се у Ваљевском округу брзо развијало. На то указује чињеница да је просечно домаћинство скоро удвостручило број свиња у срезовима у којима су свиње најмање узгајане током прве владавине кнеза Милоша. У 68 села Колубарског среза, некада с најмањим узгојем свиња, просечно домаћинство гајило је већ 16,7 свиња. Свиње су гајене у свим селима у срезу, највише у селу Кључ (56,6 по домаћинству), Ракаре и Предворица (32 по домаћинству). У 18 села просечно домаћинство гајило је преко 20 свиња, а само у три села мање од 10 свиња. Свиње су најмање гајене у селима Бачевци (3,5 по домаћинству) и Бабаић (6,4 по домаћинству). Као и раније, Посавски срез имао је најразвијеније свињогојство у округу. Ту је просечно домаћинство узгајало чак 37 свиња, двоструко више од просека за цео округ. У односу на време прве владавине кнеза Милоша, број узгојених грла у срезовима Ваљевског округа увећан је од најмање 20% до највише 100%. При томе је највећи раст остварен у деловима округа у којима је свињогојство за време владавине кнеза Милоша било најмање развијено.⁵⁸⁹ Криза у свињогојству Ваљевског округа наступила је, као и у другим сточарским гранама и у другим окрузима Србије (осим Чачанског), тек у седмој деценији XIX века. Пописом из 1866. године регистрован је у два од четири среза мањи број узгојених грла, а само у једном – Тамнавском – већи број (видети Графикон 26). Слично је било и у другим областима.⁵⁹⁰

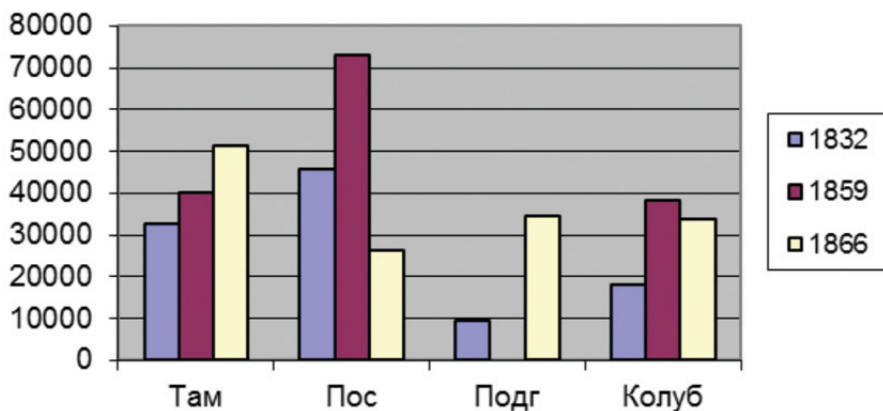
⁵⁸⁸ Једино у Посавској капетанији није било села у коме нису узгајане свиње нити села у коме је по једном пореском обвезнику узгајано мање од једне свиње (жирене на било који од три поменути начина). Видети и: *Србија у години 1834*, 18.

⁵⁸⁹ АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 50, 1859, попис стокe округа ваљевског. Пописна књига не садржи попис стокe Подгорског среза, па подаци о броју свиња у селима тог среза нису могли да буду приказани.

⁵⁹⁰ *Попис кућевне стокe у Србији у години 1866*, 119. Ову кризу у свињогојству савременици су објашњавали пре свега крчењем и затирањем жирородних шума (*Попис кућевне стокe у Србији у години 1866*, 118).

Нагли успон свињогојства до средине XIX века и пописа 1859. године може се објаснити све развијенијом трговином свињама у условима слободне трговине после абдикације кнеза Милоша, која је у све већој мери укључивала и све већи број села у трговинску размену и стварала опште повољне услове. То је подстицало сељаке из села која су се ранијих деценија мање бавила узгојем свиња да се посвете овој делатности. Поред тога, део пораста броја грла треба приписати и чињеници да су пописом из 1859. године регистрована сва грла, а да су у књигама спахијских прихода регистрована само она која су жирена на спахијским поседима.

Графикон 26: Број свиња у капетанијама/срезовима Ваљевске нахије/округа 1832–1866. године

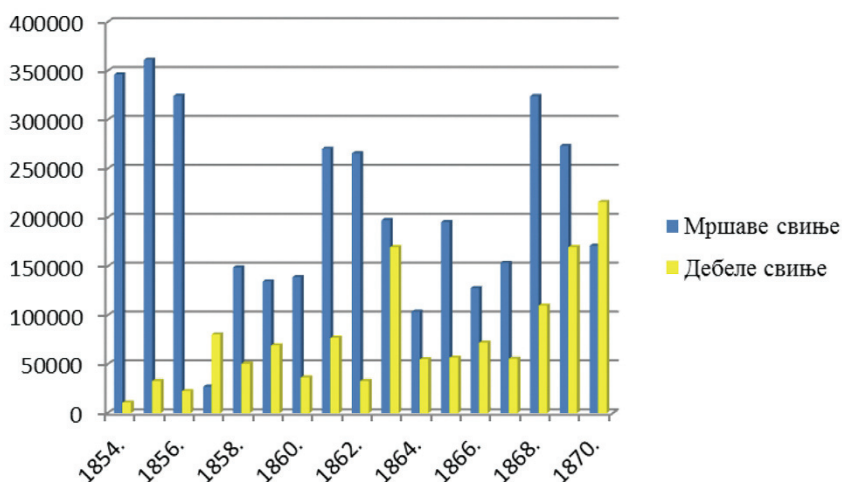
Извор: АС, МФ, П, ЗТ, Спахијски приходи нахије ваљевске, 1832, инв. бр. 28; АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 50, 1859, попис стоке у округу ваљевском; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 14–23.

Објашњење: Там – Тамнавска капетанија/срез; Пос – Посавска капетанија/срез; Подг – Подгорска капетанија/срез; Колуб – Колубарска капетанија/срез. Пописна књига с подацима за Подгорски срез из 1859. године није сачувана.

Упоредна анализа стања у свињогојству Ваљевског округа тридесетих и крајем педесетих година може бити оријентир у процени развоја ове гране сточарства у целој Србији, без обзира на изражену регионалност привредног развоја земље, јер је тај округ био један од највећих, а претрпео је најмање административних промена. Стога се може закључити да је свињогојство било у релативно брзом успону и да се нарочито брзо развијало у пределима који су били привредно развијенији. На такав закључак наводи и пример Смедеревског округа, у

ком се уздигло више трговаца стоком, а посебно компанија Арона Деспинића из Смедерева. Ти трговци су искористили близину железнице и товили крда у Смедереву, Дубравици, Великом Градишту и Раму, превозили их низ Дунав до Базјаша бродовима, а потом железницом отпремали до Будимпеште. Отварање овог железничког правца нагло је повећао извоз товних свиња из Србије – са просечно око 22.000 грла између 1854. и 1856. године на око 70.000 грла између 1857. и 1859.⁵⁹¹ Од средине педесетих година дебеле свиње континуирано су извожене. Број грла био је мали до почетка шездесетих година, а онда је, додуше колебљиво, почео значајније да расте и почетком седамдесетих година се изједначио с бројем извезених мршавих свиња (видети Графикон 27).

Графикон 27: Број извезених мршавих и дебелих свиња из Србије 1854–1870. године

Извор: С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875*, 44.

Свињогојство је у другој половини XIX века било најразвијеније у Шабачком, Крагујевачком и Пожаревачком округу. Крагујевачки округ избио је на друго место 1866. године због веома великог броја прасади. У економски значајнијем узгоју одраслих свиња за извоз, предњачили су, поред Шабачког округа, Смедеревски и Пожаревачки (видети Табелу 22).

⁵⁹¹ М. Паларе, *Балканске привреде*, 131.

Табела 22: Број и структура свињских крда у Србији 1859. и 1866. године

ОКРУГ	Нераста		Крмача		Вепрова		Прасади		УКУПНО	
	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.
Алексиначки	3703	1093	22729	13063	13154	7791	20374	19583	59960	41530
Београдски	5529	3250	48206	31731	40713	20862	90893	44900	185341	100743
Ваљевски	4550	3080	50907	38410	35257	23815	89127	83912	179841	149217
Књажевачки	2497	1291	10587	9765	4059	3203	5930	6329	23073	20588
Крајински	3321	1087	19522	15915	9102	7472	21429	10914	53374	35388
Крагујевачки	4550	4987	46146	43563	46856	31863	100694	64209	198246	144622
Крушевачки	5266	1376	19316	18205	13767	8363	19194	21386	57543	49330
Подрински	2099	1141	21345	14810	13718	6426	24971	35068	62133	57445
Пожаревачки	8120	2782	69191	39395	46388	25283	65592	56416	189291	123876
Руднички	9955	2142	36788	20180	29833	12834	11742	43048	88318	78204
Смедеревски	5026	2262	60914	31287	44905	21594	59361	46090	170206	101233
Ужички	2247	814	17756	12078	14004	5316	13449	28021	47456	46229
Црноречки	3607	442	13372	11005	6171	5141	11196	9154	34346	25742
Чачански	3170	1016	14836	10827	11969	4768	10862	25709	40837	42320
Шабачки	3621	1577	70842	40384	54201	27319	94777	93105	223441	162385
Јагодински	3515	1994	31119	17895	15057	11743	21910	27716	71601	59348
Ђупријски	2549	1755	27982	18774	19719	13424	36513	18980	86763	52933
СРБИЈА ^а	73325	32089	581558	387287	418873	237217	698014	634540	1771770	1291133

Извор: Попис кућевне стоке у Србији у год. 1866, 119.

Објашњење: а) Збирови нису идентични са збировима из преузете табеле, јер су грешке у сабирању исправљене у свим табелама.

У структури свињских крда у Србији велику бројчану предност имале су крмаче, којих је било скоро за трећину више (27,97%) него вепрова, односно мужјака. Оваква структура крда није необична, јер је још од 1818. била забрањена трговина крмачама ради извоза и забрањена драконским казнама (сељацима по 200 батина, трговцима поред телесне казне и 400 гроша по грлу).⁵⁹² Средином XIX века сматрало се да је свињогојство било најразвијеније у Шумадији, али пописни подаци из 1859. показују да су свиње највише гајене у Шабачком и Смедеревском округу, где је на једног становника долазило преко три свиње. Најмање су гајене у Књажевачком и Чачанском округу.

⁵⁹² Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, 155; D. Milić, *Trgovina Srbije*, 194.

Узгој свиња стагнирао је у седмој деценији XIX века, па је број грла, као што је поменуто, у свим окрузима смањен између 1859. и 1866. године. Смањење је у односу на број становника било највеће у окрузима који су 1859. предњачили по броју грла – у Београдском, Смедеревском и Шабачком (видети графиконе 21 и 25). Оно је највероватније било последица пада цене стоке на пијацама у Хабсбуршкој монархији (видети Графикон 20), али и све изразитије оријентације сеоског становништва на узгој житарица, будући да је узгој у великој мери зависио од тражње на иностраним тржиштима.

И поред смањеног узгоја, Србија је 1866. године, а свакако и раније, била прва земља у Европи по броју узгојених свиња. Друга је била Влашка, која није располагала ни четвртином крда Србије. На 1.000 становника у Србији долазило је 1866. године 1.060 свиња, док је европски просек био 166 свиња.⁵⁹³

Овце и козе

Савременицима, путописцима и домаћим аналитичарима из прве половине XIX века чинило се да је Србија свињарска земља. Међутим, и поред наглашеног развоја свињогојства, у сточном фонду Србије било је и 1859. и 1866. године највише оваца, а вероватно их је и раније било највише. Уверења савременика да је Србија земља у којој се становништво највише бави узгојем свиња вероватно су проистекла из чињенице да овце, а нарочито козе, нису имале такав значај у извозној трговини као свиње. Иако је Србија током пете и шесте деценије XIX века извозила најчешће преко 50.000 комада оваца годишње, чиме је њихов извоз по броју грла био одмах иза извоза свиња (видети Графикон 17), овцама се већином трговало на домаћем тржишту. Клане су ради исхране месом у домаћинству и прераде у саланама. Да би унапредиле ову делатност, власти су 1861. године донеле решење којим су све општине стекле право да у свом атару издају у закуп право на клање стоке на саланама, односно клање стоке ради прераде у саланама, и да убиру таксу од те делатности.⁵⁹⁴ Занимљиво је да су средином века овце гајене много више у развијеним пољопривредним областима – Пожаревачком, Крагујевачком и Београдском округу, него у планинским областима западне, југоза-

⁵⁹³ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 120–121.

⁵⁹⁴ С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875. године*, 16; Зборник закона XIV, 1862, 9, 134–135. Такса за овце и козе клане у саланама износила је 20 чаршијских пара по комаду, за назиме два гроша чаршијског течаја, на свињу и краву по четири, а за вола и бивола по 8 гроша чаршијског курса.

падне или источне Србије, које се сматрају погодним за њихов узгој. У Чачанском, Подринском и Крушевачком округу било је 1859. године најмање оваца, иако су постојале природне погодности за сточарство. Од округа са сличним природним погодностима, једино су Црноречки и Ужички били при врху лествице по броју грла. Тек према резултатима пописа из 1866. године окрузи с најразвијенијом земљорадњом нестају са врха лествице по броју оваца, а неки окрузи из планинских области избијају на врх. Чачански округ избио је на треће место, а некада је био последњи (видети Табелу 23). Тешко је претпоставити одакле тако велике промене. Чини се да их треба довести у везу с даљим развојем земљорадње, који је чинио све беспредметнијим узгој ситне стоке.

Табела 23: Структура стада и број оваца у Србији 1859. и 1866. године

ОКРУГ	Овнови		Овце		Јагњад		УКУПНО	
	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.
Алексиначки	6419	7672	79428	105296	29864	34498	115711	147466
Београдски	7048	7277	120299	125290	45554	17897	172901	150464
Ваљевски	6745	8114	96615	103936	50129	41555	153489	153605
Књажевачки	6893	11192	79347	112012	32503	36937	118743	160141
Крајински	8542	6047	103915	112580	39930	18226	152387	136853
Крагујевачки	6939	9638	126580	175744	68000	42047	201519	227429
Крушевачки	4631	9450	40447	101050	22364	25687	67442	136187
Подрински	3326	3238	43669	50731	19204	17598	66199	71567
Пожаревачки	21714	17741	269735	301071	82211	68902	373660	387714
Руднички	2843	4707	59677	85404	17644	29993	80164	120104
Смедеревски	4998	6190	118916	119738	41785	22333	165699	148261
Ужички	7675	5525	106316	141583	34995	32926	148986	180034
Црноречки	8266	7413	117798	115218	41695	26425	167759	149056
Чачански	1990	2796	38690	65387	12273	20477	52953	88660
Шабачки	5001	3157	73738	67049	18321	27419	97060	97625
Јагодински	4732	5589	82825	102446	18570	17062	106127	125097
Ђупријски	8823	12871	130098	155456	5738	29063	144659	197390
СРБИЈА	116585	128617	1688093	2039991	580780	509045	2385458	2677653

Извор: Попис кућевне стоке у Србији у години 1866, 123.

Необично је да је у структури стада оваца између 1859. и 1866. дошло до велике промене и да је опао број оваца, а порастао број јагањаца. У првој години пописа овце су чиниле чак 70,77% укупног броја, а 1866.

године свега 35,62%. Удео овнова остао је приближно исти (око 5%), док је број јагањаца 1866. толико повећан да је чинио чак 58,97% укупног броја оваца (видети Табелу 23). Још је необичније да се исто догодило и са структуром стада коза. Наиме, и учешће јаради у укупном броју коза повећало се између два пописа са 25,12% на 57,05%. Будући да је број јарчева остао приближно исти, значајно је опало учешће коза (видети Табелу 24). Тако велике промене у структури стада за мање од једне деценије тешко је објаснити, будући да нема података о великим сточним заразама у периоду између два пописа.

Табела 24: Структура стада и број коза у Србији 1859. и 1866. године

ОКРУГ	Јарчеви		Козе		Јарад		УКУПНО	
	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.
Алексиначки	2350	2789	32222	36607	10027	10923	44599	50319
Београдски	909	728	18333	14817	5737	2259	24979	17804
Ваљевски	1369	598	8191	6661	2260	2486	11820	9745
Књажевачки	2639	5641	39634	42282	14013	13719	56286	61642
Крајински	4162	2150	33059	41340	18179	5695	55400	49185
Крагујевачки	807	323	4122	3434	2240	894	7169	4651
Крушевачки	1423	2134	24111	38326	10042	9112	35576	49572
Подрински	669	701	8161	7630	3242	2396	12072	10727
Пожаревачки	4627	2849	39160	37798	14751	6863	58538	47510
Руднички	438	273	5428	2297	1170	822	7036	3392
Смедеревски	998	161	7684	3025	2219	359	10901	3545
Ужички	1413	1359	29760	28719	10259	7445	41432	37523
Црноречки	6078	2605	35701	35318	11851	7424	53630	45347
Чачански	440	503	12213	13048	3387	3843	16040	17394
Шабачки	325	214	2708	2003	498	731	3531	2948
Јагодински	774	879	16602	13064	3279	1733	20655	15676
Ђупријски	1469	1729	19279	19412	10022	3228	30770	24369
СРБИЈА	30890	25636	336368	345781	123176	79932	490434	451349

Извор: *Попис кућевне стоке у Србији у год. 1866*, 126.

Објашњење: Колоном „Козе“ обухваћен је и број јарица.

Овчарство се током прве две трећине XIX века успешно развијало. Процењује се да је крајем двадесетих година XIX века у Србији било око 1,4 милиона грла оваца и коза.⁵⁹⁵ Скоро удвостручен број грла четири

⁵⁹⁵ D. Milić, *Trgovina Srbije*, 102.

деценије касније (2.385.458 грла оваца 1859, односно 2.677.653 грла 1866. године, и к томе још број коза, које су такође укључене у процену из двадесетих година) то и доказује. Утисак о кризи ове сточарске гране вероватно је створен на основу успореног развоја, а не на основу стварног опадања броја узгојених грла. Чак и када је између 1859. и 1866. број остале стоке опадао, број оваца је растао у скоро свим окрузима, а само у четири округа (Београдском, Крајинском, Смедеревском и Црноречком) је смањен, док је у два округа број оваца стагнирао у односу на 1859. годину (Ваљевски и Шабачки округ). Не само у апсолутним износима, већ и у односу на број становника, број грла није опао у девет округа Србије (видети графиконе 21 и 25).⁵⁹⁶ Као што је поменуто, то је једина сточарска грана која није била у кризи током седме деценије XIX века.

Иако је сеоско становништво до укидања феудализма плаћало исту дажбину – чибук – и на овце и на козе, то не значи да су оне у приближно истој мери и гајене. Наиме, козе су у Србији веома мало гајене (видети Табелу 19), највише у Крајинском и Књажевачком округу, али их ни ту није било много – тек 1,2 козе по становнику у првом, односно 0,6 по становнику у другом округу. У неким областима Србије, попут Шабачког и Рудничког округа, козе скоро уопште нису гајене. У тим областима је на 1.000 становника долазила тек 71 коза (Руднички округ), односно 40 коза (Шабачки округ). И поред тако слабог узгоја, Србија је 1866. године била друга европска држава по броју коза. Прва је била Грчка у којој је 1865. године на 100.000 становника гајено 173.570 коза, док су у Србији 1866. на 100.000 становника гајене 37.044 козе.⁵⁹⁷ Иако није располагала ни четвртином грчких стада, Србија је избила на друго место највише стога што је у већини осталих држава гајење коза сузбијано различитим мерама, како би се наводно заштитиле шуме од уништења. У Србији нису предузимане такве мере, али су козе ипак све мање гајене. Према проценама савремених статистичара, њихов број се од 1846. до 1866. године скоро преполовио, а узгој је био нарочито смањен у Црноречком округу.⁵⁹⁸ Ипак, управо у тим источним деловима Србије, који су виђени као области с наглим падом узгоја ове стоке, козарство је било традиционално развијено, нарочито међу Власима. У тим областима је број коза повећаван и када је свуда смањиван (Књажевачки округ) или је само мало смањен (Крајински и Црноречки округ). Између 1859. и 1866. године узгој коза највише је смањен у Пожаревачком округу, у коме је, као што је већ више пута

⁵⁹⁶ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 123, 127.

⁵⁹⁷ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 127.

⁵⁹⁸ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 128.

наглашено, добро била развијена земљорадња. У највећем делу земље козарство је током седме деценије стагнирало или опадало. У малом броју срезава козе су и надаље гајене у нешто већем броју (Параћински срез, на пример). То је умањивало губитке у окрузима којима су те административне јединице припадале, али није могло да их надокнади. Иако је регионални напредак омогућио да губици у односу на 1859. не буду велики, нису били ни занемариви, будући да их је потенцирала чињеница да је на претходном попису најмање било коза.⁵⁹⁹

Козе и овце гајене су углавном због меса, млека и прераде млечних производа, извоза вуне, сирових кожа и производње сапуна.⁶⁰⁰ У извозу кожа средином XIX века најбројније су биле јагњеће и овчије коже, потом јареће и козје (видети Графикон 18), што јасно указује да је узгој оваца и коза био развијена грана сточарства која је била у стању да континуирано обезбеђује сировине за извоз. На то указује не само континуирани извоз вуне, већ и чињеница да је током владавине уставобранитеља њен извоз нарочито повећан. Истовремено, извоз је усмерен у већој мери на Хабсбуршку монархију. Наиме, за владавине кнеза Милоша вуна је извожена у подједнакој мери у Турску и у Аустрију. Од почетка четрдесетих година XIX века, међутим, извоз је преоријентисан на Хабсбуршку монархију, чије је тржиште апсорбовало око девет десетина вуне из Србије.⁶⁰¹ Током шездесетих година вуна је извожена у количинама од 240 до нешто преко 600 тона годишње, а од извоза је Србија приходовала између четири и седам милиона гроша годишње. Није била занемарива ни добит од извоза лоја, иако је током шездесетих година благо опадала. Овај производ доносио је годишње између 600.000 и 2,8 милиона гроша. И коже и вуна и лој извожени су током седме деценије највећим делом у Хабсбуршку монархију.⁶⁰²

Најпознатији центар за производњу сапуна био је Неготин, у чијим је саланама годишње клано и топљено и по 100.000 коза и оваца.

⁵⁹⁹ Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 297–304; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 100–103.

⁶⁰⁰ Крајем прве владавине кнеза Милоша, из Србије је извожено око 300.000 овчијих кожа, 400.000 јагњећих и око 60.000 јарећих кожа (Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 36).

⁶⁰¹ D. Milić, *Trgovina Srbije*, 207–208; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862*, 106.

⁶⁰² *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 5, 21; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 8, 11–12, 16, 21, 26. Извозом вуне остварено је 1843. године 767.696 чаршијских гроша (D. Milić, *Trgovina Srbije*, 208), што је скоро шест пута мање него 1861/2. године.

Због масовног узгоја стоке ситног зуба у широј околини, Неготин је био и значајан центар за извоз те стоке и великих количина лоја и сирових кожа, посебно козјих, али и овчијих. Неготин је, међутим, био и центар за извоз говеда, коња и свиња.⁶⁰³ Занимљиво је поменути да је могућност продаје старих оваца трговцима ради клања у саланама унела промене у начин исхране у источним деловима Србије. Наиме, навела је сеоско становништво да се уздржава од употребе ове стоке за сопствену исхрану: „да закоље домаћин овцу или јагње за своју кућу, то мора бити какав важан случај“, јер „овде се овце остављају да омаоре па сваке јесени зађе трговац те покупује што је за продају па коље на салани“.⁶⁰⁴

Колико је узгој оваца и коза напредовао од прве владавине кнеза Милоша до друге половине XIX века може се проценити за неке мање области чији су чибучки тефтери сачувани.⁶⁰⁵ За целу земљу тешко је извести сигурне закључке, будући да су бројне и радикалне административне промене измениле границе многих срезова и округа, па је податке веома тешко упоређивати.⁶⁰⁶ Упоређивање и извођење општијих закључака отежано је и због чињенице да је узгој оваца и коза у областима за које је могуће извршити анализе карактерисала изразита нестабилност, како регионална, тако и локална, због чега ни регионални подаци не могу да буду репрезентативни. Наиме, велике осцилације у броју оваца и коза довеле су до тога да су и у мањим областима, попут срезова, насеља која су тридесетих година XIX предњачила у узгоју ове стоке, изгубила тај статус до краја педесетих година, док су се у истој области уздизала друга с највећим бројем однегованих грла. Само у малом броју села, и то обично оних с најјачим узгојем током тридесетих година, овчарство и козарство је опстајало, а повремено и напредовало.

⁶⁰³ И. Пчелар, *Окружје краинско*, 195, 200

⁶⁰⁴ К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 51.

⁶⁰⁵ Чибук је плаћан и на овце и на козе, па су и подаци о обема врстама стоке обједињени и немогуће је претпоставити да ли је већина чибучких прихода потицала од оваца или од коза.

⁶⁰⁶ У Србији је 1834. године било 1.336.938 грла оваца и коза. Годинама се број ове стоке није значајније мењао, крећући се током тридесетих година XIX века између 1.200.000 и 1.300.000 грла (D. Milić, *Trgovina Srbije*, 312).

Табела 25: *Села с најразвијенијим овчарством и козарством 1831. и 1866. године (Моравичка капетанија Рудничке нахије/Трнавски и Карановачки срез Чачанског округа)*

	СЕЛО	1831.		СЕЛО	1866.	Повећање броја грла 1831–1866. (%)
		Број грла	По кући			
1.	Лозац	1141	21	Лазац	1538	34,79
2.	Јежевица	1057	20	Трнава	1048	16,96
3.	Јездина	950	41	Богutowaц	1027	23,43
4.	Вапа	942	44	Јежевица	1004	-5,01
5.	Паковраћа	931	51	Маглич	1027	37,58
6.	Кусиновци	805	42	Кочулица	992	53,56
7.	Пекчаница	805	36	Мрсаћ	644	14,90

Извор: Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 157–158; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 82–86.

Уколико се прати број грла у истим селима (која су 1831. припадала Моравској капетанији Рудничке нахије, а 1866. Трнавском срезу Чачанског округа) видљиво је да је узгој коза и оваца био изразито неуједначен. Села која су у време прве владавине кнеза Милоша предњачила у узгоју, три и по деценије касније заостајала су за селима која раније нису имала развијено овчарство. Једино се на врху лествице одржало село с највећим бројем оваца и коза тридесетих година XIX века. Почетком тридесетих година у Моравичкој капетанији овце и козе су највише узгајане у селима Лозац и Јежевица (нешто преко 1.000 грла по селу). Ипак, најразвијеније овчарство и узгој коза били су у селима Паковраћа, где је једна кућа имала 51 грло, Вапа (44 грла), Кусиновци (42) и Јездина (41 грло). До 1866. године једино су села Лозац (тада Лазац) и Јежевица остала међу првих пет по броју регистрованих оваца и коза, с тим да је у Јежевици број грла незнатно опао, а у Ласцу је увећан за трећину (видети Табелу 25).⁶⁰⁷ Део села Моравичке капетаније

⁶⁰⁷ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 86–87. Није било могуће утврдити какав је 1859. године био степен развоја овчарства и козарства у 45 села Моравске капетаније која су 1831. плаћала чибук, јер су у међувремену села припала административним јединицама чије пописне књиге из 1859. године нису сачуване. У сачуваној пописној књизи Чачанског округа постоје подаци за Карановачки срез, у коме је остало свега 16 села Моравичке капетаније, и за Драгачевски, у коме се 1859. није налазило ниједно (АС, МФ, Е, попис. књ.

(њих 16) био је 1859. у оквиру Карановачког среза, чији је попис стоке из 1859. такође сачуван, па се може потврдити да је и у том срезу од села с најразвијенијим узгојем с почетка тридесетих година само Пекчаница (са 930 грла оваца и коза) била међу три села с највећим бројем ситне стоке. Тада је највише оваца и коза узгојено је у Брезни (1.764 грла), а треће по броју грла било је село Богутовац (914 грла).⁶⁰⁸

Карактеристичан пример регионалног развоја представља и Крушевачка нахија, односно округ. У Крушевачкој нахији је у време прве владавине кнеза Милоша овчарство било веома развијено, па је 1833. године, на пример, просечна кућа у Моравској и Жупској капетанији гајила 32 овце, док је у приближно исто време (1831. године) просечна кућа у Моравичкој капетанији Рудничке нахије узгајала само 18 грла.⁶⁰⁹ Број узгојених оваца био је двоструко мањи у осталим капетанијама Крушевачке нахије, јер је током претходне две године много оваца угинуло због метиљавости, како је нагласио пописивач.⁶¹⁰ На тај начин указао је и на вероватни узрок деценијске нестабилности узгоја оваца у различитим деловима Србије. И поред великог угинућа стоке у Крушевачкој нахији, толико велики број грла по кући, колики је у тој нахији постојао тридесетих година, није у многим областима Србије досегао ни 1859. године, када је у Параћинском срезу, на пример, свака кућа у просеку располагала са 19,4 овце, односно са 22,8 грла оваца и коза, иако у Параћинском срезу овчарство и козарство није стагнирало, већ се развијало (уколико се упореди број грла из чибучких тешетра и пописа стоке 1866. године).⁶¹¹ Слично је било и у селима

инв. бр. 59, 1859, попис домаће стоке, округ чачански). Села која су 1831. године чинила Моравичку капетанију била су 1866. године већином у саставу Трнавског среза.

⁶⁰⁸ АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 59, 1859, попис домаће стоке, округ чачански. Судаћи према стању у тих 16 села, број ситне стоке је опадао: у 12 села је 1859. гајено мање оваца и коза него 1831. године.

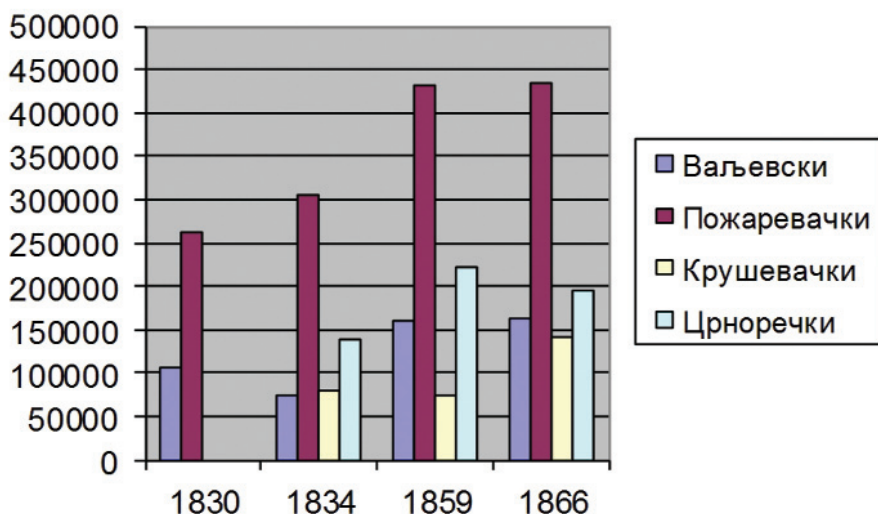
⁶⁰⁹ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 157–158; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 84–86.

⁶¹⁰ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 104–109. У Крушевачкој капетанији су „у ове две прошле зиме многе овце овуда околу Расине од метиља поскапале“ (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 107). Да би се добио приближан просек броја грла по домаћинству, односно кући, селима која су плаћала чибук 1833. године приписан је број кућа регистрован пописом из 1834. године, јер је претпостављено да за годину дана број кућа није могао драстично ни да порасте ни да се смањи.

⁶¹¹ Истина, од 40 села Параћинског среза у једанаест је просечно домаћинство располагало са више од 30 оваца (највише у Паљанима – 40 по кући), али је истовремено у 15 села просечно домаћинство имало испод 20 оваца по кући, најмање у селу Стрижа/Стража – 4,2 (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 297–304; АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 58, 1859, попис стоке у округу Њупријском).

Смедеревског округа. У 37 села Јасеничке капетаније Смедеревске нахије просечан домаћин имао је 26,4 овце или козе 1832. године. Од 29 села која су 1832. припадала Смедеревској нахији, а 1866. године Смедеревском округу, ни у једном није смањен број оваца и коза. Напротив, повећан је за 161,43%.⁶¹²

Графикон 28: Број оваца и коза у четири нахије/округа Србије 1830–1866. године

Извор: М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. I, 484;⁶¹³ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 123, 126.

У међувремену – до краја шесте деценије XIX века, узгој оваца је у једним срезовима Крушевачког округа опадао, а у другима растао. Од 57 села која су и 1833. и 1859. године припадала Крушевачком срезу (капетанији), на пример, више оваца узгојено је у поменутом раздобљу само у тринаест села. Изгледа да је тај губитак у броју стоке настао због метиљавости оваца, будући да је и у пописним књигама из 1859. постоје

⁶¹² Године 1832. су 1.672 домаћина Јасеничке капетаније узгојила 44.180 оваца и коза. Само 42 домаћина имала су тада 100 или више грла (Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 239–259).

⁶¹³ Број стоке из 1830. године сигурно је тачан, јер је кнез Милош лично одлазио и пребројавао (D. Milić, *Trgovina Srbije*, 312).

записи о метиљу у сливу Западне Мораве.⁶¹⁴ У другим областима Крушевачког округа, у Козничком срезу, на пример, који је и ранијих деценија био сточарска област, узгој оваца и коза је повећан, иако је у међувремену смањен број села која су чинила срез. Кознички срез имао је 1848. године 89 села, а 1859. свега 58, али је број оваца у срезу у том раздобљу повећан за 64,89%, а број коза за 119,33%.⁶¹⁵ Овако неравномеран развој ипак је обезбедио укупан пораст броја грла у округу између 1859. и 1866. године. Управо због тако великих осцилација у броју стоке појединих села и срезова у оквиру једног региона, регионални показатељи тешко могу бити ослонац за закључивање о развоју овчарства и козарства у земљи. Поузданији ослонац ипак чине статистике већих административних целина Србије – нахија, односно округа, без обзира што добијене закључке релативизују значајне административне промене.

Судећи према стању у Ваљевском округу, у Србији је повећан узгој оваца и коза у посматраном периоду, иако је и ту у време прве владавине кнеза Милоша стално варирао број оваца и коза (према чибучким приходима из 1830. године било је 105.640 грла ове стоке, а 1834. само 75.171 грло). И поред тога, повећање броја грла до 1859. било је велико (56,48% у односу на 1830. годину, односно 111,52% у односу на 1834. годину). У Пожаревачком округу, за који није подробно анализирано колико је села променило административну припадност и у коме је број ове стоке такође колебао, повећање је у односу на 1830. годину (за 64,15%) било веће него у Ваљевском, а у односу на 1834. мање (износило је 41,69%) (видети Графикон 28).⁶¹⁶

Узгој оваца и коза није опадао током владавине уставобранитеља ни у окрузима који су припојени Србији 1834. године. У Крушевачком округу је, додуше, стагнирао, па је 1859. узгојено 5,37% оваца мање него 1834. године, али је потом, до 1866. године, забележен велики пораст од 88,76%. У Црноречком округу, пак, у првом периоду, између 1834. и 1859, број узгојене стоке ситног зуба повећан је за 60,19%, а у другом

⁶¹⁴ „Оваца у овом срезу [Моравском Рудничког округа – Б. М. К] имало је много више, али су ове године одвећ много мањкале и то по казивању људи од метиља“ (АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 51, 1859, попис стоке округа рудничког).

⁶¹⁵ У Козничком срезу је 1848. било 18.120 оваца, а коза 6.280 грла. Године 1859, оваца је било 26.610 грла, а коза 13.774 грла (Б. Перуничкић, *Крушеваци у једном веку*, 462–463; АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 53, 1859, попис стоке округа крушевачког).

⁶¹⁶ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. II, 828; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 123, 126. Само три насеља која су припадала Ваљевској нахији 1834. године нису била обухваћена неким од четири среза Ваљевског округа 1866. године (Остружањ, Плужац и Сандаљ), док су у округу била још два насеља која му нису припадала раније (Вујновача и Обреновац).

раздобљу, између 1859. и 1866, опао је за 12,05% (видети Графикон 28).⁶¹⁷ Предочени подаци потврђују прилично брз развој овчарства, и поред тога што је у различитим мањим областима број стоке ситног зуба у односу на време прве владавине кнеза Милоша стагнирао или опадао. Они указују и на релативно велику неуједначеност производње у дужим временским интервалима. Стабилан развој имали су само најразвијенији региони. Ипак, тај изразито неравномерни развој ове гране сточарства, због кога се догађало да се број узгојених грла у појединим регијама током једног десетлећа преполови, а потом у следећем готово удвостручи, оповргава закључак да је током прве две трећине XIX века овчарство стагнирало.

Тешко је проценити колико је оваца или коза обично поседовало неко домаћинство, јер најчешће не постоје истовремени подаци о броју кућа и величини стада у неком селу. Средином шездесетих година сматрало се да домаћинствима која имају „на сто двеста или више оваца“ управљају „већи газде“, а да „сиромашнији који имају помање стоке“ поседују „који дваест који триес оваца“.⁶¹⁸

Иако парцијални, подаци из чибучких тефтера о броју оваца и коза по једном домаћину/пореском обвезнику оријентационо показују број грла којима су у време прве владавине кнеза Милоша располагала сеоска домаћинства. Према једном од тих тефтера, који нажалост није обухватио сва села, у Горњој Ресави је један власник имао просечно 55 оваца и коза. Од 24 села за које су подаци сачувани, у четири су домаћинства у просеку располагала с више од 100 оваца и коза, највише у Сладаји (144), а једанаест их је имало натпросечни број грла за ту област (више од 55). У селима с мање од просечног броја грла, домаћинство је имало најмање 27 оваца и коза.⁶¹⁹ Већина домаћинстава у Горњој Ресави, дакле, није се могла сматрати добро ситуираним према мерилима која су важила средином шездесетих година. Још мање је то могла 1867. године. У истим тим селима, од којих само три нису била у Ресавском срезу 1867. године (Сење и Ресавица Горња и Доња, од којих је 1867. остала само Ресавица) просечно домаћинство сада је имало само 11 оваца и коза. Ни одступања од просека нису била превелика – највише оваца и коза имало је просечно домаћинство у Стрмостену (22), а најмање у

⁶¹⁷ У Пожаревачкој нахији било је 1830. године 263.293 грла стоке ситног зуба. Према попису из 1859. било је 432.198 грла оваца и коза, а 1866. године 435.224 (*Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 123, 126).

⁶¹⁸ К. Поповић, *Пут лицејских петомаца*, 59.

⁶¹⁹ Б. Перуничкић, *Горња Ресавица 1804–1914*, 283–301.

Великом Поповићу (6). Ипак, због већ поменуто неједначености узгоја одређене стоке у мањим регионима, не би требало овако поражавајуће резултате у узгоју оваца и коња сматрати уобичајеним у целој земљи, као што показују и пописни резултати из 1866. године (видети Табелу 19).

Говеда

Крупна стока, нарочито говеда, гајена је у Србији за владавине кнеза Милоша, па и раније.⁶²⁰ Подаци о целепима говеда у власништву кнеза Милоша и његових ортака и сарадника узгајаним на пашњацима Златибора или Копаоника, о откупу стотине грла у различитим деловима Србије за његове потребе или за поклон султану, коме је, на пример, 1832. даровао 200 коња, а 1833. године чак 1.000 волова, или о исплатама великих сума, попут оне од 100.000 гроша „за тимочке краве“, показују да се и тада могло купити више хиљада грла крупне стоке, али ни приближно не показују у коликој је мери крупна стока гајена у Србији.⁶²¹ То не показују ни књиге спахијских прихода из времена кнеза Милоша, јер најчешће не садрже податке о висини наплаћене траварине за говеда на испаши, тако да се подаци из пописа 1859. немају с чим упоређивати. Стога је тешко стећи и приближан увид у то у коликој је мери крупна стока узгајана у Кнежевини Србији током прве половине XIX века. Узгој крупне стоке може се детаљније истражити само за период између 1859. и 1866. године (видети Табелу 26).

⁶²⁰ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 212.

⁶²¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 406, 488; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 148; М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. III, Београд, 1899, 614, 622.

Табела 26: Структура крда и број говеда у Србији 1859. и 1866. године

ОКРУГ	Бикови		Волови		Јунад		Телад		Краве		УКУПНО ГОВЕДА		ОД ТОГА КРАВА			
	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	Музара	Јалових		
Алексиначки	2079	343	15563	12592	3901	4794	3378	3502	11782	8143	36703	29374	5525	4794	6257	36703
Београдски	3061	1469	21152	20320	7199	12120	6863	7474	17384	16783	55659	58166	8925	12120	8465	55659
Ваљевски	2274	1643	21036	21128	10384	12737	9543	10761	19302	17932	62539	64201	10566	12737	8736	62539
Књажевачки	1229	701	11825	13763	3303	3747	3638	2515	8610	6178	28605	26904	4863	3747	3747	28605
Крајински	2158	1003	20389	21401	2984	5487	4694	2036	13794	10032	44019	39959	7677	5487	6117	44019
Крагујевачки	2105	1145	19231	23227	8255	13142	8973	8073	15502	18299	54066	63886	9022	13142	6510	54066
Крушевачки	1668	1170	14503	15859	7684	10454	9587	8148	18296	14678	51738	50309	10630	10454	7666	51738
Подрински	1156	537	7563	9044	4422	5551	3123	4675	8683	7026	24947	26833	4392	5551	4291	24947
Пожаревачки	4042	1475	38684	32161	7387	12375	9275	5659	27920	20087	87308	71757	13761	12375	15159	87308
Руднички	2901	1521	11287	12193	5136	9204	6254	9326	13505	13828	39083	46072	8277	9204	5228	39083
Смедеревски	2642	1108	14791	15593	3122	6142	3575	2495	8312	9164	32442	34502	5142	6142	3170	32442
Ужички	3311	1770	17415	17746	11287	12172	10396	14521	21675	19609	64084	65818	12992	12172	8683	64084
Црноречки	1213	378	15802	14463	3705	4822	6580	2053	17479	9965	44779	31681	9110	4822	8369	44779
Чачански	2513	1341	11106	11501	9497	9943	6275	9255	14476	14079	43867	46119	7941	9943	6535	43867
Шабачки	2038	935	25776	19764	7684	12356	7223	9153	16752	16188	59473	58396	10409	12356	6334	59473
Јагодински	843	597	16616	15104	3327	7817	4676	3002	10689	9177	36151	35697	6173	7871	4516	36151
Тупиријски	650	196	15817	13822	2484	4708	5264	1912	11642	7190	35857	27828	5962	4708	5680	35857
СРБИЈА	35883	17332	298556	289681	101761	147571	109317	104560	255803	218358	801320	777502	141367	147625	115463	801320

Приликом оба пописа стоке највише говеда било је у Пожаревачком округу, потом у Ужичком и Ваљевском, па се може закључити да је узгој говеда био најразвијенији у областима с богатим природним пашњацима и у областима с развијеном земљорадњом. На природним пашњацима ширег подручја Копаоника напасано је само на државним пашњацима (алијама) и до десетак хиљада грла током једне године. Говедарство је било развијено и у Колубари и Подгорини, где је узгајан и посебан сој колубарског говечета, које се средином XIX века сматрало „најотличнијим“ и препоручивано је за приплод, али и за куповину крава те пасмине ради производње млека. У осталим пределима преовладавао је подолски сој говечета.⁶²² Закључак да је почетком друге половине XIX века говедарство било најразвијеније у областима с најразвијенијом пољопривредом поткрепљује и чињеница да је највише одрасле стоке – волова, крава и бикова – између два пописа било управо у Пожаревачком округу. У Ужичком округу није било такве правилности, па је повремено падао и на седмо место (по броју волова, на пример, и 1859. и 1866. године), али га је укупан број говеда држао на другом месту у Србији. Слично је било и у Ваљевском округу, мада су колебања у броју одређене врсте стоке у обе пописне године била мања. Најмање су говеда гајена у Подринском округу, иако се савременицима чинило да се у том округу, нарочито око Лешнице, успешно развија говедарство, захваљујући добрим пашњацима на дринским адама.⁶²³

Релативно мали број говеда у земљи може се објаснити чињеницом да је крупна стока гајена екстензивно. Домаћинства нису имала довољно сена за зимску исхрану, па ни друге хране, иако је стоци полагаана и кукурузовина и слама. Недостатка хране за зимску исхрану биле су свесне и локалне власти и често су у извештајима наглашавале: „пића за марву средње има“, а неких година и „тешко је стоку народ због оскудице у рани уздржавао“.⁶²⁴ Чак се и у областима с развијеном земљорадњом, где се обично боље бринуло о стоци, догађало да због недостатка хране стока угиба, као што се то десило 1845. године у млавском селу Дубока.⁶²⁵ У таквим околностима продавани су вишкови који нису коришћени за исхрану породице или за земљорадњу, а како је земљорадња у знатном делу земље била још релативно неразвијена, ни

⁶²² Чича Срећков лист, I година, Но 15, 14. априла 1847, 120; Но 39, 29. септембра 1847, 307; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 96–98; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 448–449; П. Влаховић, *Србија*, 116.

⁶²³ М. Ђ. Милићевић, *Успомене*, 112, 124.

⁶²⁴ АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 241, 739, К. 17; ф. X, Р. 961, К. 12; ф. XI, Р. 1063, К. 10; Чича Срећков лист, I година, Но 15, 15. априла 1847, 115.

⁶²⁵ АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 296, К. 13; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 110.

потребе за теглећом марвом нису биле велике. Због тога је повремено долазило до прекомерне продаје стоке, због чега је морао да се надокнади изгубљени фонд, а тиме и продужи време у коме се могао обезбедити потребан број стоке за ратарске послове.

Недостатак хране у зимском периоду и пашно сточарство сигурно су били најважнији узроци мањка теглеће марве у Србији. Међутим, недостатак сточне хране није подстакао власти да се кроз интензивну кампању заложу за узгој крмног биља, иако је у *Чича Срећковом листу* пропагиран узгој детелине, и као начина за поправљање квалитета тла за ратарску производњу, и као сировине за зимску исхрану стоке. У листу је пропагирано и гајење неких других биљака (дивљи грашак посејан са овсом, густо сејан кукуруз) ради исхране крупне стоке.⁶²⁶ Ипак, све до краја проучаваног периода крмно биље, као што је речено, није гајено у Србији, чиме су биле ограничене и могућности за развој говедарства.

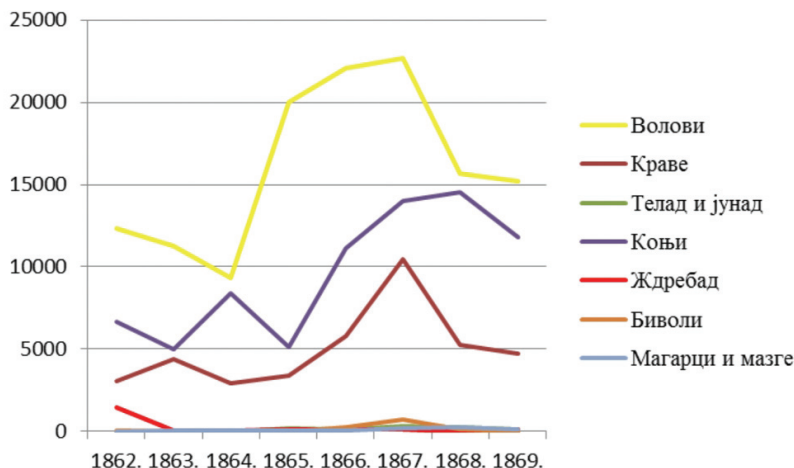
И поред поменутих отежавајућих околности, говедарство се развило у довољној мери да су говеда средином XIX века чинила значајан извозни артикл. По броју грла у годишњем извозу стоке, говеда су најчешће била на трећем месту, после свиња и оваца (видети Графикон 17). Углавном су извожена у Хабсбуршку монархију, иако је владало уверење да се још од почетка XIX века говеда извозе претежно у Османско царство, где их гоне Бошњаци и Херцеговци.⁶²⁷ Од све крупне стоке, највише су извожени волови, потом коњи, па краве. Извожена је одрасла стока, а телад, јунад и ждребад у веома малој мери. Остала крупна стока – биволи, магарци и мазге – извожена је још мање, и то не сваке године, јер је та стока ретко гајена (видети Графикон 29).⁶²⁸

⁶²⁶ *Чича Срећков лист*, I година, Но 5, 4. фебруара 1847, 36; Но 17, 29. априла 1847, 132–133; Но 18, 6. маја 1847, 142; Но 19, 13. маја 1847, 147–148; Но 32, 12. августа 1847, 252; Но 49, 9. децембра 1847, 390.

⁶²⁷ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 212.

⁶²⁸ Из Србије је 1862/63. фискалне године извезено 14.102 грла волова и 3.080 грла крава, од чега у Хабсбуршку монархију 12.364 вола и 2.718 крава. Годину дана раније из Србије је извезено 27.660 волова и 11.337 грла крава (*Окрет спољашње трговине Србије у години 1863*, 96).

Графикон 29: Извоз крупне стоке из Србије 1862–1869. године

Извор: Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5, 4, 6, 20, 22, Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870, 6, 10, 14, 19, 24, 29, 33, 38, 43, 48.

Обично се трговало воловима и јаловим кравима, које су сматране угодном стоком и чиниле су око половине одраслих говеда у Србији (46,36% у првој, а 51,60% у другој години пописа).⁶²⁹ Трговина говедима, посебно њихов извоз, били су врло рентабилни, јер су говеда у Хабсбуршкој монархији била двоструко скупља него у Србији, неких месеци и година и троструко (видети Графикон 20). То је трговцима обезбеђивало велике зараде и стимулисало их на откуп од сељака, а сељаке мотивисало да продају вишкове.

Знатан део говеда и коња, продаван је на панађурима, који су 1839. године уређени *Уредбом о панађурима* и отворани на принципу равномерне заступљености у свим окрузима.⁶³⁰ Врло брзо успостављен је широк систем панађура, што је обезбедило развој панађурске трговине и укључивање страних трговаца. У панађурску трговину укључили су се у већој мери трговци из Босне и других суседних области Османског царства (Старе Србије, Румелије, Пазара, Ниша, Лесковца, Врања, Скопља, Дебра), па је крупна стока извозена у суседне области Османског царства,

⁶²⁹ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 118.

⁶³⁰ *Уредба о држању панађура*, Зборник закона I, 1840, 87–93.

али и у Македонију, Бугарску и Херцеговину, па чак и у Далмацију.⁶³¹ На тај начин успостављен је почетком шездесетих година XIX века какав-такав баланс у трговини с Османским и Хабсбуршким царством, премда је северно тржиште и даље било доминантно тржиште како за извоз крупне стоке, тако и за извоз уопште.

Говеда су, као и остала стока, узгајана не само ради продаје, већ и ради прераде сточних производа. Прерада крављег млека зависила је од броја крава музара, а он је у Србији био веома мали. Пописом из 1859. године у Србији је регистровано 255.839 крава, од чега 141.367 музара, док је 1866. било 218.358 крава, од којих је музара било 147.625 (видети Табелу 26). Иако је између 1859. и 1866. године говедарство стагнирало, узгој крава музара је повећан, па је 1866. на 1.000 говеда гајено 200 крава музара, а 1858. године 174. Србија није успела ни приближно да досегне европски просек из четрдесетих и педесетих година XIX века од 464 музаре на 1.000 говеда, тако да је према узгоју крава музара била на зачељу Европе.⁶³² Ипак, између две пописне године уочава се благи пораст учешћа крава музара и благо смањење учешћа јалових крава у крдима.

Велико заостајање за европским земљама у узгоју крава музара може се објаснити тиме што се у западноевропским земљама већ прешло на коњску вучу у пољопривреди, па је гајење великог броја волова постало беспредметно и говедарство се оријентисало на гајење крава – претежно музара. У Србији, напротив, коњима се мало где орало, а и ретко су презани у кола, осим у градским насељима, па су волови били основна теглећа стока. Због тога су волови гајени више него краве, мада ни њихов број, из већ поменутих разлога, није био велик. Како је млеко коришћено готово искључиво за исхрану породице, крава музара није требало много.⁶³³ Поред осталог, овако мали узгој крава музара указује да је прерада крављег млека чинила мањи део тзв. белог смока, и да се углавном прерађивало овчије и козје млеко. Скоро свако домаћинство производило је сир, кајмак, масло и лој.⁶³⁴ Сир је у неким пределима био

⁶³¹ Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 166; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 216–217; *Окрет унутрашње трговине Србије у години 1863*, 21.

⁶³² У неким западноевропским земљама је у то време на 1.000 говеда гајено и до 800 крава музара (*Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 115).

⁶³³ Још осамдесетих година XIX века млеко и млечни производи трошени су готово искључиво у средини у којој су произведени. Потребе градског становништва за млеком задовољавала је варошка стока, па је млеко ретко доношено из села, чак и из најближих (В. Карић, *Србија*, 363–364).

⁶³⁴ В. Рихтер, *Прилике у Србији*, 56. Једном сељаку из Трудова, на пример, украли су из господарске зграде 60 ока кајмака (75,6 kg) у „једном сану бакарном, једном

доброг квалитета и могао се мерити с познатим мађарским гројер сиром, а масло из околине Зајечара сматрано је бољим „од масла што из Аустрије на београдску пијацу долази“.⁶³⁵ Прерада коже у Србији није била развијена, па се највећи део говеђих, као и других кожа извозио у сировом стању. Део говеђих кожа потребан за израду обуће прерађиван је у земљи.

Угојене или суватне стоке било је у Србији веома мало, чак и у пределима у којима је говедарство било развијено. Товљени су претежно волови, а товом су се углавном бавили становници градских насеља, најчешће трговци који су и трговали стоком.⁶³⁶ Тако су у Ваљевском округу, на пример, у већини села Посавског среза 1859. године домаћинства поседовала товљене волове, али најчешће тек неколико грла по селу. Највише их је било у селу Шарбане (24), а у још пет села било их је више од 10. У Колубарском срезу суватних волова и крвава било је укупно 20, и то у 4 села (Санковић, Рајковић, Врачевић и Мушић). У Ваљеву (с предграђем Градац), међутим, било их је 153.⁶³⁷ Ипак, највише су товљене свиње и једино су оне извожене у значајнијој мери (видети Графикон 27). Њих је било и најлакше товити. Сматрало се, наиме, да је потребно осам месеци да се угоје говеда, коњи, овце и козе, а да за свиње треба четири месеца.⁶³⁸

Бивола је током владавине кнеза Милоша било у многим насељима Кнежевине Србије, па и у Београду, мада је тешко претпоставити у коликој су мери гајени. Гајени су и у Неготинској Крајини и у долини Јужне Мораве.⁶³⁹ Коришћени су као теглећа стока, често за вучу „малих теретних кола“ с трговачким артиклима Цариградским друмом. Бивоље млеко коришћено је у исхрани, чак и на кнежевој трпези.⁶⁴⁰ Међутим, крајем педесетих година XIX века ова говеда више нису гајена у Србији. Било их је толико мало да њихов број није унет у сумарни попис стоке из 1859. године, мада је приликом пописа бележен. Стога се може закључити да је број бивола у Србији био статистички занемарив. Магарци и мазге такође су гајени у малој мери, тако да ни њихов број није евидентиран сумарним пописом.

тигању гвозденом за три литре лоја, и толико опет у ћупу масла“ (АС, НОУ, 1849, б. д. о). Сељаци су од лоја (и воска) сами израђивали свеће (*Чича Срећков лист*, I година, Но 3, 21. јануара 1847, 23).

⁶³⁵ К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 85.

⁶³⁶ М. Ђ. Милићевић, *Успомене*, 124.

⁶³⁷ АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 50, 1859, попис стоке округа ваљевског.

⁶³⁸ *Закон о устројству ђумрука*, Зборник закона XVI, 1864, 132.

⁶³⁹ П. Влаховић, *Србија*, 116.

⁶⁴⁰ О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 30–31, 47, 67.

У областима чије су пописне књиге из 1859. године сачуване, биволи већином нису ни узгајани. Уколико јесу, обично их није било ни десетак у једном срезу. У Ћупријском округу, на пример, за који су пописни подаци сачувани за Параћински и Ресавски срез, с варошима Ћуприја, Параћин и Свилајнац, пописана су свега два бивола – оба у Свилајнцу. И у Крушевачком округу узгојена су такође само два. Највише их је било у Моравском срезу Пожаревачког округа (8). Магарци и мазге гајени су у Ћупријском округу нешто више него у осталим пределима Србије чије су пописне књиге сачуване: пописано је 75 магараца у Параћинском и Ресавском срезу и 76 мазги у Ресавском срезу. Мазге су гајене и у Пожаревачком и Крушевачком округу, али их ни у једном није било више од 30.⁶⁴¹

Коњи

Према резултатима пописа из 1859. и 1866. године, коња је у Србији било изразито мало. То је и разумљиво, будући да су коњи коришћени углавном у саобраћају, као теретни коњи и коњи за јахање. Коњи су били лоше пасмине – средње величине, веома дугог репа и „нимало наочити“, али снажних ногу и веома издржљиви. И у крајевима где је коњарство било најразвијеније, као у Мачви, преовладавали су тзв. таљигаши, а не логови. По узгоју коња Србија је заостајала за суседним турским областима, где су хришћани, као и у Србији, релативно мало гајили коње, али су их зато муслимани гајили у већој мери. Средином XIX века сматрало се да су коњи гајени мање него почетком века.⁶⁴² Ова грана сточарства била је и 1859. и 1866. године најразвијенија у

⁶⁴¹ АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 58, 1859, попис стоке округа ћупријског; попис. књ. инв. бр. 53, 1859, попис стоке округа крушевачког; попис. књ. инв. бр. 61, 1860, попис домаће стоке, округ пожаревачки.

⁶⁴² О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 220; А. Воје, *La Turquie d'Europe*, t. I, Paris 1840, 324–325; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 111. Уверење о масовнијем гајењу коња засновано је на подацима о већем броју коња извезених у Хабсбуршку монархију до 1817. године (*Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 108). О употреби коња и коњских запрега крајем XVIII века сведочи и Ксавер Покорни, који је забележио да је у Пожаревачком дистрикту било могуће купити 3.000 коња, односно запрега, и да су ту већином коришћена кола са запрегом од једног коња. У Ћупријском дистрикту, напротив, кола су вукли волови, али се могло упрегнути свега до 600 кола (Душан Пантелић, *Војногеографски опис Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1874. год.*, Споменик СКА 82, Београд 1936, 53–54).

Пожаревачком округу, који је и иначе предњачио у сточарству, потом у Шабачком и Ужичком округу (видети Табелу 19). У прва два округа коњи су презани у кола, а у трећем, и уопште у Западној Србији, претежно су коришћени за крицијски пренос робе. Иначе су већином коришћени за јахање, а у ратарству за вршење житарица.⁶⁴³ Структура крда коња није се између два пописа значајније изменила. Обеју година највише је било коња, потом кобила (око трећине крда) и ждребади, док је пастува, као што је и разумљиво, увек било најмање.

Гајење коња подразумевало је да власник располаже релативно великом количином јечма (од око 800 kg годишње) или зоби (и до 1.800 kg годишње) и великом количином сена (око 6–7 кола годишње). Сматрало се да једном мензулском коњу треба 10 ока сена дневно и три оке зоби лети, односно четири зими.⁶⁴⁴ То је сеоским домаћинствима било тешко обезбедити, пошто је јечам у Србији узгајан на малим површинама. И поред тога што су релативно мало узгајани, коњи су били јефтине. Тако су, на пример, на панађуру у Лозници 1848. године добри коњи вредели 15 до 20 дуката, док су волови били скупљи, иако мршави и лоши.⁶⁴⁵ Свакако да је на ниску цену коња утицала потражња за овом стоком. Она је била мања, јер коњи нису, као волови, употребљавани у пољопривреди. Издржавање коња и кола било је скупо и у градској средини, где су их поседовали богатији грађани, којих је било мало.⁶⁴⁶ Гајењем већег броја коња бавили су се и неки манастири, попут манастира Раче у Ужичком округу, који је имао ергелу на Барама.⁶⁴⁷

О начину гајења коња сачувано је мало података, углавном везаних за кнеза Милоша Обреновића или његову ергелу. На испашу су

⁶⁴³ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 220.

⁶⁴⁴ АС, ДС, 1848, Но 442; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 221. Државна управа је ради издржавања једног коња доделила надзорнику државних имања, поред сена, и 800 ока јечма за годину дана (АС, ДС, 1845, Но 194). *Устроенијем поштанског заведенија* из 1843. године било је, на пример, предвиђено за мензулске коње 3.650 ока (или шестора кола) сена и 1.460 ока зоби годишње (Зборник закона II, 1845, 230).

⁶⁴⁵ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 112; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 371. На брусничком панађуру 1849. године, на пример, цена коња средњег квалитета била је 450 до 550 гроша, иста као и цена истих таквих волова, док је цена добрих волова била 600 до 730 чаршијских гроша (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 549). Према забелешци Николе Крстића, у Београду су се 1865. године могли набавити коњи и по 5 дуката (Никола Крстић, *Дневник. Приватни живот*, књ. I, 223).

⁶⁴⁶ За издржавање коња и кола требало је крајем шездесетих година око 50 аустријских дуката годишње (Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, књ. I, 142).

⁶⁴⁷ М. Ђ. Милићевић, *Путничка писма*, 60–61.

гоњени током летње сезоне, најчешће у речне аде, уколико није у њима било превише комараца и других инсеката, а ради одржавања чистоће длаке купани су у рекама. За разлику од говеда, коњи су већ у време прве владавине кнеза Милоша узгајани претежно у стајама, истина „у свему још по турском начину“ – везани стражњим ногама. Међутим, до средине шездесетих година, уобичајило се везивање коња главама за јасле. Стаја није имала преграде, зоб су јели из зобница, а сено из јасала дубоких до земље, због чега је у њима остајало много старог и нечистог сена.⁶⁴⁸

Пчеле

Узгој пчела сматра се једном од најрентабилнијих и најлакших грана сточарства.⁶⁴⁹ Пчеле су гајене у трмкама, а на кованлуцима кнеза Милоша још је, за његове прве владавине, око половине пчела гајено у кошницама. Напасане су на падинама погодним за испашу, али и на већ поменутиим кованлуцима, где су кошнице изношене у марту. Кованлуци су издавани и у закуп, а за њихово формирање била је довољна површина од пола до једног хектара.⁶⁵⁰ Потражња за воском, па и медом, била је током прве половине XIX века велика, јер још нису у масовнију употребу ушле парафинске свеће и шећер. Судаћи према спахијским књигама из тридесетих година XIX века, пчеле су гајене готово у свим селима. И поред тога, пчеларство је, изгледа, било неразвијено, јер су тзв. рђаве кошнице чиниле између осмине и четвртине укупног броја,

⁶⁴⁸ Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша Обреновића, 113; О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 71; *Београдске илустроване новине*, година I, број 20, 16. октобра 1866, 80.

⁶⁴⁹ „Мали труд, који се око пчела изискује, оће нам се богато наградити, ако само разумно са пчелама поступали будемо. Из искуства доказало се, да једна кошница (трмка) може дати хасне 2 талира а гдекад и више; а кад се укаже берифетна година може од једнога пресада да не речем више, три роја изићи, и онда нам се добитак осим пресада са 6 талира указује“ (*Чича Срећков лист*, I година, Но 15, 15. априла 1847, 118). Толико је, као што је познато, износио годишњи порез у Србији.

⁶⁵⁰ АС, НОШ, 1840, АНо 143; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 230; *Чича Срећков лист*, I година, Но 16, 22. априла 1847, 128; *Тежак*, година II, бр. 7, 15. фебруара 1870, 84; Д. Б. Јовичић, *Пољопривреда у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића*, 5; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 214; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 583.

због чега се на њих није плаћао порез од једне оке меда по кошници. Поред тога, многа домаћинства имала су само симболичан број кошница и производила су веома мало меда за сопствене потребе.⁶⁵¹

Табела 27: Количине меда у Ваљевској нахији 1832. године

КАПЕТАНИЈА	МЕДА		ПОРЕСКИХ ГЛАВА	ПО ПОРЕСКОЈ ГЛАВИ	
	Ока	Кg		Ока	Кg
Тамнавска	38322	48285,72	2277	16,8	21,21
Посавска	24755	31191,30	2244	11,0	13,90
Подгорска	24270	30580,20	2063	11,7	14,82
Колубарска	43877	55285,02	2399	18,2	23,05
УКУПНО	131225	165343,50	8983	14,6	18,41

Извор: АС, МФ, П, ЗТ, Протокол спахијских прихода, нахија ваљевска, који се у новцу наплаћују, 1832, инв. бр. 28.

У Ваљевској нахији, на пример, пчеле су 1832. године гајене у свим селима. Један порески обвезник, односно једно домаћинство, производило је око 14,6 ока меда (18,4 kg). Највише меда врцано је у Колубарској капетанији, коју је чинило 68 села и где је просечно домаћинство добијало 18,2 оке (око 22 kg) меда (видети Табелу 27). У округу је 1846. било 7.360 кошница, 1859. године 8.897, а 1866. нешто више – 9.868. Тако мало повећање апсолутног броја кошница није обезбедило развој ове гране, будући да је просечно домаћинство имало 1859. године свега 1,8 кошница, а на следећем попису још и мање – 1,04 кошнице (видети Табелу 28). Тако мали број кошница по домаћинству упућује на закључак да је повећање становништва (домова) у значајној мери анулирало постигнути развој у пчеларству Ваљевског округа. Наиме, с тако мало кошница није било могуће обезбедити некадашњу производњу од 18 килограма по кући (пореској глави).⁶⁵²

⁶⁵¹ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 230. Средином шездесетих година XIX века сеоско становништво сматрало је да је узгој пчела смањен због тога што „ојевтини овај шећер, и навуче га се много, а и земља се разора, те неста оних ливада и цвета, као што је било пре – кад се с Орашачког виса погледа онамо ка Мисачи, то се шарени читаво море од цвећа: белога, жутога, плавога и, прости ме, црвенога, а данас су онамо све њива до њиве“ (М. Ђ. Милићевић, *Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара*, 208–209).

⁶⁵² *Чича Срећков лист*, I година, Но 12, 25. марта 1847, 90; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 129. Број кошница из табеле разликује се од збира у детаљном

Табела 28: Број кошница у Ваљевском округу 1859. и 1866. године

СРЕЗОВИ	Кошница		Домаћинстава/кућа		Кошница по кући	
	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.
Тамнавски	3826	2945	1485	2967	2,5	0,99
Посавски	2333	1232	1120	1337	2	0,92
Подгорски	-	3270	-	2581	-	1,27
Колубарски	2738	2421	2317	2618	0,8	0,92
УКУПНО	8897	9868	4922	9503	1,8	1,04

Извор: АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 50, 1859, попис стоке округа ваљевског; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 123.

У неким областима Србије било је уобичајено да се десетак не даје од меда, већ од кошнице, па су у неким спахијским књигама из тридесетих година XIX века бележени подаци о броју кошница, односно трмки. Судајући према тим областима, у Србији је пчеларство од средине тридесетих до средине шездесетих година не само стагнирало, већ је доживело велики пад. Од 30 јадарских села која су и 1833. и 1866. године припадала истом срезу/капетанији, на пример, број кошница није смањен само у осам села. Слично је било и у рађевским селима, где број кошница није био смањен само у шест од 24 села (видети Графикон 30). У односу на 1833. годину, до 1866. смањен је број кошница за 1.405.⁶⁵³

Пчеларство је, као што се види, постепено замирало. Начелник Ужичког округа је 1849. године известио централне власти да „што се пчеловодства тиче овде је у малом числу, равно као и прошле године. У напредку у обделавању, мала је разлика чињена“.⁶⁵⁴ Како се дубље улазило у другу половину XIX века гашење ове делатности било је све очигледније, што је навело начелника Ресавског среза Ћупријског округа да забележи овакве утиске о пчеларству: „слабо и ретко се где у моме

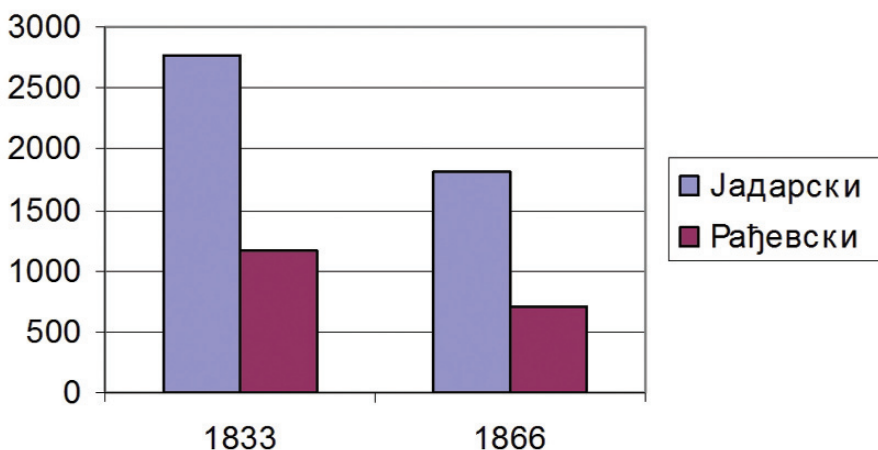
попису, јер овде нису узете у прорачун кошнице у градским насељима. Процењује се да данас једна кошница доноси око 20 килограма меда (<http://www.mojarfarma.rs/index.php/201205223954/Poljoprivreda-danas/Srbija/raste-potencijal-proizvodnje-meda-u-srbiji.html>).

⁶⁵³ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. II, 1018–1019; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 50–53. Будући да су Јадарски и Рађевски срез претрпели више административних промена него срезови Ваљевског округа, анализе су рађене само за она села која су припадала Јадарској и Рађевској капетанији/срезу и 1833. и 1866. године.

⁶⁵⁴ АС, НОУ, 1849, ф. XI, Р. 1063, К. 10.

срезу обдржава, јер су се људи заузели другим пословима земљеделским, па за пчеловодство слабо се и старају⁶⁵⁵. Стога не чуди да је између 1859. и 1866. године дошло до великог смањења броја кошница у Србији (за 36,15%). Апсолутни број кошница смањен је у свим окрузима, а у односу на број становника повећан је само у Подринском (за 41 кошницу на 1.000 становника).⁶⁵⁶

Графикон 30: Број кошница у селима Јадарске и Рађевске капетаније/среза 1833. и 1866. године

Извор: М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. II, 1018–1019; *Попис кућевне стоке у Србији у год. 1866*, 50–53.

У другој половини XIX века пчеле готово уопште нису гајене у Ужичком и Чачанском округу, где су на 1.000 становника долазиле 83 кошнице, односно 76 кошница. Кошница је 1859. било највише у

⁶⁵⁵ Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, 658.

⁶⁵⁶ Безначајно је повећан и број кошница у Рудничком округу (за четири кошнице на 1.000 становника) и у Београду (за девет кошница). *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 129. У већини срезова смањен је број кошница, а тамо где није смањен укупан број у срезу, смањен је у већини села тога среза. Тако је, на пример, у 40 насеља Параћинског среза број кошница између 1859. и 1866. повећан са 2.006 на 2.549. Међутим, и ту је у 12 села смањен, а у шест села је стагнирао (број кошница је био исти или је повећан до 3%) (АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 58, 1859, попис стоке у округу Ћупријском; *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 100–103, 129; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 297–304).

Пожаревачком округу (19.033 кошнице), али је до 1866. округ изгубио примат и пао на четврто место, док је Шабачки избио на прво, са 12.041 кошницом. Међутим, у односу на број становника, пчеле су 1859. највише гајане у Београдском, Смедеревском и Ваљевском округу, од којих су Београдски и Смедеревски округ успели да задрже примат и 1866. године (видети Табелу 29).⁶⁵⁷

Табела 29: Број кошница у Србији 1859. и 1866. године

ОКРУГ	Становника		Кошница		Кошница на 1.000 становника		Разлика на 1.000 становника
	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	
Београдски	57657	63880	14684	10906	254	171	-83
Шабачки	66673	73619	12387	12041	186	163	-23
Смедеревски	50246	600877	12630	8656	250	144	-106
Јагодински	58664	62184	8496	7407	145	123	-22
Руднички	45868	47467	5355	5752	117	121	4
Ваљевски	75499	83483	14216	10013	187	120	-67
Ћупријски	50203	55884	7730	6161	154	110	-44
Подрински	46151	48827	6090	4446	132	91	41
Крагујевачки	88353	98141	13062	8785	154	89	-65
Крушевачки	58327	67439	10002	5493	188	81	-107
Пожаревачки	123009	140601	19033	9512	155	67	-88
Алексиначки	40192	48136	7418	3100	166	64	-102
Чачански	53804	58037	4082	3430	76	59	-17
Књажевачки	46741	55079	6833	2865	146	54	-92
Ужички	92423	104377	7647	5387	83	52	-31
Црноречки	47132	53284	8591	2130	182	40	-142
Крајински	63561	70293	7839	2625	123	37	-96
Варош Београд	18860	24768	102	343	5	14	9
СРБИЈА	1083363	1215576	166737	106452	153	87	-66

Извор: *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 129.

Као и у другим пољопривредним гранама, неуједначеност производње била је карактеристична и за пчеларство. Мало када су села успевала да дужи низ година остану у врху производње у својој локалној средини. Обично су после неколико деценија примат преузимала друга

⁶⁵⁷ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866*, 129.

села, па се готово редовно догађало да после тридесетак година у групи од десет најбољих остану тек два или три некада водећа села. Тако је, на пример, било у Ваљевској нахији, односно округу (видети Табелу 30). Од три села с највећом производњом меда 1832. године (Стублине, Тулари, Врачевић), до 1859. једино су се Тулари одржали на врху лествице по броју кошница, док су преостала два пала испод петог места. До 1866. године село Врачевић вратило се међу прва три с највећим бројем кошница у Ваљевском округу, а Миличаница је избила на прво место, са петог које је заузимала у време прве владавине кнеза Милоша. Међутим, пчеларство 1859. године није било развијено ни у селима с највећим бројем кошница у Ваљевском округу, будући да је једино у селу Вукона једна кућа имала просечно 16,6 кошница. У осталих десет села с највећим бројем кошница, једна кућа имала је просечно од 0,3 кошнице (у селу Врачевић) до 4,7 кошница (у селу Трлић).⁶⁵⁸ С тако малим бројем кошница нису могле да буду произведене значајније количине меда.

Табела 30: Села Ваљевског округа/нахије с најразвијенијим пчеларством 1832–1866. године

	СЕЛО	1832.	СЕЛО	1859.	СЕЛО	1866
		Ока меда		Кошница		Кошница
1.	Стублине	2470	Тулари	285	Миличаница	214
2.	Тулари	2290	Трлић	252	Буковица Горња	208
3.	Врачевић	2070	Вукона	250	Врачевић	169
4.	Планиница	2060	Врело	244	Суводањ	166
5.	Миличаница	1970	Стублиница	206	Гола Глава	156
6.	Врело	1810	Стублине	196	Грабовац	145
7.	Совљак	1790	Новаци	195	Јабучје Г. и Д.	138
8.	Цветановци	1650	Грабовац	191	Оглађеновац	137
9.	Панбуковица	1640	Врачевић	190	Врело	134
10.	Златарић	1320	Бањани	183	Шарбане	128

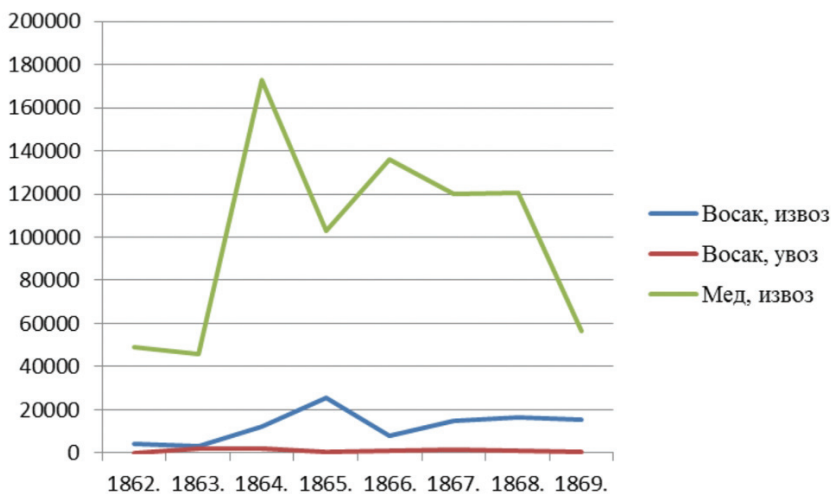
Извор: АС, МФ, П, ЗТ, Протокол спахијских прихода, који се наплаћују у новцу, нахија ваљевска, 1832, инв.бр. 28; АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 50, 1859, попис стоке округа ваљевског; *Попис кућевне стоке у Србији у год. 1866*, 14–23.

⁶⁵⁸ АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 50, 1859, попис стоке округа ваљевског.

И поред тога што су пчеле мало гајене, пчеларство је давало довољне количине меда да би Србија континуирано извозила овај производ. Још при крају прве владавине кнеза Милоша из Србије је, према запажањима енглеског конзула Хоцеса, у Хабсбуршку монархију годишње извожено око 440.000 енглеских литара меда и око 88.000 енглеских литара воска.⁶⁵⁹ Ни током седме деценије XIX века, када су пчеле мање гајене, није престао извоз меда и воска. Током те деценије мед је извожен у количинама које су се кретале од шездесетак тона годишње до преко 200 тона (1864/65. фискалне године, када је забележен највећи извоз). Будући да током те деценије мед није увозен, сигурно је да је извожена сопствена производња. Мед је извожен у обе суседне царевине, с тим да су нешто веће количине завршавале у Хабсбуршкој монархији. Једно Влашка није била тржиште за мед из Србије. И восак је такође извожен из године у годину, иако у много мањим количинама од меда. Извезене количине воска кретале су се од три до тридесетак тона годишње и вишеструко су надмашиле увезене, па је сигурно већином извожен восак произведен у Србији (видети Графикон 31). И тако мали извоз воска ипак је обезбеђивао пристојне приходе Србији, будући да је цена воска у то време била висока и током шездесетих година кретала се од 2.200 до чак 3.340 гроша за товар (од 100 ока, тј. 126 килограма). Восак је већим делом извожен у Влашку. Од средине седме деценије извожена је и восковарина (восак заостао након цеђења меда, из кога се касније цедио чист восак). Восковарина је извожена искључиво у Османско царство.⁶⁶⁰

⁶⁵⁹ Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 36.

⁶⁶⁰ *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 5, 21; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7–8, 11–12, 15, 21, 25–26, 30–31, 35, 40, 45, 50; *Средње цене земаљски производа у Србији у год. 1862; Ценовне скрижалe земаљски производа и заслуге у Србији у другој половини 1863. год; Ценовне скрижалe замаљски производа и заслуге у Србији у години 1864; Ценовне скрижалe замаљски производа и заслуге у Србији у години 1865; Ценовне скрижалe замаљски производа и заслуге у Србији у години 1866; Ценовне скрижалe земаљски производа и заслуге у Србији у години 1867; Речник српскохрватског књижевног и народног језика, САНУ, т. II, Београд, 1962, 786 (восковарина). Товар је износио 100 ока (М. Влаинац, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. IV, 916).*

Графикон 31: Извоз и увоз воска и извоз меда 1862–1869. године (у окама)^а

Извор: *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5, 5, 21; Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870, 7, 11, 15, 21, 25.*

Објашњење: а) Увоз меда није графички приказан, будући да мед у овом раздобљу није увозен у Србију.

Живина

И живина је у Србији гајена екстензивно. Остављана је да самостално тражи храну и само је дохрањивана житарицама. Тако је, на пример, Сретен Л. Поповић забележио да ћурке живе „о жиру“.⁶⁶¹ Гајене су кокошке, патке, гуске и ћурке.⁶⁶² Била је уобичајена и употреба

⁶⁶¹ АС, Министарство унуташњих дела (= МУД), Полицајно одељење (= П), 1855, I – 89; О. Гавриловић, *Ваљевски окружни суд 1815–1865*, 303; *Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша Обреновића*, 117, 123; С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, 214.

⁶⁶² Још 1817. године у Србији су гајене ћурке и слате у Београд за издржавање везира (Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 114). Свакако су гајене и деценијама касније, о чему сведочи жалба сељака из села Бељаке и Ресавице на сељаке из Прњавора, чија стока „са осталом живином, сиреч, ћуркама, гускама и проча“ годинама утамањује њихове усеве (Б. Перуничкић, *Горња Ресавица 1804–1918*, 518). Видети и: Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 440.

голубова за исхрану, па чак и гајење у посебним голубарницама, каквих је било на имању кнеза Милоша Обреновића, а касније и на другим местима. Кнез је поседовао и кокошињце за узгој живине.⁶⁶³ У близини Београда такође су коришћени кокошињци, што сведочи о нешто бољим условима узгоја у том делу Србије. У већини домаћинстава, међутим, живина је остављана да ноћу налази склониште на високим местима, најчешће на дрвећу. Живинарство је као привредна делатност вегетирало, јер је живина узгајана скоро искључиво ради потрошње у сопственом домаћинству.⁶⁶⁴ И поред тога, сматрало се да је у Србији средином тридесетих година XIX века живине било „такође у изобиљу“, као и свиња и јагањаца, и да је уз свињско и јагњеће месо, живинско месо било на јеловнику становништва „сваки дан, кад је то црквеним уредбама допуштено“.⁶⁶⁵ Да ипак није била реч о изобиљу живине у Србији сведочи податак да је тек у другој половини седме деценије забележен извоз живине, и то само ћурки. Наиме, између 1867. и 1870. године извожено је између 3.000 и 5.000 ћурки годишње, претежно у Хабсбуршку монархију.

Квалитет пасмина

У Србији је преовладала стока лоших, углавном домаћих пасмина. Говеда су припадала тзв. подолској раси, којом је оплемењена домаћа сорта – буша. Бољим сортама сматрано је колубарско говече и тзв. шаруља – укрштена од сименталског и колубарског говечета. У јужнијим пределима је још средином века гајена и буша, у више сојева и боја. Пасмине су по квалитету заостајале за пасминама из суседног Срема или Баната. Говеда су била ситна и мршава, врло немирна, готово дивља, како је запазио Ами Буе и како показују описи мангуп (изгубљене) стоке.⁶⁶⁶ Према мишљењу домаћих пољопривредних

⁶⁶³ *Књажевска канцеларија*, књ. II, Крагујевачка нахија 1815–1839, св. I, 302, 441. У оквиру препорука *Чича Срећковог листа* шта да земљорадници раде у фебруару саветовано им је, поред осталог, да: „кокошија и голубија гњизда треба чистити и нова правити“ (*Чича Срећков лист*, година I, Но 7, 18. фебруара 1847, 50).

⁶⁶⁴ Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 204; Д. Милић, *Развој привреде у Рађевини*, 361; О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 80.

⁶⁶⁵ *Србија у години 1834*, 20.

⁶⁶⁶ А. Вое, *La Turquie d'Europe*, 505; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 212–213. Кнез Милош је 1831. године, приговарајући турским званичницима којима је давао стоку на поклон за учињене услуге, тврдио да ће им, уколико поступе

стручњака, до почетка седамдесетих година XIX века стока у Србији није била одговарајућег квалитета, нарочито теглећи волови, због чега, поред осталог, није могла да се обезбеди успешна обрада земље.⁶⁶⁷

Обично су сва домаћинства једног села гајила стоку истог соја, а често је и у истој географској регији стока била иста. Тако је, на пример, у Моравичком срезу Ужичког округа приликом пописа стоке 1859. године уписан квалитет стоке свих 28 села (једино за варошицу Ивањицу није). Од тога је у 23 села стока била „средњег соја“, а у пет села „доста рђавог соја“. Поред тога, за 19 села додатно је примећено да је стока „све једнаког соја“, а за једно село да је „подједнаког соја“. Уколико се у неком селу стока разликовала од остале, то је у попису најчешће наглашавано. Квалитет оваца у поменутиим селима, на пример, процењен је на следећи начин: у 15 села овце су биле „кратком вуном покривене“, у два села „пократком“ вуном, у пет села „пократком, но доста лепом вуном“. У шест села гајене су дугодлаке овце: у Глеђици с „дугачком и врло лепом вуном“, а у осталих пет с „доста дугом“ или „подугачком вуном“.⁶⁶⁸ Домаћу и најраспрострањенију сорту оваца чинили су разни варијетети праменке. Те домаће сорте давале су ниске приносе у млеку и у вуни.⁶⁶⁹ Било је општепознато да је стока у планинским областима била ситнија од стоке у низинским пределима. Изгледа да је најлошија стока гајена у Подринском округу, јер је на кленачкој и митровачкој скели постизала нижу цену од стоке из осталих округа.⁶⁷⁰

по договору, послати не само онолико крава и волова колико су захтевали, већ и „од они рогатих сремских и банатских ил` швајцерских, који никад ни видели нису у Цариграду“, иако им је и иначе слао „одраслих и гледних говеда“ (М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 402).

⁶⁶⁷ Према описима мангуп-стоке, краве су биле беле и шарене, а волови зелени и плави са повијеним унатраг роговима (АС, НОУ, ф. XI, Р. 1079, К. 151; *Тежак*, година II, број 9, 15. марта 1870, 106).

⁶⁶⁸ АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 60, 1860, попис стоке у округу ужичком.

⁶⁶⁹ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 207–208, 213.

⁶⁷⁰ АС, МФ, П, 1841, ф. III, РНо 254.

ЛОВ И РИБОЛОВ

Иако су се ловом и риболовом бавили многи, за већину је то била само допунска делатност, посебно за сеоско становништво. За градско становништво лов је био и део забаве у доколици, а риболов и професионална делатност.

Лов

Почетком XIX века богате шуме у Србији обилувале су дивљачи. Поред ситне, било је и крупне дивљачи – јелена, срна, медведа, како сведоче подаци о лову на ту дивљач. Ловом су се бавили многи. Неки су ловили ради разоноде, а други ради зараде. Сматрало се не само да у Србији има много дивљачи, већ и да се сваке године много излови, посебно крупне дивљачи.⁶⁷¹ Посебну врсту лова представљале су хајке на дивље звери и убијање птица-штеточина, које је организовала државна, односно локална управа. Још је кнез Милош током своје прве владавине доносио наредбе које су обавезивале села да улове по једног или два вука или лисице и да коже пошаљу кнезу „на виденије“, а свака пореска глава требало је да убије по две вроне или свраке, док су жене и деца били обавезни да свако убије четири врапца. Ко би убио више, обећавана му је кнежева благодарност.⁶⁷²

Углавном су подизане хајке на вукове, јер су они могли да изазову велику штету у сточарству, каква је, на пример, изазвана 1850. године, када су вукови који су прешли залеђеном Савом у Мачву поклали 150 оваца у приобалним селима. Приликом дизања хајки, најчешће је убијано више звери, па је 1843. године дигнута хајка на вукове у Јошаничком

⁶⁷¹ Бранислав Јовановић, *О шумама Србије почетком XIX века*, у: Географски лик Србије у доба Првог устанка, посебна издања Српског географског друштва, св. 32, Београд 1954, 21; О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 95.

⁶⁷² М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 395; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 232; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, књ. I, 66.

срезу Крушевачког округа и убијено је шест звери, а у Ужичком округу је убијено чак петнаест. Повремено су организоване и хајке на лисице, понекад и на медведе. У хајке су обично ишли становници једне општине, али их је било и са хајкачима из више села. Учествовање у хајкама било је обавезно. Убијена звер припадала је чиновнику који је хајку организовао, уколико би је убио он или његови момци, односно сељацима, уколико су је убили они.⁶⁷³

У лову на птице грабљивице или штеточине у пољопривреди углавном су ловљене врानе, чавке, свраке, врапци, јастребови и сове. Сеоске општине биле су обавезне да организују лов на ове птице, а о броју уловљених вођена је евиденција и достављана централним властима. На овај начин годишње је убијано више десетина хиљада птица у једном округу, понекад, као 1846. године у Ваљевском округу, и преко стотину хиљада птица.⁶⁷⁴

Лов дивљачи спровођен је и у приватној режији. Дивље звери ловљене су због задовољства, али и ради добити, односно ради крзна. Овом делатношћу бавило се и градско и сеоско становништво, јер су коже убијених животиња откупљивали трговци из мањих места. Кожама су најчешће трговали јеврејски трговци, који су организовали локалне трговце да их за њих сакупљају/откупљују.⁶⁷⁵ Коже су извожене већином у Хабсбуршку монархију, годишње и по више десетина хиљада комада, већином лисичијих, зечјих и јеленских кожа. Тако је, на пример, 1843. године у Монархију извезена 167.921 кожа дивљих животиња, а у Турску 15.963.⁶⁷⁶ У другој половини XIX века извоз кожа дивљих животиња није био интензивнији. Током седме деценије највише су извожене зечје коже (годишње од 20.000 до скоро 90.000 комада), потом коже лисице и твора (највише 3–4.000 комада годишње). Кожа јелена више уопште није извожена, јер је забрањен лов високе дивљачи.⁶⁷⁷

⁶⁷³ *Србске новине*, 10. година, Но 8, 27. јануара 1843, 31; Но 16, 24. фебруара 1843, 62; година XVII, Но 10, 24. јануара 1850, 35; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 274–277; Зборник закона VII, 1854, 57. *Полицијним законом* из 1850. неодазивање на хајку забрањено је казном од два до десет дана затвора или телесном казном од 10 до 20 удараца штапом (Зборник закона V, 1853, 130).

⁶⁷⁴ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 526–528; 530–532, 581–583; Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 314; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 202–204, 218–220, 274–277; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 433–435; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 624; Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, 83, 496–499, 509–511, 551–552; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 56, 448–449.

⁶⁷⁵ Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 567–573.

⁶⁷⁶ D. Milić, *Šume kao prirodni uslov za neke privredne delatnosti*, 103.

⁶⁷⁷ *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 5, 21; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7–8, 12, 16, 21, 26.

Непривредним ловом бавила се српска елита, првенствено политичка. Лов је био уобичајен вид разоноде приликом одмора, али и у другим приликама. Организован је често уочи или након значајних црквених благодана, када су у лов позивани и пријатељи из удаљених места.⁶⁷⁸ За потребе највише политичке елите и кнежевске породице формирана су и посебна ловишта, тзв. кошутњаци, каквих је било у Београду, Крагујевцу и Чачку. Одржавали су их и чували кошутари, које је, бар када је у питању био топчидерски кошутњак, плаћала држава као сопствене службенике. Уловљена дивљач често је даривана. Не само да су српске старешине даривале кнеза, већ су и српски званичници уловљеном дивљачи даривали турске великодостојнике и службенике страних држава.⁶⁷⁹

Као и многе друге привредне делатности, уставобранитељи су законски уредили и лов. Већ маја 1840. године прописан је ловостај за зечева, дивље козе и јестиве птице (осим чворка, дивљег голуба и врапца), док је лов јелена и кошута био сасвим забрањен. Те одредбе о ловостају потврђене су *Уредбом о лову* 1853. године, која је важила до *Закона о лову* из 1898. Уредбом је регулисан лов не само штеточина међу птицама и дивљим зверима (медведи, лисице, вукови, дивље свиње и слично), већ и остале дивљачи. Предвиђала је новчане казне за непоштовање ловостаја.⁶⁸⁰

Пужеви су у неким деловима Србије, где није било већих река, као у планинском подручју око Књажевца, представљали главну животињску намирницу током поста. Коришћени су, као и ракови, још двадесетих година XIX века, а од шездесетих година били су све заступљенији и у исхрани градског становништва, које је почело да пужева „све више траже особито по већим варошима“. Узгајани су и чувани на специфичан начин – на посебно припремљеним ливадама оивиченим јарком, тзв. пужарницима, где су у ископаним рупама покривеним грањем одлагани пужеви прикупљени у околини након кише.⁶⁸¹

⁶⁷⁸ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 557; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 106. У једном лову кнеза Михаила (18. јануара 1864), на пример, учествовали су Илија Милосављевић Коларац и Коста Цукић, а на закуски после лова присуствовали су и талијански и енглески конзул. У другом његовом лову „у Макишу, па преко Жарковачких поља и Кошутњака у долину Топчидерску“, организованом 13. децембра 1865. учествовало је 18 људи, међу којима „Гарашанин, Рајко Лешјанин, Миливоје Блазнавац, Милан Петронијевић, градски паша“ (М. Ђ. Милићевић, *Кнез Михаилу о споменима некадашњег свог секретара*, 126, 132, 134–135, 144–146).

⁶⁷⁹ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 232; АС, ДС, 1858, Но 122; НОУ, 1849, ф. V, Р. 480, К. 7.

⁶⁸⁰ Зборник закона II, 1845, 6; *Уредба о лову*, Зборник закона VII, 1854, 57–58; Зборник закона 53, 1901, 241; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 376–377.

⁶⁸¹ Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, 246; К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 115.

Риболов

Бављење риболовом служило је сеоском становништву Србије углавном као допунски извор хране или прихода, будући да на већини река није било професионалних рибара – аласа, већ су се риболовом бавили сељаци. Мањем делу становништва, и то у приобаљу великих река, риболов је био основна привредна делатност, па је само риболовна привреда на великим рекама била тржишно оријентисана. На тим рекама рибарење је било професионално. Професионалним рибарењем нису се бавили само Срби, већ и Турци из градских насеља на обалама Саве и Дунава. Имали су право да лове само у територијалним водама Кнежевине, односно само до половине Саве и Дунава.⁶⁸² Право риболова припадало је искључиво држави и она га је издавала у закуп. Изузетак су биле дунавске риболовне гарде. Њих је кнез Милош 1834. откупио од адакалских Турака и лично их издавао у закуп.⁶⁸³ Године 1839. приход од закупа риболовних бара препуштен је општинама, а закуп пијавичних бара је укинут, па је држави остао само приход од риболова на Сави и Дунаву и барама које су од старине биле повезане с овим риболовним зонама.⁶⁸⁴

На Сави и Дунаву било је девет риболовних закупа – три савска (шабачки, обреновачки или забрешки и београдски) и шест дунавских (београдски, смедеревски, пожаревачки, поречки, кључки и крајински). Они су, зависно од очекиваног улова, доносили државној касни различите приходе од закупа. Највећи приход (од 507 талира годишње аренде у периоду од 1837. до 1840. године) доносио је тзв. дунавски риболов од Брзе Паланке до ушћа Тимока, а најмањи Вир Госпођин на

⁶⁸² АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 189, 678, 1164, 1997; МФ, П, 1840, РНо 80; Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 124.

⁶⁸³ Оне су остале у власништву кнежеве породице, касније у оквиру краљевских добара, све док их, делимично већ запуштене, Дунав није уништио током Првог светског рата (Михаило Петровић, *Бердапски риболови у прошлости и садашњости*, Српски етнографски зборник, књ. LVII, Друго одељење, књ. 25, Београд, 1941, 43, 45).

⁶⁸⁴ *Уредба о општинским благоделијама*, Зборник закона I, 1840, 68. Закуп риболовних подручја у власништву државе обично је трајао три године, као и закуп осталих државних добара. Због овакве поделе прихода, риболов на великим рекама обично је називан правителственим, јер је за право риболова закуп плаћан државној (правителственој) каси, а риболов на мањим рекама и барама називан је општинским, будући да је општинама припадао приход од риболовних такси.

Ђердапу (15,5 талира). Од 1836, када су риболовни приходи одвојени од царинских, савско-дунавски риболов доносио је држави од годишњег закупа између 10,5 и 19,4 хиљаде гроша годишње.⁶⁸⁵

Закупци нису сами ловили рибу, нити су остали аласи ловили у њиховој режији и за њихов рачун, већ самостално и „један од другог не зависећи“.⁶⁸⁶ Једино су рибари у гардама, тзв. гардаши, радили за закупца.⁶⁸⁷ Аласи су закупцу плаћали, по старом обичају, десети део уловљене рибе или „десети грош“ њене цене, осим за моруну, за коју је наплаћиван пети део, и за јесетру, за коју није плаћано ништа.⁶⁸⁸ Рибари београдског риболовног подручја плаћали су за моруну и јесетру пету оку улова, а за осталу рибу по чуну и зајази.⁶⁸⁹ Уставобранитељи су, у оквиру политике уједначавања економских и правних услова за обављање привредних

⁶⁸⁵ М. Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 382–383. Цена закупа риболова од 1840. године била је осетно виша него у претходном закупничком периоду. Тада је, наиме, смедеревски риболов дат двојици Смедереваца у закуп, једном за 312 талира и 1 цванцик, а другом за 40 талира, док је у претходном закупничком периоду исти риболов продат за 250 талира. Београдски риболов продат је тада двојици Турака из Београда за 501 талир годишње, а у претходном периоду био је продат за упола мању суму – 250 талира годишње аренде (АС, МФ, П, 1840, РНо 80).

⁶⁸⁶ Београдски рибари били су организовани у еснаф, чији су чланови били и Турци (АС, МФ, П, 1840, РНо 80).

⁶⁸⁷ М. Петровић, *Ђердапски риболови у прошлости и садашњости*, 46.

⁶⁸⁸ Око 1833. године уведено је плаћање и за улов јесетре, као и за остале врсте рибе, а потом је постепено уведено и плаћање десетог, а не више петог дела улова, односно вредности, и за улов моруне. Министарство финансија је 1841. године приликом покушаја сређивања привредних услова у рибарству, препоручило начелствима да спорове између арендатора и аласа у погледу плаћања за уловљену рибу реше према „старом обичају“ (АС, МФ, П, 1840, РНо 80; 1841, ф. VIII, РНо 564).

⁶⁸⁹ У тзв. риболову савском и дунавском од ушћа Колубаре до Орашца постојао је обичај да се у пределу од Вишњице до Орашца арендатору плаћа „од чунара и загажњара“ по чуну 3 цванцика, а по загради (јазу/газу) пола цванцика годишње, док су рибари од ушћа Колубаре до Београда плаћали 7 цванцика по чуну и пола по јазу. Београдски рибари који су ловили од Београда до Вишњице, били Срби или Турци, давали су десету оку од свих врста рибе, осим јесетре и моруне, за коју су плаћали пету оку улова. Једино су у тој зони рибарења измењени старином уобичајени услови плаћања арендатору, и уместо десете оке на ситну рибу плаћали су по алову девет талира, а „од чунара“ 30 чаршијских гроша годишње, јер су се жалили да имају велике губитке, пошто због врућине много ситне рибе угине док доплове до Београда и с арендатором премере улов. Због тога су се често спорили око количине улова и плаћања (АС, МФ, П, 1840, РНо 80).

делатности, 1858. године уједначили риболовне таксе за све риболовне закупе у савско-дунавском риболову.⁶⁹⁰ Уједначене таксе, међутим, нису биле дугог века. Одласком уставобранитеља с власти укинута је решење из 1858. и средином 1859. враћен стари, готово неизмењен систем наплате закупа.⁶⁹¹

У неким пределима Србије, попут Крајинског округа, риболов је био развијена привредна грана. Иако су приликом разграничења Влашке и Србије све велике аде на Дунаву припале Кнежевини Влашкој, Србији су остале велике риболовне гарде богате крупном рибом. Економски најзначајнији појединачни риболов био је управо риболов у дунавским гардама. Било их је осам и налазиле су се насупрот села Сип, између сипских ада. Ове гарде, као и вршке, узимала су у закуп приватна лица, претежно трговци. Само је село Сип имало колективно право на један скок вршке.⁶⁹² Поред ових гарди код Сипа у Ђердапу, крупном рибом били су богати и вирови код Текије и Пореча, а најчувенији је био Госпођин Вир. Ловљена је нарочито моруна, јесетра, паструга, кечига, сом и шаран. Од крупне рибе – моруна и јесетре – произвођен је у радионицама код Текије кавијар (ајвар, ајварит). Крупна риба је великим делом извожена.⁶⁹³ Ситнија риба, највише бела, али и шаран и сом, ловљени су како на Дунаву и Сави, тако и на мањим рекама, где је ловљена

⁶⁹⁰ На чун су у име ситне рибе плаћана 24 пореска гроша, а укинуте су све остале таксе на мале алате којима се аласи служе; на алов и на лапташ плаћано је 120 пореских гроша, „на загажњу или цедило“ два гроша пореска годишње, а од крупне рибе теже од 20 ока (25,2 kg), без обзира на врсту, петина или 20% (Зборник закона XI, 1858, 140).

⁶⁹¹ По новој уредби, у Шабачком округу је такса плаћана на алов и чун, а од моруна десета ока; у Ваљевском округу само такса на чун. У Београдском округу у савском риболову такса је узимана на алов и чун, а у дунавском (од Вишњице до Орашца) на пређу и струк, док је на крупну рибу узимано 20% тежине. У Смедеревском округу је, поред таксе на алов и чун, плаћана и такса на лапташ, а узимана је и десета ока од крупне рибе, док су у Пожаревачком округу узимане таксе на алов, чун, загажњу, цедило, лапташ и трбок и пета ока од крупне рибе. У Крајинском округу владала су два режима, један у Кључу, где је плаћана такса од алова и чуна, а од крупне рибе узимана је пета ока, осим од сома, моруна, јесетре и паструге преко 20 ока тежине, од којих је узимано 20% тежине, док је за неготинске риболове прописано, као и за смедеревске Турке, да плаћају таксу по погодби с арендатомом (Зборник закона XII, 1859, 59–60).

⁶⁹² М. Петровић, *Ђердапски риболови у прошлости и садашњости*, 43, 65; В. Стојанчевић, *Историјска прошлост Кључа 1804–1839*, Баштиник 4, 2001, 49.

⁶⁹³ М. Петровић, *Ђердапски риболови у прошлости и садашњости*, 3, 15; Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша Обреновића, 140.

и пастрмка. Ситнија риба продавана је углавном на локалном тржишту – чак и улов на Сави – и ретко је одвожена на пијаце у друга места.⁶⁹⁴

Током прве половине XIX века државне власти нису прикупљале податке о улову и количинама уловљене рибе. Постоје непрецизна сведочења да је на неким рекама, посебно Дунаву и Сави, ловљено „много“ рибе и сведочанства о највећим уловљеним примерцима изложеним на продају или поклоњеним турским и српским званичницима.⁶⁹⁵ Подаци о извезеним, односно увезеним количинама рибе и кавијара прикупљани су тек од почетка шездесетих година XIX века. Свежа и усолјена риба, као и кавијар чинили су цењене трговачке артикле. У великој мери извожена је крупна дунавска риба, углавном преко Кладова, са српске стране, и преко Оршаве, с друге стране Дунава.⁶⁹⁶ Кавијар је извожен највећим делом у Хабсбуршку монархију, а малим делом у Влашку. Тек крајем шездесетих година XIX века као редовни увозник кавијара из Србије појављује се Османско царство. Риба је такође већином извожена у Хабсбуршку монархију, а мањим делом у Влашку. У Османско царство уопште није извожена.

Извоз свеже рибе био је значајнији од извоза кавијара, не само количински, већ и по вредности коју је доносио земљи. Током седме деценије XIX века кретао се између 34 и 124 тоне годишње, осим 1865/66. фискалне године, када је извезено свега 6,3 тоне свеже рибе (видети Табелу 31). Занимљиво је да је оних година кад је падао извоз свеже рибе, растао извоз усолјене. Вероватно се ради о томе да су количине уловљене рибе биле уједначене, а да је начин прераде и извоза зависио од тражње. Током поменутог периода Србија је од извоза свеже и усолјене рибе остваривала много већи приход него од извоза кавијара, који је доносио уједначен, али релативно мали годишњи приход од приближно 30.000 до 65.000 чаршијских гроша (видети Графикон 32). Иако је, с једне стране, извозила рибу, Србија је била и увозник: обично је у време великих постова увожена свежа и усолјена риба.

⁶⁹⁴ И. Пчелар, *Окружије краинско*, 193; Радивоје Бојовић, *Опис Београда Александра Григорјевича Розелион-Сашаљског из 1850. године*, у: *Београд у делима европских путотписаца*, Балканолошки институт САНУ, посебна издања, књ. 80, Београд 2003, 217.

⁶⁹⁵ М. Петровић, *Вердапски риболови у прошлости и садашњости*, 9; О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 94. Неки Томо Ђорђевић, на пример, уловио је моруну од 160 ока (око 200 kg) и превезао је у Аустрију на продају, не плативши ђумрук (АС, МФ, П, 1841, ф. VIII, РНо 593).

⁶⁹⁶ Да је Кладово било главна извозна царинарница за трговину рибом види се и по томе што је ту био једини ђумрук у Србији који је имао посебан „тефтер за рибу“, односно протокол о наплати царине на извезену рибу (*Устореније ђумрука*, Зборник закона V, 1853, 242, чл. 135).

Табела 31: Извоз рибе и кавијара из Србије 1862–1869. године (у тонама)

Год.	Ајвар/ кавијар		Риба							
			Свежа ^а		Слана		Морска		Сардина	
	Извоз	Увоз	Извоз	Увоз	Извоз	Увоз	Извоз	Увоз	Извоз	Увоз
1862.	0,00	0,00	124,34	387,52	0,00	0,00	0,00	21,38	0,00	21,38
1863.	2,01	0,52	38,67	409,09	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
1864.	0,94	1,54	34,10	394,20	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
1865.	0,96	4,25	6,35	256,30	53,21	67,98	0,00	0,00	0,00	0,00
1866.	1,65	15,72	50,44	71,31	0,64	366,57	0,00	0,00	0,00	0,00
1867.	2,20	8,20	93,67	157,40	2,69	460,24	0,00	0,00	0,00	0,00
1868.	1,47	6,29	74,42	106,02	2,49	489,05	0,00	0,00	0,00	0,00
1869.	1,10	6,93	46,03	42,03	4,84	652,00	0,00	0,00	0,00	0,00

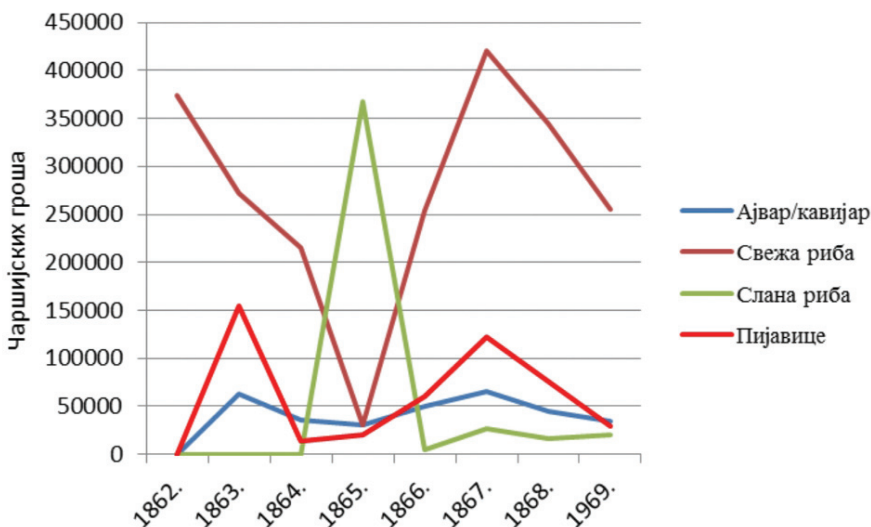
Извор: *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862/63*, 97, 104; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 5, 21; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 7–8, 11–12, 15–16, 20–21, 25–26.

Објашњење: а) Статистички су бележене три врсте рибе приликом увоза: разна риба, обична риба и свежа риба. Будући да у годинама када је увожена једна од њих, нису увожене остале, вероватно се радило о истој врсти рибе, а различитом називу, па су све три врсте обједињене под називом „Свежа риба“, како је класификована и риба извожена из Србије.

Изван риболовних подручја око Саве и Дунава, риболовом се бавило сеоско становништво. Ловљена је углавном ситнија риба и то, као што је поменуто, претежно ради допунске исхране, а мање ради допунске зараде. Исхрана рибом била је за сеоско становништво посебно важна у време постова, јер је рибље месо било дозвољено. На рекама у унутрашњости Србије само се мањи број села у већој мери бавио риболовом. На Морави, на пример, таквих села није било ни десетак, а располагала су са 10 до 20 чунова за риболов. На Морави се ловило и вршама. Приходи од риболова на овим рекама били су мали, о чему, поред осталог, сведоче и ниски риболовни закупи. Риболовни закупи у Крушевачком округу, на пример, на име полугодишње аренде доносили су 1838. године свега 250 пореских гроша (од осаничког риболова 100, трстеничког 95, а од љубешког 55 гроша).⁶⁹⁷

⁶⁹⁷ АС, НОУ, 1849, ф. XII, Р. 1109, б. д. о; А. Алексић, *Морава*, 21; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 294, 297; *Чича Срећков лист*, I година, Но 37, 16. септембра 1847, 289–290.

Графикон 32: Вредност извоза рибе, кавијара и пијавица из Србије 1862–1869. године

Извор: *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862/63*, 97, 104; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 7, 21; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 30–31, 35, 40, 45, 50.

Поред риболова на рекама, за сеоско становништво био је значајан и улов рибе у тзв. риболовним барама. Њих су, према *Уредби о општинским благодeјанијама* из 1839. године, имала право да користе села на чијем се атару бара налазила и становници суседних села. Од овог правила се веома ретко одступало, и то само у случајевима када је још пре *Закона о повраћају земаља* некој општини дато искључиво право коришћења баре.⁶⁹⁸

Риба у Србији није само ловљена, већ је и узгајана, истина у малој мери. Овом делатношћу бавили су се власници млинова. Уз неке млинове, као што сведочи попис из 1862/63. године, постојао је и рибњак. Рибњак су обично имали богатији људи, који су били власници целог млина, често свештеници, којима је могућност да за време постова имају свежу рибу била подстицај за држање рибњака. Тако је, на пример, свештеник села Кладурова, који је 1863. године поседовао

⁶⁹⁸ Толковање 7-е тачке *Уредбе о благодeјанијама обитинским* и 11-е закона на повраћај земаља односитељно на баре обитинске, Зборник закона III, 1847, 146–148.

имање вредно 835 аустријских дуката, између осталог, имао и једну воденицу „с рибњаком“.⁶⁹⁹

Део риболовне привреде чинио је и лов пијавица. За прве владавине кнеза Милоша право на лов пијавица било је државни монопол. Пијавичне баре биле су подељене у две групе – прву, бољу, чиниле су баре на Сави, а другу баре у Мачви. Пијавичне баре, односно право на лов пијавица, издавано је у закуп, најчешће на три године, као и остала државна добра. Цена закупа веома ретко се мењала. Док су издаване у закуп, велике пијавичне баре доносиле су држави високе приходе од тридесетак до педесетак хиљада гроша.⁷⁰⁰ Када су 1839. године укинута пијавични закупа, уведена је висока царина од једног талира по оки на пијавице извезене у Хабсбуршку монархију. Овако висока царина подстакла је кријумчарење и стварање целог ланца ловаца, трговаца-посредника и извозника пијавица. Један такав ланац сасвим случајно је откривен и разбијен у Подринском округу 1841. године.⁷⁰¹ Пијавице су извожене у Хабсбуршку монархију, а одатле у Француску и Италију, како раније, тако и током седме деценије XIX века.⁷⁰² Шездесетих година извожено је из Србије између 300 и 3.000 килограма пијавица годишње (видети Табелу 32). Вредност добијена тим извозом досезала је највише 150.000 чаршијских гроша годишње, а повремено је падала за половину те суме, па и више (видети Графикон 32).

Табела 32: Извоз пијавица из Србије 1862–1869. године (у тонама)

Година	1862.	1863.	1864.	1865.	1866.	1867.	1868.	1869.
Количина (kg)	0,00	1,94	0,34	0,49	1,51	3,07	1,91	0,75

Извор: *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862/63*, 97, 104; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 5; *Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, 8, 12, 16, 21, 26.

⁶⁹⁹ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 483.

⁷⁰⁰ М. Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 383. Према сазнањима енглеског конзула Хоџеса, пијавичне баре на Сави доносиле су 1837. године приход од 73.605 гроша, а баре у Мачви 22.250 гроша, што противуречи увреженом уверењу да су мачванске баре биле боље (Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 35).

⁷⁰¹ АС, МФ, П, 1840, РНо 36; 1841, ф. IV, РНо 280.

⁷⁰² Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, 35.

ПРИВРЕДНА ПОЛИТИКА

Мада конзервативна, државна власт, оличена најпре у аутократи Милошу Обреновићу, а потом у олигархији уставобранитеља, настојала је да убрза и помогне развој земље у многим сегментима, па тако и у пољопривреди, сматрајући да је држава позвана да уреди привредни живот земље и да га усмерава у одређеном правцу. У пољопривреди, као и у другим привредним гранама, државна управа није се ограничавала само на директну помоћ (семе, расплодна стока), већ је, доносећи различите законе, уредбе, наредбе и друга акта и упутства, све до посебних похвала најбољих домаћина, настојала да на различите начине подстакне развој пољопривреде. Државне мере биле су, истина, често половичне и неефикасне, али су уносиле новине у традиционалну економију (не само на селу, већ и у градској средини). Тим мерама и кнез Милош и уставобранитељи покушали су да Србију саобразе савременим економским системима у средњој и западној Европи.

Током прве две трећине XIX века не може се говорити о привредној политици у Кнежевини Србији у модерном смислу те речи. Радило се првенствено о постављању правних и политичких услова и смерница од стране државе, које је имало за циљ да у одређеном правцу усмери привредни развој земље, па и пољопривреде. С друге стране, не може се оспорити да су те смернице имале улогу сличну оној какву је у модернијим друштвима има привредна политика. Због тога су у раду та настојања државе да усмери, подстакне или ограничи неку делатност у пољопривреди названа привредном политиком.

Основни правци привредног развоја Кнежевине Србије били су постављени већ током прве владавине кнеза Милоша. Период владавине уставобранитеља, међутим, било је време још интензивнијих настојања да се привреда развије, па и интензивнијег развоја – ширења унутрашњег тржишта и робно-новчаних односа. У време кнеза Михаила Обреновића национална политика и изградња чврстог државног апарата добили су приоритет, а унутрашњи политички сукоби одвраћали су пажњу од привредних потреба земље, нарочито у домену пољопривреде, па је у тој грани успорен развој.

Државни савет, кнез и влада преко својих министарстава настојали су да низом уредби различитог садржаја усмере развој пољопривреде и саобразе га у већој мери с достигнућима западно и средњоевропских земаља, али све до 1883. године, када је формирано Министарство народне привреде, привредну политику у аграру водила су министарства којима привредни циљеви нису били примарна надлежност – Министарство унутрашњих дела (Попечитељство внурених дела), коме су поверене веома широке надлежности, како због неразвијености државног апарата, тако и због неиздиференцираних делатности у патријархалном друштву, а потом Министарство финансија.

Турским уставом из 1838. године Министарство унутрашњих дела имало је огромне и разнолике надлежности, па су *Устројенијем централног правленија* из 1839. сродне надлежности обједињене у оквиру одељења. Тада је Министарство унутрашњих дела подељено на Полицајно-економическо, Карантинско-санитарно и Војено одељење. Привредним питањима бавило се првенствено Полицајно-економическо одељење, у чијој су надлежности остали уобичајени полицијски и управни послови, али и старање о подизању установа за унапређење „земљеделија, скотоводства, фабрика, рукоделиј, заводењем торжишта (панађура) у споразуменију с Финансиом“, као и сакупљање статистичких података и извештаја о стању привредних делатности, док је Министарство финансија, тачније, његово Одељење промишљености финансијалне, било надлежно за политику према трговини и „обделавању шума и руда“.⁷⁰³

Иако *Турски устав* није остављао такву могућност, економски развој земље и улога државе у том процесу довели су до промена у броју и структури министарстава и до настанка нових одељења. У том процесу је Министарство унутрашњих дела више пута трпело промене, нарочито 1852. године, када је подељено на више одељења (Полицајно-економно, Санитетско, Војено, Грађевинско, Поштанско), а потом је из Полицајно-економног одељења издвојено Економно одељење. Након повратка на власт Обреновића 1859. године, из надлежности министра унутрашњих дела дефинитивно су издвојена привредна питања и концентрисана у Министарству финансија. Најпре је у надлежност Министарства финансија стављена Топчидерска економија, потом сви остали економски заводи у земљи, укључујући и Државну ергелу, а на крају и цело Економно одељење. *Устројенијем централне државне управе* из

⁷⁰³ *Владе Србије (1805–2005)*, Београд, б. г [2005], 29–33; *Устав Књажества Србије, т. ј. султанскиј хатишериф*, Зборник закона I, 1840, 5; *Устројеније централнога правленија Књажества србског*, исто, 41–43.

1862. године потврђена је реорганизација спроведена 1859, па је Министарство финансија објединило све надлежности у привреди, при чему је већина привредних реферата била концентрисана у Одељењу промишљености. Веома проширене компетенције Министарства финансија довеле су до нових реорганизација и стварања нових одељења, па је Одељење промишљености финансијалне 1864. године преименовано у Административно одељење и истовремено је издвојено Статистичко одељење.⁷⁰⁴ Као што се види, ниједна реорганизација није довела до формирања одељења, па чак ни реферата, чија би првенствена надлежност била пољопривреда.

Анализирајући привредна постигнућа у Кнежевини Србији до краја шездесетих година XIX века, стиче се утисак да је развој пољопривреде текао највећим делом спонтано. То не значи да српска држава није настојала да одређеним мерама стимулише њен развој. Додуше, мере које је предузимала више су биле усмерене на санирање привредних проблема, него на осмишљено и планско стимулисање и регулисање привредног развоја у области пољопривреде. Оне су спровођене преко локалних органа управе, у првом реду преко среских начелника. Поред редовних обавеза на праћењу безбедности и политичке ситуације у повереном срезу, они су били обавезни да прате стање у пољопривреди, стање здравља становништва и стоке, да спроводе одређену привредну политику на селу и да прате резултате њеног остваривања. Њиховом активношћу на том пољу настали су извештаји – недељни, полумесечни, месечни, полугодишњи и годишњи – који пружају податке о привредној политици у области пољопривреде. Будући да је већина срезова обухватала сеоска насеља, срески начелници су извештавали претежно о предузетим мерама и оствареним резултатима државне политике на селу.

За спровођење државне политике у пољопривреди на локалном нивоу, поред окружних и среских начелника, формиране су повремено и посебне установе. Оне, међутим, или нису биле трајне или нису дале видљивије резултате. Кнез Милош је 1837. године завео економије, али их је исте године и укинуо, иако је требало да економи брину о бољој заступљености ратарских култура, надзиру да ли се спроводи кнежева наредба по којој је сваки ожењени земљорадник био обавезан да засеје одређену површину земљишта одређеним културама и да их гаји према препорученом календару.⁷⁰⁵ Исте године одобрено је селима да унајме и

⁷⁰⁴ *Владе Србије*, 38; Зборник закона VI, 1853, 7–9; Зборник закона XII, 1859, 56–57; Зборник закона XV, 1863, 68, 73; Зборник закона XVII, 1865, 194.

⁷⁰⁵ Д. Лапчевић, *Наша стара пољопривредна култура*, 80–85.

плаћају пољаке током целе године, како би се смањили сукоби због потреби, проценила и наплатила штета. Установа пољака дограђена је *Уредбом о пољачини* из 1845, којом су прецизирана права и обавезе државних и локалних службеника, оштећених и власника стоке. Многа села, а у неким регијама и сва, имала су пољаке, истина, већином само током вегетативног периода у години.⁷⁰⁶

Остваривање резултата у пољопривреди пратио је и *Чича Срећков лист*. Лист је објављивао јавне похвале најуспешнијих земљорадника, давао савете о начинима гајења одређених култура или стоке, припреми и обради земљишта и другим за земљорадничко становништво важним новинама и методама рада. Лист је, поред тога, објављивао и податке о површинама засејаним различитим културама, ценама пољопривредних производа и низ прилога у којима су, у форми дијалога, подучавани сељаци. Похвале најуспешнијих пољопривредника требало је да допринесу већем залагању и да буду подстицај за успешније ангажовање и бољу бригу о усевима, али и да одају почаст и похвале среске старешине који су се свесрдно залагале на спровођењу привредне политике на селу.⁷⁰⁷ Држава је препознала сопствени интерес у таквој уређивачкој политици листа и финансијски га је помагала. На посредан начин, помагала је и издавање пољопривредне литературе, омогућивши да, поред осталих, у државној штампарији буду штампане и књиге из области пољопривреде. Те књиге, као и оне издате у Хабсбуршкој монархији на српском језику, било да су у питању оригинална дела или преводи, формирале су пољопривредну културу у Србији: четвртогласно дело Атанасија Николића *Земљоделско газдинство* (Београд, 1854) било је и приручник за наставу у Земљоделској школи.⁷⁰⁸

Мере привредне политике у области пољопривреде имале су најчешће циљ да обезбеде нормалну производњу и исхрану становништва. Поред тога, повремено су предузимане кампање за увођење нових ратарских култура или проширивање производње неких традиционалних. У сточарству, пак, државна политика била је усмерена првенствено на заштиту стоке од болести, а мањим делом и несистематски и на побољшавање сојева стоке. Управљање државе пољо-

⁷⁰⁶ Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 317–318; Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, 80–81, 365–366.

⁷⁰⁷ *Чича Срећков лист*, I година, No 1, 7. јануара 1847, 3; No 2, 14. јануара 1847, 9–10; No 3, 21. јануара 1847, 17–18; No 6, 11. фебруара 1847, 42; No 7, 18. фебруара 1847, 54; No 8, 25. фебруара 1847, 59; No 9, 4. марта 1847, 66; No 10, 18. марта 1847, 74; No 11, 18. марта 1847, 81–82.

⁷⁰⁸ Светислав Владисављевић, *Земљоделска школа у Топчидеру (1853–1859)*, Годишњак града Београда XXXIV, 1987, 124.

привредом, али и другим привредним делатностима, карактерисала је колебљивост стратегија развоја. Држава је својим мерама често подстицала, па занемаривала неку делатност, поново увиђала њен значај и настојала да је оживи. Ретко је када у некој области пољопривреде спроводила доследну и дуготрајну политику.

Једну од трајнијих политика подстицања пољопривреде чинило је подстицање досељавања сеоског становништва. Државне власти биле су свесне значаја насељености земље и подстицаја које је оно давало привредном развоју, нарочито у пољопривреди, где је обезбеђивало већу култивисаност земљишта. Стога су, у оквиру активне популационе политике, посебно подстицале досељавање сеоског становништва. Иако ограничене у могућностима привлачења становништва, српске власти најчешће су прихватале не само оне који су се из постојбине иселили с одобрењем власти, већ и оне који су илегално напустили земљу и преселили се у Кнежевину Србију, било да су досељавали у миру или у време буна, као што је био случај у време тзв. Нишке буне 1841. године, када је у Србију пребегло око 10–11.000 људи и када су османске власти тражиле њихово враћање у постојбину.⁷⁰⁹ Од овог правила одступало се ретко, најчешће под политичким притиском.

Да би се олакшало насељавање сеоског становништва и спречили сукоби са староседеоцима, досељеници су у почетку насељавани на државној земљи. Када се увидело да се на тај начин крњи државни земљишни фонд, поводом досељавања Црногораца издата је 1855. године општа уредба којом је предвиђено да се убудуће досељеници насељавају на општинској земљи.⁷¹⁰ Држава је досељенике помагала на различите начине: привремено, уколико су привремено боравили у Србији, бежећи од глади у сопственој земљи, додељујући им основне намирнице за исхрану или их распоређујући по селима како би се прехранили до повратка; трајно, уколико су одлучили да се населе. Досељеници су били ослобођени плаћања пореза две године по досељавању. Уз основни алат, па и новац, додељивано им је на уживање од два до шест дана обрадиве земље, над којом су после 15 година стицали право власништва.⁷¹¹

Законом о насељавању странаца из 1865. године, који је донет првенствено ради насељавања земљорадничког становништва, досељеници су ослобођени плаћања пореза (и војне обавезе) током пет година живота у Србији. Поред тога, уколико нису имали довољно средстава да

⁷⁰⁹ Владимир Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку*, Ниш, б. г. [1996], 131, 162.

⁷¹⁰ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, 151–152; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 31; Зборник закона VII, 1854, 11–12; Зборник закона VIII, 1856, 52, 67.

⁷¹¹ Зборник закона XIV, 79, 149.

се сами обезбеде, досељени земљорадници имали су право да по одлуци министра финансија добију земљу по насељавању у одређено место, а ако су се насељавали у групама већим од 10 породица, имали су право да буду насељени тако да њихово село формира посебну општину, која би добила своје оранице, пашњаке и шуме, или да у атару већ постојеће општине буду групно насељени и формирају посебан заселак, с правом да општинска добра користе као и староседеоци. Добијали су и до три дана „чисте земље“ и толико за крчење, а задружне породице још по 1/3 више на сваког ожењеног члана. Кућу од једне просторије с окућницом од 500 квадратних јутара, по два вола и козе или овце, једну крмачу и једна кола, као и основни алат (секира, коса и по две мотике и трнокопа) добијала је свака породица, а по две породице имале су право на један плуг. У готовини су добијали 120 гроша, а кукуруз за исхрану у природи. Досељеници су такође били ослобођени плаћања царине на ствари и стоку с којом су ушли у Србију, осим уколико би одлучили да се врате у постојбину. Тада су морали да плате ђумрук на стоку коју су собом водили. Овакве популационе мере, као и општа привлачност земље слободних сељака, довела је до тога да је механичким приливом остварени раст становништва готово у потпуности апсорбован у пољопривреди.⁷¹²

Спречавање глади

Колебљивост политике управљања пољопривредом посебно је дошла до изражаја у политици обезбеђивања исхране становништва, када се услед неродница или елементарних непогода појављивала опасност од глади и недостатка семена за наредну сетву.

Прве мере за обезбеђење исхране становништва после неродних година спровео је већ кнез Милош током прве владавине. Уредбом из 1836. године одређено је да се у свакој сеоској општини формира један сеоски кош, односно амбар/магацин, у који је сваки порески обвезник био дужан да преда 50 ока „чисте ране“ – житарица, односно кукуруза. Установљено је правило да се старе житарице, већ склоне квару, замењују новима једном годишње, а да се храна издата у оскудици враћа у кош после жетве у истој количини у којој је и узета.⁷¹³ Његове одлуке

⁷¹² *Закон о насељавању странаца*, Зборник закона XVIII, 1865, 10–12; *Устројеније ђумрука*, Зборник закона V, 235; М. Паларе, *Балканске привреде*, 120.

⁷¹³ Зборник закона 30, 1871, 101–102. Изгледа да је уредба донета још 1828. године (Б. Перуничкић, *Горња Ресавица 1804–1918*, 240), а да је 1836. обновљена, јер се уредбом из те године наглашава да се доноси како би се „и у нове предјеле Србије распространила“ (Зборник закона 30, 1871, 101).

потврдило је и Намесништво 1839. године, али се сеоско становништво жалило да због кошева има велике губитке, па је кнез Александар Карађорђевић 1842. укинуо обавезу давања хране у кошеве. Када је 1847. године поједностављена процедура за добијање кредита за куповину хране и семена због неродице или летине уништене елементарним непогодама, захтеви општина за добијењем кредита из Правителствене касе постали су веома учестали. Државна каса није могла да их одбија, а није имала довољно новца ни да их одобрава. Због тога је поново покренуто питање општинских кошева. Када се показало да држава нема други начин да санира несташнице хране и предупреди глад због елементарних непогода или неродице, уредбом из 1854. године поново је уведена обавеза давања 50 ока кукуруза у општинске кошеве. Истовремено је прецизно уређен број и начин градње кошева и начин функционисања ове институције.⁷¹⁴ Право да из сеоског коша за неродне године узме житарице, било за исхрану, било за семе, имали су само они „који ову доиста и потребују и не више, но онолико колико јим је нужно да ове године што засеју и да се до нове изранити [могу], и колико на јесен вратити могу“, и то уз услов да позајмицу врате од следеће жетве.⁷¹⁵ Ипак, већ 1859. године поново се одустало од обезбеђивања хране и семена преко општинских кошева, па је донета одлука да се убудуће кошеви не граде и да се у постојеће храна не предаје, а прикупљена раздаје на зајам док трају залихе. Ни та одлука није била дугог века, јер је донета, изгледа, само да би се смањио број кошева и количина житарица сакупљена у њима. Наиме, већ 1861. године објављена је допуна уредбе из 1854, чиме је враћена њена важност.⁷¹⁶

⁷¹⁴ Неки аутори обнављање кошева објашњавају потребом да се обезбеди исхрана војске, уколико буде морала да буде мобилисана (Živomir Spasić, *Kragujevačka vojna fabrika 1853–1953*, Kragujevac, 1973, 36–37).

⁷¹⁵ Уредба је предвиђала да свака општина има три коша са два одељења, у која би се прикупљао кукуруз, и сваке године се по једно одељење празнило, а друго пунило новим кукурузом. Право на позајмицу имали су само они који су у кош улагали, а на позајмљених 100 ока враћано је 150, јер је узети кукуруз био сув, а враћени сиров (Зборник закона II, 1845, 352; Зборник закона VIII, 1856, 24–28, 49). Након изједначавања Цигана са осталим становништвом у пореским обавезама, из уредбе су изузети Цигани коритари и чергари, будући да већином нису имали земљу од које би могли да предају кукуруз у кош (Зборник закона IX, 1857, 9). Видети и: Б. Перуничкић, *Горња Ресавица 1804–1918*, 635–336; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 359, 617–619, 642–643.

⁷¹⁶ Зборник закона XII, 1859, 113; Зборник закона XIV, 1862, 35–36. Допуном из 1861. године прецизирани су поступци за чување исправности и количине хране и надокнаду евентуалне штете због губитака услед кварења, немара службеника (кметова) или крађа (Зборник закона XIV, 1862, 35–36).

Поред ове опште мере, ради помоћи и спречавања глади, држава је пострадалима давала и неке друге олакшице. Повремено су били привремено ослобођени плаћања неких приреза или пореза уопште, а било је уобичајено и да буду ослобођени обавезе давања дела урода у сеоске кошеве, увек уз услов да од следеће жетве врате дуг. За неродних година давани су сеоским општинама и кредити на шест или дванаест месеци, зависно од угрожености становништва, да би купиле семе и храну, како би се становништво прехранило до следеће жетве и било у могућности да засеје њиве. У почетку су ти кредити одобравани у Београду, што је било повезано са релативно великим трошковима, па захтева није било много. Међутим, од 1847. године захтеви за кредит могли су се подносити преко окружних начелника, што је било много повољније за сеоско становништво, па је број захтева те године изузетно повећан.⁷¹⁷

Неродна година и могућност да завлада глад у земљи, с једне стране, али и пораст цене због повећане тражње и извоза, с друге стране, били су повремено мотив за забрану извоза хране из Србије, у првом реду извоза житарица. Забране извоза хране биле су временски ограничене и трајале су најчешће кратко време – док опасност од избијања глади или пораста цена услед претераног извоза не прође. Тако је 1839. године донета забрана, која је већ 1840. повучена, а извоз хране био је дозвољен све до краја 1841. године, када је поново забрањен. Тада је, чак, дозвољено трговцима да извезу житарице које су пре забране покуповали од сељака.⁷¹⁸

И кампање за систематско уништавање штеточина у пољопривреди требало је да допринесу остваривању бољих приноса и обезбеде што нормалнију производњу, односно исхрану становништва. У првом реду то се односи на кампање за уништавање птица, које су најчешће

⁷¹⁷ *Магистрат Нахије ужичко-соколске*, 37; Зборник закона IV, 1849, 14; Б. Перуничкић, *Горња Ресавица 1804–1918*, 647–648; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 206, 472–473, 475–483; Б. Миљковић-Катић, *Кредитна политика уставобранитеља*, *Историјски часопис LX* (2011) 365.

⁷¹⁸ Проглашење забране извоза хране мотивисано је 1839. године на следећи начин: да се „тако опасност предупреди, која би Отчество наше постићи могла, кад би идућа летина рђава испала, а износ ране за границу благовремено се забранио не би“, док је забрана из 1841. мотивисана на следећи начин: „једно зато, што је иста по известију окружни начелничества, овога лета слабо родила, а друго што се за границу много износи, због чега на великој цени будући још сваки дан скупља бива, забрани, да не би због извоза такове за границу, народ наш у најгоре доба у истој оскудевати морао“ (*Живети у Београду 1831–1841*, документа Управе града Београда, Београд, 2003, 215, 217, 222; *Живети у Београду 1842–1850*, 283–284).

спровођене, али и на обавезне хајке на дивље звери, које су представљале опасност за стоку.⁷¹⁹

Увођење нових и проширивање производње традиционалних култура

Систематске мере за развој земљорадње спроводио је већ кнез Милош током прве владавине. То се може сматрати привредном политиком државе у овој области, будући да су, због личне власти, његове одлуке имале снагу и утицај државних уредби. Једна од општих мера, којима је требало да се обезбеди усклађенији и бржи развој земљорадње, било је формирање установе економа 1837. године. Требало је да економи прате стање у пољопривреди, а у области ратарства да се старају да свако домаћинство, односно сваки порески обвезник, засеје одређену површину своје баштине одређеним културама, као и да прате остварење те наредбе. Економи су убрзо укинути. Овим мерама настојао је кнез да обезбеди избалансирану производњу сеоских домаћинстава подстицањем узгоја пшенице, затим, већом уједначеношћу производње озимих и јарих усева и већим узгојем кромпира, намирнице која је могла у исхрани да замени хлебно брашно. Свако домаћинство требало је да посеје, зависно од тога да ли има могућности за узгој озимих или пролећних усева, три дана орања пшенице, један дан ражи и два дана јечма или толико дана орања пролетњих усева, уколико озими не могу успевати. Поред тога, требало је да посеју три дана кукуруза, по један или пола дана кромпира и проје. У пределима где ни стрмна жита не успевају, требало је да се сеје прописана количина кукуруза и кромпира.⁷²⁰

Уставобранитељи су наставили да спроводе кнез Милошеву политику увођења нових ратарских култура у Србији, али се нису определили за обавезујуће указе, већ за упутства и кампање, односно за просвећивање пољопривредника. Против присилног увођења новина у пољопривреди изјаснио се и Илија Гарашанин, сматрајући да, уколико се нешто не би могло спровести „без роптања народног“, онда треба то „одложити док народ сам нагнан својим потребама не буде тому приступио“.⁷²¹ Више пута током владавине уставобранитеља вођене су

⁷¹⁹ АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 496, ф. П, Но 108; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 433–435.

⁷²⁰ Д. Б. Јовичић, *Пољопривреда у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића*, 183.

⁷²¹ Д. Милић, *Илија Гарашанин и привреда Србије*, 370.

кампање за узгој одређених биљних врста (житарица, дудова, дувана и слично). Политика увођења нових култура није у потпуности напуштена ни шездесетих година XIX века, без обзира што је држава у много мањој мери него раније привредну политику усмеравала ка селу и пољопривреди.

Политика увођења нових култура давала је често лошије резултате од очекиваних и само на кратак рок изгледало је да нове културе имају будућност.⁷²² То потврђује и судбина узгоја дудова, за које се шездесетих година испоставило да готово не постоје у Србији, иако су дудињаци масовно подизани у другој половини четрдесетих и првој половини педесетих година. Слични су били и резултати других кампања, попут оне за веће гајење дувана. Наиме, веома брзо су се сеоска домаћинства враћала традиционалним, устаљеним количинама и врстама гајених култура, што потврђују многи извештаји среских и окружних старешина, у којима се скоро као лајтмотив годинама понављала формулација „ране никакове није више него ли лане засејано“.⁷²³ Уколико се у некој области производило више него што је уобичајено, било је то стога што се истовремено и интензивније крчило, као што то изричито наводи начелник Драгачевског среза у извештају за 1856. годину.⁷²⁴ И уопште је интензивирање земљорадње у Србији спровођено додатним обезбеђивањем обрадивих површина, а не интензивнијим начинима обраде или савременијим аграрним техникама. Нове површине добијене крчењем претежно су коришћене за узгој пшенице, што је додатно дестимулисало производњу нових култура.

Повремено је држава настојала да залагањем за нове културе обезбеди сировине за неке друге привредне делатности, као што је то било у кампањи за узгој дудова. Поменута кампања требало је да омогући узгој свилене бубе, која би била основ за развој свиларства у Србији. Међутим, држава је планирала да производњу свиле организује у сопственој режији – у државним предузећима, јер у земљи није постојала прерађивачка индустрија, која би апсорбовала пољопривредне

⁷²² АС, ДС, 1846, Но 6, 19, 66, 360; 1848, Но 136; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 493–494. Колика је била окупираност власти увођењем нове културе показује и чињеница да је 1867. године био пописан број дудова, за чији се узгој администрација залагала, али не и број шљива, најраспрострањеније воћарске културе (*Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 6–109).

⁷²³ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 611.

⁷²⁴ „У обделавању земљеделија онако народ ради као што је и досада радио, без да што уметније зна радити и он она иста семена сије која је и до сада сијао, но само што је овог лета више нег прошлог посијао, почем с дана на дан све више и земље крчењем гложја (sic!) за орање приумножава“ (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 613).

вишкове. Ипак, формирање државних предузећа у свиларству показало се дестимулативним за развој гране, јер је држава намеравала да цео ланац производње, а нарочито прераду свиле, спроведе у сопственој режији. Због тога су одбијене молбе предузетника, првенствено странаца, да отворе предузећа за одмотавање и прераду свиле. Када је постало јасно да је немогуће на тај начин подићи нову привредну грану, од концепта се одустало, расади су запуштени, а традиционализам сеоског становништва довео је до поновне оријентације свиларства ка кућној радиности. Због тога је шездесетих година XIX века, када је због болести дудовог свилца у Европи створено тржиште за семе дудовог свилца из Србије, узгој свилене бубе у Србији био обновљен, али не захваљујући држави и њеним дудињацима, већ захваљујући страним приватним компанијама.⁷²⁵

Спорадични покушаји увођења новог индустријског биља у Србији такође нису били успешни, понекад због незаинтересованости сеоског становништва за узгој тог биља, а понекад и због неприлагођености неких биљних врста климатским условима. Тако се, као што је поменуто, од узгоја памука одустало због смањене конјунктуре по завршетку грађанског рата у Америци, али и због чињенице да климатски услови у Србији не погодују узгоју ове биљке. Слично је, као што је поменуто, било и са дуваном, упркос упорнијим покушајима државе да распространи узгој ове биљке; тек је у последњим деценијама XIX века узгој дувана био омасовљен и постављен на потпуно другачије основе проглашавањем монопола дувана 1884. године.⁷²⁶

Чуди, међутим, околност да се државне власти нису у већој мери заинтересовале за узгој крмног биља, које је могло да буде основ не само за стајски узгој крупне стоке, већ и за поправљање квалитета земљишта у ратарству. Узгој крмног биља пропагиран је у већој мери тек почетком осме деценије XIX века. Најагилнији у том послу био је пољопривредни лист *Тежак*, који је у неколико наврата доносио различите написе о тој теми и на разне начине настојао да наведе сеоске домаћине на производњу крмног биља, првенствено детелине, и као крмива за стоку, и као међукултуре при угерењу земљишта. Поред текстова о узгоју овог биља, лист је оглашавао продају квалитетног семена, па чак и обећавао бесплатну поделу семена.⁷²⁷

⁷²⁵ Д. Милић, *Утицај Јосифа Панчића на развој свиларства у Србији*, 237, 249; К. Поповић, *Пут лицејских питомцаца*, 6–7, 165–166, 168.

⁷²⁶ М. З. Влајинац, *Историја производње памука у нашим крајевима*, 120–121, 123; Б. Мијаговић, *Дуван и српска држава*, 7, 25–26.

⁷²⁷ *Тежак*, година II, 1870, број 1, 15. новембра 1869 (sic!), 7; број 2, 30. новембра 1869, 17, 19–20; број 3, 15. децембра 1869, 26; број 9, 15. марта 1870, 112; број 10 и 11, 20. априла 1870, 136.

Од средине четрдесетих година XIX века државна управа настојала је да обезбеди квалитетније сорте воћа и рашири их по земљи. У Београду је на државној економији у Топчидеру подигнут расадник, снабдевен племенитијим сортама воћа набављеним у Хабсбуршкој монархији. Гајено је калемљено воће како за сопствене потребе, тако и за продају у земљи и извоз (јабуке, крушке, шљиве, трешње, вишње), украсно шибље и саднице шумског дрвећа.⁷²⁸ Расади дуда за већ поменути кампању узгоја дудова такође су произведени у Топчидеру, где је 1847. узгојено чак 13.131 садница, од којих су 11.724 саднице пресађене у расаднику. Кампања је постигла и шири друштвени одјек, па је Фонд за књижевност Илије Милосављевића Коларца, на пример, финансирао објављивање стручне пољопривредне литературе о узгоју белог дуда и дудовог свилца.⁷²⁹

У оквиру кампање узгоја дуда и производње дудовог свилца организована је бесплатна подела дудових садница локалним управним јединицама да би подигли дударе (дудињаке) по окружним местима, на општинском или државном земљишту. Саднице су набављене из Цариграда, а због заинтересованости приватних лица кампања је током следеће године проширена, па су и она могла да добију саднице бесплатно, као и општине. Интересовање је било толико да расадници нису могли да задовоље тражњу и појединац је могао да добије највише 200 садница. У тим условима, 1850. године, сељацима је подељено 16.500 садница. До 1853. године узгојено је 59.320 садница. Већина је подигнута у пожаревачком државном расаднику, који је почетком педесетих година располагао са 40.000 садница. Нажалост, као ни многе од бројних акција државне администрације на подстицању нових привредних делатности, ни узгој дудова и свилене бубе није дао значајније резултате: 1867. године у земљи је било свега 211.096 стабала дуда.⁷³⁰

⁷²⁸ Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 193; С. Владисављевић, *Земљеделска школа у Топчидеру (1853–1859)*, 128.

⁷²⁹ *Чича Срећков лист*, I година, Но 16, 22. априла 1847, 128; Зборник закона IV, 1849, 7–8; *Задужбина Илије Милосављевића Коларца I*, Београд 1886, 7 (књигу Поука о подизању белих дудова и о гајењу свилених буба (Вила, лист за забаву, књижевност и науку, број 2, 10. јануара 1865, 24) објавио је Коста Поповић, аутор *Пути лицејских питомца*). Има података да је током кампање садње дудова „отправљано у исто време на више места и семе од полука“, односно памука (К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 95).

⁷³⁰ А. Медовић, *Окружје пожаревачко*, 218; Д. Милић, *Утицај Јосифа Панчића на развој свиларства у Србији*, 233–234; Зборник закона IV, 1849, 7–8; *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 6–109; АС, ДС, 1846, Но 6; 1857, Но 418.

Већина кампања државне управе у пољопривреди имала је средином XIX века циљ да прошири производњу одређене културе, обично житарица. Најчешће су вођене кампање за већу сетву кукуруза, који је доносио и највећи принос, али и кампање за узгој пшенице, посебно крајем четрдесетих година, када је под утицајем револуционарних збивања у Хабсбуршкој монархији порасла тражња за житарицама. Међутим, у тим кампањама поклањана је мала пажња потребним количинама семена, расположивим сетвеним површинама и другим мерама које су могле да обезбеде успех кампање. Оне, углавном, нису биле добро припремљене и залагање државе сводило се већином на одлуку централних власти да се кампања спроведе тако што ће срески службеници дати вербална упутства сељацима. Сељаци су се жалили на недостатак семена, слободног земљишта и сточне хране, па и лошу теглећу стоку, правдајући тиме слаб одзив.⁷³¹ Ипак, кампање у корист већег узгоја житарица дале су у многим местима добре резултате. Тако је, на пример, народ Козничког среза 1848. године посејао „више усева него прошли година“.⁷³² Тешко је, међутим, проценити у коликој су мери помаци у производњи житарица били резултат профилисане привредне политике државе, а у коликој мери нормална последица развоја земљорадње у фази преласка ка доминантном ратарству, коју карактерише управо повећање узгоја житарица и њихова апсолутна превласт у односу на остале ратарске културе.

Оплемењивање стоке

Државна управа залагала се за увођење нових сојева стоке и оплемењивање постојећег сточног фонда, због чега су набављана расна грла из иностранства, препоручивано осемењивање стоке расама које су гајене у државним пољопривредним заводима и предузимане неке друге мере ради поправљања квалитета стоке.

Оплемењивање стоке започео је још кнез Милош Обреновић убрзо по доласку на власт. У том послу се ослањао на локалне власти и богатије домаћине. Поред осталог, циркуларним решењима је упознавао локалне власти с мерама које треба предузети ради бољег узгоја коња и одгајања бољих пасмина, а јунад боље пасмине слао је среским

⁷³¹ Тако су сељаци Ужичког округа, на пример, у кампањи из 1849. године тврдили да би засејали више кукуруза, да није народ „са земљом доста, али и семеном оскудан, к томе и пића неимајући да волове боље орања ради у снагу доведе, и с овима је оскудан“ (АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 296, К. 13).

⁷³² Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 461.

начелницима да их поделе „газдама“ и њему врате исти број друге, добро ухрањене стоке. Сопствену стоку добре пасмине слао је, било на захтев, било самоиницијативно, и својим службеницима, како би и сами узгојили стоку сличног квалитета или је подстицао стварање „мајура“ за узгој коња.⁷³³

И уставобранитељи су настојали да поправе пасмине стоке у Србији, посебно коња и волова, увозом расплодне стоке бољих раса, а повремено су вођене и опште кампање с истим циљем. Једну такву кампању иницирао је *Чича Срећков лист* 1847. године, залагањем да општине набаве општинске бикове добре пасмине, подстакнут наградом коју је увео гроф Фердинанд од Колоредо-Мансфелда. Уредник листа Атанасије Николић понудио је награду од пет аустријских дуката општини која прва купи добре општинске расплодне бикове.⁷³⁴

Мада су и ранијих и каснијих година покушале да преко општинских власти обезбеде заинтересованим домаћинима приплодну стоку доброг квалитета, државне власти су 1849. повеле велику кампању набављања општинских бикова, препоручујући свим општинама да набаве ајгире (пастуве) и бикове добре пасмине за приплод. Већина општина, међутим, није реализовала препоруке. Изговарала се тешкоћама око набавке, непознавањем добрих пасмина, недостатком новца и немогућношћу да га прибаве расписивањем приреза, па и непостојањем општинских забрана у којима би хранили стоку.⁷³⁵ Стога не чуди да, без обзира били они у развијеним или неразвијеним пољопривредним областима, у многим срезovima, ни један домаћин или сеоска општина нису поседовали крупну расплодну стоку бољег или доброг квалитета, као што је то био случај у Козничком или Млавском срезу 1849. године.⁷³⁶

⁷³³ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 274–275; Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 262; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 327–328; Б. Перуничкић, *Горња ПесAVA 1804–1918*, 182.

⁷³⁴ Danica Milić, *Stočarstvo kao značajna grana privrednog razvoja Srbije*, 152; *Чича Срећков лист*, I година, Но 5, 4. фебруара 1847, 37. Лист је доносио и обавештења о карактеристикама добрих сојева стоке, на пример, кроз чланак *Својства доброга ајгира* (Исто, Но 6, 11. фебруара 1847, 45).

⁷³⁵ Старешина Козничког среза тврдио је да општине којима управља желе „такову ствар имати“, али да је нису набавиле, јер не знају „с које ће стране будући да у овом крају добре пасмине нема“ (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 461). Видети и: АС, НОУ, 1849, ф. XI, Р. 1063, К. 10; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 622.

⁷³⁶ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 327–328; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 120; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 489.

Увидевши да кампања из 1849. године није донела очекиване резултате и да набавка расплодне стоке из иностранства представља велики проблем општинским управама, државна власт настојала је да на огледном добру у Топчидеру узгоји добре врсте крупне и ситне стоке, како би оне касније биле коришћене за побољшање домаћих раса. Расна стока за Топчидерску економију, која је, поред осталог, требало да буде и центар за опскрбу сеоских општина квалитетним сојевима стоке, набављана је у иностранству. Атанасије Николић, начелник Економског одељења Министарства унутрашњих дела, под чијим је старањем била Топчидерска економија и уопште привредна политика у области пољопривреде, путовао је 1853. године због набавке стоке у Западну Европу. Требало је да купи штајерске кобиле за економију и створи центар за узгој и продају расне стоке. До краја владавине уставо-бранитеља у том узгајалишту однегована је посебна сорта тзв. топчидерских бикова и топчидерских нераста.⁷³⁷ На државним добрима узгојен је и нови сој свиња – шумадијски, који се сматрао за „добар сој“. У другој половини шездесетих година, овај сој свиња је у све већој мери ширен по Србији, па је према процени неких окружних начелника „у овоме приличан успех учињен код народа“. Паралелно с узгојем шумадинке, увезени су још за прве владе кнеза Милоша и (бели и црни) нерасти енглеске расе, како би побољшали сојеве у Србији.⁷³⁸

Ради одгајања бољих сорти коња подигнута је 1852. године, по наређењу кнеза Александра Карађорђевића, државна ергела код Ћуприје. Истина, још је кнез Милош тзв. *Решењем о ергелама* из 1836. године подстицао узгој коња, свакако боље пасмине, предлажући да бар три кобиле држи „сваки кмет и сваки чиновник, кому је само могуће“ и да сваки себи „мајур на месту, к тому најбоље изабере, слободно и бесплатно држи у загарађивању“, све то уз „рукопомоћ“ народа. Међутим, те мере нису дале видљивије резултате. Формирањем државне ергеле, становништво је стекло право да коње из те ергеле користи за приплод стоке, уз одређену накнаду. Да би се побољшале постојеће пасмине, за државну ергелу набављени су ердељски пастуви и арапски коњи, као и педесетак кобила. Државна ергела премештена је најпре у Пожаревац (1859), а потом у Љубичево, на земљиште кнеза Милоша, које је он 1860. године поклатио држави ради подизања и развијања завода.⁷³⁹

⁷³⁷ АС, ДС, 1852, РНо 79; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 294.

⁷³⁸ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 114–115; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 204–204.

⁷³⁹ АС, ДС, 1852, РНо 92; В. Карић, *Србија*, 365; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 222; Реља Катић, *Историја ветеринарства Србије, период од XII до друге половине XIX века*, Српска академија наука и уметности, посебна

И поред одређеног залагања и напретка, резултати државне интервенције на поправљању квалитета стоке у Србији били су минимални, јер је узгој бољих пасмина остао ограничен на државне заводе, а већина становништва се и надаље придржавала традиционалних метода поправљања квалитета стоке. Наиме, власти нису биле спремне да бесплатно обезбеде расплодну стоку нити да системски реше финансирање и начин њене набавке, па је већина сеоских општина није ни набавила. До 1856. године, на пример, у Чачанском округу су само две општине – брусничка и општина села Прислонице – набавиле расплодну стоку, и то само бикове, а у Параћинском срезу 1857. једино је један трговац из Параћина имао коња добре пасмине (тачније ждробе укрштено од домаће пасмине кобиле и расних грла из државне ергеле).⁷⁴⁰ Један од разлога неуспеха у поправљању квалитета сточног фонда свакако је била и неспремност власти да по прихватљивим ценама обезбеде осемењивање стоке примерцима из државних завода. Тако је, на пример, требало платити један талир ћупријској ергели за коришћење расплодних пастува. Стога се сеоско становништво и даље у поправљању квалитета стоке ослањало на препоруке из времена кнеза Милоша да јалови ситнију стоку и подстиче размножавање крупније.⁷⁴¹ И тај метод био је тешко спроводив због тога што је стока највећи део године боравила изван домаћинства, па није могло да буде контролисано њено размножавање. У општинама које су набавиле бикове за расплод, јаловљење ситније стоке и гајење крупније комбиновано је с укрштањем стоке с бољим општинским пасминама, као што показује поступак помешаног параћинског трговца.

У примени препорука и мера државне администрације за подизање квалитета сточног фонда најефикасније је било крајинско подручје, будући да су крајинске општине набавиле највише бикова и пастува за приплод. Бикове штајерске расе обезбедиле су неготинска и текијска општина и општина села Штубик. Овај крај био је чувен и по добрим пасминама ситне стоке. Такозвана кривовирска овца, названа је по селу Криви Вир у Крајинском округу, сматрана је најбољом пасмином у земљи. Давала је добру вуну, најбољу у Србији. С том вуном могла се,

издања, књ. ССХСIV, Одељење медицинских наука, књ. 11, Београд, 1957, 168; *Статистички годишњак Краљевине Србије, друга књига 1894–1895*, Статистичко одељење Министарства народне привреде, Београд, 1898, 202.

⁷⁴⁰ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 622; Б. Перуничкић, *Гад Параћин*, 294.

⁷⁴¹ *Протоколи српске народне скупштине држане у месецу септембру 1859. године у Крагујевцу*, б. м. и г., 39; Д. Б. Јовичић, *Пољопривреда у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића*, 6.

према мишљењу Милана Ђ. Милићевића, мерити још само вуна оваца из Равних Кошаља у Горњем Подрињу. Стога не чуди да је било покушаја побољшања расе оваца уз помоћ кривовирске пасмине.⁷⁴²

Иако су у државним заводима одгајени нови сојеви стоке, омасовљавање узгоја тих сојева у народу или оплемењивање постојећих није дало значајније резултате, јер није примењен ефикасан начин подстицања сеоског становништва да гаји стоку бољег квалитета. Поред тога, сточарство је било пашно, па је било тешко контролисати размножавање стоке. Због тога је основни метод при селекцији стоке остало јаловљење ситнијих примерака, како би се размножавала само крупнија и боља стока.⁷⁴³

Заштита стоке од болести

Власти Кнежевине Србије биле су много успешније у настојању да спрече сточне болести, него у настојању да побољшају квалитет стоке. Ради што успешнијег развоја сточарства предузето је више мера заштите здравља стоке и заштите од ширења заразних сточних болести, које су у највећем броју случајева биле успешне.

Најчешће заразне болести у Србији током XIX века биле су слинавка и шап, прострел, сакагија, овчије богиње, шуга коња и оваца, беснило и говеђа куга, као и већ помињана метиљавост. Повремено су се појављивале, ограничене на поједине крајеве земље. Стална опасност за стоку у Србији била је говеђа куга, од које је стока веома често обољевала у суседним провинцијама Османског царства. Будући да лешеви угинуле стоке нису закопавани, већ су бацани у реку и долазили до Србије ширећи заразу, предузимане су опсежне мере против уласка и ширења ове болести у Србији. Преко лешина бачених у Дунав, на пример, продрла је у земљу говеђа куга 1849/50. године. Куга, сакагија, прострел и беснило биле су неизлечиве. Природа ових болести била је непозната, па су лечене и травама и магијским радњама и читањем

⁷⁴² И. Пчелар, *Окружије краинско*, 222; К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 84; М. Ђ. Милићевић, *Путничка писма с разних страна Србије о Србији*, 153–154; А. Воуе, *La Turquie d'Europe*, t. I, 504; Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине*, 63.

⁷⁴³ Р. Катић, *Историја ветеринарства Србије*, 168; Д. Б. Јовичић, *Пољопривреда у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића*, 6; Б. Перуничкић, *Крушеваци у једном веку*, 327–328; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 120.

молитви. Највише народних лекова било је против беснила, од кога је умирало и много људи, а не само стоке.⁷⁴⁴

У Министарству унутрашњих дела било је 1839. године организовано Санитетско одељење на челу с др Карлом Пацеком, некадашњим кнежевим личним лекаром. Он је поставио темељ организацији здравствене службе у Србији. Одељење је имало задатак да, поред бриге о очувању здравља људи, брине и о здравственој заштити стоке, па је др Пацек већ 1842. године изнео предлог о организовању ветеринарске службе у Србији. Смена династије одложила је реализовање тог предлога. Први школовани ветеринар који се помиње у Србији, магистар хирургије и дипломирани ветеринар Франц Бихеле, добио је 1846. године место окружног лекара Ужичког округа и већ 1848, а потом и 1850. године био ангажован на сузбијању продора говеђе куге из Турске у Србију.⁷⁴⁵

Првенствено заслугом др Емануела Линденмајера, начелника Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела, постављен је 1853. године при Санитетском одељењу ветеринар и формиран посебан реферат, како би био координиран рад већ примљених ветеринара, ангажованих ради бриге о коњима у државној ергели, али и на другим местима. Од оснивања Ветеринарског реферата настојало се, и у значајној мери и успело, раздвојити бригу о здрављу људи од бриге о здрављу стоке и истовремено обе подићи на виши ниво. Кроз процес попуњавања места физикуса стручним ветеринарима и другим мерама постепено је подизан ново заштите стоке у Србији.⁷⁴⁶ На тај начин, за владавине уставобранитеља, основана је модерна ветеринарска служба у Србији.

Заштита од сточних болести спровођена је успешно када су у питању биле заразне болести које су се појављивале у околним земљама, пре свега у Османском царству. У таквим случајевима, повећаван је број стражара и пикета, ангажован посебан лекар да обилази границу и надзире мере заштите, као и да контролише здравље стоке у пограничној области. Те мере најчешће су биле довољне да спрече преношење болести у Србију, као што је то било приликом појаве говеђе куге 1850. године у ђаковачкој и приштевској области.⁷⁴⁷

⁷⁴⁴ Dragoljub Divljanović, *Epizootiološka situacija i borba protiv stočnih zaraznih bolesti u Srbiji tokom XIX veka*, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae, Anno X, 1, MCMLXX, 69–71, 74; Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша Обреновића, 120; Стеван З. Иванић, *Прилози за историју здравствене службе у Србији*, Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva, knj. 41, Beograd, 1940, 17–18.

⁷⁴⁵ С. Иванић, *Прилози а историју здравствене службе у Србији*, 27–28.

⁷⁴⁶ Р. Катић, *Историја ветеринарства Србије*, 168, 180, 185.

⁷⁴⁷ АС, ДС, 1848, Но 43, 66; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 501–502; Р. Катић, *Историја ветеринарства Србије*, 190–214; С. Иванић, *Прилози за историју здравствене службе у Србији*, 18–19 .

И организација карантина и састанака имала је циљ да, поред заштите здравља људи, обезбеди и заштиту здравља стоке. Због тога су прописиване детаљне санитарске мере заштите при уласку стоке и путника у Србију, доношени карантински и други санитарски прописи. Право на уређење карантинске службе Србија је добила *Хатишерифом из 1838.* и одмах следеће године уредила је ту област *Устројенијем погранични састанака.* Већ 1841. државне власти су *Санитетско-полицајном уредбом за карантине и пограничне састанке* прецизирале улогу карантина и састанака, састав особља, мере које треба предузети и слично. Уредбом је детаљно прописан карантински поступак с робом, стоком и људима, као и начини изоловања и кажњавања кордонских преступника. Убрзо је прописана и карантинска такса (1843, допуњена 1849). Тек 1861. донете су прве измене и допуне ове уредбе, али нису битније промениле њен карактер.⁷⁴⁸ Поред осталог, било је предвиђено кађење јахаће опреме и прање стоке у рекама или у посебним купатилима при карантинима, како би се спречило уношење заразних болести.⁷⁴⁹ У време заразних сточних болести у провинцијама Османског царства строго је поштован карантински период, што је спречавало ширење болести и у случајевима када је у суседним областима „не мало сву рогату марву сатрла“.⁷⁵⁰

У оквиру систематских мера заштите, стока је вакцинисана против заразних болести, при чему су власти водиле рачуна о сиромашном становништву и посебном одлуком смањивале цену вакцинисања њихове стоке. Вакцинисање против крављих и овчијих богиња вршили су окружни лекари или физикуси. Било је предвиђено да они обуче једног спретног човека у свакој општини, који би вакцинисао стоку уколико се болест у земљи већ појави. Ради спречавања ширења болести била је забрањена употреба и продаја кожа оболеле стоке, посебно тзв. краставих кожа.⁷⁵¹

⁷⁴⁸ *Устројеније погранични састанака*, Зборник закона I, 1840, 163–165; *Санитетско-полицајна уредба за карантине и пограничне састанке*, Зборник закона II, 1845, 51–114, 277; Зборник закона V, 1853, 91; Зборник закона XIV, 1862, 88.

⁷⁴⁹ В. Михаиловић, *Историја санитета у обновљеној у Србији 1804–1860*, Београд, 1951, 67; *Устројеније погранични састанака*, 164, 168, 170, 175; АС, МУД, Санитетско одељење (= С), 1857, V – 57. Још јасније је овај циљ формирања карантина дошао до изражаја у уредби за карантине и пограничне састанке из 1841. године, где је изричито наведено да се они формирају ради тога „да у њега ступе и да се у њему очисте из иностраних крајева долазеће животиње, особито домаће као што су коњи, говеда, овце и свиње“ (*Санитетско-полицајна уредба за карантине и пограничне састанке*, 51–52).

⁷⁵⁰ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 659, 682.

⁷⁵¹ АС, ДС, 1844, 126; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 256; *Правила о поступку с овцама због редње овчиј богиња*, Зборник закона II, 1845, 289–296.

Предузимано је и лечење стоке, а 1845. године издат је и посебан распис о лечењу и превенцији пришта, којим су препоручене, додуше неадекватне, мере лечења, али зато потпуно адекватне мере заштите од ширења болести. Тада је забрањено клање оболеле стоке и употреба меса и млека за јело. Свесне вредности коју је за сеоско становништво имала кожа угинуле стоке, власти су ипак дозволиле њену употребу, али под условом да је у присуству кмета скинута са потпуно охлађене животиње и да је бар 24 сата стајала потопљена у кречу. У противном морала је бити расечена и закопана.⁷⁵²

Стоку, посебно крупну, уништавала је у приобаљу Дунава око Голупца и тзв. голубачка отровна мушица. Српске власти су покушале да слањем стручњака истребе узрочника, али он није успео да легла уништи. Будући да је ова мушица уништавала стоку на обема обалама Дунава, на иницијативу хабсбуршких власти истраживање је 1847. године поверено пожаревачком физикусу др Аћиму Медовићу. На том послу он је провео пет месеци и сачинио први стручни извештај о голубачкој мушици, али болест није сузбијена.⁷⁵³

И поред добрих мера заштите, сточне болести у Србији нису биле реткост. Нису биле ни претерано честе, па су срески начелници у седмичним, полумесечним и месечним извештајима најчешће констатовали да је стока здрава. Стање здравља стоке процењивано је према присуству заразних сточних болести.⁷⁵⁴ Када би се појавиле, заразне болести обично би биле ограничене на једно или два села. Понекад се догађало да у некој мањој географској и административној области хара више од једне сточне болести, као и да у истом селу стока болује од више болести. То се, на пример, догодило 1849. године у Параћинском срезу, где је у 18 општина било овчијих богиња, у још четири шапа на говедима и неке непознате сточне болести, а у једној и шапа на свињама.⁷⁵⁵ Заразне

⁷⁵² АС, МУД, С, 1845, VII – 8.

⁷⁵³ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 181–184, 189. Извештај је др Аћим Медовић послао Министарству унутрашњих дела, а оно Државном савету октобра 1847. године. Овај извештај је достављен аустријској влади и послужио је В. Колару (V. Kollar) као основа за реферат у бечкој Академији наука, што је било велико признање за Медовића и српски санитет уопште (Simon Dragović, *Poljaci lekari u Srbiji u XIX veku*, u: *Sto godina polonistike u Srbiji*, zbornik radova sa jubilarnog naučnog skupa, Katedra za slavistiku Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Slavističko društvo Srbije, Beograd, 1996, 231).

⁷⁵⁴ АС, НОУ, 1849, ф. VIII, Р 750, К 13; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 107, 92–116; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 460; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 491.

⁷⁵⁵ Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 256; АС, ДС, 1844, Но 126.

болести повремено су се у истим крајевима понављале после неколико година, као што је то било у Црногорском срезу Ужичког округа, где се црни пришт појавио 1839, па поново 1841. године.⁷⁵⁶ Ипак, ове болести ретко су попримале вид епидемије која би обухватала веће географске области.

У време епидемије окружни физикуси били су обавезни да изађу на место епидемије и предузму мере заштите стоке и људи. Мере заштите сводиле су се углавном на изоловање заражене стоке (одвајање здраве од болесне), а понекад и на убијање оболелих животиња. Лешеви угинуле стоке закопавани су, а стока је током епидемије вакцинисана. Ове мере показале су се успешним, па је 1840. године, на пример, веома брзо сузбијен прострел на коњима и говедима у ваљевском селу Радобићу, пошто је болесна стока одвојена од здраве, а забрањено је и једење меса оболелих животиња.⁷⁵⁷

Губици у стоци приликом ширења заразних болести били су различити и зависили су од више фактора. Понекад је и половина стада страдавала у једном налету болести, као што је то било 1849. године у Параћинском срезу, или у Рудничком округу због метиљавости. Повремено се догађало да стока угиба и од последица јаког града, као 1845. године у Млавском срезу.⁷⁵⁸

Како забране и мере за сузбијање ширења болести нису увек поштоване, оболевали су повремено и људи или се зараза ширила и на друге врсте стоке. Тако су у Рудничком округу, на пример, за осам дана од пришта умрла три лица, која су јела месо заражених животиња. У шабачком селу Липолист, опет, зараза се са говеда пренела на свиње, јер леш зараженог говечета није био прописно закопан, па су га свиње појеле. Умро је и човек који је одрао кожу заражене животиње.⁷⁵⁹

Повремено су сточне болести доводиле и до забране извоза стоке из Србије у Хабсбуршку монархију. Године 1840, на пример, забрањен је извоз говеда преко рамско-виначког ђумрука. Те забране су обично трајале само онолико колико је било потребно да се утврди да ли болест стварно постоји и колико је потребно времена да се сузбије, па је тако и поменута забрана повучена већ после петнаест дана.⁷⁶⁰

⁷⁵⁶ АС, МУД, С, 1842, I – 20; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 113.

⁷⁵⁷ АС, МУД, С, 1840, VI – 467; 1846, IV – 87; 1850, V – 41; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 111.

⁷⁵⁸ АС, МФ, Е, попис. књ. инв. бр. 51, 1859, попис стоке округа рудничког. У неким селима Млавског среза 1845. године била је „стока скоро сва потучена и сада болује, а више је брава већ и мањкало“ (Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 95).

⁷⁵⁹ АС, МУД, С, 1842, IV – 555; 1844, II – 1.

⁷⁶⁰ АС, МФ, П, 1840, РНo 27.

Трговина пољопривредним производима

Иако су сеоска домаћинства функционисала и произвођила на принципу самоснабдевања, због чега се њихово привређивање може назвати аутархичним, непотребне вишкове производа ипак су износила на тржиште. Стога су од значаја за пољопривредну производњу били и подстицаји и уопште законска регулатива трговине пољопривредним производима, у првом реду трговине стоком. По броју учесника,⁷⁶¹ чврстости и разгранатости трговачке мреже и по уложеном капиталу, трговина стоком чинила је најзначајнији део унутрашње трговине и највише је утицала на развој унутрашњег тржишта. Без обзира на то, много значајнију улогу имала је у спољнотрговинском промету, па је још у време прве владавине кнеза Милоша постала основа спољне трговине Кнежевине Србије. Трговина стоком била је изузетно значајна и за лично богаћење и за државно благостање.⁷⁶²

Током прве владавине кнеза Милоша трговина стоком није била слободна, јер се трговином могао бавити само онај ко је имао трговачку објаву. Она је издавана с различитим ограничењима: неки су смели извозити, а неки само трговати у земљи. Ко ће и какве дозволе добити зависило је првенствено од интереса кнеза Милоша и његових ортачких послова, будући да је кнез био спреман не само на ограничавање туђе трговине ускраћивањем дозвола, већ и на право насиље. Проглашењем слободне трговине *Хатишерифом из 1838*, као и кнежевом абдикацијом 1839, укинут је монопол кнеза Милоша и његових ортака у трговини стоком и она је стварно постала слободна, без обзира што су и надаље издаване дозволе. Након разбијања монопола, много већи број људи бавио се трговином стоком.⁷⁶³

Трговачке дозволе издавао је крајем прве владавине кнеза Милоша Државни савет, повремено уз консултације и одобрење кнеза. Уставобранитељи су задржали институт трговачких дозвола, али су дозволе изгубиле некадашњи значај, будући да током њихове владавине више нису биле вид контроле и ограничавања трговачке делатности појединаца и компанија, већ су имале за циљ да државним властима

⁷⁶¹ Број трговаца стоком и број калауза је још у време прве владавине кнеза Милоша далеко превазилазио број свих осталих трговаца (D. Milić, *Trgovina Srbije*, 160).

⁷⁶² D. Milić, *Stočarstvo kao značajna grana privrednog razvoja Srbije*, 153.

⁷⁶³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 491–492; М. Паларе, *Балканске привреде*, 113; Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине*, 59.

обезбеде увид у кретање трговаца и приход од ове делатности. Дозволе, односно трговачке објаве, као и трговачке пасоше за трговину у иностранству, издавале су окружне власти, а 1841. године уведени су нови обрасци пасоша и сви трговци обавезани да старе замене новим, под претњом забране трговања. Страним трговцима, који су још од 1824. морали да имају дозволе као и домаћи, дозвољено је 1842. да тргују само на основу својих пасоша. Дозволе су гласиле на одређено време, онолико колико је тражилац сматрао да му је потребно за обављање одређеног посла. Само већи трговци, који су одржавали сталне или учестале трговачке везе с иностранством, тражили су и добијали годишње дозволе за бављење трговином. Либерализација доделе дозвола и пасоша огледала се највише у чињеници да су локалне власти биле обавезне да их издају без икаквог одлагања, уколико подносиоци захтева нису кривично гоњени.⁷⁶⁴

Трговина стоком није била еснафски организована, за разлику од дућанске и трговине занатским производима, које су биле тако организоване још пре стварања Кнежевине Србије. Еснафска организација дућанске трговине (и производње и трговине занатским производима) озакоњена је 1847. године доношењем *Еснафске уредбе*. На њеним принципима дућанска трговина пословала је све до доношења *Закона о радњама* 1910, с тим да је државна администрација престала да сузбија развој дућанске трговине на селу 1870. године, после доношења *Закона о сеоским дућанима*. *Закон о сеоским дућанима* укинуо је забрану отварања више од једног дућана у сеоским насељима, постављену још 1839. године. Без обзира на то што је део дућанских трговаца пословао са сеоским становништвом откупљујући пољопривредне производе – првенствено коже, вуну и житарице, дућанска трговина није била од већег значаја за пласман пољопривредних производа. Због тога ни привредна политика државе према овом виду трговине није битније утицала на токове у пољопривреди.⁷⁶⁵ Трговина стоком, напротив, била у великој мери регулисана тржишним механизмима и због тога најпрофитабилнија делатност, изузимајући монополе у трговини сољу. Била је то привредна грана која се најбрже развијала, омогућавајући економски напредак целе земље.

⁷⁶⁴ *Устав Књажевства Србије*, Зборник закона I, 1840, 10, 183; Зборник закона II, 1845, 144; D. Milić, *Trgovina Srbije*, 111–112, нап 26; АС, МФ, П, Дел. протокол бр. 47, ф. I, 46.

⁷⁶⁵ *Уредба о еснафима*, Зборник закона IV, 1849, 41–96; *Додатак к уредби о еснафима*, Зборник закона V, 1853, 2–5; Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, 13; *Закон о сеоским дућанима*, Зборник закона XXIII, 1870, 127–131; Зборник закона 30, 1877, 259.

И поред изразите фрагментације тржишта у Кнежевини Србији, захваљујући трговини стоком, међусобно су повезивана, бар повремено и привремено, различита локална тржишта, а највећи број сељака, па и велики број читавих села, био је увучен у новчану и тржишну привреду. Њихово учешће у новчаној привреди било је могуће стога што је у трговини стоком још од времена кнеза Милоша била забрањена куповина од сељака на вересију. На панађурима је стока такође плаћана готовином. Забрана вересије, иначе уобичајене у дућанској трговини, додатно је доприносила развоју робно-новчаних односа на селу, без обзира што вересија као начин пословања сточарских трговаца током прве две трећине XIX века није била искорењена.⁷⁶⁶

Најтипичнији облик трговине стоком сеоских домаћинстава била је продаја трговцима у селу, при чему су трговци једне области углавном откупљивали стоку у истој области и извозили је на исте скеле. У многим приликама сточарски трговци, који су куповали од десетине до неколико десетина грла, нису ни стизали до скела, већ су им купљена стада откупљивали други сточарски трговци, формирали стада од неколико стотина грла и упућивали их ка сабирним центрима око скела и прелаза према Хабсбуршкој монархији. Трговци стоком ситног зуба, овцама и козама, трговали су и на панађурима и откупљивали стоку од сељака. Значајан део те стоке извожен је у Турску, где је тражња била велика, пошто је тамошња стока била око 10% скупља због плаћања беглука. Ситну стоку из Србије извозили су и бугарски сточарски трговци, снабдевајући овцама и козама у првом реду цариградску, али и друге пијаце. Извозили су стада од 100 до 200 грла, понекад преко хиљаду, па и до 48.000 грла.⁷⁶⁷

Трговци стоком из Хабсбуршке монархије углавном нису посећивали панађуре, већ су трговали на савским и дунавским скелама, где су још од времена кнеза Милоша постојала и добро функционисала тржишта свиња. Кнез је, верујући да би продаја у иностранству довела до злоупотреба и уцена при формирању цене, забранио извоз свиња пре исплате у Србији и тако заштитио и трговце и произвођаче. Због очувања сточног фонда и формирања дугорочних извозних ресурса

⁷⁶⁶ D. Milić, *Trgovina Srbije*, 189. Уведене мере никада нису повучене, ни када је била у питању куповина на вересију, ни куповина капарисањем стоке (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 738; МИАШ, *Трговина браће Илића из Шапца*, тефтер-књига вересије 1865–1909, књ. I, 1865–1893).

⁷⁶⁷ D. Milić, *Trgovina Srbije*, 136, 200; К. Џамбазовски, *Снабдевање цариградске пијаце средином XIX века ситном стоком из Србије*, 317–318; М. Паларе, *Балканске привреде*, 120; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 166; *Окрет унутрашње трговине Србије у години 1863*, 20; АС, МФ, П, 1841, ф. V, РНо 382.

забрањено је већ 1818. године извоз крмача. И трговцима и сељацима претиле су драконске казне – трговцима 400 гроша по грлу, а сељацима 200 батина по грлу. Повремено је забрањиван и извоз назимади.⁷⁶⁸

Ново тржиште за сточне вишкове сеоских домаћинстава постали су средином XIX века панађури, којих је било и раније, али им се отада повећавао број, захваљујући законском уређењу и посебним подстицајима. То је омогућило успешан развој панађурске трговине.

Панађурска трговина уређена је *Уредбом о држању панађура* из 1839. године. Уредба је прописала евидентирање продаје, места порекла стоке и трговаца и наплаћивање таксе на продату робу (која је припадала општини за подмирење трошкова око организовања панађура). Таксе за продају робе нешто су снижене и проширене на све врсте робе у трговачком промету, а плаћане су и за дућане и механе и сва продајна места на панађуру. Прописане су две врсте панађура – сточни, који су трајали три дана и на којима се трговало стоком и тзв. земаљским производима, и мешовити панађури, који су трајали пет дана и на њима се продавала и увозна занатска и индустријска роба.⁷⁶⁹

Уредба је наметнула чврсту организацију панађура, која је уједначила начин пословања на њима и тиме олакшала њихов рад и трговину стоком и пољопривредним производима. Панађури су организовани тако да буду што равномерније распоређени на целој територији Кнежевине, па је 1839. у сваком округу установљен по један (у Ужичком два – у Ивањици и у Пожеги). Већина је била тродневна, док су у Ваљеву, Лозници, Болечу, Ћуприји, Пожеги, Ивањици и Зајечару одржавани петодневни панађури.⁷⁷⁰ Стоку су на панађурима откупљивали домаћи трговци, трговци из удаљених предела Србије и трговци из

⁷⁶⁸ D. Milić, *Trgovina Srbije*, 185–186, 194; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 493.

⁷⁶⁹ *Уредба о држању панађура*, Зборник закона I, 1840, 89, 91–93.

⁷⁷⁰ У Подринском округу панађур је био организован у Лозници (на Цвети), у Ваљевском у Ваљеву (на Илиндан), у Шабачком у Тополику код Шапца (на Ђурђевдан), у Београдском округу панађур је био организован на друму код Болеча (на Св. Тројицу), у Смедеревском у Паланци (на Крстовдан), у Пожаревачком округу у Пожаревцу (на Томину недељу), у Ћупријском у Ћуприји (на летњег Св. Николу), у Крагујевачком округу у Буковику (на летњег Св. Арханђела), у Јагодинском у Белој Цркви (на Велику Госпојину), у Ужичком округу у Пожеги (на Петровдан) и у Ивањици (о Петковачи), у Чачанском у Карановцу (на Ивањдан), у Крушевачком у Крушевцу (на Видовдан), у Алексиначком округу у Делиграду (на Томиндан), у Гургусовачком у Гургусовцу (на Преображење), у Црноречком у Зајечару (о Усековању), у Крајинском у Неготину (на Малу Госпојину) и у Рудничком округу у Брусници (на Спасовдан). *Уредба о држању панађура*, 87–88.

иностранства, највећим делом из Османског царства. Добро уходани и веома посећени панађури били су ћупријски, лознички и ваљевски, на које су редовно стизали и трговци из Босне, Старе Србије и Херцеговине. На лознички панађур су, на пример, 1856. године дошла чак 254 босанска трговца, као и бројни трговци из Београда, Шапца, Лешнице, Ужица, Чачка и других места. Обично су били најпопуларнији и најпосећенији панађури на којима се није продавала само стока, већ и занатски производи, и на њих је долазило више продаваца стоке, па и трговаца стоком. Од традиције самог панађура и тога да ли је био марвени или мешовити зависио је и обим трговачког промета, мада обично ни на једном панађуру није био уједначен. Знатним делом промет је зависио од потреба страних тржишта за стоком из Србије и појаве сточних болести у земљи или у окружењу.⁷⁷¹

Уставобранитељи су водили систематску политику подстицања панађурске трговине и били спремни да скоро у свим приликама изађу у сусрет захтевима за отварање панађура или њихово проширивање у петодневне сајмове. Поред законске регулативе, власти су подстицале развој панађурске трговине и другим мерама. Када је уочено да петодневни панађури остварују боље приходе и постижу већи трговачки промет од тродневних, Министарство унутрашњих дела, под чијом су јурисдикцијом били и панађури, учестало је захтевало претварање појединих тродневних сајмова у петодневне, а Државни савет редовно је излазио у сусрет таквим захтевима.⁷⁷² Усклађивани су и датуми одржавања, а повремено је мењано и место одржавања појединих панађура, како би се направила што ефикаснија „маршрута“ трговаца који су се кретали с једног на други панађур на истом трговачком правцу.⁷⁷³ Отварањем нових, обично тродневних, панађура у местима где их није

⁷⁷¹ D. Milić, *Trgovina Srbije*, 133; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 371–372; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 668; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 166, 180.

⁷⁷² Зборник закона V, 1853, 290; Зборник закона VI, 1853, 6; Зборник закона VIII, 1856, 45; Зборник закона IX, 1857, 3. До доношења *Закона о панађурима* 1865. године, 19 тродневних панађура претворено је у петодневне (М. Матијевић, *Карановачки панађури*, 11).

⁷⁷³ Зборник закона II, 1845, 162; Зборник закона III, 1847, 153; Зборник закона V, 1853, 114, 290; Зборник закона VI, 1853, 90–91; Зборник закона VII, 1854, 72; Зборник закона VIII, 1856, 45, 73; Зборник закона X, 1857, 77; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 170. Тако је промена времена одржавања шопићког панађура образложена чињеницом да би се тако „учинила [...] олакшица трговцима, кои би свраћајући се са Св. Петровског панађура из Бруснице, желили и на овај панађур свратити, и што би одавде могли у Ваљево на Св. Илијскиј панађур ићи“ (Зборник закона V, 1853, 271).

било, повремено и у местима где је већ постојао петодневни панађур у другом делу године, ширена је мрежа панађура и значајно унапређена ова делатност, па су до 1863. године већ била отворена 32 панађура у 26 места.⁷⁷⁴ Ради што успешније трговачке делатности на панађурима, српске власти уводиле су, посебно за панађуре у близини границе, нарочите олакшице за прелазак границе у време њиховог одржавања. Најразвијенији су и надаље били ваљевски и ћупријски панађур, а још десетак је доносило високе приходе и имало веома развијен трговачки промет (панађури у Паланки, Свилајнцу, Крушевцу, Белој Цркви, Неготину, Зајечару, Тополи и Пожаревцу). И поред успешног развоја ове делатности, трговачки промет на панађурима једва је чинио десети део вредности остварене у спољној трговини, иако се на њима претежно трговало крупном стоком – скупљом од ситне.⁷⁷⁵

Панађурска трговина благотворно је утицала и на развој унутрашње трговине и унутрашњег тржишта, јер су с развојем те трговине, поред стоке, у све већој мери на панађурима продавали занатски и индустријски производи. Наиме, током година све више је растао број панађурских дућана, посебно од средине четрдесетих година XIX века. Мењао се постепено и квалитет дућанске трговине, па је било све више дућана прве класе, а све мање колиба и шатора, који су на неким панађурима и сасвим нестали.⁷⁷⁶ Иако се број механа на панађурима није значајније мењао, не сме се занемарити ни њихова улога у ширењу тржишта пића. Дућанском трговином на панађурима, међутим, није остварена ни приближна вредност промета као у трговини стоком, и поред тога што је број петодневних панађура био знатно повећан. Не само да је промет занатске и индустријске робе на панађурима био мањи од промета стоке, већ је и роба била претежно ситничарска, па самим тим јефтина. Уставобранитељи су допустили да и тродневни панађури постану тржиште за страну ситничарску робу.

Како се панађурска трговина све више развијала, на панађурима се, поред крупне стоке, све више трговало сточарским, а потом и ратарским производима, јер се са трговине крупном стоком, која је чинила највећи део понуде на тродневним панађурима, најпре асортиман проширивао на

⁷⁷⁴ Поред већ постојећег илиндањског панађура, у Ваљеву је 1851. године отворен тродневни михољдански панађур, а 1858. у Тополику код Шапца поред већ постојећег марвеног панађура на Ђурђевдан, отворен још један који је одржаван 22. октобра (Зборник закона VI, 1853, 62; Зборник закона XI, 1858, 106; АС, ДС, 1859, РНо 509, 860).

⁷⁷⁵ Ј. Гавриловић, *Речник географско-статистички Србије*, 157; *Окрет унутрашње трговине Србије у години 1863*, 18–19, 21, 99.

⁷⁷⁶ Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 371.

занатске и индустријске производе из земље и иностранства, а затим и на домаће пољопривредне производе – првенствено пшеницу и кукуруз, потом брашно, јечам, вуну, вино, пасуљ, током времена све више и ракију.⁷⁷⁷ Истина, овом робом и надаље се трговало углавном на варошким пијацама или у чаршији. Крајем владавине уставобранитеља уобичајена роба на панађурима, и то не само на најразвијенијим, већ и на осталима, као што речито показује пример карановачког панађура, постали су различити ратарски и сточарски производи. Исто тако, током година, и поред редовних годишњих колебања, постепено се повећавао број продатих грла стоке на једном панађуру и број панађурских дућана, како на најпосећенијим, тако и на осталим панађурима.⁷⁷⁸

Већ с кризом уставобранитељске власти крајем педесетих година XIX века, а посебно након њиховог силаска с власти, дошло је до застоја у развоју панађурске трговине. И поред евидентних подстицаја које је трговина увезеним занатским и индустријским производима имала на развој ове гране, с једне стране, и њеног благотворног утицаја на ширење унутрашњег тржишта и повезивање унутрашњег и спољашњег тржишта, с друге стране, забрањена је 1859. године трговина увезеним занатским и индустријским производима на панађурима. На тај начин, они су претворени у обичне тродневне сточне сајмове (на којима су се могли продавати домаћи, тзв. земаљски производи). То је учињено на предлог Трговачко-занатлијског одбора, репрезента трговачке заједнице, која је увек имала велики утицај на администрацију и која је најчешће сматрала да панађурска трговина штети дућанској трговини у градским насељима.⁷⁷⁹ Вероватно се државна администрација у нередовним приликама смене власти определила за стриктнију заштиту домаће трговине под притиском

⁷⁷⁷ АС, МФ, П, 1841, ф. III, РНо 254; Е, 1857, ф. I, Но 41; АС, МУД, По, 1845, XII – 8; 1848, VIII – 31; 1851, XI – 39; АС, НОУ, 1849, ф. III, Р 241, К. 17, ф. VIII, Р 739, К. 14. На панађурима се ситном стоком трговало углавном ради потрошње на самом панађуру (*Окрет унутрашње трговине Србије у години 1863*, 21).

⁷⁷⁸ Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 15, 166, 183, 205; М. Матијевић, *Карановачки панађури*, 30–31, 39; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 371; Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије*, 111–112; АС, ДС, 1859, Но 509. Од 1863. године се у Србији води статистика панађура. На панађурима у Србији било је тада 816 механа. Њихов број повећао се до 1867. године на 1.128, при чему се повећао и број панађура (са 32 на 51), а број места за крчмљење се смањио са 1.170 на 714 (*Окрет унутрашње трговине Србије у години 1863*, 18–22; *Окрет унутрашње трговине Србије кроз десет година, од 1864. до 1873.*, Државопис Србије VIII, Београд, 1874, 6, 8, 10, 12, 14, 16).

⁷⁷⁹ М. Паларе, *Балканске привреде*, 115; Зборник закона XII, 1859, 57–58; *Закон о панађурима*, Зборник закона XVIII, 1865, 2–9.

дућанских трговаца и занатлија, који су наметнули своје уске интересе. Тиме су пренебрегнуте користи које су развијени петодневни панађури доносили широј заједници и земљи у целини. Такав закључак поткрепљује чињеница да власти нису инсистирале на спровођењу забране, иако се формално одржала до 1865. године, и да су у то кризно време донете још неке проблематичне одлуке, које су убрзо повучене. Не чуди, стога, што је број панађура нешто смањен (1864. године било их је 30). Тек доношењем *Закона о панађурима* и формалним скидањем забране 1865. године, поново се нагло повећава број панађура у земљи, па их је 1866. већ било 53. Број панађура није значајније варирао до 1870, када је поново дошло до великог скока. Тада је у Србији радио 61 панађур.⁷⁸⁰

Панађурска трговина била је погодна за трговачки промет у земљи с неразвијеном саобраћајном мрежом и слабо развијеним унутрашњим тржиштем, посебно када земља није густо насељена и када јој становништво има мале потребе за занатском и индустријском робом. Подстицај јој је давало еснафски спутано занатство и ограниченост дућанске трговине на локално тржиште, омеђено већином са четири сата хода од градског насеља, и с њима повезано одсуство слободне конкуренције у тим гранама, која је занатску и трговачку делатност ограничавала на мали број привредника. Панађурска трговина није проширила само унутрашње тржиште, већ и спољнотрговинске везе Србије, које су до развоја ове делатности биле готово у потпуности усмерене на Хабсбуршку монархију и трговину свињама. Успостављене су шире везе с Османским царством, где је извожен знатан део крупне стоке, како у суседне области, тако и у Македонију, Бугарску, Херцеговину, па и Далмацију.⁷⁸¹ На тај начин успостављен је какав-такав баланс у односима са суседним царевинама, иако је северно тржиште било и даље доминантно. Резултат добро профилисане политике према панађурима била је веома спора, али ипак приметна преоријентација у спољној трговини Србије – опадање удела Хабсбуршке монархије у укупном извозу. Извоз у ту монархију колебао се деценијама, али је постепено ипак смањиван: чинио је 1843, на пример, 86,65%, а 1867. године 79,43% (од те године је континуирано растао). Истовремено се извоз у Турску постепено повећавао, чинећи 12,93% почетне године, а 18,21% последње. Удео извоза у Влашку, пак, био је све време занемариво мали, мада је и он постепено растао (са 0,42 почетне године, преко 2,68% 1858, на пример, до 4,82% 1867. године).⁷⁸²

⁷⁸⁰ *Окрет унутрашње трговине Србије кроз десет година, од 1864. до 1873*, 6, 8, 10, 12, 14, 16; Зборник закона XIII, 1861, 67.

⁷⁸¹ Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 166; *Окрет унутрашње трговине Србије у години 1863*, 21; *Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, 6–8.

⁷⁸² С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875*, 38–39.

Значајнији пораст извоза у Турску остварен је највише извозом говеда и коња, који је, поред осталих чинилаца, олакшавала и све развијенија панађурска трговина.

Као што је поменуто, сељаци су пољопривредним производима трговали и на градским пијацама. Ту су продавали ситну стоку, а од осталих пољопривредних производа житарице, вуну, па и шишарку, испоручујући уговорене количине трговцима или дућанцијама, посебно када су веће количине житарица капарисали трговци из Хабсбуршке монархије. Међутим, често су сељаци у чаршији трговали пићем или сољу, због чега је већ за прве владавине кнеза Милоша ова трговина забрањена. Забрана није била ефикасна, па је Намесништво јула 1839. године издало нови указ којим се строго забрањује сељацима да у чаршији тргују било чиме, осим бостаном и воћем. Ни овим указом није трајно осујећена продаја забрањених производа у чаршији. Напротив, у неким случајевима била је и званично одобрена. Тако је, на пример, 1840. године посебном кнежевом одлуком сељацима дозвољено да на ужичкој чаршији тргују сољу и другим ситницама „на парабочук“.⁷⁸³

Сопствене производе сеоско становништво је и самостално извозило, не само стоку, већ и житарице и ракију. Том трговином углавном су се бавили сељаци насељени у граничним подручјима Србије и та трговина обично је вођена преко малих ђумрука према Османском царству, већином преко парлаторија и састанака. Најчешће је један продавац нудио на продају свега неколико грла стоке или мање количине осталих производа. Понекад су сељаци трговали и већим бројем грла, па су царински службеници били у недоумици да ли их треба третирати као ситне трговце и од њих тражити дозволе и трговачке објаве. Централна власт сматрала је да та трговина није професионална и ослободила је сеоско становништво прибављања дозвола за трговину сопственим пољопривредним производима.⁷⁸⁴

На трговину пољопривредним производима и њен развој утицала је свакако и висина царина. Право на самостално убирање царина Кнежевина Србија добила је *Хатишерифом из 1833.* године, па је кнез Милош убрзо од београдског паше преузео Београдску царинарницу (ђумрук), поставио царинско особље и посебним упутством прописао начин њиховог рада. Током путовања у Цариград 1835. решио је и питање надлежности Нишког ђумрука. Договорено је да царинарница у

⁷⁸³ Зборник закона III, 1847, 160; М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. I, 390; D. Milić, *Trgovina Srbije*, 144; ИАВ, Окружни суд Ваљево, 1861, ф. III, АНо 131.

⁷⁸⁴ АС, МФ, П, 1841, ф. V, РНо 370.

Нишу наплаћује само царину на робу која се продавала на османском тржишту. До абдикације кнеза Милоша ђумруци у Кнежевини Србији издавани су у закуп, изузимајући београдски, алексиначки, кладовски и текијски.⁷⁸⁵ Већ 1839. године забрањен је закуп царина, а затим су током те и идуће године постављени државни чиновници на свим царинарницама. Од тада су царинске послове обављали и царину наплаћивали искључиво државни службеници, а ђумруци (царине) су уређени и претворени у државне институције. Царинском службом руководило је Министарство финансија.⁷⁸⁶

За прве владавине кнеза Милоша наспрам Аустрије било је девет царинарница (Митровица, Шабац, Топчидер, Београд, Вишњица, Смедерево, Дубравица, Рам (с Винчом) и Текија. Током владавине уставобранитеља отворене су још три: 1845. у Забрежју, 1855. у Доњем Милановцу, 1856. у Гроцкој, иако су у њима царински службеници постављени тек после доношења *Закона о устројству ђумрука* из 1863. године.⁷⁸⁷ С Османским царством Србију је повезивало тринаест ђумрука (Радујевац, Вршка Чука, Пандирало, Грамада, Алексинац, Суповац, Јанкова Клисура, Рашка, Василијина Чесма, Мокра гора, Љубовија, Шепачка Ада и Ушће Дрине, преко кога је роба извозена и у Хабзбуршку монархију). Према Влашкој је главна царина била Кладово, а у мањој мери трговало се и преко Радујевца. *Устројенијем пограничних састанака* из 1839. прописан је и уједначен рад свих царинарница, па су следећим царинским законима – *Устројеније ђумрука* из 1850. и *Закон о устројству ђумрука* из 1856. године – углавном прецизирани царински поступци и укинуте додатне таксе. Мрежа царинарница формирана између 1839. и 1863. године у основи је остала иста до стицања независности.⁷⁸⁸ Распоред ђумрука указује да је државна администрација адекватно одговорила на потребе трговине стоком, будући да је трговачки промет био најјачи с Хабзбуршком монархијом, затим с Турским

⁷⁸⁵ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. I, 378–379.

⁷⁸⁶ Р. Љушић, *Србија*, у: *Историја српске државности*, књ. II, 99, 102; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 490. Само су грочанска блатарина (до 1856. године, када је укинута и у Гроцкој установљен ђумрук) и царина на увоз рибе из Аустрије и надаље издавани у закуп (АС, ДС, 1847, Но 74; 1853, Но 456; 1856, Но 791; 1857, Но 511; АС, МФ, П, 1841, ф. II, РНо 107; ф. III, РНо 155, 156; Зборник закона III, 1847, 160; Зборник закона IV, 1849, 12–13; Зборник закона 30, 1877, 254).

⁷⁸⁷ АС, ДС, 1844, Но 268.

⁷⁸⁸ *Устројеније погранични састанака*, 163–164, 168–169, 250; *Устројеније ђумрука*, 208–248; *Закон о устројству ђумрука*, Зборник закона XVI, 1864, 113–114, 116; Године 1863. отворена су само два ђумрука (Градиште и Забреж).

царством, а с Влашком најслабији. Отварање нових царинарница током владавине уставобранитеља на северним границама земље, поред тога, јасно показује да је све већи обим трговачке размене са северним суседом и његов све већи значај у спољној трговини подстакао власти да олакшају извоз стоке и тиме, посредно, помогну и сточарство у земљи.

Трговачки промет с иностранством обављао се и преко састанака, али се преко њих углавном водила ситна трговина, и то нешто другачијим техничким поступком него на ђумруку. Састанак је могао бити самостална институција или део неког карантина, а радио је обично једном или два пута недељно, док је ђумрук радио свакодневно, од изласка до заласка сунца. Уз царинарнице су били смештени карантини или полукарантини, намењени спречавању уношења заразних болести у земљу. Њихов статус и начин функционисања уређени су *Устројенијем погранични састанака* 1839. године и *Санитетско-полицајном уредбом за карантине и пограничне састанке* из исте године. Прописан је десетодневни карантин „у подозрителна времена“, а двоструко дужи у „опасна времена“ – када је претила зараза.⁷⁸⁹

Иако је Кнежевина Србија у оквиру аутономних права добила и право да наплаћује царине, висину царинских стопа одређивали су међународни уговори Порте. Према тим уговорима, царина је износила 3% вредности робе. На тзв. интерне продукте наплаћивана је царина од 5%. Када је 1839. године Велика Британија, а за њом и друге европске земље, потписала нови трговински уговор са Портом, Србија, Влашка, Молдавија и Босна биле су изузете, тако да је и надаље за ове земље важила дотадашња царинска стопа, а нису укључене ни у нови трговински уговор Порте с Хабсбуршком монархијом с почетка шездесетих година, којима је одређена царина од 8%.⁷⁹⁰

Српска администрација повремено је покушавала да без споразума с Портом измени царинске стопе на увезену робу, најчешће занатску или индустријску, али је убрзо морала да одустаје под притиском хабсбуршке и османске дипломатије. Ти покупаји нису предузимани ради заштите трговине пољопривредним производима. Ипак, повремено је за неке пољопривредне производе мењана царинска

⁷⁸⁹ *Устројеније погранични састанака*, 163–176; *Санитетско-полицајна уредба за карантине и пограничне састанке*, 51–114. Поједини карантини или састанци мењали су током година статус, обично уколико би у истој области био отворен нови карантин (Зборник закона III, 121; АС, ДС, 1842, Но 306, Но 332; 1845, Но 78, Но 101; 1846, Но 196, Но 215; 1848, Но 79).

⁷⁹⁰ Н. Вучо, *Привредна историја Србије*, 215; *Провозна трговина Србије од године 1864. до 1871*, Државопис Србије VII, 1873, 2; М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. I, 374; Зборник закона I, 1840, 235.

стопа, истина, у договору с Портом. Тако је 1844. године дуван из Јенице ослобођен плаћања царине, а 1856. царина на извоз свиња подигнута са два на три цванцика.⁷⁹¹

Намесништво је 1839. предузело кораке за сређивање царинских стопа. Посао је завршила комисија формирана 1841. године, која је дефинисала нову царинску тарифу и тарифу за наплату тзв. очистителне таксе, односно трошкова чишћења и карантинирања робе. Тарифа карантинских такса објављена је 1843. године, а тарифа ђумручких такса није, вероватно стога што таксе нису мењане. Уместо тога, увозници (односно страни трговци) оптерећени су општинским наметима, чиме је посредно била оптерећена и цена увезене робе. Међутим, на интервенцију хабсбуршких власти, Порта је посебним ферманом 1845. године присилила српске власти да укину општинске намете за стране трговце, па је од тада једино оптерећење за робу увезену из Хабсбуршке монархије остала царина од 3%.⁷⁹² Нова тарифа донета је 1864. године, после доношења новог *Закона о устројству ђумрука* (1863). Српске власти поново су покушале да бар минимално заштите сопствено тржиште увођењем регалног данка на увезени дуван и со, који су наплаћивани уз увозну царину, и нешто вишом проценом вредности луксузне робе (на чију је вредност потом примењивана царинска стопа од 3%).⁷⁹³

Сређивањем царинског поступка јасно су дефинисане и таксе које су га пратиле. Наиме, поред основне царине, роба је у време прве владавине кнеза Милоша била оптерећена и тзв. базрђанбашлуком, који се плаћао на име манипулативних трошкова царинарница (скеларина, магазарина и чуварина), одржавања објеката унутар ђумрука (давања за калдрму), али и на име друштвених потреба заједнице (давања за цркву, на пример). Уставобранитељи су на алексиначком ђумруку укинули базрђанбашлук, а на београдском су га трансформисали и делимично осавременили. Укинули су и тзв. ђумручину, која је до 1840. године наплаћивана у корист школског и болничког (шпитаљског) фонда. Царински поступак је коначно осавремењен 1850. године, када су све додатне таксе приликом наплате царине укинуте (осим манипулативних).⁷⁹⁴

⁷⁹¹ Даница Милић, *Букурешка агенција и српско-влашка трговина сољу*, ИЧ XVIII, 1971, 361–362; Зборник закона II, 1845, 13–14; *Окрет провозне трговине Србије од године 1864. до 1871*, 2; АС, ДС, 1844, Но 511.

⁷⁹² М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. I, 370–374; Зборник закона II, 1845, 277–286; *Окрет провозне трговине Србије од године 1864. до 1871*, Државопис Србије VII, 1873, 2.

⁷⁹³ Н. Вучо, *Привредна историја Србије*, 228–229; АС, ДС, 1852, Но 215.

⁷⁹⁴ Зборник закона I, 1840, 231, 234; Зборник закона III, 1847, 159. Ђумручина на шишарку укинута је 1857. године и замењена таксом од 2 цванцика, која је формирана

На тај начин, олакшана је спољна трговина земље, у првом реду извозна, базирана на трговини стоком и другим пољопривредним производима.

У оквиру политике подстицања спољне трговине, регулисани су и саобраћајни трошкови – наплата транспорта робе и људи преко речних прелаза, скела и мостова. До 1843. наплата преласка преко скела и мостова издавана је у закуп, због чега нису биле исте таксе за исту врсту, количину или вредност робе. Те године таксе су уједначене на тај начин што су најпре тачно прописане таксе на новоподигнутим државним скелама или мостовима, а потом су с њима изједначене и на осталим прелазима.⁷⁹⁵

Избегавање плаћања царина било је релативно честа појава у Србији и за владавине кнеза Милоша и касније. *Устројенијем ђумрука* била је предвиђена висока царина од 50% вредности кријумчарене робе и додатна казна за избегавање карантина при илегалном увозу у Србију, а на прикривену робу у личном пртљагу четворострука вредност непријављене робе. Против кријумчарења држава се борила најчешће појачаном контролом граничног појаса и стимулисањем становништва да пријављује кријумчаре или кријумчарену робу, нудећи као награду половину наплаћене царине.⁷⁹⁶ Неке методе борбе уводили су самостално царински службеници на појединим царинарницама, као што је то урадио рашки ђумрукција, који је, због тога што има „много путова и странпутица, којима се из Србије у Турску утећи може [...] неплативши нигди ђумрука“, царину наплаћивао у унутрашњости земље, а не на граници. Спречавању кријумчарења требало је да допринесе и одлука власти да се ђумрук на робу која се превози узводно Дунавом плаћа на

од шумске таксе и дотадашње ђумручине (Зборник закона X, 1857, 81). Преостале манипулативне таксе биле су: тескерина (административна такса на издату тескеру), мазагарина (такса за смештај робе у ђумручком магацину), кантарина (такса за мерење робе), оловина (такса за оловни жиг при печећењу робе у транзиту), чуварина (такса за робу која се чувала изван магацина) и ношевина (такса за робу коју су преносили плаћени носачи). *Устројеније ђумрука*, 236–237 (чл. 110, 115).

⁷⁹⁵ *Уредба по којој ће се скеле правителствене на Морави и Колубари под аренде давати*, Зборник закона I, 1840, 214–216; *Правило по ком ће се узимати наплата за прелазак преко новопостројене велике на друму цариградском на Морави ђуприје, и кои ће се од исте изузимати*, Зборник закона II, 1845, 196–198; *Уредба од 15. септембра 1843. [...] о наплаћенију скеларине на скелама дунавским и савским*, Зборник закона II, 1845, 217–218.

⁷⁹⁶ *Устројеније ђумрука*, 114, 238; *Поступак с еспапом који би се шверцовањем мимо ђумрука унео или изнео*, Зборник закона VIII, 1856, 64; *Закон о устројству ђумрука*, 148–152.

кладовском ђумруку, који због водених струја и спрудова лађе нису могле избећи, а да се на робу која се превози низводно плаћа царина на текијском ђумруку, јер је кладовски могао да буде лако заобиђен.⁷⁹⁷ Захваљујући овим и другим мерама, до почетка шездесетих година XIX века кријумчарење је у значајној мери било искорењено и ограничено на кријумчарење веома скупих, а запремином малих производа, у првом реду обрађеног злата, драгог камења и бисера. На такав закључак упућује тврдња Владимира Јакшића да се тзв. сирови производи „кои обично већиј обим имајући готово све се на ђумручким линијама упишу и у рачун узму“, док се драго камење и уопште накит и даље кријумчари.⁷⁹⁸

И поред тога што царинским прописима није посебно стимулисан извоз пољопривредних производа, па ни стоке, као најзаступљеније, Србија је готово из године у годину остваривала суфицит у спољнотрговинској размени (видети Графикон 33). Тај суфицит износио је од 1,6 до 7,8 милиона динара, зависно о којој години је реч, при укупној вредности промета од 15,9 до 75,4 милиона динара. Између 1843. и 1870. године дефицит се појавио десет пута, никада не прелазећи 3,7 милиона динара, а најчешће се кретао око једног милиона динара. Само између 1863. и 1867. године Србија је континуирано извозила мање него што је увозила.⁷⁹⁹ Мада процене вредности робе у спољној трговини током 1843–1858. године нису биле довољно поуздане, висина суфицита била је толика да се може тврдити да је Србија водила активну спољну политику, иако је била изразит извозник јефтених сировина и увозник занатских и индустријских производа.⁸⁰⁰

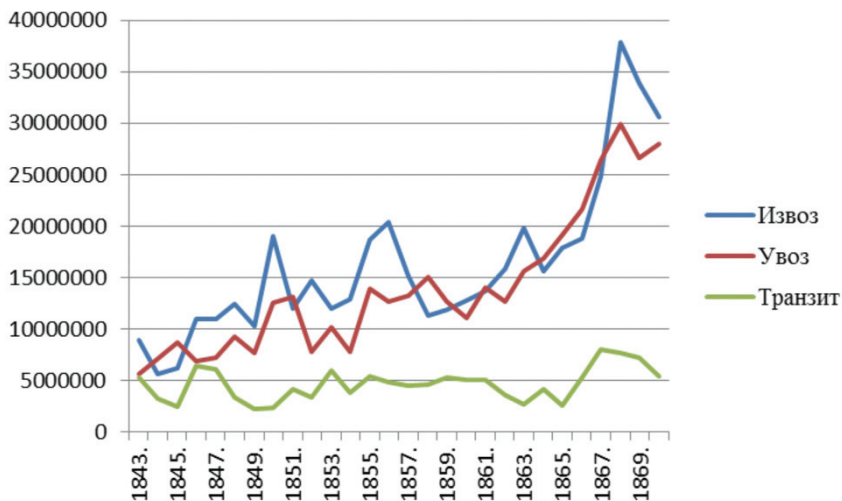
⁷⁹⁷ Б. Перуничич, *Једно столеће Краљева*, 69; АС, МФ, П, 1840, РНо 525.

⁷⁹⁸ *Окрет спољашње трговине Србије у год. 1862*, 114.

⁷⁹⁹ Од 1843. до 1857. просечна вредност извоза износила је око 58 милиона чаршијских гроша, а просечна вредност увоза око 48 милиона гроша (АС, ДС, 1846, Но, 457; 1853, Но 500; 1854, Но 538; 1856, Но 822; 1858, Но 541).

⁸⁰⁰ *Окрет спољашње трговине Србије у години 1862*, 113. Однос цена био је, по мишљењу Ами Буеа, увек повољнији за Аустрију (Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, t. III, Paris, 1840, 125, 127).

Графикон 33: *Вредност извоза и увоза Кнежевине Србије и транзита кроз Србију 1843–1870. године (у динарима)*

Извор: С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875. године*, 34–35.

Такав однос извоза и увоза био је могућ углавном стога што су потребе највећег дела домаћег становништва – сеоског становништва – за увозном робом биле веома ограничене. Сводиле су се претежно на со, дуван, зејтин и у неупоредиво мањој мери на текстилне производе и пољопривредне алатке. Остатак увоза био је намењен потрошњи градског становништва (мушка и женска одећа и ципеле, на пример, хартија, разна мануфактурна роба, сапун, парафинске свеће и слично) или преради у варошким занатским радионицама (памучно предиво, платно, кожа, бакар, гвожђе и друго), које су такође имале мале капацитете и мало тржиште.

Србија је имала позитиван трговински биланс у размени са Хабсбуршком монархијом (изузимајући 1845. и 1858. годину), док је у размени са Влашком до 1852. године имала стални трговински дефицит, настао због увоза великих количина соли. Одмах пошто је почела да увози со и из Аустрије, Србија је и са Влашком остварила суфицит, мада он никада није био велик. Трговински биланс с Османским царством био је негативан у целом овом раздобљу (осим 1843, 1846. и 1847. године), будући да реекспорт соли и занатских производа није могао да

компензује вредност увоза гвожђа, дувана, стоке, гајтана или пиринча, најзначајнијих артикала који су из Османског царства увожени.⁸⁰¹

Кредитирање сеоског становништва

Сеоски посед је у истраживаном раздобљу имао озбиљне проблеме с недостатком капитала, јер сеоско становништво није могло да добије повољан кредит за инвестиције, будући да се држава оријентисала на кредитирање крупних трговаца и трговине као најпрофитабилније делатности. Основ кредитне политике чинили су државни фондови. Они су давали најповољније кредите с каматом од 6% до 12%. Из државних фондова добијани су кредити на основу хипотеке. Најјачи извор средстава представљала је тзв. Правителствена каса, односно Правителствени фонд (Фонд државне благајне). Приходи државне благајне су се током година увећавали и досегли су још за време кнеза Милоша више милиона гроша. Већ тада је новац из државне благајне даван на кредит.⁸⁰² Уређени кредит, међутим, увели су уставобранитељи 1839. године *Уредбом за зајам из правителствене касе*. Кредит из државног фонда могао се добити с каматом од 6% годишње, која је била двоструко нижа од законске камате, и уз осигурање дуга непокретностима у висини од 2/3 вредности траженог кредита.⁸⁰³

Најнижа сума која се могла добити на кредит из државне касе износила је 50 аустријских дуката, али је већ 1841. подигнута на 300 дуката, наводно да би се смањило оптерећење администрације због мноштва ситних позајмица и да би се дала прилика пупиларним и црквеним касама да увећају сопствени капитал давањем мањих зајмова.⁸⁰⁴ Тек 1858. године смањен је износ минималне позајмице на 100 дуката, јер се

⁸⁰¹ С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875. године*, 30.

⁸⁰² АС, МФ, Казначејство, инв. бр. 239, Протокол на зајам издати новаца за 1839, 1840, 1841, 1842. годину. Протокол бележи и лица која су добила кредите 1836–1838. године. До 1839. године било је отворено 97 кредитних партија.

⁸⁰³ *Уредба за зајам из правителствене касе*, Зборник закона I, 116–118; Зборник закона II, 1845, 203–205; Зборник закона V, 1853, 16, 51–52; Зборник закона VI, 1853, 63; *Закон о давању новаца под интерес из касе управе фондова*, Зборник закона XV, 1863, 98; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 85.

⁸⁰⁴ Зборник закона II, 1845, 42, 205. Судаћи према кредитима издатим из државне касе до 1841. године, кредитна пракса није оправдавала повећање минималног износа кредита због претеране оптерећености малим кредитима. Наиме, до тада је државна каса издала 98 кредита, од чега је испод 100 аустријских дуката било свега двадесет (АС, МФ, Казначејство, инв. бр. 237; АС, МФ, П, 1841, ф. III, РНо 238).

увидело да зајам узимају само најбогатији привредници и највиши чиновници државне управе или њихови рођаци и пријатељи. Исте године, за зајмове узете из осталих државних фондова одређена је минимална позајмица од 50 дуката. Поред тога, процедура добијања кредита била је релативно скупа, јер је прибављање доказа о довољном јемству коштало између 200 и 300 гроша, а тражено је да залог за кредит из државне касе буде уписан на прво место у књизи интабулација.⁸⁰⁵ Због тих разлога и због чињенице да је већина сеоског становништва располагала имањима мале вредности, променом кредитне политике 1841. године сеоском становништву је готово у потпуности онемогућено узимање повољних кредита из државне касе. Услови нису значајније побољшани ни после снижавања минимума, који је и надаље остао веома висок за просечну вредност сеоских имања од 15 аустријских дуката 1862/63. године.⁸⁰⁶

Државни фондови били су и пупиларни, црквени, школски и удовички фонд. Кредитном политиком планирано је да они дају кредите сиромашнијем делу становништва, коме су биле нужне мање позајмице. И поред тога, прописане су више каматне стопе на кредите из ових фондова, како би се брже увећала њихова средства. Камата на кредите из школског и удовичког фонда, која је до 1847. одговарала камати из државне касе (6%), повећана је тада на 8% годишње. Ускоро се, међутим, показало да су повећане каматне стопе довеле до смањења тражње, па је камата поново снижена на 6% (на кредите из удовичког фонда 1849, а из школског 1850). Кредити из пупиларних каса одобравани су до 1847. године с каматом од 12% годишње, а отада с 10%, док су кредити из општинских каса добијани уз камату од 12% до 1855, а отада с 10%. Кредитно пословање државних фондова уједначено је 1858. године, када

⁸⁰⁵ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 86–87; *Уредба о давању новца на зајам под интерес из правителствене касе, фонда школског и фонда за удовице и сирочад умрлих чиновника*, Зборник закона XI, 1858, 90.

⁸⁰⁶ Према протоколу издатих кредита из државне касе, од повећања минималне позајмице на 300 аустријских дуката до краја 1842. године, када су уписане последње кредитне партије протокола, свега четири кредита подигли су становници села (партије 119, 121, 136 и 144). При томе су за подизање два кредита морала да се удруже по двојица тражилаца из истог места (АС, МФ, Казначејство, инв. бр. 237. Видети и: *Вредност непокретног имања у Србији у години 1863*, Државопис Србије II, 1865, 72–73; АС, ДС, 1852, Но 665; АС, МФ, П, 1847, Дел. протокол, 206, ф. III, РНо 4). У списку од 170 дужника државне касе из 1858. године, преко 90 их је из Београда, а остали су из окружних вароши. Највише има чиновника (саветници, министри, начелници), великих трговаца и рођака људи од положаја. Малих трговаца и сељака нема, а ретки су и људи са села и из малих вароши (С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 86).

су кредити из свих фондова могли да се добију под истим условима и с каматом од 6%. То је био први корак ка обједињавању свих државних фондова у Управу фондова 1862. године.⁸⁰⁷

Иако то није било прописано неком уредбом, пупиларне, општинске и црквене касе, издавале су кредите испод законског минимума од 50 дуката, па су могли да буду доступнији сеоском становништву. Проблем с тим изворима кредитирања, изузимајући донекле пупиларну касу, био је у томе што нису располагали довољним средствима да би водили значајније кредитно пословање. Најдоступнији сеоском становништву били су, изгледа, кредити из пупиларне касе, коју су чинили судски депозити оставине малолетних наследника (пупила). Додељивали су их окружни судови. Позајмице су ретко прелазиле 50 аустријских дуката, бар у унутрашњости земље. Било је уобичајено да један зајмотражилац добије новац из једне пупиларне масе, а неретко се дешавало да и сам старатељ добије на кредит новац пупиларне масе својих штићеника.⁸⁰⁸ Зајмотражиоци су били углавном становници окружне вароши у којој је заседао суд и сељаци из околних села. Од 1856. године могао је залог за ове кредите да буде уписан и на друго место интабулационих књига, што је додатно олакшавало услове кредитирања. Занимљиво је да су до 1858. пупиларне касе давале зајмове и без хипотеке, тј. само уз јемство или комбиновњем хипотеке и јемства (зајмотражиоцима који немају довољно земље за осигурање дуга, јемац је обезбеђивао недостајући део залога), што је било противзаконито. Због лакших услова кредитирања и мањих кредитних сума које су се могле добити, пупиларном фонду претежно су се обраћали сиромашнији људи, који веће кредите нису могли ни да добију, а ни да врате, па се често догађало да више десетина зајмопримаца из једног округа буду упозоравани да годину дана нису уплатили камату (позајмица се враћала по истеку рока зајма).⁸⁰⁹

⁸⁰⁷ Уредба о давању новца на зајам под интерес из правителствене касе, фонда школског и фонда за удовице и сирочад умрлих чиновника, 88–90; Зборник закона IV, 1849, 139–140; Зборник закона V, 1853, 85, 93; Закон о Управи фондова, Зборник закона XV, 1863, 87; Закон о давању новца под интерес из касе Управе фондова, Зборник закона XV, 1863, 93–94; АС, НОУ, 1850, ф. II, Р. 185, К. 7.

⁸⁰⁸ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 85; АС, ДС, 1852, Но 662; 1856, Но 224; АС, НОШ, 1840, АНо 146; АС, НОУ, 1849, ф. VI, Р. 545, К. 7; ф. XII, Р. 1144, К. 4.

⁸⁰⁹ Зборник закона V, 1853, 25–26, 103; АС, ДС, 1852, Но 149, 500; АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 273, К. 4; ф. VI, Р. 545, К. 7. Мале суме кредита доносиле су и малу добит од камате. Укупна наплаћена полугодишња камата, коју је пупиларна каса ужичког окружног суда наплатила 1848. године, на пример, износила је свега 323 гроша и 16 пара (АС, НОУ, 1849, ф. I, Р. 78, К. 23).

Сеоско становништво могло је да добије кредит и из општинске касе. Додељивали су га кметови или срески начелници, изгледа самовољно и уз злоупотребе, узимајући и сами кредите из општинске касе којом су руковали, па је таква пракса 1859. године забрањена.⁸¹⁰ Кредити из општинских каса били су вероватно мали, јер су приходи већине сеоских општина били ниски. Састојали се углавном од наплаћене попаше и жировнице и од различитих аренди – претежно механске. Општинске касе су средином четрдесетих година XIX века имале толико мале приходе, да је државна управа настојала да их побољша налогом да општине за своју корист посеју четири до пет дана орања и продајом приноса са тих њива попуне фондове својих каса, како би колико-толико били употребљиви за кредитирање.⁸¹¹ Део сеоских општина уопште није имао никакве приходе, тако да их није могао ни пласирати у кредите. Тако је, на пример, од 25 села Горње Ресаве 1862. године свега шест имало општинске приходе, који су већином потицали од жиропађе и попаше. Једино је општина села Бељајка имала приход од новца датог под интерес.⁸¹²

И поред тога што су располагале с мало новца, повремено се догађало да општинске касе по пола године ни скромна расположива средства не дају на позајмицу, јер није било интересената.⁸¹³ Мала заинтересованост за ове кредите, судећи према захтевима неких општина да се кредити дају уз сигурно јемство, а не хипотеку, била је повезана с обавезом да се и за њих обезбеди интабулација на непокретна добра. Општинска руководства су сматрала да се становништво прибојава пописа имања, па се радије опредељује за приватне позајмице, чак и уз вишу камату, која се никада није спуштала испод законских 12%, а често је била и виша.⁸¹⁴

Кредити из црквених и манастирских фондова одобравани су по уредби од 1845. године, али без формалне процедуре и уз различите каматне стопе, са и без хипотеке или јемства, а мање суме издаване су и без формалних, писаних докумената. Кредити до 50 гроша могли су се и надаље одобравати без писаних докумената. За веће кредите, од 500 и више гроша, морала је бити обезбеђена и сагласност Конзисторије. Од

⁸¹⁰ Зборник закона XII, 1859, 116.

⁸¹¹ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 92–116.

⁸¹² Приходи већине сеоских општина кретали су се од 1 до 4 талира месечно, а само два села у Горњој Ресави имала су нешто веће приходе: Бељајка 8 талира и Стрмостен (седиште општине четири села) 13 талира месечно (Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863*, 57, 161, 193, 233, 242, 256).

⁸¹³ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 96.

⁸¹⁴ Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 648; Зборник закона VIII, 1856, 72.

1860, када је прописана процедура узимања кредита, кредити из црквених и манастирских каса нису били хипотекарни, већ су издавани уз лично јемство „с облигациом“, уколико су били нижи од 1.000 гроша. Већи кредити узимани су под истим условима као и из општинске касе. Били су то краткорочни кредити до једне године, али су могли да буду продужени за годину дана, уз исплату камате по истеку прве године задужења.⁸¹⁵

Мала висина појединачних кредита и њихова лака доступност могла је да кредите из црквених и општинских каса претвори у кредитну подршку пољопривредницима, али је тешко веровати да се то стварно и десило. Будући да није вођена уредна евиденција о издатим кредитима, може се само нагађати о њиховој улози. Ипак, чињеница да сеоске општине и парохијске цркве сеоских насеља нису имале много новца упућује на закључак да нису могле ни у већој мери да кредитирају становништво, па ни да постану основни кредитни фонд сељаштва. Вероватно су могућности за издавање кредита из црквених каса градских цркава биле веће, јер су њихове црквене општине обично биле богатије. Тешко је, међутим, утврдити у којој мери су ови фондови учествовали у кредитном пословању и која им се клијентела већином обраћала, односно да ли су кредитирали само припаднике сопствене црквене општине или и сеоско становништво из околине.⁸¹⁶

Будући да су им кредити из јавних фондова били углавном недоступни, пољопривредници су се за кредит могли обратити првенствено

⁸¹⁵ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 85: Зборник закона III, 1847, 76; Зборник закона XIII, 1861, 164–165; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 312; АС, ДС, 1852, Но 411. Несигурност кредита издатих из црквених и општинских каса илуструје и пример наплате дуга од Милоша Јевстатића из села Салаш Ноћајски у Шабачком округу. Он је 1858. године дуговао шабачком трговцу Петру Куртовићу 75 цесарских дуката, ноћајској општини 42 дуката и цркви ноћајској 5.262 пореска гроша. И поред тога што су ти дугови били интабулирани, дуг црквеној каси није могао да буде наплаћен, јер је црква била тек трећи интабулант. Од продатог непокретног имања дужника исплаћен је целокупан дуг Петру Куртовићу, који је био први интабулант, и општинској каси (другом интабуланту), а цркви ноћајској свега 231 чаршијски грош и 8 пара, јер је вредност имања била нижа од укупне суме дуга (МИАШ, Шабачки суд, I, 193, ф. I – 50/1862).

⁸¹⁶ Капитал цркава и манастира у Чачанском округу пописан је 1839. године и тада су сеоске цркве имале капитал између 20 и 1.000 гроша, а жичка и врдилска црква око 1.500 гроша (жичка 1.432,28 гроша, а врдилска 1.620,37). У исто време, карановачка црква имала је капитал од 25.127 гроша и 16 пара, а чачанска од 7.906 гроша и 16 пара. Параћински црквени фонд 1861. године, на пример, имао је у каси 60.000 чаршијских гроша (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, 423–424; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 312).

приватним лицима, плаћајући осетно више камате – најмање 12%, колико је износила законска камата, а често и више. Према неким мишљењима, камата на приватне кредите кретала се и до 20%. Слаби покушаји државне управе да ограничи камате на приватне кредите нису дали резултат, јер је апеловала на свест људи да се не задужују под неповољним условима.⁸¹⁷

На тај начин, ни потрошња ни привредна делатност сеоског становништва нису могли да буди олакшани кредитима. Повољан кредит за инвестиције – било у алате и оруђа или у сточни фонд – већина није могла да обезбеди. То је сигурно одложило увођење механизације и интензивирање производње, који се, поред недовољне образованости пољопривредника, у литератури сматрају важним ограничавајућим фактором модернизације у овој привредној грани.⁸¹⁸

Подизање нивоа пољопривредне културе

Велике миграције становништва крајем XVII и поновно насељавање Београдског пашалука током XVIII века претежно сточарима створили су од Србије земљу традиционалне сточарске културе, у којој је требало распрострањити земљорадњу и савременије методе рада у сточарству. Стога је централна администрација покушала да подигне општи ниво пољопривредне културе у земљи. Чинила је то стварањем услова за школовање и школовањем пољопривредних стручњака, формирањем пољопривредног добра, помагањем издавања пољопривредне литературе, као и стварањем установа које би бринуле о пољопривреди или надзирале спровођење привредне политике у тој области.

Једна од мера за унапређење пољопривредне културе било је и формирање пољопривредног огледног добра – Примерне економије у Топчидеру. Она је створена 1849. године, али је тек крајем 1851. донето

⁸¹⁷ Олга Антонић, *Зеленаштво у округу шабачком у другој половини XIX века*, 287–288; Dragana Gnjatović, *Prva mera kreditne politike u Srbiji*, Bankarstvo 11–12, 2009, 50, 52; А. Раденић, *Светоандрејска скупштина*, 70; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 87; *Решење, да се народ расписом једним посаветује, како му се чувати ваља од уговарања и плаћања прекомерни и противузакони интереса на зајме, које од приватни узима*, Зборник закона VII, 1854, 26; МИАШ, Шабачки суд, I, 113, ф. XVII – 1802/861; 193, ф. I – 50/1859; ИАВ, Окружни суд Ваљево, 1861, кут. V, АНо 373, 380; кут. VI, АНо 410, 403; кут. VII, АНо 582, 626; кут. VIII, АНо 653, 654, 662, 665, 669, 670, 671, 676, 683, 685, 689, 701, 711, 713, 748.

⁸¹⁸ М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 37, 41; Н. Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914*, 209.

и привремено устројство по коме је „економическо заведеније“ требало да функционише до доношења коначних решења. Исте, 1851. године, организован је и Економно-апсанси завод у Топчидеру, јер је било предвиђено да на пољопривредном добру раде и затвореници, тако да се 1851. година може сматрати годином његовог устројства.⁸¹⁹ Када је отворена Земљеделска школа, на Топчидерској економији питомци су имали практичну наставу. Основна намена овог завода била је да применом савремених агротехничких мера допринесе бољим приносима и да узгоји и распространи нове ратарске културе и нове сорте стоке.

СТИЦАЊЕ ВИСОКОСТРУЧНИХ ЗНАЊА ИЗ ОБЛАСТИ ПОЉОПРИВРЕДЕ НИЈЕ У СРБИЈИ БИЛО МОГУЋЕ СВЕ ДО 1853. ГОДИНЕ, КАДА ЈЕ НА БЕОГРАДСКОМ ЛИЦЕЈУ ФОРМИРАН ЈЕСЕСТВЕНО-ТЕХНИЧКИ ОДСЕК, КОЈИ ЈЕ ИМАО И КАТЕДРУ ЈЕСЕСТВЕНЕ ИСТОРИЈЕ И АГРОНОМИЈЕ. ПРЕ ТОГА СУ КАДРОВИ С ВИСОКИМ ТЕХНИЧКИМ И ТЕОРИЈСКИМ ЗНАЊИМА МОГЛИ ДА СЕ ФОРМИРАЈУ ЈЕДИНО ШКОЛОВАЊЕМ У ИНОСТРАНСТВУ. ДА БИ ОЛАКШАЛА ПРОЦЕС СТВАРАЊА ШКОЛОВАНИХ СТРУЧЊАКА, ДРЖАВА ЈЕ ВРЛО РАНО ПОЧЕЛА ДА ДАЈЕ СТИПЕНДИЈЕ (БЛАГОДЕЈАНИЈА) ЗА ШКОЛОВАЊЕ ВАН ЗЕМЉЕ. ПРВИ СТИПЕНДИСТИ ШКОЛОВАНИ СУ ЈОШ У ВРЕМЕ ПРВЕ ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИЛОША, ИСТИНА НЕПЛАНСКИ. ПОСЛАВШИ ЈЕДАНАЕСТ ПИТОМАЦА – ЧЕТВОРИЦУ НА СТУДИЈЕ РУДАРСТВА У ШЕМНИЦ, А СЕДМОРИЦУ У БЕЧ, НА УЧЕЊЕ ЈЕЗИКА РАДИ КАСНИЈИХ СТУДИЈА, УСТАВОБРАНИТЕЉИ СУ ОД 1839. ГОДИНЕ ЗАПОЧЕЛИ ПЛАНСКО ШКОЛОВАЊЕ КАДРОВА У ИНОСТРАНСТВУ, ШАЉУЋИ СКОРО РЕДОВНО ПО НЕКОЛИКО МЛАДИЊА ГОДИШЊЕ. ЗАХВАЉУЈУЋИ ТАКВОЈ ОРИЈЕНТАЦИЈИ, ОКО 70% СРПСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА XIX ВЕКА ОБРАЗОВАЛО СЕ У ИНОСТРАНСТВУ. СРЕДИНОМ ВЕКА У ЗЕМЉИ ЈЕ већ БИЛО ОКО 350 ЉУДИ ШКОЛОВАНИХ НА ТАЈ НАЧИН, АЛИ МЕЂУ њИМА НИЈЕ БИЛО И АГРОНОМА.⁸²⁰

И поред тога што нису стекли знања из пољопривреде, државним стипендијама образовани стручњаци, често дипломци камералних наука, постављани су као стручни кадар на руководећа места у државном пољопривредним заводима и ресорним местима централне управе, у чијој је надлежности била пољопривреда. Панта Јовановић, један од првих државних питомаца, који је завршио економске науке на академији у Хохенхајму, на пример, постављен је по повратку у земљу за надзорника на Топчидерској економији и економиа Земљеделске школе у Топчидеру. И сви управници Земљеделске школе образовани су у иностранству, при чему је први, Коста Петровић, повучен са школовања пре завршетка, а други – Радојица Јовановић,

⁸¹⁹ Зборник закона V, 1853, 82; Зборник закона VI, 1853, 65.

⁸²⁰ Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, посебна издања, књ. 43, Београд, 2003, 19, 33–34, 44.

постављен је одмах по свршетку студија и обављеној пракси у Немачкој, Моравској и Угарској.⁸²¹

Школовање пољопривредника у земљи требало је да обезбеде тзв. земљеделске, односно пољопривредне школе. Већ 1840. године предложено је да по једна буде отворена у сваком округу, али предлог није реализован. Уместо њих, основана је 1853. године двогодишња Земљеделска школа у Топчидеру код Београда. У њу су полагање велике наде, јер је требало да полазницима обезбеди практична и теоријска знања за обављање различитих послова у пољопривреди. Иако степен образовања који се стицао школовањем у Топчидеру није изричито наведен, школа је требало да има карактер средње пољопривредне школе, јер је припремала образоване земљораднике способне да, по повратку са школовања, унапреде сопствено газдинство и науче суседе савременим техникама земљорадње и сточарства.

Земљеделска школа финансирана је прирезом од једног гроша на годину, који су плаћали сви порески обвезници, а од 1854. прирезом од једног цванцика, који су плаћали и кметови и чиновници. Била је бесплатна и интернатског типа. Практична обука полазника вршена је на Топчидерској економији током летњег семестра, а током зиме питомци су учили општеобразовне предмете. За практичну обуку питомцима је било на располагању огледно пољопривредно добро од 800 хектара, са 300 хектара обрадивих површина, на којима су, поред полазника Земљеделске школе, радили и затвореници. Предвиђено је да школу редовно похађа по један питомца из сваког среза. Први течај завршила су 1855. године 44 питомца. Тројица најбољих из те класе остала су да раде на Топчидерској економији с новим питомцима, а питомци похваљени због доброг успеха добили су практичне награде (бикове, прасад, плугове, семе), што је постало пракса награђивања најбољих полазника наредних година. У оквиру завршних испита организоване су и изложбе пољопривредних производа добијених на економији у Топчидеру. Пре гашења Земљеделске школе, 1859. године, организовано је шест течајева у трајању од две године. На њих је уписано 338 питомца, а 228 је завршило школовање.⁸²²

И поред релативно великог броја питомца који су завршили школовање, изостали су очекивани резултати школовања пољопривредног кадра, јер се многи питомци по свршетку школе нису бавили земљорадњом. Неки су наставили школовање, други постали државни службеници (општински и срески писари, латови на ђумруцима,

⁸²¹ Зборник закона V, 1853, 82; С. Владисављевић, *Земљеделска школа у Топчидеру*, 122.

⁸²² С. Владисављевић, *Земљеделска школа у Топчидеру*, 121–124, 127–128.

практиканти, привремени учитељи), трећи су се вратили на село, али се нису бавили пољопривредом, највише због сиромаштва, па је, чак, препоручивано средњим начелницима да шаљу на школовање само децу из имућнијих породица. Делимично је за минималне резултате у образовању пољопривредног кадра била одговорна и сама државна администрација, која је препоручила да се свршени питомци постављају за општинске писаре, очекујући вероватно да ће са тога места моћи да утичу на пољопривреднике. То их је, међутим, усмерило ка државној служби и занемаривању знања и циљева због којих су школовани.⁸²³

Реформом Лицеја и стварањем Велике школе, с једне стране, и формирањем научног друштва (Друштва српске словесности 1841; од 1864. Српско учено друштво), с друге стране, прве генерације образованих у иностранству добиле су прилику не само да примене стечена знања, већ и да остваре оригинална научна достигнућа европског нивоа и заснују нове научне гране. Тај процес омогућио је потом и школовање пољопривредних стручњака у земљи. Наиме, формирањем Јесествено-техничког одсека на београдском Лицеју 1853. године, који је имао и Катедру јесествене историје и агрономије, створени су услови за организовање високошколске наставе из агрономије. На катедри се, међутим, више изучавала ботаника, зоологија, минералологија и геологија, односно „јесественице“, јер су те области биле готово у потпуности неистражене и јер је први професор и шеф катедре – Јосиф Панчић, у већој мери био посвећен њима, него изучавању агрономије. О томе, поред осталог, говори и податак да је објавио уџбеник из свих предмета које је предавао на београдском Лицеју, осим из агрономије, коју је предавао до 1868. године.⁸²⁴

⁸²³ Из прве генерације питомаца Земљеделске школе, на пример, тројица најбољих остала су, као што је поменуто, на Топчидерској економији као практични наставници, а потом су радили у разним државним службама, док је четврти, син средњег начелника, наставио школовање у Артиљеријској школи, наводно стога што његови немају имање. Од двојице питомаца из Чачанског округа, „ниједан се земљеделијем не занима“. Један стога што живи у „дивљачном месту“, а други стога што је за следећу годину одложио почетак бављења земљорадњом. Питомац из Параћина, пак, почео је да ради на месту писара примирителног суда (С. Владисављевић, *Земљеделска школа у Топчидеру*, 122, 125, 129, 132). Видети и: Зборник закона VII, 1854, 2–15, 116; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 295; АС, ДС, 1856, Но 175.

⁸²⁴ Никола Диклић, *Јосиф Панчић (1814–1888)*, у: *Живот и дело српских научника*, САНУ, Биографије и библиографије, књ. I, II одељење, Одбор за проучавање живота и рада научника у Србији и научника српског порекла, књ. I, Београд, 1996, 8, 10. Н. Диклић о Панчићевом ангажовању у области агрономије наводи само податак да је и до када је предавао тај предмет, иако је релативно опширно описао Панчићев научни рад из осталих области истраживања.

ЕКОНОМСКИ РЕЗУЛТАТИ

Тешко је проценити какви су економски резултати могли да буду остварени пољопривредном делатношћу у Кнежевини Србији, јер сељаци нису водили рачуна о трошковима производње, нити превише бринули о њеној исплативости, руководећи се често у пословима само мотивима устаљеним традицијом, а не тежњом за зарадом. Стога нису водили никакве евиденције, па се о њиховом економском успеху може судити првенствено према вредности имовине коју су стекли. Једини такав систематски показатељ економских могућности пољопривредног становништва представља попис становништва из 1862/63. године, којим је забележена вредност имања и висина сталних прихода домаћинстава. Попис је спроведен због планиране реформе пореза, којом је требало да порез по глави становника буде замењен пропорционалним порезом према висини прихода и вредности имања становништва. Законом на основу кога је попис спроведен експлицитно је описан квалитет живота који могу да си приуште обвезници појединих пореских класа на основу вредности имања којим располажу и/или месечних прихода које остварују. Тиме је требало олакшати пописним комисијама процену економских могућности појединих домаћинстава и њихово разврставање у пореске класе.

Стални приходи и вредност имања сеоског становништва 1862/63. године

Попис становништва 1862/63. спроведен је на основу *Закона о плаћању пореза по имућности* из 1861. године. Закон је предвидео поделу пореских обвезника на шест пореских класа према висини прихода и шест пореских класа према вредности имања у односу 2 : 4 : 6 : 9 : 14 : 20 вредности имања, односно висине прихода. Због разлика у висини прихода и вредности имања сеоског и градског становништва, закон је прописао различиту вредност имања и прихода за исту пореску класу обвезника

који је био настањен у градском, односно у сеоском насељу, како би пореско оптерећење обе категорије становништва било подједнако. По овом закону, порез нису плаћали, па ни у пореске класе нису били сврстани становници села чија су имања вредела мање од 10 дуката и чији је стални месечни приход био мањи од три цванцика (10 гроша пореског течаја, односно пола талира орлаша) (чл. 5).⁸²⁵ Првој пореској класи припадала су домаћинства чије је имање вредело између 10 и 100 дуката и чији су власници остваривали месечне приходе до три талира, тачније од пола до три талира, будући да они који су имали мање од три цванцика (пола талира) прихода месечно нису ни сврстани у пореске класе. Према уверењу законодавца, власници таквих имања „се немогу издржавати једино доодцима отуд проистичућима, него се морају примати и другог ког споредног занимања, као што је надничарење и овоме подобно“ (чл. 12). Власници имања вредних између 100 и 150 дуката и они који остварују приход између три и шест талира могли су „само своје обичне потребе подмирити, непоказујући ни знаке оскудности ни имућности“ (чл. 13). Они су припадали другој пореској класи. У трећој класи били су власници имања вредних између 150 и 250 дуката и они чији је месечни приход износио између шест и 10 талира (чл. 14). Тек они су од својих имања и прихода могли „удобије живити“. У четврту класу разврстани су власници имања вредних између 250 и 400 дуката и с приходима од 10 до 15 талира месечно. Они су могли да задовоље и потребе „које неспадају у обичне, и да поред тога могу иошт што год уштедети и на страну оставити“ (чл. 15), док су они који су имали приход од 15 до 25 талира месечно и имања вредна 400–600 дуката били сврстани у пету класу, а они с приходом 25–50 талира и имањима вредним 700–1.000 дуката припадали су највишој, шестој пореској класи. Домаћинства с месечним приходом вишим од 50 талира или с имањем вреднијим од 1.000 дуката сврстана су у тзв. изванредну пореску класу, фактички највишу, односно седму. Порески обвезници ове класе из сеоске средине требало је да на сваки вишак месечног прихода од 25 талира и сваки вишак вредности имања од 500 дуката плаћају порез „по сразмерици 10“ (чл. 18).⁸²⁶

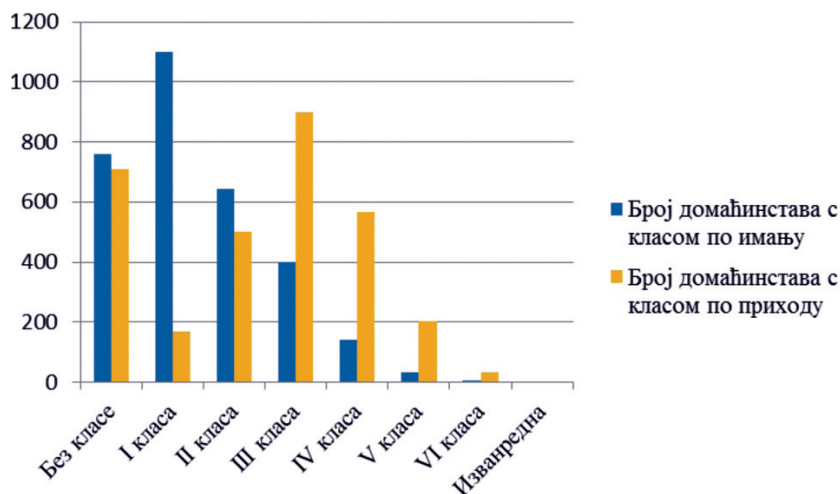
Подела сеоских домаћинстава по пореским класама на основу вредности имања и прихода регистрованих пописом из 1862/63. године

⁸²⁵ Шест целих цванцика вредело је 1842. године, када је издата званична тарифа новца, 10 пореских гроша, а један талир орлаш вредео је исто толико (Зборник закона II, 1842, 192). Тарифом из 1859. мењан је само курс турског новца (Зборник закона XII, 1859, 55).

⁸²⁶ *Закон о плаћању пореза по имућности*, Зборник закона XIV, 1862, 148, 150–152.

показује да је највећи део домаћинстава имао имања за прву и другу пореску класу и да је више било сеоских домаћинства која су имала вишу класу по приходу, него по имању. У сеоским насељима Србије највише домаћинства припадало је првој класи по имању и трећој по приходима (видети Графикон 34). Имовно стање значајног дела сеоских домаћинства није било довољно да буду уврштени у пореске класе и касније у пореске обвезнике. Таква домаћинства су у неким областима чинила и до четвртине укупног броја. У Темњићком срезу Јагодинског округа, на пример, чак 24,68% домаћинства није било сврстано у класе по имању, а 23,09% у класе по приходу. То, наравно, не значи да скоро половина домаћинства није могла да плаћа порез, већ да неки од њих није требало да га плаћају због недовољних прихода, а други због недовољно вредних имања, јер је пореско оптерећење требало да буде одмерено на основу укупне пореске снаге сваког домаћинства.⁸²⁷

Графикон 34: Дистрибуција по пореским класама домаћинства Темњићког среза Јагодинског округа 1863. године

Извор: АС, МФ, А, пописне књиге, 1862, јагодински округ, темњићи срез, књ. инв. бр. 155; инв. бр. 156.

Објашњење: Без класе = Домаћинства изван пореских класа (с имањем вредним до 10 дуката и приходом мањим од три цванцика, без имања или прихода). Изванредна = Изванредна класа

⁸²⁷ АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темњићи, попис. књ. инв. бр. 155. Пописна књига обухватила је 33 села с 3.079 сеоских домаћинства.

Као што је поменуто, већина оних чија су имања била довољне вредности да буду сврстани у пореске класе, имала је имања за прву пореску класу. Њихов удео кретао се од око половине до, чак, четири петине домаћинстава неког среза.⁸²⁸ Занимљиво је, међутим, да је удео оних сеоских домаћинстава која су према приходима била сврстана у прву класу, био релативно мали. Кретао се око десетак посто, а често је био и мањи. Највећи део сеоских домаћинстава био је према приходима сврстан у другу или трећу пореску класу. При томе је у многим срезovima трећа класа била бројнија од друге. У већ поменутиим темнићким селима, на пример, првој класи по приходу припадало је 7,14%, другој 21,07%, трећој 37,96%, а четвртој 23,86% домаћинстава. Приходе за пету класу имало је 8,57% домаћинстава, а само незнатан део имао је и више приходе – за шесту класу (1,39%). Нико није имао приходе за изванредну класу. Слично је било и у Левачком срезу Јагодинског округа, где је већина домаћинстава имала приходе за више пореске класе: две трећине за другу и трећу, а 15% за четврту.⁸²⁹

Сеоска домаћинстава чија су имања вредела више од 150 дуката, па су власницима омогућавала да удобније живе (тј. имања за трећу и више пореске класе), скоро увек су чинила мање од четвртине домаћинстава у неком срезу. При томе су скоро сви власници таквих имања имали посед за трећу и четврту класу, а оних чија су имања вредела више било је веома мало – 6–7%, повремено и мање, као у Левачком срезу, где нико није имао имање за пету и више класе.⁸³⁰

Таква дистрибуција домаћинстава према пореским класама по приходу и по имању указује да значајан део прихода сеоских домаћинстава није оствариван са земље, већ „од покретног имања“, тачније од стоке или од неке непољопривредне делатности.⁸³¹ Она, такође, указује да је почетком седме деценије XIX века, и поред евидентног развоја ратарства, сточарство и надаље било основ за обезбеђивање егзистенције на селу. На посредан начин резултати пописа потврђују и

⁸²⁸ Будући да збирни резултати пописа нису увек вођени по местима, већ некада по местима, а некада по сеоским општинама, поуздани подаци могу се издвојити за срезове.

⁸²⁹ АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез левачки, попис. књ. инв. бр. 157.

⁸³⁰ АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићи, попис. књ. инв. бр. 155; јагодински округ, срез левачки, попис. књ. инв. бр. 157.

⁸³¹ До сличног закључка дошао је и Мајкл Паларе, који сматра да је сточарство 1859. „производило процењених 51% укупне производње газдинства“, са сличним трендом односа извора егзистенције до 1870. године (М. Паларе, *Балканске привреде*, 117, 153).

тезу да је вредност земљишта – од кога се састојао највећи део некретнина пољопривредног становништва – и у другој половини XIX века била још увек ниска. Просечно имање у сеоским насељима вредело је свега 15 аустријских дуката – троструко мање од просечне вредности имања градског становништва. Ниској вредности сеоских некретнина допринела је и околност да су куће огромне већине биле грађене од слабог материјала, мада их је било и од камена и покривених ћерамидом.⁸³²

Могућност сваког домаћинства да крчењем обезбеди земљишни посед такође је потврђена резултатима овог пописа, који недвосмислено показује да су скоро сва сеоска домаћинства располагала кућом и мањим или већим комадом обрадиве земље. Свега 1–2%, зависно од области о којој је реч, било је 1862/63. године без куће и без земље. Већину беземљаша чиниле су занатлије, чиновници локалне управе и слуге. Слуге су готово увек биле без земље и куће. Међу занатлијама и трговцима било је људи који су поседовали куће или куће и радионице, али не и земљу, као и оних који су уз објекте имали и земљишни посед.⁸³³ Овакви резултати пописа становништва из 1862/63. године указују да је традиционална пољопривредна производња могла да обезбеди егзистенцију сеоског становништва, али да је већина пољопривредника живела тегобно.

Разлике у величини и вредности поседа појединих домаћинстава у малим географским, односно административним областима, биле су релативно велике, много веће него разлике у величини и вредности поседа у великим административним целинама – окрузима. У Горњој Ресави, на пример, величина просечног поседа у једном селу кретала се од шест до, чак, 40 дана орања, зависно о ком од села је реч. Међутим, због тога што су у већини села преовладала мала имања, просечан посед у целој области износио свега шест дана орања. Занимљиво је да су разлике у вредности тих поседа у различитим селима исте географске и административне целине, односно истог среза, биле веома изражене, док су разлике у висини прихода тих истих села биле мале. Од једног до другог села Горње Ресаве вредност просечног имања кретала се од 50 до 190 аустријских дуката; дакле, могла је и до четири пута да буде виша у једном него у другом селу, док се вредност просечног прихода кретала

⁸³² Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 746; *Вредност непокретног имања у Србији у години 1863*, 73. Према истом попису, просечно имање у градским насељима вредело је 41 дукат (Исто, 72–73).

⁸³³ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 465–1279; Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави*, 41–310; Р. Николић, *Драгачево 1863*, 97–118; Б. Миљковић-Катић, *Сеоско професионално занатство Кнежевине Србије (1834–1866)*, *Историјски часопис LXII* (2013), 327.

од пет до 11 талира и једва да је била двоструко већа у једном него у другом селу.⁸³⁴ Релативно мале разлике у висини просечних прихода у појединим селима исте регије показују да су могућности зараде сеоског становништва биле приближно једнаке и да нису пресудно зависиле од величине и вредности имања. Било је, наиме, села чије укупно имање није много вредело, а остваривала су високе приходе, као и села чија су имања много вредела. У Горњој Ресави, на пример, таква села била су Плажани и Медвеђа. Укупно имање Плажана вредело је 8.008 аустријских дуката, при чему је просечна вредност имања износила 55 дуката по домаћинству. Домаћинства су месечно остваривала укупан приход од 1.081 талира, просечно 7,5 талира. У Медвеђи је, напротив, укупно имање вредело 18.383 дуката (156 дуката по домаћинству), а укупан приход био је свега 1.034 талира (8,5 талира месечно по домаћинству).⁸³⁵ Овакав однос висине прихода и вредности имања приметан је и код различитих домаћинстава у истом селу. Иако су домаћинства с вредним имањем најчешће остваривала и високе приходе, нису била ретка ни она која су у таквим околностима имала просечне, па и исподпросечне приходе. То би упућивало на закључак да је на приходе више утицало сточарство. Стока је гајена, као што је поменуто, не само на приватном, већ и на заједничком земљишту, па величина имања није битније утицала на могућности узгоја. У значајној мери релативно високим приходима пољопривредника чија су имања била вреднија од просечних доприносиле су и непољопривредне делатности. Наиме, она домаћинства која су увек остваривала високе приходе од вредних имања нису поседовала само земљу, већ и неке друге привредне објекте, обично воденице и казане, али и механе, кафане, стругаре, барутане или, још чешће, сувласничке делове тих привредних објеката. Та околност такође оправдава закључак да земља и земљорадња нису биле претежан извор прихода добростојећих сеоских домаћинстава, већ да је то, и поред напредовања земљорадње, још увек било сточарство или нека додатна

⁸³⁴ Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави*, 41–310. Изузимајући ново село Злетово, које није постојало у време пописа 1834. године и које је 1863. имало најмањи просечан посед (5,75 дана орања), најнижу просечну вредност имања (18 дуката) и прихода (5 талира месечно), у Горњој Ресави постојао је најмањи просечан посед у селу Језеро (6,6 дана орања), а највећи у селу Ломница (40,8 дана орања). Најниже просечне приходе остваривали су становници Миливе (5 талира месечно), а највише Стрмостена и Дворишта (11 талира), док је просечно имање било највредније у селу Пањевац (189,5 аустријских дуката) и Ломница (179,5 дуката), а најмање вредности било је у селу Ресавица (48 дуката) и Бељајка (56 дуката).

⁸³⁵ Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави*, 175–191, 214–23, 283–285.

непољопривредна делатност. Стога не чуди да је најсиромашније становништво обично било насељено у областима непогодним за земљорадњу и комуникацијски неповезаним с остатком земље.⁸³⁶ Ипак, само сточарство није могло да обезбеди високе приходе већини домаћинстава. На то указује чињеница да су више приходе имала домаћинства из пољопривредно развијенијих области. Наиме, у областима с развијеном земљорадњом сточарство је и надаље било важна привредна делатност сеоског становништва и стабилан извор прихода. Поред тога, приходи из ратарске производње у овим областима допуњавани су и прерадом ратарских производа – првенствено прерадом воћа и производњом пића за тржиште.

Приказана расподела висине прихода и вредности имања у сеоским насељима Србије указује да највећи део сеоског становништва није могао знатније да повећа приходе са својих имања, а да је само мањи део, који се поред земљорадње и сточарства бавио и неком непољопривредном делатношћу, био у могућности да осетно боље зарађује и живи. Због тога што је таквих било мало, и просечна вредност имања и просечна вредност прихода у селима Кнежевине Србије била је ниска.

Све интензивнији развој земљорадње у Србији није, међутим, подразумевао изразитију оријентацију на тржишну производњу у ратарству.⁸³⁷ Основни принцип функционисања пољопривредног имања и даље је било самоодржање породице, а циљ производње није било обезбеђивање новца кроз производњу за продају, односно тржиште, већ самоснабдевање. Новац стечен у сеоском домаћинству потицао је углавном од продаје стоке, а у знатно мањој мери од продаје ратарских производа. У сеоском домаћинству новац је имао маргиналну улогу. Истина, изласком на пијацу сељак је продавао своје производе и куповао робу неопходну у свакодневном животу – у првом реду со, али се често враћао без новца, јер је продавао само онолико колико му је било потребно за куповину неопходних артикала (ако се изузме редовна продаја ради прибављања новца за порез и друга давања). Уколико је по повратку с пијаце претекла нека сума новца, тезаурисана је и није

⁸³⁶ „У ужичком округу људи махом од стоке живе; земља је већином неблагодарна за труд око ње, јер је страновита, под оштријом климом, и веома каменита. С тога и јесте тамо велика сиротиња“ (М. Ђ. Милићевић, *Путничка писма*, 50).

⁸³⁷ Још крајем XIX и почетком XX века три четвртине сеоских породица у појединим областима, као што су то биле Колубара или Подгорина, али и многе друге, сејало је само онолико житарица колико им је било потребно за годину дана (Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 419).

улагана у производњу.⁸³⁸ Када би сељак улагао новац у нешто, била је то куповина земље. Међутим, све док је било довољно земље за крчење и захватање, већином није куповао земљу, осим уколико није била турско власништво или уколико досељеник није куповином економски заокружавао сопствени посед. Самоснабдевање као основни циљ привредне делатности и одсуство тржишне производње сигурно су утицали на чињеницу да је пољопривредна производња сеоском становништву доносила мале приходе, осетно ниже од оних који су могли да буду стечени непољопривредном делатношћу. Такав закључак намеће чињеница да су сеоски трговци и занатлије чинили онај део становништва који је располагао највишим приходима на селу. Иако је тешко генерализовати тај закључак због малог броја занатлија, трговаца и чиновника локалне управе у селима Кнежевине Србије, стиче се утисак да је непољопривредна делатност и у сеоским насељима, као и у градским, омогућавала бржу и вишу зараду од пољопривредне производње.

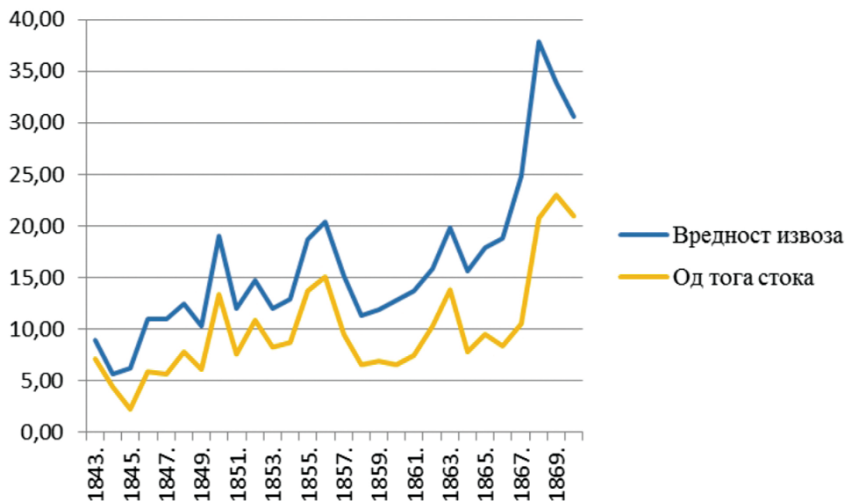
Промене у пољопривреди

Снажан подстицај привредном развоју Кнежевине Србије дали су правно обезбеђење аутономије и регулисање права власништва над земљом након укидања феудалних односа и слобода трговине, проглашена *Турским уставом*. Прво је отворило пут ка слободи привредне делатности сеоског становништва и ка масовном крчењу нових обрадивих површина, а друго му је омогућило да се у знатно већој мери укључи у тржишно пословање преко трговине стоком, којом се након разбијања монопола бавио много већи број људи.⁸³⁹ Иако се пољопривреда споро развијала, као и у већини европских земаља у којима није започета механизација, три проучаване деценије XIX века биле су време интензивних промена, нарочито за владавине уставо-бранитеља, када су повећаване обрадиве површине и стварано приватно власништво над новим врстама земљишта. Те промене пратио је и економски раст, бар када је у питању сточарство, будући да је, и поред повремених колебања, расла вредност извоза стоке (видети Графикон 35).

⁸³⁸ Н. Mendras, *Seljačka društva*, 62–63, 69. Сматрало се да само петину новца добијеног у вароши сељак враћа кући, а за остало купује робу (Љуб. Павловић, *Из живота града Шапца*, Гласник Српског географског друштва 9, 1923, 61). То не противречи закључку да је мали део производње домаћин продавао.

⁸³⁹ Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине*, 59; Д. Милић, *Развој привреде у Јадру*, 349.

Графикон 35: Вредност извоза стоке из Србије 1843–1870. године
(у милионима динара)

Извор: С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875. године*, 14, 16, 18, 34–35.

Судећи према анализама доступних података, земљорадња се развијала брже од сточарства, јер је у међувремену у овој грани дошло до више структурних промена. У истраживаном раздобљу сеоско становништво променило је устаљене навике у одабиру култура за сејање. Уместо скоро искључивог опредељења за кукуруз из тридесетих година, шездесетих година у много већој мери сејало је пшеницу, а повећан је и узгој осталих житарица. Те промене су резултирале и променом структуре извоза из Србије, односно повећањем извоза житарица у другој половини XIX века. Током шесте деценије извоз жита био је више година у равнотежи с увозом, а средином седме деценије га је и премашило.⁸⁴⁰ И у воћарству је дошло до очигледних промена издвајањем доминантне гране. Уместо некадашњег сваштарења, домаћинства су се у све већој мери опредељивала за узгој шљива, па се на

⁸⁴⁰ Мари Жанин Чалић сматра да је повећан извоз житарица имао у осмој деценији XIX века негативне последице на привредни развој земље, јер се Србија у том раздобљу више оријентисала на производњу и извоз житарица и смањила узгој стоке, управо када су због масовног преласка на узгој житарица у Европи и аграрне кризе цене стоке расле брже од цена житарица. Тако су настале маказе цена које су пољопривредницима додатно отежавале егзистенцију (М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 117–120).

основу такве оријентације од средине века повећавала и прерада овог воћа, најпре печењем ракије, а крајем истраживаног периода и сушењем. Трговина ракијом и сувим шљивама такође је допринела мењању структуре извоза из Србије, јер је шљива прерађивана првенствено ради извоза. Структурне промене у сточарству биле су мање изражене. Између 1859. и 1866. године смањен је број свих врста стоке, осим оваца. При томе је значајно опао удео свиња у укупном сточном фонду. То још увек није пресудно утицало на извоз: он не само да није значајније опао, већ је и после 1867. године остварен раст извоза стоке из Србије.

Све те промене указују да се током прве две трећине XIX века пољопривреда постепено преоријентисала са доминантног сточарства на доминантно ратарство, без обзира што је сточарство и крајем шездесетих година још увек било претежна делатност у пољопривреди. Прелазак на земљорадњу био је интензиван, посебно у низинским подручјима, где су природне погодности подстицале промене у економији. Застој у сточарству ипак је ослабио економске потенцијале земље у последњој четвртини века. Конјунктура у трговини стоком нестајала је управо крајем шездесетих година, а ратарство је било неконкурентно на иностраном тржишту. Његова неконкурентност била је условљена масовном производњом жита у Европи и аграрном кризом седамдесетих, с једне стране, и ниским приносима због архаичних техника обраде земље у Србији, нарочито због вишегодишњег исцрпљивања тла услед изостанка масовне употребе ђубрета и смањења површина под новим крчевинама, с друге стране. Због тога се у Србији није осетио већи економски напредак, који је, по правилу, пратио прелазак земаља западне Европе са доминантног сточарства на доминантно ратарство. Минималним резултатима интензивног напретка у пољопривреди током истраживаног периода у великој мери допринело је и интензивно досељавање, које је анулирало значајна повећања обрадивих површина. То је у последњој четвртини XIX века довело до економске стагнације и трајног сиромаштва на селу, који су били подстакнути и све изразитијим тзв. демографским прелазом (повећањем становништва услед великог наталитета, смањеног морталитета и раног ступања у брак).⁸⁴¹

Када је у питању власништво над обрадивим земљиштем, промене су биле још драстичније, јер је почетком тридесетих година обрадива земља била султанова (спахијска), а у међувремену је постала

⁸⁴¹ М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 48–50, 70; М. Паларе, *Балканске привреде*, 120–124; *Србија 1868–1878, привреда и друштво*, у: *Историја српског народа* V/1, Београд, 1981, 306; В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, 96–97.

приватно власништво оних који су је обрађивали, и то највећи део те земље без накнаде. У свакодневном привређивању сеоске породице користиле су и делове заједничког општинског земљишта, већином за узгој стоке, али су, поред тога, постепено присвајале општинско земљиште и претварале га у приватно обрадиво земљиште и у приватне забране. На тај начин је до 1867. године обрадиво земљиште значајно повећано. Највећи део нових обрадивих површина настао је интензивним крчењем, тако да су се култивисане површине, уместо на 8,82% средином тридесетих година, већ крајем шездесетих година XIX века простирале на 20,69% државне територије. Ипак, до темељних промена у структури пољопривредног земљишта није дошло, јер проширивањем приватног обрадивог поседа и стварањем нових врста приватног земљишта за узгој стоке није разорен потесни систем. Он је остао основа пашног сточарства, које се базирано на исхрани стоке на заједничком земљишту сеоске општине. Потесни систем утицао је и на земљорадњу, јер је условио распрачавање земљишних честица сеоских домаћинстава, што је представљало једну од најзначајнијих препрека за успешније бављење ратарством. Томе је делимично допринела и привредна политика државе, јер је конзервисањем квазифеудалних друштвених структура и начина привређивања (кроз породично право и деобу задруга, заштиту општинског земљишта и земљорадничког минимума и сл.) успорила развој модерних, тржишно оријентисаних привредних структура на селу.⁸⁴² Таква решења су одлагала максимализацију величине приватних поседа која се могла обезбедити крчењем, а касније и куповином земље, што би омогућило да се превазиђе наслеђена структура ситног земљишног поседа из феудалног периода. Поред тога, дестимулисала су економску експлоатацију шума, за коју сеоске општине нису биле заинтересоване, и подстицала очување пашњака и екстензивног сточарства. У таквим условима су необразованост пољопривредника и недостатак капитала доприносили дуготрајним отпорима патријархалних сеоских заједница увођењу нових техника у пољопривреди и слабом одзиву земљорадника на покушаје државе да привредном политиком стимулише ову грану.⁸⁴³

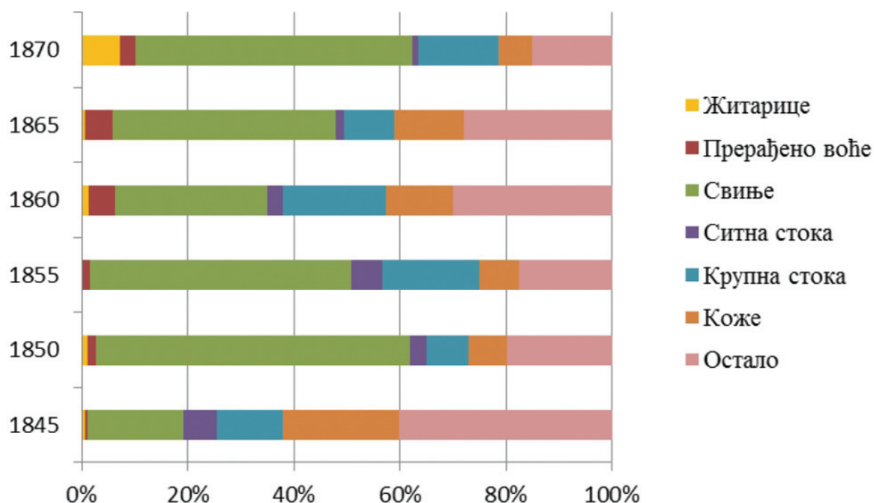
Промене у пољопривреди, како у ратарству, тако и у сточарству, утицале су и на структуру извоза из Србије, јер је извозна трговина била

⁸⁴² М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 36–37. „Поседи свих сељака ограђени су, [...] има сељака који имају по 10, 20 и 30 оваквих ограђених земљишта“ приметио је 1859. гроф Ласло Хуњади (Б. Ковачек, *Путонис о Србији грофа Ласла Хуњадија*, 157–158).

⁸⁴³ М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 37, 41; Н. Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens*, 209.

готово у потпуности ослоњена на трговину стоком и другим пољопривредним производима. С већим учешћем житарица у производњи растао је и њихов удео у извозу, као што је са ширењем прераде шљива, растао и удео ракије и суве шљиве, а с већим развојем панађурске трговине и удео крупне стоке у извозу. Србија је на тај начин престала да буде земља која извози искључиво ситну стоку – свиње и овце (видети Графикон 36).

Графикон 36: Структура извоза из Србије 1843–1870. године

Извор: С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875. године*, 8.

Мада посредно, промене у пољопривреди благотворно су утицале и на ширење унутрашњег тржишта, првенствено кроз трговину стоком, која је у значајној мери доприносила привредном повезивању земље, како се тржиште стоком постепено ширило. Оно се ширило најпре са севера према југу (још у време прве владавине кнеза Милоша), а потом и концентрично – око појединих градских и регионалних центара (панађурска трговина и трговина на градским пијацама). При томе су панађури представљали стално надрегионално тржиште у Србији, без обзира што је његова сталност била условљена годишњим циклусима. Ипак, у проучаваном периоду унутрашње тржиште још увек није постигло стабилност која би обезбедила уједначену фреквентност промета, па је остало изразито фрагментирано.⁸⁴⁴

⁸⁴⁴ М. Паларе, *Балканске привреде*, 115.

Масовнијим укључивањем сеоског становништва у робну размену кроз трговину стоком, постепено је постајала видљивија тежња пољопривредника да у већој мери уновче и остале производе сопственог домаћинства. Ипак, до почетка седамдесетих година XIX века самоснабдевање је остало основни привредни мотив пољопривредника – производило се најчешће да би се обезбедила лична потрошња чланова породице (већином у кућној радиности) и платио порез. Циљ производње није била продаја приноса и увећање прихода, који би били инвестирани у куповину земље или у алат и оруђа ради савременије обраде поседа, па се технике обраде скоро уопште нису ни мењале.⁸⁴⁵ Томе су доприносили и недостатак земљорадничке традиције и ненавиклост сељака на интензивни рад, који сточарство није изискивало, а у ратарству је био неопходан. Због тога су земљорадњу у Србији карактерисали неблаговремена припрема земљишта и сетве и старински, у средњој и западној Европи већ превазиђени, начини гајења већине култура. Управо у истраживаном периоду стварала се земљорадничка култура у Србији, иако је било тешко сломити вековима утврђене начине привређивања и обезбедити сетвене површине за нове културе и њихову адекватну негу.⁸⁴⁶ На традиционалан начин бавили су се земљорадњом чак и питомци Земљеделске школе који су се вратили у завичај да би обрађивали земљу, јер је притисак традиције био толико снажан да, и поред стечених знања, нису били у стању да промене устаљене навике.⁸⁴⁷

Пољопривреда се током проучаваног периода изразито неравномерно развијала, па су у истој грани постизани у одређеној средини добри резултати углавном на кратак рок, да би потом друга област или друга села постајала водећа у тој грани производње. То је било нарочито карактеристично за различите гране сточарства, али видљиво и у другим делатностима. Сликвито речено, на неразвијеном привредном телу

⁸⁴⁵ Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине*, 68; М. Паларе, *Балканске привреде*, 116, 118; Милош Матић, *Размена добара у сељачком друштву Србије*, Етнографски музеј, Београд, 2009, 10–11.

⁸⁴⁶ Према мишљењу начелника Трнавског среза, сеоско становништво није било спремно чак ни на прикупљање жира за зимску исхрану стоке, јер „народ врло тешко ради оно што је ново, јер чисто му се чини, кад би он нешто ново радити одпочео, као, на пример, жир купити, да би се осрамотио, почем то ни до сад чињено није“, па је један сељак наводно изјавио: „Ја му неби купио жир да би знао цркнути од глади...“ (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 732–733).

⁸⁴⁷ Начелник Чачанског округа обавестио је министарство да питомци који су се вратили у родни крај „никакове ползе својим општинама не приносу, будући земљеделије по већој части обделавају онако као што и задругари њиви“ (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 623).

Србије издвајале су се оазе привредно успешних региона или привредно успешних делатности. При томе, ипак, ни у једној грани (изузимајући трговину стоком) још увек није могла да се успостави функционална повезаност различитих делатности у колико-толико синхронизован привредни организам.

Због великих промена и истовременог задржавања традиционалних форми привређивања, проучавани период у развоју пољопривреде Кнежевине Србије може се сматрати у пуном смислу речи прелазним периодом. Био је то прелаз из феудалних ка капиталистичким облицима организације производње. Иако је савременицима изгледало као кризно време, време назадовања и рушења устаљених начина живота и привређивања, време хаотичних и неразумљивих промена, тим пре што је успорени развој привреде уопште, па и развој пољопривреде, умногоме удаљавао циљ тог прелаза, подробнија анализа показује да промене нису биле толико хаотичне, колико половичне, и да је већина ипак водила побољшању пољопривредне производње.⁸⁴⁸

⁸⁴⁸ Hans-Michael Boestfleisch, *Modernisierungsprobleme und Entwicklungskrisen: Die Auseinandersetzungen um die Bürokratie in Serbien 1839–1858*, Studien zur Geschichte Südosteuropas 3, Peter Lang, Frankfurt a M. – Bern – New York, 7–8.

SUMMARY

Strong support to economic development of Serbia was given by both legal surety of autonomy and regulation of land property rights upon abatement of feudal relations, with freedom of trade as proclaimed by the *Turkish Constitution*. The former one opened the pathway to free industrial entrepreneurship for rural population, as well as to massive clearance of new cultivated areas, and the later one enabled them to get more involved in trade, through livestock trade in which much more people took their parts after monopolies had been broken. Unless agriculture development went slowly, as it was slow in most European countries where mechanization was still not started up, the three XIX century decades reviewed here proved to be times of intensive change, especially in the period the Constitutionalist were in power, when crop land was extended and private property over new kinds of ground introduced. These developments were followed by economic growth of stock-farming at least, since, despite occasional oscillations, the value of livestock export was on the rise.

On the basis of available data analysis, agriculture developed faster than cattle breeding because the branch experienced numerous structural changes in the meantime. In the period observed here, rural population changed its regular habitude regarding its choice of cultures to sow. Instead of almost preclusive preference of corn during 1830s, in 1860s they were seeding more wheat, and growing of the other kinds of cereals was on the rise as well. These changes resulted in change of overall structure of Serbian exports, namely in the rise of grain exports in the second half of XIX century. In the course of the sixth decade the grain export was for many years in balance with the imports, to exceed it in mid-1870s. Fruit-farming witnessed obvious changes as well, through advancement of its dominant branch. Instead of previous diversity, households in more cases decided to grow plums and, on the basis of orientation of the kind, procession of this sort of fruit was on the rise starting from mid-XIX century, firstly by the way of brandy production, and at the end of the period observed by production of

dried fruit as well. Plum brandy and dry plums trade contributed to the subsequent change of the very structure of Serbian exports, since plums were processed primarily for the purpose of exports. Structural changes in cattle breeding were less advanced. Between 1859 and 1866 the total number of all sorts of cattle decreased, not including sheep. Thereby a share of pigs in the total livestock decreased significantly. That did not make any conclusive impact on exports yet: not only that it did not decrease significantly, but a significant rise of Serbian livestock exports was soon recorded.

All the above named changes indicate that up to 1870s agriculture gradually reoriented from cattle breeding to tillage, no matter that cattle breeding in late 1860s was still predominant agricultural occupation. Reorientation to agriculture was intensive, especially in lowland areas, where natural benefits stimulated changes in economy. Nevertheless, a cattle breeding setback undermined economic potentials of the country itself during the last quarter of the century. Favorable market trends in livestock trade were disappearing in late 1860s, and tillage was not competitive on foreign markets. Its competitiveness was caused on one hand by both massive production of cereals in Europe and agrarian crisis during 1870s, and on the other by low yields being a result of archaic land cultivation techniques in Serbia, especially because of long-term depletion of ground caused by both absence of massive application of fertilizers and a decrease of newly cleared areas. All of that resulted in low revenues. That was the reason why any significant economic development was not recorded in Serbia, unlike the situation in Western European countries where economic development followed, by the rule, reorientation from cattle breeding as a dominant branch to tillage as a dominant one. Intensive settlement, abrogating significant extension of cultivated areas, highly contributed to minimal results of intensive advancement of agriculture in the period observed. That caused economic stagnation and lasting rural poverty in the course of the last quarter of XIX century, as prompted by increasingly intensive so-called demographic transition (an increase of population caused by high birth-rate, low death-rate and juvenile marriage).

Considering crop land property, changes were even more drastic, since during early thirties cultivated areas belonged to the Sultan (spahi's land), and in the meantime they turned to be property of those cultivating it, mostly with no any compensation paid. For their everyday production families used to cultivate parts of common municipal land as well, mostly for cattle breeding purposes, gradually taking the municipal land over and transforming it, in time length, into private crop land or private reserves. That was the way arable land had been significantly extended until 1867. Most of these newly cultivated areas were developed by intensive clearing, so cultivated areas comprised, instead of 8.82% state territory in 1830s, 20.69%

in late 1860s. Nevertheless, basic changes of the very structure of agricultural land did not take place at all because neither extension of private cultivated areas nor introduction of new kinds of private land reserved for cattle breeding destroyed the existing spread system. It remained a base of pasture-type cattle breeding as based on cattle feeding on common municipal land. A spread system made an impact on agriculture, causing breakdown of land areas belonging to rural households, being therefore among the most important obstacles to a more successful tillage practice. The state economic policy partly contributed to the situation since it kept development of modern, market oriented rural economic structures back by preserving quasi-feudal social structures and ways of production (through family law and partition of family collectivities, protection of municipal land and farmers' minimum principle, and the like). Decisions of the kind deferred maximization of private land properties, allowed to be acquired by clearing and at the time length by purchase as well, which otherwise would enable exceeding of ancestral small land property structure dating from feudal period. In addition to that, they destimulated economic exploitation of woods, which rural municipalities were not interested in, and stimulated preservation of pastures and extensive cattle breeding practice. In circumstances of the kind, insufficient education of farmers and lack of capital contributed to long-lasting resistance of patriarchal rural communities to introduction of new agricultural techniques, as well as to low farmers' response to attempts the state made in order to stimulate this branch of economy through economic policy measures.

Changes that took place in agriculture as a whole, in both arable farming and cattle breeding, influenced the very structure of Serbian exports since the export trade had been almost entirely based on cattle trade and on the other agricultural products trade. With higher share of grain in total production, their export share rose as well, like in the case of exports of plum products that grew in line with the correspondent growth recorded in the domain of plum manufacture products, namely of dried plums and plum brandy; and with extensive development of fair trade the export share of bovine cattle was on the rise as well. This way Serbia stopped being a country exporting solely pigs and sheep.

Although indirectly, changes in agriculture had a beneficial impact on national market growth, first of all through cattle trade which significantly contributed to economic interconnection within the country, as the cattle market extended gradually. It extended firstly in North-South direction (since the first rule of Prince Miloš), and afterwards concentrically – around particular city centers and regional centers (fair trade and city markets trade). Thereby fairs made a constant sub-regional market in Serbia, regardless of its stability being conditioned by seasonal cycles. Nevertheless, in the period observed the

internal market did not reach the stability firm enough to provide for balanced turnover frequency, and therefore it remained extremely fragmented.

By more extensive inclusion of rural population into visible trade, by means of cattle trade, farmers' tendency to sell the other household products became gradually more visible. However, until the early 1870s self-supply remained a basic economic principle pursued by farmers – they produced predominantly in order to get personal spending of their families satisfied (mostly in the form of cottage industry) and to pay taxes. The main purpose of production was not marketing of products or rising revenues to be invested in purchase of land or providing of new tools or appliances necessary for the advanced cultivation of it, and therefore tillage techniques remained almost unchanged. Both lack of arable farming tradition and farmers unaccustomed to hard work which was not necessary with cattle breeding, unlike arable farming where it was essential, contributed to the situation. That is why Serbian arable farming was featured by unseasonable preparation of both fields and seeding, as well as by old-fashioned ways of breeding of majority of cultures, which had in Middle and Western Europe already been surpassed. In the period observed agriculture tradition was exactly created in Serbia, although ways of production for centuries determined were hard to break, in addition to hard reservation of sown areas for new cultures and their adequate farming. Even the *Zemljodelska škola (Agricultural School)* pupils, intending after their return to their hometowns to cultivate land, proceeded to do that in accordance to traditional ways, since pressure of tradition was so powerful that they were not able, even with newly acquired knowledge, to change the existing habitude.

Agriculture extremely unevenly developed in the period observed, and therefore in the same branch some areas realized better, mostly short-term, results, with another area or another villages being subsequently the best in the same branch of production. It was especially characteristic in various branches of cattle breeding, a trend being at the same time visible in the other industries as well. To picture it this way – on underdeveloped economic body of Serbia, some oasis of economically successful regions or successful industries developed. Thereby, in no branch (not including cattle trade) any functional connections between various industries could be constituted in the form of however synchronized economic organism.

In consequence of massive change and coincident preservation of traditional forms of economizing, the observed period of agricultural development of the Principality of Serbia could be fully considered a transitional one. It was transition from feudal to capitalistic forms of organization of production. While it was perceived by contemporaries as a time of crisis, a time of leeway and braking of standing ways of life and

economizing, a time of chaotic and incomprehensible change, so much more because sluggish development of economy generally, including agriculture, considerably moved the very objective of the transition away, a more detailed analysis shows that the changes were not so chaotic but rather insufficient, and that majority of them nevertheless made a way to advancement of agricultural production.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски фондови и збирке

Архив Србије

Државни савет
Збирка тефтера
Кнежевска канцеларија
Министарство финансија
Министарство унутрашњих дела
Начелство округа ужичког
Начелство округа шабачког
Средоточна војна команда

Историјски архив Ваљево

Окружни суд Ваљево

Историјски архив Београда

Управа вароши Београда

Међуопштински историјски архив Шабац

Шабачки суд
Трговина браће Илића из Шапца

Објављени извори

- Београдске илустроване новине*, Београд, издаје и уређује Милан Миловук, година I, број 8, 16. април 1866; бр. 20, 16. октобар 1866.
- Број житеља Србије у години 1859*, Државопис Србије I, Београд 1863, 86–97.
- Вредност непокретног имања у Србији у години 1863*, Државопис Србије II, Београд 1865, 22–92.
- Вујић, Јоаким, *Путешествије по Србији*, књ. I, Београд 1901; књ. II, Београд 1902.
- Гавриловић, Јован, *Главниј извод пописа у Србији 1854/55*, Гласник Друштва српске словесности IX (Београд 1857) 224–226.
- Гавриловић, Ј., *Прилог за географију и статистику Србије*, Гласник ДСС III (1851) 183–190.
- Гавриловић, Ј., *Речник географско-статистични Србије*, приредио Милорад Радевић, Београд 1994.
- Гавриловић, Обрад, *Ваљевски окружни суд 1815–1865*, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књ. CDLIX, Одељење друштвених наука, књ. 72, Београд 1973.
- Грађа из земунских архива за историју Првог српског устанка*, књ. II, 1809, Београд 1961.
- Грађа за историју Београда од 1806. до 1867. године*, књ. I, приредио Рајко Веселиновић, Музеј града Београда, Грађа, књ. 1, Београд 1965.
- Грађански законик од 11. марта 1844*, са изменама и допунама, за штампу приредио Љуб. Радовановић, Београд [према издању из 1918].
- Драгашевић, Јован, *Истинске приче, аутобиографија у одломцима*, књ. I, Београд 1888.
- Ђорђевић, Тих[омир] Р., *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847. године*, Српски етнографски зборник, књ. XXXIII, Живот и обичаји народни, књ. 15, Београд 1925.
- Ђорђевић, Т. Р., *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839)*, Српски етнографски зборник, књ. XXXVII, Насеља и порекло становништва, књ. 22, Београд-Земун, 1926.
- Ђумручки закони и прописи I*, уредио Алекса Миловановић, Београд 1881.
- Живети у Београду 1831–1841*, документа Управе града Београда, Београд 2003.
- Живети у Београду 1842–1850*, документа Управе града Београда, књ. 2, Београд 2004.
- Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, приредио Никола П. Шкерковић, Београд 1952.

- Зборник закона 30* (Београд 1877) – остале Зборнике закона видети под:
Зборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији
Књажеска канцеларија, књ. II, *Крагујевачка нахија 1815–1839*, св. I,
1815–1821, Грађа, приредио Радосав Марковић, Београд 1954.
- Ковачек, Божидар, *Путонис о Србији грофа Ласла Хуњадија*, Зборник
Матице српске за књижевност и језик, књ. 14, св. 1 (1966) 156–160.
- Крстић, Никола, *Дневник. Приватни живот*, књ. I, приредила
Александра Вулетић, Завод за уџбенике и наставна средства, Два
столећа, књ. 10, Београд [2006].
- Крстић, Н., *Дневник. Приватни и јавни живот*, књ. II (6. јануар 1863 – 8.
април 1864), приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Завод
за уџбенике и наставна средства, Два столећа, књ. 8, Београд [2005].
- Мијатовић, Чедомиљ, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*,
Споменик Српске краљевске академије XVII (Београд 1892) 33–40.
- Милићевић, Милан Ђ., *Кнез Михаило у смоменима некадашњег свог секретара*
из последњих девет година кнежева живота, Београд 1896.
- Милићевић, М. Ђ., *Путничка писма с разних страна Србије о Србији*,
Београд 1868².
- Милићевић, М. Ђ., *Успомене (1831–1855)*, [Просвета, Београд 1952].
- Новине читалишта београдског*, Београд, година I, число 11, 14. март 1847.
- Окрет провозне трговине Србије од године 1864. до 1871*, Државопис
Србије VII, Београд 1873, 1–89.
- Окрет спољашње трговине Србије од године 1866. до 1870*, Државопис
Србије VI, Београд 1872, 1–87.
- Окрет спољашње трговине Србије од године 1870–71^е до 1874–75^е*,
Државопис Србије X, Београд 1880.
- Окрет спољашње трговине Србије у години 1862/3*, Државопис Србије
II, Београд 1865, 93–115.
- Окрет спољашње трговине Србије у години 1863/4. и 1864/5*, Државопис
Србије III, Београд 1869, 1–47.
- Окрет унутрашње трговине Србије кроз десет година, од 1864. до 1873*,
Државопис Србије VIII, Београд 1874, 1–42.
- Окрет унутрашње трговине Србије у години 1863*, Државопис Србије II,
Београд 1865, 18–21.
- Павловић, Леонтије, *Архива Арона Дестинића о трговини Србије и*
Аустро-Угарске од 1808–1859, Народни музеј Смедерево, посебна
издања, књ. 5, Смедерево 1968.
- Душан Пантелић, *Војногеографски опис Србије пред Кочину крајину од*
1783. и 1874. год., Споменик СКА 82, Београд, 1936.
- Пејтон, Ендру Арчибалд, *Србија, боравак у Београду 1843–1844*, Нови
Сад 1996.

- Перуничих, Бранко, *Алексинац и околина*, Београд 1978.
- Перуничих, Б., *Београдски суд 1819–1839*, Београд 1964.
- Перуничих, Б., *Горња Ресава 1804–1918*, Београд 1989.
- Перуничих, Б., *Град Ваљево и његово управно подручје 1815–1915*, Ваљево 1973.
- Перуничих, Б., *Град Параћин 1815–1915*, Параћин 1975.
- Перуничих, Б., *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Пожаревац 1977.
- Перуничих, Б., *Град Светозарево 1806–1915*, Београд 1975.
- Перуничих, Б., *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, Београд 1990.
- Перуничих, Б., *Земљишина својина у Србији 1815–1845*, Београд 1977.
- Перуничих, Б., *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево 1966.
- Перуничих, Б., *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац 1971.
- Перуничих, Б., *Петровац на Млави*, Београд 1980.
- Перуничих, Б., *Попис становништва и пољопривреде у срезу параћинском 1863. године*, Београд 1977.
- Перуничих, Б., *Смедеревска Паланка*, Београд 1980.
- Перуничих, Б., *Управа вароши Београда 1812–1912*, Београд 1970.
- Перуничих, Б., *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, Чачак 1968.
- Перуничих, Б., *Чачак и Горњи Милановац 1866–1915*, књ. II, Чачак 1969.
- Петровић, Мита, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд 1901; књ. II, Београд 1898.
- Пирх, Ото Дубислав, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд [1983].
- Пољско-привредна радња Примерне економије у Топчидеру од године 1857. до 1862*, Државопис Србије I, Београд 1863, 13–20.
- Попис кућевне стоке у Србији у год. 1866*, Државопис Србије IV, Београд 1870, 1–141.
- Попис људства Србије по занимању на крају године 1866*, Државопис Србије XII, Београд 1883, 1–175.
- Попис људства Србије по занимању на крају године 1866. (продужено из свезке XII)*, Државопис Србије XIII, Београд 1884, 33–413.
- Попис људства Србије у години 1863*, Државопис Србије II, Београд 1865, 12–17.
- Попис људства Србије у години 1866*, Државопис Србије III, Београд 1869, 47–115.
- Попис људства Србије у месецу децембру 1874. године*, Државопис Србије IX, Београд 1882, 142–147.
- Попис обрађевина у Србији у години 1867*, Државопис Србије V, Београд 1871, 2–115.
- Поповић, Коста, *Пут лицејских питомаца (Јесественог одељења) по Србији године 1863*, из путн[их] бележака целе експедиције, Београд 1867.
- Поповић, Сретен Л., *Путовање по Новој Србији (1878. и 1880)*, Београд 1950.

- Први српски устанак, акта и писма на српском језику*, књ. 1, 1804–1808, у редакцији Р. Перовића, Београд [1977].
- Преглед извоза из Србије у години 1861/2*, Државопис Србије I, Београд 1863, 105–108.
- Провозна трговина Србије од године 1864. до 1871*, Државопис Србије VII, Београд 1873, 1–15.
- Протоколи србске народне скупштине држане у месецу септемвру 1859. године у Крагујевцу*, б. м. и б. г.
- Раденић, Андрија, *Светоандрејска скупштина*, Споменик САНУ СХIII, Одељење друштвених наука, нова серија 15, Београд 1964.
- Радић, Ђорђе, *Мала земљодјелска читанка за основне школе у Црној Гори*, књ. I, Земљодјелство, Београд 1871.
- Радић, Ђорђе, *Наука о земљодјелству*, књ. I, Опште и посебно ратарство, Београд 1879.
- Рајко Николић, *Драгачево 1863*, Зборник радова Народног музеја XXVI (Чачак 1996) 97–118.
- Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији I* (Београд 1840); II (1845); III (1847); IV (1849); V (1853); VI (1853); VII (1854); VIII (1856); IX (1857); X (1857); XI (1858); XII (1859); XIII (1861); XIV (1862); XV (1863); XVI (1864); XVIII (1865); XIX (1866); XXII (1869); XXIII (1870).
- Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша Обреновића*, приредио Радош Љушић, Крагујевац 1997.
- Србија у години 1834, писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњим приликама у Србији*, приредио Стојан Новаковић, Споменик СКА 24, 1894.
- Србске новине*, Београд, 10. година, Но 8, 27. јануар 1843, Но 16, 24. фебруар 1843; XXIV година, Но 140, 12. децембар 1857; Но 141, 14. децембар; Но 142, 17. децембар; 143, 19. децембар; Но 144, 21. децембар; Но 145, 24. децембар; Но 146, 28. децембар 1857; Но 147, 31. децембар 1857.
- Статистика виноградарства у Краљевини Србији за 1889. годину, са два картограма*, Београд 1892.
- Статистички годишњак Краљевине Србије, I година, 1893*, Београд 1895.
- Статистички годишњак Краљевине Србије, друга књига, 1894–1895*, Београд 1898.
- СТИШОВИЋ, Делимир, *Попис стоке 1860. године за Бјелушу и Добраче*, Ужички зборник 30 (2006) 187–199.
- Тежак, муштровани лист за пољску привреду*, Друштво за пољску привреду, Београд, година II, 1870, број 1, 15. новембар 1869 (sic!), бр. 2, 30. новембар 1869 (sic!); бр. 3, 15. децембар 1869 (sic!); бр. 4, 30.

децембар 1869 (sic!); бр. 5, 15. јануар 1870; бр. 6, 30. јануар 1870; бр. 7, 15. фебруар 1870; бр. 9, 15. март 1870; бр. 10 и 11, 10. април 1870; бр. 12, 30. април 1870; бр. 13, 15. мај 1870; бр. 14, 30. мај 1870.

Цвијетић, Лепосава, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) XIII, Београд 1984, 9–118.

Чича Срећков лист, Београд, I година, Но 1, 7. јануар 1847; Но 2, 14. јануар 1847; Но 3, 21. јануар 1847; Но 4, 28. јануар 1847; Но 5, 4. фебруар 1847; Но 6, 11. фебруар 1847; Но 7, 18. фебруар 1847; Но 8, 25. фебруар 1847; Но 9, 4. март 1847; Но 10, 18. март 1847; Но 11, 18. март 1847; Но 12, 25. март 1847; Но 13, 1. април 1847; Но 15, 15. април 1847; Но 16, 22. април 1847; Но 17, 29. април 1847; Но 18, 6. мај 1847; Но 19, 13. мај 1847; Но 20, 20. мај 1847; Но 21, 27. мај 1847; Но 24, 17. јун 1847; Но 31, 5. август 1847; Но 32, 12. август 1847; Но 34, 26. август 1847; Но 37, 16. септембар 1847; Но 39, 29. септембар 1847; Но 40, 7. октобар 1847; Но 44, 4. новембар 1847; Но 46, 11. новембар 1847; Но 49, 9. децембар 1847.

Литература

- Adamček, Josip, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb 1980
- Алексић, А[нтоније], *Мачва, с нарочитим погледом на поплавне прилике*, Гласник Српског ученог друштва, књ. 72, Београд 1891, 1–105.
- Алексић, А[нтоније], *Морава, њено садање стање и могућности пловидбе*, Гласник СУД, друго одељење, књ. XI, Београд 1879.
- Антић, Чедомир, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856), неутралност као независност*, [Београд] 2004.
- Антонић, Олга, *Зеленаштво у округу шабачком у другој половини XIX века*, Годишњак Историјског архива XIII (Шабац 1976) 286–303.
- Беновић, Славко, *Сремски трговци и Први српски устанак до 1809*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука 5 (1953), 5–25.
- Boestfleisch, Hans-Michael, *Modernisierungsprobleme und Entwicklungskrisen: Die Auseinandersetzungen um die Bürokratie in Serbien 1839–1858*, Studien zur Geschichte Südosteuropas 3, Peter Lang, Frankfurt a M. – Bern – New York, s. a.
- Благојевић, Божидар, *Виноградарство и винарство у Неготинској крајини*, Неготин 2003.
- Благојевић, Обрен, *Економска мисао у Србији до другог светског рата*, САНУ, посебна издања, књ. DXXV, Одељење друштвених наука, књ. 88, Београд 1980.

- Voüe, Ami, *La Turquie d'Europe*, t. I–III, Paris 1840.
- Владе Србије (1805–2005), Београд [2005].
- Владисављевић, Светислав, *Земљеделска школа у Топчидеру (1853–1859)*, Годишњак града Београда XXXIV (1987) 121–134.
- Влаинац, Милан, *Речник наших старих мера у току векова*, св. I–IV, САНУ, посебна издања, књ. CCCXLIX; књ. CCCLXII; књ. CDXVIII; књ. CDLXXII, Одељење друштвених наука, књ. 40, књ. 47, књ. 63, књ. 74, Београд 1961; 1964; 1968; 1974.
- Влајинац, М. З., *Историја производње памука у нашим крајевима*, Београд 1927.
- Влаховић, Петар, *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, Београд 2002.
- Вукосављевић, Сретен В., *Сеоске уредбе о водама*, Београд 1947.
- Вукосављевић, С., *Историја сељачког друштва*, књ. I, Организовање сељачке земљишне својине, САНУ, посебна издања, књ. CCIX, Институт за изучавање села, књ. 1, Београд 1953; књ. II, Социологија становања, САНУ, посебна издања, књ. CCCXC, Одељење друштвених наука, књ. 51, Београд 1965; књ. III, Социологија сељачких радова, САНУ, посебна издања, књ. DXLVIII, Одељење друштвених наука, књ. 89, Београд 1983.
- Вукосављевић, С., *Некоји заједнички сточарски радови у нашем народу*, Привредни летопис Задужбине Николе Спасића, књ. III, Београд 1938.
- Вучо, Никола, *Државна интервенција у привреди. Историјски развој*, Београд 1975.
- Вучо, Н., *Положај сељаштва. Експропријација од земље у XIX веку*, књ. I, Привредни институт Економског факултета у Београду, Грађа за привредну и друштвену историју Србије, Београд 1955.
- Вучо, Н., *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955.
- Вучо, Н., *Распадање еснафа у Србији*, књ. I–II, САН, посебна издања, књ. CCXXII; књ. CCCIII, Историјски институт, књ. 5; књ. 9, Београд 1954; 1958.
- Vučo, N., *Štite u procesu prvobitne akumulacije kapitala u Srbiji*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae X (1983) 89–98.
- Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновић*, књ. I (1813–1820), Београд 1908; књ. II (1821–1826), Београд 1909; књ. III (1827–1835), Београд 1912.
- Gnjatović, Dragana, *Prva mera kreditne politike u Srbiji*, I deo, Bankarstvo 11–12 (Beograd 2009) 40–61.
- Гравје, Гаст., *Веза између рељефа и насеља у Шумадији*, Гласник Српског географског друштва 2 (1913) 265–275.
- Диклић, Никола, *Јосиф Панчић (1814–1888)*, у: Живот и дело српских научника, САНУ, Биографије и библиографије, књ. I, II одељење, Одбор за проучавање живота и рада научника у Србији и научника српског порекла, књ. 1, Београд 1996, 1–61.

- Divljanović, Dragoljub, *Epizootiološka situacija i borba protiv stočnih zaraznih bolesti u Srbiji tokom XIX veka*, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae, Anno X, 1, MCMLXX, 69–80.
- Dragović, Simon, *Poljaci lekari u Srbiji u XIX veku*, u: Sto godina polonistike u Srbiji, zbornik radova sa jubilarnog naučnog skupa, Beograd 1996, 229–235.
- Ђорђевић, Т. Р., *Економија и еволуција насеља*, Гласник Српског географског друштва, година 1, св. 1, Београд 1912, 27–42.
- Ђорђевић, Т., *Природа у веровању и предању нашег народа*, књ. I, САН, Српски етнографски зборник, књ. LXXI, Одељење друштвених наука, књ. 32, Београд 1928.
- Ђуровић, Радомир, *Обичајно право и аграрни односи код југословенских народа*, у: Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама, Балканолошки институт САНУ, посебна издања, књ. 1, Београд 1974, 467–495.
- Ђуровић, Р., *Српски грађански законик и развитак србијанског села*, у: Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика, зборник радова, САНУ, Београд 1996, 361–373.
- Живковић, Новак, *Ужички округ 1865–1880*, Ужице 2000.
- Задужбина Илије Милосављевића Коларца I*, Београд 1886.
- Иванић, Стеван З., *Пољопривреда у Србији. Прилог за проучавање исхране и народног здравља*, Београд 1938.
- Иванић, С. З., *Прилози за историју здравствене службе у Србији*, Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva, knj. 41, Beograd 1940, 1–59.
- Ивањица, хроника моравичког краја*, Београд 1972.
- Игњић, Стеван, *Привреда*, у: Историја Титовог Ужица до 1918, књ. I, Титово Ужице 1989, 481–506.
- Историја српског народа*, V₁, Београд 1981.
- Јагодић, Милош, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Историјски институт, посебна издања књ. 47, Београд 2004.
- Јакшић, Владимир, *Стање земљорадње у Србији*, Гласник СУД XLI (1875) 1–103.
- Јовановић, Бранислав, *О шумама Србије почетком XIX века*, у: Географски лик Србије у доба Првог устанка, посебна издања Српског географског друштва, св. 32, Београд 1954, 17–52.
- Јовановић, Вл/адимир/, *Статистички преглед нашег привредног и друштвеног стања*, Гласник СУД L (1881) 165–588.
- Јовичић, Душан Б., *Пољопривреда у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића*, Задружни архив 4 (Нови Сад 1956) 1–15.
- Јовановић, Милорад, *Попис еснафа јагодинске вароши 1849. године*, Корени I, Јагодина 2003, http://www.arhivja.autentik.net/koreni_1.html

- Јовановић, Слободан, *Друга влада Милоша и Михаила*, у: *Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 3, Београд [1990].
- Јовановић, С., *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, у: *Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 3, Београд [1990].
- Јоксимовић, Зоран, *Спорови око међа неких тамнавских села у првој половини XIX века*, *Гласник Међуопштинског историјског архива* 26–27 (Ваљево 1992), 36–50.
- Каниц, Феликс, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I–II, Београд 1991.
- Карић, В[ладимир], *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887.
- Катић, Реља, *Историја ветеринарства Србије, период од XII до друге половине XIX века*, САНУ, посебна издања, књ. ССХСIV, Одељење медицинских наука, књ. 11, Београд 1957.
- Констандиновић, Никола, *Београдски пашалук (северна Србија под Турцима), територија, становништво, производне снаге*, Београд 1970.
- Лазих, Ант., *Природа и привредни извори Хомоља*, *Гласник Српског географског друштва* XXVI (1940) 42–73.
- Lampe, J. R, Jackson, M., *Balkan Economic History 1550–1950. From Imperial Borderland to Developing Nations*, Bloomington 1982.
- Лапчевић, Драгиша, *Воћке, воће и воћарство (прилози за истраживања помолошка, етнографска и културно-историска)*, Београд 1921.
- Лапчевић, Д., *Наша стара пољопривредна култура (прилози за истраживања етнографска и културно-историска)*, Београд 1923.
- Лапчевић, Д., *Ужичка Пожега*, *Гласник Српског географског друштва* 10 (1924) 116–118.
- Лутовац, Милисав В., *Неготинска крајина и Кључ*, САНУ, Зборник радова, књ. LXII, Географски институт, књ. 156, Београд 1959.
- Љушић, Радош, *Србија*, у: *Историја српске државности*, књ. II, Србија и Црна Гора – нововековне српске државе, Нови Сад [2001], 9–246.
- Љушић, Р., *Кнежевина Србија (1830–1839)*, САНУ, посебна издања, књ. DLXX, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд 1986.
- Љушић, Р., *Прво намесништво (1839–1840)*, Просвета, Београд [1995].
- Магистрат нахије ужичко-соколске, судски протокол 1832/33*, приредио Новак Живковић, Ужице 1997.
- Матијевић, Милан М., *Карановачки панађури*, Краљево 1991.
- Матић, Милош, *Размена добара у сељачком друштву Србије*, Етнографски музеј, Београд 2009.
- Медовић, Аћим, *Окрузије пожаревачко, у приложеном земљевиду представљено, и са стране државописне и повјестне описано*, *Гласник СУД IV (1852)* 185–218.

- Mendras, Henri, *Seljačka društva, elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb [1986].
- Мијатовић, Бошко, *Дуван и српска држава у XIX веку / Tobacco and the Serbian State in the 19th Century*, [Београд 2006].
- Мијатовић, Станоје М., Бушетић, Тодор М., *Технички радови Срба сељака у Левчу и Тимнићу*, у: Српски етнографски зборник, књ. XXXII, Живот и обичаји народни, књ. 14, Београд 1925.
- Мијатовић, С. М., *Темнић*, у: Насеља српских земаља, расправе и грађа, књ. III, Београд 1905.
- Милић, Д., *Букурешка агенција и српско-влашка трговина сољу*, Историјски часопис XVIII (1971) 347–373.
- Милић, Д., *Економски потенцијал устаничке Србије*, у: зборник радова *Историјски значај српске револуције 1804. године*, научни скупови САНУ, књ. XVIII, Одељење историјских наука, књ. 5, Београд 1983, 161–174.
- Милић, Д., *Илија Гарашанин и привреда Србије*, у: зборник радова *Илија Гарашанин (1812–1874)*, Научни скупови САНУ, књ. LIV, Одељење историјских наука, књ. 16, Београд 1991, 369–375.
- Милић, Д., *О делатности једног истакнутог носиоца трговачког капитала Николе Милићевића-Луњевице (1767–1842)*, Зборник Музеја Првог српског устанка II (Београд 1960) 43–63.
- Милић, Д., *Подгорски рудници у XIX веку*, Гласник 31 (Ваљево 1997) 77–96.
- Милић, Д., *Привреда у Рађевини у XIX веку*, у: Рађевина у прошлости, Београд 1986, 269–308.
- Милић, Д., *Привредни развој Тимочке крајине после 1833. године*, у: Тимочка крајина у XIX веку, зборник радова, Књажевац 1988, 59–71.
- Милић, Д., *Развој привреде у Јадру до 1914. године*, у: Јадар у прошлости, Лозница 1985, 341–400.
- Милић, Д., *Развој привреде у периоду од 1834. до 1914. године*, у: Азбуковица, земља, људи и живот, Љубовија 1985, 187–206.
- Милић, Д., *Село и град у привреди Србије XIX века*, Зборник Историјског музеја Србије 17–18 (1981) 47–59.
- Милић, Д., *Спољна трговина, скеле и царине на Дунаву у XIX веку*, Баштиник 1 (Неготин 1998) 31–42.
- Milić, Danica, *Stočarstvo kao značajna grana privrednog razvoja Srbije krajem XVIII i početkom XIX veka*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae XIV (Zagreb 1987) 149–157.
- Milić, D., *Trgovina Srbije (1815–1839)*, Ekonomska biblioteka, knj. 9, Beograd 1959.
- Милић, Д., *Трговина шишарком у ваљевском крају*, Гласник 30 (Ваљево 1996) 98–115.

- Милић, Д., *Утицај Јосифа Панчића на развој свиларства у Србији*, ИЧ XX (1973) 231–250.
- Милић, Д., *Формирање земљишног поседа, пољопривреда и шумарство у Кључком срезу у 19. веку*, Баштаник 6 (2003) 164–178.
- Milić, D., *Šume kao prirodni uslov za neke privredne delatnosti*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae X (1983) 99–107.
- Милићевић, Милан Ђ., *Кнежевина Србија*, Београд б. г.
- Милићевић, М. Ђ., *Преглед задружног стања Срба сељака*, Гласник ДСС IX (1857) 145–161.
- Милојевић, М., *Развитак земљорадње и њене карактеристике у Источној Србији*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 23, Београд 1970, 127–186.
- Милојевић, Мирослав Д., *Свилајнац, Жабари и Пожаревац, прилог привредној географији комуна у Поморављу*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 21, Београд 1967, 359–404.
- Милошевић, С. Ђ., *Спољна трговина Србије од 1843–1875. године*, Београд 1902.
- Миљковић-Катић, Бојана, *Кредитна политика уставобранитеља*, ИЧ LX (2011) 357–375.
- Миљковић-Катић, Б., *Обрађено земљиште у Темнићкој капетанији 1834. године*, у: Српско село, могућности и даљи правци истраживања, зборник радова, књ. 22, Историјски институт, Београд, Музеј на отвореном „Старо село”, Сирогојно, Београд 2003, 57–82.
- Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Историјски институт, посебна издања, књ. 36, Београд 2002.
- Миљковић-Катић, Б., *Сеоско професионално занатство Кнежевине Србије (1834–1866)*, Историјски часопис LXII (2013), 309–329.
- Миљковић-Катић, Б., *О производњи и преради шљиве у Кнежевини Србији*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука, књ. 16 (2012) 209–228.
- Михаиловић, Војислав, *Из историје санитета у обновљеној Србији 1804–1860*, САН, посебна издања, књ. СІХХХ, Одељење медицинских наука, књ. 4, Београд 1951.
- Недељковић, Бранислав М., *Историја баштинске својине у Новој Србији од краја 18. века до 1931*, Београд, 1936.
- Николић, Адам, *Султански спахиџуци (мукаде) у Србији (1815–1835)*, Зборник Музеја Првог српског устанка I (Београд 1959) 29–66.
- Николић, Рајко, *Драгачево 1863*, Зборник радова Народног музеја XXVI (Чачак 1996) 97–118.

- Николић, Сретен, *Шумарство и прерада дрвета у Србији кроз векове*, Београд 1992.
- Новаковић, Стојан, *Село*, Београд 1965.
- Павловић, Љ., *Колубара и Подгорина, антропогеографска проматрања*, Српски етнографски зборник, књ. VIII, Насеља српских земаља. књ. 4, Београд 1907.
- Паларе, Мајкл, *Балканске привреде око 1800–1914. Еволуција без развоја*, [Београд 2010].
- Петровић, Јеленко, *Окућје или заштита земљорадничког минимума*, Београд 1930.
- Петровић, М., *О поправљању земље*, Књиге за народ, св. 22, Нови Сад 1889.
- Петровић, Михаило, *Ђердапски риболови у прошлости и садашњости*, Српски етнографски зборник, књ. LVII, Друго одељење, књ. 25, Београд 1941.
- Пољопривредна енциклопедија*, Zagreb MCMLXVII, t. 2.
- Протић, Љубиша, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд 1953.
- Пчелар, Илија, *Окружије краинско*, Гласник ДСС IX (1857) 189–223.
- Радовић, Босиљка, *Печење ракије у нашем народу*, Гласник Етнографског музеја у Београду XVIII (1955) 64–69.
- Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. IX, САНУ, Београд 1975; књ. X, Београд 1978.
- Ристић, Љубодраг П., *Велика Британија и Србија 1856–1862*, САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 102, Београд 2008,
- Рихтер, Вилхелм, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године, приказ најновијих догађаја, карактеристика српског народа и топографска скица Кнежевине*, Крагујевац 1984.
- Seučnik, Miha, *Trtna uš, ta strašno drobna pošast*, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRc SAZU, Thesaurus memoriae, Dissertationes 9, Ljubljana 2011.
- Симеуновић, Душан С., *Узроци нестајања шума у Србији у 19. веку*, Београд 1957.
- Срдановић-Бараћ, Олга, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине крајине до краја прве владе кнеза Милоша (1788–1839)*, САНУ, посебна. издања, књ. DXXX, Одељење друштвених наука, књ. 86, Београд 1980.
- [*Сто педесет*] *150 година Геодетске службе Београда, 1839–1989*, [Београд] 1989.
- Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953*, Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, serija B, sv 1, Beograd, juna 1953.
- Стефановић Караџић, Вук, *Српски рјечник (1818)*, у: Сабрана дела Вука Караџића, издање о стогодишњици смрти, књ. II, Београд [1964].

- Стојанчевић, Видосава, *Етно-демографске карактеристике и традиционална култура у Кључу у XIX веку до првог светског рата*, Баштиник 4 (2001) 55–125.
- Стојанчевић, Вл[адимир], *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, САНУ, посебна издања књ. ССХСХVII, Одељење друштвених наука, књ. 26, Београд 1957.
- Стојанчевић, В., *Историјска прошлост Кључа 1804–1839*, Баштиник 4 (2001) 5–55.
- Стојанчевић, В., *Политичке и друштвене прилике у Србији у време доношења Српског грађанског законика*, у: Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844–1994), зборник радова, САНУ, научни скупови, књ. LXXXI, Одељење друштвених наука, књ. 18, Београд 1996, 93–103.
- Sundhaußen, Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989.
- Тирол, Димитрије П., *Политическо земљеописаније за употребленије србске младежи*, Београд 1832.
- Трговчевић, Љубинка, *Планирана елита, о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, посебна издања, књ. 43, Београд 2003.
- Филиповић, Мил. С., *Својина воћака по народним правним обичајима*, Историско-правни зборник, орган Општег семинара за историју државе и права, год. I, св. 2 (Сарајево 1949) 69–99.
- Цвијић, Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, Београд 1966.
- Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815–1941, успорени напредак у индустријализацији*, [Београд] 2004.
- Џамбазовски, Климент, *Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији*, *Balkanica IV* (Београд 1974) 225–239.
- Џамбазовски, К., *Привредне везе Бугара с Кнежевином Србијом у доба кнеза Милоша Обреновића и уставобранитеља*, Балканолошки институт САНУ, посебна издања, књ. 28, Београд 1986.
- Џамбазовски, К., *Снабдевање цариградске пијаце средином XIX века ситном стоком из Србије*, ИЧ XXIX–XXX (1982–1983) 315–325.

ПРИЛОЗИ

Списак табела

Табела 1: Сеоско и градско становништво Србије 1834–1874. године	19
Табела 2: Број становника и густина насељености Србије по окрузима 1859, 1863, 1866. и 1874. године	20
Табела 3: Обрађене површине у Србији 1834. године	72
Табела 4: Обрађене површине у Србији 1867. године	86
Табела 5: Просечна величина поседа у Србији 1834. године	94
Табела 6: Просечна величина поседа у Србији 1867. године	95
Табела 7: Процена родности култура у Србији 1865–1869. године	115
Табела 8: Принос житарица од 10 ока семена на Топчидерској економији 1857–1862. године	116
Табела 9: Принос житарица по јутру на Топчидерској економији 1857–1862. године	118
Табела 10: Површине под житарицама у Србији 1867. године	120
Табела 11: Извоз брашна и житарица из Србије 1862–1869. године (у тонама)	126
Табела 12: Површине под житарицама на 100.000 становника 1847. и 1867. године (у данима орања)	128
Табела 13: Површине под ратарским културама 1867. године, без житарица	131
Табела 14: Површине под ратарским културама у неким окрузима Кнежевине Србије 1847. године (у хектарима)	134
Табела 15: Површине под воћњацима и баштама у Србији 1867. године	139
Табела 16: Извоз и увоз семена 1862–1869. године (у тонама)	142
Табела 17: Извоз и увоз дувана 1862–1869. године (у тонама)	143
Табела 18: Извоз и увоз воћа 1862–1869. године (у тонама)	157
Табела 19: Број стоке у Србији 1859. и 1866. године	202
Табела 20: Просечни број стоке по кући у Србији 1866. године	217

Табела 21: Број свиња у Ваљевској нахији 1832. године (на жирењу, у нагоници и на попаши)	219
Табела 22: Број и структура свињских крда у Србији 1859. године	223
Табела 23: Структура стада и број оваца у Србији 1859. и 1866. године ...	225
Табела 24: Структура стада и број коза у Србији 1859. и 1866. године	226
Табела 25: Села с најразвијенијим овчарством и козарством 1831. и 1866. године (Моравичка капетанија Рудничке нахије/Трнавски и Карановачки срез Чачанског округа)	230
Табела 26: Структура крда и број говеда у Србији 1859. и 1866. године	236
Табела 27: Количине меда у Ваљевској нахији 1832. године	245
Табела 28: Број кошница у Ваљевском округу 1859. и 1866. године	246
Табела 29: Број кошница у Србији 1859. и 1866. године	248
Табела 30: Села Ваљевског округа/нахије с најразвијенијим пчеларством 1832. и 1866. године	249
Табела 31: Извоз рибе и кавијара из Србије 1862–1869. године (у тонама)	262
Табела 32: Извоз пијавица из Србије 1863–1869. године (у тонама)	264

Списак графикана

Графикон 1: Структура приватног земљишног поседа у селима Горње Ресаве 1863. године	82
Графикон 2: Повећање површина под њивама, ливадама и виноградима у Козничком срезу 1834–1867. године (у хектарима)	84
Графикон 3: Апсолутно и релативно повећање обрадивих површина у Србији 1834–1867. године	89
Графикон 4: Структура обрађеног земљишта у Србији 1834. године	100
Графикон 5: Структура обрађеног земљишта у Србији 1867. године	101
Графикон 6: Дистрибуција волова 1859. године према броју домаћинства у Рамском и Ресавском срезу	111
Графикон 7: Структура житарица произведених 1832. године у Србији (у окама)	122
Графикон 8: Структура површина у Србији засејаних житарицама 1847. године (у данима орања)	123
Графикон 9: Структура површина у Србији засејаних житарицама 1867. године (у данима орања)	124
Графикон 10: Извоз најзаступљенијег поврћа 1862–1874. године (у тонама)	141
Графикон 11: Извоз ракије и вина из Србије 1862–1874. године (у окама)	153

Графикон 12: Број казана по окрузима Србије 1867. године	155
Графикон 13: Извоз суве шљиве из Кнежевине Србије 1862–1874. године (у тонама)	156
Графикон 14: Број стабала дуда по окрузима Србије 1867. године	159
Графикон 15: Апсолутно и релативно повећање површина под ливадама у Србији 1834–1867. године	186
Графикон 16: Извоз шишарке из Србије 1865–1874. године	201
Графикон 17: Број стоке извезене из Србије 1843–1870. године	204
Графикон 18: Извоз непрерађених кожа домаће стоке из Србије 1862–1869. године (комада)	206
Графикон 19: Средње годишње цене пара стоке у Србији 1863–1867. године (у грошевима)	207
Графикон 20: Разлике у цени пара средње ухрањених волова и свиња у Србији и у Бечу 1865. и 1866. године (у грошевима)	209
Графикон 21: Број стоке на 100.000 становника по окрузима у Србији 1859. године	210
Графикон 22: Структура сточног фонда у Србији 1859. године	211
Графикон 23: Број стоке на 100.000 становника у Србији 1859. и 1866. године	213
Графикон 24: Структура сточног фонда Србије 1866. године	214
Графикон 25: Број стоке на 100.000 становника по окрузима у Србији 1866. године	215
Графикон 26: Број свиња у капетанијама/срезовима Ваљевске нахије/округа 1832–1866. године	221
Графикон 27: Број извезених мршавих и дебелих свиња из Србије 1854–1870. године	222
Графикон 28: Број оваца и коза у четири нахије/округа Србије 1830–1866. године	232
Графикон 29: Извоз крупне стоке из Србије 1862–1869. године	239
Графикон 30: Број кошница у селима Јадарске и Рађевске капетаније/среза 1833. и 1866. године	247
Графикон 31: Извоз и увоз воска и извоз меда 1862–1869. године (у окама)	251
Графикон 32: Вредност извоза рибе, кавијара и пијавица из Србије 1862–1869. године	263
Графикон 33: Вредност извоза и увоза Кнежевине Србије и транзита кроз Србију 1843–1870. године (у динарима)	300
Графикон 34: Дистрибуција по пореским класама домаћинстава Темнићког среза Јагодинског округа 1863. године	313
Графикон 35: Вредност извоза стоке из Србије 1843–1870. године (у милионима динара)	319
Графикон 36: Структура извоза из Србије 1843–1870. године	322

Речник мера и мање познатих појмова

- Аванцица**/дуванциница – радионица за производњу дувана
 Авлија – двориште
 Ајвар/ајварит – кавијар
 Ајгир – пастув
 Алас – рибар
 Алија – ненасељено, необрађено земљиште, раније спахијско, касније општинско или државно, које је обично служило за испашу стоке
 Алов – 1. дугачка плитка рибарска мрежа; 2. такса на мрежу
 Аренда/арендатор – закуп, закупац
 Арнаут кафа – врста кафе, турска кафа
 Арпаџик – ситан семенски лук
 Атари – хатари – територија која припада једном насељу
 Аустријски дукат – највреднија валута у Србији; 1841. вредео је 14 цванџика; 1842. курс му је био 24 пореска гроша; 1849. мењао се по курсу од 56 гроша
 Аустријско катастарско јутро – износило је 1.600 квадратних хвати, тј. 0,57 ha и одговарало је површини од једног дана орања
- Базрђанбашлук** – такса која се плаћала уз царину
 Бајиновац – врста квалитетног дувана узгајаног око Бајине Баште
 Батал – покварено, разваљено, запуштено
 Баштина – 1. очевина, место где се неко родио; 2. наследно добро/имање
 Баштиник – власник
 Бегенисати – 1. свиђати се, 2. одабирати по свом укусу; 3. одобрити; 4. видети
 Беглук – 1. државно власништво; 2. такса на стоку у Османском царству
 Беглучка земља – државна земља
 Бермет – врста вина
 Благодарност – захвалност
 Благодејаније – стипендија
 Бланкледер – врста прерађене коже, сјајне или лакиране површине (blank – немачки – сјајан)
 Бошча – врста турског дувана
 Браник/забран – ограђени део земљишта за испашу стоке изван општег режима паше
 Брст – младе гранчице, пупољци и лишће који служе као сточна храна
 Бурмут – прерађен и измрвљен дуван за шмркање

- Вакупска**/вакуфска земља/вакупски плацеви – у муслиманским заједницама завештано имање за ћерке или хуманитарне сврхе
- Ваљарице – воденице с маљевима којима се удара вуна приликом прављења сукна
- Викследер – врста прерађене коже; сјајне површине (Wichse – немачки – маст за обућу)
- Вилајет – 1. покрајина, провинција; 2. област којом је управљао валија
- Виланер – врста вина
- Витло – 1. воденички камен; 2. мера – удео у власништву млина/ваљарице/суваче, мањи од четвртине
- Вишња – врста пасуља; пење се уз притку; обично је сејан уз кукуруз
- Воденичиште – земљиште с правом да на њему буде подигнута воденица/млин
- Водоплав – поплава
- Војвода – старешина Турака у граду, који суди мање кривице
- Војводлук – део градског атара над којом се простире власт војводе и важе власничка и корисничка права муслимана
- Восковарина – восак заостао након цеђења меда, из кога се касније цедио чист восак
- Врљике – коље којима је ограђиван приватни посед (њиве, ливаде, виноград, забрани)
- Врша/вршка – кош, најчешће од прућа, за хватање рибе
- Гарда** – направа за хватање рибе сачињена од дугих плотова у облику левка и мрежом на ужем делу
- Грош – 1. обрачунски новац у Кнежевини Србији; 1842. садржавао је 16 пара, иначе 40; 2. најчешћи новац у оптицају; имао је два курса – чаршијски и порески, који је био двоструко већи од чаршијског
- Грунт – 1. земља; 2. имање
- Грунтбух – земљишна књига
- Дан орања** – мера за површину; 0,57 хектара
- Домазлук – 1. домаћинство; 2. стока за приплод
- Драм – мали удео у власништву над млином; 1/400 део витла
- Драча – коров
- Дубрава – шума
- Дуванциница – в. аванциница
- Дунђерин –занатлија, зидар
- Ћумрук** – 1. царина, царинска такса; 2. царинарница
- Ћумручина – такса која се плаћала уз царину/Ћумрук

Економ – надзорник у пољопривреди (из 1837); 2. државни чиновник на
Топчидерској економији

Емин – надзорник, управник султановог добра (мукаде)

Жириње – гоњење свиња у шуму на исхрану жиром

Жировница – накнада за исхрану свиња жиром; плаћала се 32 паре по свињчету

Забран – в. браник

Зават/заватина – заузети део општинског или државног земљишта

Загажња/загажњар/зајаза/цедило – 1. плитка рибарска мрежа ситног ока;
2. такса на рибарску мрежу

Зајаза – в. загажња

Заједница/комуна – заједничко земљиште сеоских махала за испашу
стоке, некадашње задружно земљиште

Закос – место у планини где се може косити, пропланак, ливада

Запатити – узгајати (стоку)

Земљеделије – земљорадња

Измотковати – измерити дужином мотке/штапа

Интабулација – заложно право на некретнину ради обезбеђења наплате
дуга, кредита/зајма, хипотеке

Исправник – највиши представник локалне власти, начелник
исправничества

Исправничество – највећа локална административна јединица (округ)

Испуст – 1. место где се пушта стока да пасе, пашњак; 2. пуштање стоке на
пашу, напасање; 3. излаз, пролаз (ка пашњаку); 4. утрина, пашњак, ледина

Ичмал – земљишна књига, књига тапија

Јалија – в. алија

Јапија – дрвна грађа, грађевинско дрво

Јара жита – 1. житарице које се сеју у пролеће; 2. рана пшеница

Јесетра – врста крупне дунавске рибе

Јутро – мера за површину; одговарала је у другој половини XIX века
једном дану орања; садржавала је 1.600 аустријских хвати, односно
0,57 хектара, а на Топчидерској економији рачунало се да има „900
аустријских хвати“, односно 0,64 хектара

Казначеј – благајник

Калауз – 1. помоћник трговца стоком; 2. посредник у трговини стоком

Кантар – вага

Капарисање – резервисање робе (стоке) плаћањем дела цене

Карантин – установа на граници у којој се врши санитарски преглед људи, стоке и робе ради спречавања ширења заразе

Касапница – месница

Катун – сточарско летње насеље у планини с колибама и торовима где се стока напаса и музе, бачија

Качество – својство

Кириџијски пренос – превоз робе товарним коњима

Кљук – измуљано грозђе, пре отакања вина

Кованлук – место где се држе кошнице с пчелама, пчеларник

Кола – мера за количину сена

Комина – чврсти делови измуљаног грозђа преостали после отакања вина

Комуна – в. заједница

Кордонски преступник – особа која је границу прешла не поштујући санитарске прописе

Коса траве – мера за површину; 0,21 хектар

Кош – амбар, магацин за чувње кукуруза који је сеоско становништво улагало и добијало у случају глади или недостатка семена после елементарних непогода

Кошара – обор за стоку од плетара, покривен сламом или кровином

Кровина – материјал за примитивне кровове – слама, трска, сено

Крупник – врста житарице

Крчмљење – продаја пића по одређеним правилима

Крџан – врста турског дувана

Курталисати се – ослободити се

Лапгаш – већа повлачна рибарска мрежа на коју се плаћала такса

Лесе – грање на којима је изнад пећи сушена шљива

Лисник – лиснате гране које се одсецају и употребљавају за исхрану стоке

Литар – мањи удео у власништву над млином; 1/16 витла

Луг – шума

Мајур – обор и стаја за узгој коња

Мангуп – стока чији се власник не зна; залутала или изгубљена стока

Мањкавати – липсавати

Марва – стока

Мекиње – љуске зрневља житарица

Мена – замена

Мензулана – поштанска станица у татарском саобраћају и превозу путника

Мертек – греда средње дебљине (за кровну конструкцију)

Метиљ/метиљавост – сточна болест изазвана паразитом

Миљк – приватно власништво/имање муслиманског становништва

Моруна – врста крупне дунавске рибе

Мотика винограда – мера за површину; 0,057 хектара

Муселим – заступник везира или валије

Мукада – царска земља/царски спахилук издаван у закуп

Нагоница – накнада за исхрану свиња жиром за свиње из удаљених села; плаћала се 20 гроша по свињчету

Нанкинг (подстава, платно) – памучна подстава, платно

Нахија – већа административна јединица у Кнежевини Србији, касније округ

Неблагодаран – незахвалан

Нерадиност – лењост

Нераст – вепар, неушкопљени мужјак свиње

Низам – регуларна, стална војска у Османском царству

Обделавати/обделаније – обрађивати/обрађивање

Облигација – писмена потврда, обично о дугу

Обрника – врста кафе, турска кафа

Обшество/обштество/обчество – општина

Одношенија/отношенија – односи

Озимица/озима жита – житарице и други усеви који се сеју ујесен

Одсек/одсечени данак/данак одсеком – паушални порез

Ока – мера за масу и течност; у метарском систему 1,260 килограма

Окресине – оно што отпадне при кресању дрвета

Окупација – бесправно заузимање заједничке земље

Окућје – 1. део земљишта који се није могао продати за дуг; земљораднички минимум; 2. у неким деловима Србије земљишни посед у близини куће

Пазакуп/пазакупац – закуп препуштен другом; закупац коме је закупац уступио право закупа

Панађур – вашар; сточни или мешовити, на коме се поред стоке продаје и друга роба

Парабочук – трговина на мало, a la minuta

Парлаторија – просторија за разговор посетилаца и оних који су у карантину

Парлог/парложити се – запуштена пољопривредна површина (виноград, башта, воћњак и друго), која се више не обрађује

Паструга – врста крупне дунавске рибе

Патити/припатити – в. запатити

Пешак/чучавац/чучац – врста пасуља који се не пење уз притку

Пивница – подрум за прераду и чување вина

Пикет – одељење војника, обично 50, које је увек у приправности

- Пиће – 1. храна за стоку; 2. пиће
Плаз – лева ручица плуга на коју се доле намиче лемеш
Плетар – ограда или зид исплетен од прућа
Плужица – плуг без точкова
Подозрителан – сумњив
Полук – памук
Попаша – 1. напасање стоке; 2. такса за напасање стоке
Поредовник – сувласник у млину/ваљарици/сувачи који је на основу власништва имао право да одређени део дана и ноћи меље сопствено жито или жито других
Потес/потесни систем – ливаде и пашњаци природно одвојени или ограничени оградом где се у одређено време пушта стока да пасе
Потрица – штета на пољопривредном земљишту изазвана напасањем стоке
Правителствена каса/правителствени фонд – државна благајна, кредитни фонд државне благајне
Правленије – управа; државна управа
Пређа – рибарска алатка на које се плаћала такса
Пресад – формирање нових кошница приликом ројења пчела
Примечаније – примедба
Принављање – придодавање, додавање нечег новог, обично нове стоке
Принадлежити – припадати
Притесненије – подвргнути ограничењу у кретању
Притјажавати/притјаженије – користити/коришћење
Прњавор – манастирско имање
Проја – просо
Прошће – в. врљике
Пупиларна каса – судски депозит у коме је чуван новац од продатих пупиларних добара и издаван на кредите до пунолетства наследника
Пупиларно добро – наследство детета под старатељством
Пушница – просторија за сушење шљива
Пчеловодство – пчеларство
- Рало** – мера за површину; одговара величини дана орања (0,57 хектара)
Редовник – в. поредовник
Руј – жбунаста биљка која се употребљава за бојење у жућкастоцрвено и за штављење коже
Рукоделије – 1. занатство; 2. радиност
Рукосад – оно што је руком сађено (виноград, воћњак)
- Саибија/сахибија** – власник
Салана – кланица; стрводерница; кланица у којој се животиње кољу и деру ради прераде и производње сапуна

- Салаш – в. катун
 Самовласно – бесправно
 Сан – посуда
 Састанак – институција на граници слична карантину, где се врши размена посебним поступком без додира странака
 Састрица – врста грашка
 Севап – добро дело
 Сенет – исправа, документ, потврда
 Синор – граница атара, територије која припада једном насељу
 Синорити – одредити границу атара
 Сирјеч – наиме, то јест
 Скеларина – такса која се плаћала за прелазак и превоз робе скелама
 Скотоводство – сточарство, узгој стоке
 Сочиво – врста поврћа
 Спахилук – феудални посед муслимана (спахија)
 Спрега – запрега од више волова
 Сторицеју – стоструко
 Страновит – брдовит
 Стрмно жито/стрвно жито – бело жито (пшеница, јечам, раж, оvas, просо), тј. жито од кога се добија брашно за хлеб
 Стругара – пирана на водени погон
 Струк – рибарска алатка на коју се плаћала такса
 Суват – планинска ливада, пропланак, која се не коси и на којој стока пасе; рудина, утрина
 Суватна стока – стока утовљена на планинским пашњацима (суватима)
 Суваћење – напасање
 Сувача – млин/воденица коју покрећу коњи
 Суп – 1. начин рада воденице; 2. мрежа за хватање рибе разапета између стубова у води

Талир/талир орлаш – аустријски сребрни новац; 1842. мењао се по курсу од 10 пореских гроша

- Танзимат – 1. реформа; 2. реформски покрет у Османском царству
 Тапија – власнички лист
 Тескера – потврда
 Тефетр – књига прихода или пореза
 Товар – мера за масу; износио је 100 ока; у метарском систему 126 килограма
 Торење – ђубрити земљу премештајући по њој тор стоке
 Торина – земља нађубрена торењем

Траварина – накнада за испашу стоке на туђем земљишту (спахијском, државном, земљишту друге сеоске општине); за коње и говеда износила је средином века 2 гроша, за овце и козе 10 пара, а за свиње 20 пара по грлу

Трбок – рибарска алатка на коју се плаћала такса

Требеж/требити/притребљивати/отребити – крчење, крчити, окрчити

Трло – место за стоку, нарочито зими; тор, појата,

Убеглучити – предати, претворити у државну својину

Увратина – место на крају њиве где орач окреће плуг

Угар – остављање дела њива без усева ради одмора током једне или више година

Уживленије – уживање, коришћење, употреба

Ујам – натурална наплата услуге; узимање дела прерађевине (брашна, ракије или другог) уместо наплаћивања

Урвина – стрм обронак, стрмина

Устава – препрека за заустављање и пропуштање воде ради покретања млина

Устројеније – устројство, организација

Утрина – заједничко необрађено земљиште у атару насеља намењено сточарству; састојало се од пашњака и делова обраслих шипрагом или шумом

Ушоравање/ушорити – плански поставити/изградити куће да би се формирале улице

Ушур – в. ујам

Фат – мера за дужину; 1,89 метара

Физикус – окружни лекар

Филоксера – болест винове лозе

Хан – друмска механа, коначиште

Харчити – немилице трошити, упропаштавати

Хас/султански хас – царски посед

Хатишериф – султанов указ, повеља; устав

Царина – граница унутар атара између дела земљишта које се користи за испашу и дела за земљорадњу

Цванцик – ситан новац; 1842. цели цванцик вредео је 10 пореских гроша, а „бушени сваки по 1 гр. и 24 пар.“ вредео је 9 гроша и 24 паре

Цедило – в. загажња

Чаир – 1. пашњак, ливада, пољана; 2. утрина у неким деловима Србије;
3. окуће у неким деловима Србије

Чардак – амбар, кош за чување (шишарке, кукуруза)

Черег – 1. четврт; 2. део

Чест – део

Чибук – порез на овце и козе; плаћао се држави/султану у износу од две
паре по комаду стоке и 2 паре по тору

Число – број

Читлук/чифлук – сеоски посед који поседник узима у закуп од спахије

Читлук-сахибија – власник читлука

Чифчија – земљорадник на читлуку који има веће обавезе од
земљорадника на спхилуку и није фактички господар имања

Чун – 1. плитки чамац за риболов; 2. чамац

Чунар – такса од чуна за ситну рибу

Чучавац/чучац – в. пешак

Целеп – стадо, крдо стоке

Џибра – в. комина

Шафраника/шавраника – врста биљке из породице главочика

Шаш – кукурузовина, осушена кукурузна стабљика

Скраћенице

А	= Административно одељење Министарства финансија
АС	= Архив Србије
ГК	= Главно казначејство Министарства финансија
ДС	= Државни савет
ДСС	= Друштво српске словесности
Е	= Економско одељење Министарства финансија
Зборник закона	= <i>Зборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажевству Србији/Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији</i>
ЗТ	= Збирка тефтера
ИАБ	= Историјски архив Београда
ИАВ	= Историјски архив Ваљева
ИЧ	= Историјски часопис
КК	= Кнежевска канцеларија
МИАШ	= Међуопштински историјски архив Шабац
МУД	= Министарство унутрашњих дела
МФ	= Министарство финансија
НОУ	= Начелство округа ужичког
НОШ	= Начелство округа шабачког
П	= Одељење промишљености Министарства финансија
По	= Полицајно одељење Министарства унутрашњих дела
С	= Санитарно одељење Министарства унутрашњих дела
САНУ	= Српска академија наука и уметности
СКА	= Српска краљевска академија
СКЗ	= Српска књижевна задруга
СУД	= Српско учено друштво
УВБ	= Управа вароши Београда

РЕГИСТРИ

Именски регистар

- Адамчек, Јосип* (Josip Adamèek) – 26
Алексић, Антоније – 74–75, 130, 144, 170–172, 174–176, 262
Антић, Чедомир – 70
Антонић, Олга – 306
- Бан**, Матија – 145
Бачко, Александар – 22
Беновић, Славко – 135
Бестфлајш, Ханс Михаел (Hans-Michael Voestfleisch,) – 324
Бихеле, Франц – 282
Благоје из Кнића – 71
Благојевић, Божидар – 153, 161, 164, 166
Блазнавац, Миливоје – 257
Богосављевић, Адам – 105, 112, 126
Бојовић, Радивоје – 261
Буе, Ами (Ami Boué) – 104, 147, 157, 242, 252, 281, 299
Бушетић, Тодор М. – 71, 108, 111
- Вајнхапл** Јован – 171, 175
Веселиновић, Рајко – 57, 133, 138, 157
Владисављевић, Светислав – 268, 276, 308–309
Влаинац, Милан З. – 77, 173, 250
Влаховић, Петар – 80, 135, 237, 241
- Вујић, Јоаким* – 147
Вукосављевић Сретен – 73, 138, 172–173, 175–177, 179, 187–188, 190, 196
Вулетић, Александра – 61, 133, 140, 149
Вулићевић, Вуица – 171
Вучо, Никола – 10–11, 26, 66, 133, 287, 296–297
- Гавриловић, Јован** – 19, 21, 61, 70, 291
Гавриловић, Михаило – 24, 29, 45, 52, 148, 175, 235, 253, 255, 257, 286, 289, 295
Гавриловић, Обрад – 48, 133, 173, 194, 197, 251
Гарашанин, Илија – 145–146, 257, 273
Глигоријевић, Вуле – 64
Гравје, Гастон (Gaston Gravier) – 187, 195
Деспинић, Арон – 222
- Дивљановић, Драгољуб** – 282
Диклић, Никола – 309
Драгашевић, Јован – 39, 133
Дробњаковић, Боривоје – 171–172, 176–177

- Ђорђевић**, Богдан – 153
 Ђорђевић, Живота – 97
Ђорђевић, Тихомир Р. – 31, 49, 81, 112, 126, 185, 201, 211
Ђукановић, Ил. Н. – 61
Ђуровић, Радомир – 35, 76, 99
- Живковић**, Новак – 115, 181–182, 200
 Жустић, Милорад – 22
- Зундхаусен, Холм* (Holm Sundhaussen) – 18, 306, 321
- Иванић**, Стеван З. – 282
- Јагодић**, Милош – 18, 20, 61, 75, 97, 140, 196, 269
Јакшић, Владимир – 14, 82, 85–86, 89, 101, 103–104, 108–109, 114, 119–121, 123–124, 126–128, 130, 132–133, 135–139, 144–145, 148, 183, 186, 195, 199, 320
Јовановић, Бранислав – 255
Јовановић, Владимир – 21
Јовановић, Милорад – 133
Јовановић, Панта – 307
Јовановић, Радоица – 307
Јовановић, Слободан – 301–303, 305–306
Јовичић, Душан Б. – 112–114, 131, 135, 244, 273, 280–281
 Јокић, Петар – 171
Јоксимовић, Зоран – 44–45, 50, 189
- Карађорђевић**, Александар – 35, 40, 50, 271, 279
Карић Владимир – 21, 71, 73, 104, 106, 138, 149, 164, 240, 279
Катић, Реља – 279
 Катић, Јанко – 45
Ковачек, Божидар – 90–91, 321
- Колар, В. (V. Kollar) – 284
 Колоредо-Мансфелд де, Фердинанд – 278
Константиновић, Никола – 104
 Краловански Карл – 141
 Крсмановићи – 155
Крстић, Никола – 61, 133, 140, 148–149, 150, 243
 Куротовић, Петар – 305
- Лазуић**, Ант. – 129, 181
Лапчевић, Драгиша – 133, 155, 158, 180, 198, 267
Лемпи, Џексон (Jackson J. R. Lampe) – 11
 Лешјанин, Рајко – 257
 Линденмајер, Емануел – 282
Лутовац, Милисав – 190
- Љушић**, Радош – 17–18, 24–26, 43, 52–54, 56, 70, 80, 93–94, 100, 107, 295
- Мандрас**, Хенри (Henri Mendras) – 98
Марковић, Радосав – 105
Матијевић, Милан М. – 208, 290, 292
Матић, Милош – 323
Медовић, Аћим – 158, 284
 Мехмед-Решид Паша – 175
Мијатовић, Бошко – 143–144, 275
Мијатовић, Станоје М. – 71, 88, 108, 118
Мијатовић, Чедомилъ – 103, 144, 151, 164, 193, 198, 208, 218, 228, 250, 264
Милић, Даница – 10–11, 27–28, 35, 48, 58–60, 62, 66, 71, 87, 95, 99, 113, 119, 133, 138, 140, 146, 157, 159, 161, 180, 191–195, 197–200, 205, 208, 212, 218, 223, 226, 228–229, 232, 243, 252, 256, 273, 275–276, 278, 281, 286–292, 294, 297, 318

- Милићевић, Милан Ђ.* – 47, 57, 79, 138, 147–148, 160, 208, 237, 241–242, 245, 257, 281, 317
- Милојевић, Мирослав Д.* – 106
- Милосављевић Коларац, Илија – 257, 276
- Милосављевић Паштрмац, Сима – 71
- Милошевић, С. Ђ.* – 156–157, 204–205, 222, 224, 293, 300–301, 319, 322
- Миљковић-Катић, Бојана* – 64, 99, 160, 164, 272, 292, 315
- Михаиловић, Војислав* – 283
- Мишковић, Владимир К.* – 199
- Мутап Лазар – 71
- Недељковић, Бранислав М.** – 88, 98
- Николић, Адам* – 24, 55
- Николић, Атанасије – 105, 268, 278–279
- Николић, Рајко* – 186, 315
- Новаковић, Стојан* – 22, 29, 69, 220, 252
- Обреновић** Милош – 11, 13, 23–24, 29, 37, 45, 52, 54, 71, 75, 80, 112–114, 131, 135, 148–149, 165, 168, 175, 201, 233–234, 243, 245, 251–253, 255, 257, 260, 265, 273, 277, 280–282, 286, 289, 295
- Павловић, Љ.** – 33, 80, 181, 188, 237, 317, 318
- Паларе Мајкл* (Michael R. Palairret) – 25, 47, 49, 71, 85, 89, 98, 102, 105, 194, 197, 202, 218, 222, 270, 286, 288, 292, 314, 320, 322, 323
- Пантелић, Душан* – 242
- Панчић Јосиф – 90, 145, 159, 275–276, 309
- Паранос, Риста – 155
- Пацек, Карло – 282
- Пејтон, Ендру Арчибалд* (Andrew Archibald Paton) – 55, 73, 90
- Перовић, Радослав* – 45, 149
- Перуничкић Бранко* – 18, 21, 26, 28, 31–32, 34, 36–47, 49, 51–57, 59–67, 71, 74–82, 84–85, 91, 97, 104–105, 112–117, 119, 121, 124, 129–130, 132–133, 137–138, 143, 145–153, 158, 161–162, 165–166, 168, 170–175, 179, 182–187, 189–192, 194–197, 199, 200, 203, 208, 223, 228, 230–235, 237, 240, 243–244, 247, 251–252, 255–258, 262, 264, 268, 270–274, 276–285, 288, 290, 292–293, 299, 304–305, 309, 315–316, 323
- Петровић, Јеленко* – 28, 93, 97
- Петровић Карађорђе, Ђорђе – 23
- Петровић, Коста – 307
- Петровић, М.* – 104, 105, 106
- Петровић, Мита/Михаило* – 122, 127, 134, 136, 162, 218, 232–233, 235, 246–247, 258–261, 264, 294–297
- Петронијевић, Милан – 257
- Пирх, Ото Дубислав* (Otto Ferdinand Dubislav von Pirch) – 133
- Покорни, Ксавер – 242
- Поповић, Коста* – 90, 112, 130, 137–138, 145–146, 149, 150, 159, 164, 175, 195, 198, 229, 234, 241, 257, 275, 276, 281
- Поповић, Радомир Ј.* – 61
- Поповић, Сретен Л.* – 69, 78, 90, 92, 104, 251
- Протић, Љубиша* – 168
- Пчелар, Илија* – 160, 170–171, 229, 261, 281
- Радевић, Милорад** – 18, 70
- Радић, Ђорђе* – 107, 127, 133, 134, 137, 145
- Раденић, Андрија* – 217, 306

Радовић, Босиљка – 154, 176
Ристић, Љубодраг П. – 60
Рихтер, Вилхелм (Wilhelm Richter) – 69, 108, 132, 135–136, 163, 179, 240

Серучник, Миха (Miha Seručnik) – 167
Симић, Василије – 11, 197–198, 199
Спасић, Живомир – 11, 271
Срдановић-Бараћ Олга – 29, 34–35, 73, 104, 111, 157, 188, 208, 218, 235, 238, 240, 242–243, 245, 252–253, 257, 279
Стефановић Караџић, Вук – 28, 31
Стишовић, Делимир – 216
Стојанчевић, Видосава – 152, 181, 260
Стојанчевић, Владимир – 40, 55, 269

Тал, Емануел (Emanuel Thal) – 70, 71, 150
Теодоровић, Лазар – 65
Тирол, Димитрије П. – 147
Трговчевић, Љубинка – 307

Филиповић, Мил. С. – 31
Фонбланк, Томас де Гарније (Thomas Garnier de Fonblanque) – 60, 70
Френчевићи/Вренчевићи – 60

Хаџи-Пешић, Јован – 11
Хоџес, Џорџ Лојд (George Lloyd Hodges) – 160, 250, 264
Хуњади, гроф Ласло (László Hunyady de Kéthely) – 90–91, 321

Цвијетић, Лепосава – 9, 18–19, 21, 70, 72, 84, 89, 93–94, 100, 151, 162, 186, 219
Цвијић, Јован – 17–18, 29, 83, 269
Цукић, Коста – 257

Чалић, Мари-Жанин (Mari-Janine Calic) – 11, 17, 28, 33, 66, 69, 306, 320, 321

Џамбазовски, Климент – 132–133, 181, 288

Шкеровић, Никола П. – 133
Шуберт, Габријела (Gabriella Schubert) – 144

Географски регистар

- Алексинац** – 144, 295
Америка – 119, 145, 275
Аустрија/Аустроугарска – види
Хабсбуршка монархија
- Базјаш** – 222
Бајина Башта – 143, 348
Банат – 198, 252
Београд – 12, 19–20, 52–54, 56–57, 60–62, 66, 74, 90–91, 132–133, 138, 141, 144, 145, 148–149, 158, 170, 187, 208, 241, 243, 247, 251–252, 257, 259, 272, 276, 290, 294–295, 302, 308
Београдски пашалук – 28, 51, 69–70, 306
Беч – 208–209, 284, 307, 346
Битољ – 175
Босна – 56, 154–155, 175, 181, 193, 239, 290, 296
Брестовачка Бања – 198
Брза Паланка – 21
Брусница – 243, 280, 289–290
Бугарска – 198, 240, 293
Будимпешта/Пешта – 144, 222
- Вајдлинг** – 167
Ваљево – 12, 56, 197, 241, 289–291
Велес – 159
Велика Британија – 296
Велика Морава/Морава – 20, 75, 78, 92, 113, 170, 176, 182, 187, 262
- Велико Градиште – 159, 222
Венеција – 159
Венчац – планина – 160
Видојевица – планина – 195
Вир Госпођин – гарда на Дунаву – 258, 260
Влашка/Кнежевина Влашка – 78, 125, 129, 134, 139, 144, 154, 157, 224, 250, 260–261, 293, 295–296, 300
Врање – 239
Врачар – 171
Вршка Чука – царинарница – 145, 149, 195, 295
- Градац** – предграђе Ваљева – 241
Горњи Милановац/Деспотовица – 67
Гроцка – 164, 211, 295
Грчка – 19, 227
Гургусовац/Књажевац – 164, 257, 289
- Далмација** – 240, 293
Дебар – 293
Драгачево – 186
Дрина – 74, 77, 97, 170, 175–176, 195, 295
Дунав – 108, 113, 176, 222, 258, 260–262, 281, 284, 298
- Ђердап** – 259, 260
- Европа** – 108, 119, 164, 167, 224, 240, 265, 275, 279, 319–320, 323

- Жупа** – 160, 164, 182
- Зајечар** – 98, 112, 241, 289, 291
Западна Морава – 233
Златибор – 212, 235
- Ивањица** – 253, 289
Источна Србија – 49, 126, 185, 225
Италија – 159, 264
- Јагодина** – 132–133, 159, 162
Јагодња – планина – 198
Јадар – 181
Јасеница – река – 166, 194
Јелица – планина – 164
Јеница – 297
Југославија – 175
Јужна Морава – 241
- Китог** – област у Мачви – 78, 194
Кладово – 261, 295
Клостернојбург – 167
Кључ – 160, 220, 260
Кнежевина Србија/Србија – 1, 3, 5, 9–15, 17–21, 23, 25, 28, 30–31, 40–42, 47–49, 51–57, 60, 61, 65, 66, 69–73, 75, 78, 79–90, 92–101, 103–115, 117, 119–122, 123–129, 132, 134–142, 144–152, 154–160, 163, 164, 167–171, 173, 175–177, 179–181, 185, 186, 189–191, 193–195, 197–198, 201–202, 204–218, 220–233, 235–244, 246–248, 250–253, 255, 257–258, 260–265, 267–270, 272–275, 278–290, 292–296, 298–299, 300, 306, 309, 311, 313, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324
Књажевац – видети Гургусовац
Колубара – река – 181, 259
Колубара/Колубарска област – 180–181, 237, 317
Копаноник – 45, 190, 212, 235, 237
- Крагујевац – 67, 90, 132, 138, 257
Крушевац – 60, 130, 132–133, 289, 291
Кубришница – река – 194
- Левач** – 108, 159
Лесковац – 239
Лешница – 237, 290
Лозница – 181–182, 243, 289,
- Мађарска** – видети Угарска
Мајданпек – 197
Македонија – 240, 293
Манасија – манастир – 150
Мачва – 74, 97, 130, 147, 170, 175, 181, 242, 255, 264
Милано – 159
Митровица – 170, 295
Млава – 176, 199
Молдавија – 296
Моравска – 308
- Неготин** – 153, 163, 228–229, 291
Неготинска крајина/Крајина – 160–161, 164, 166, 241
Немачка – 308
Ниш – 59, 164, 190, 239, 295
Нови Сад – 145
Нусдорф – 167
- Обреновац/Палеж** – 64, 233
Оршава – 261
Осат – 64
Османско царство/Турска – 19, 58, 61, 125, 130, 134, 142, 144–146, 154, 157, 167, 205, 212, 228, 238–240, 250, 256, 261, 281–283, 288, 290, 293–295, 298, 300–301, 348, 352, 354
- Пазар** (Нови Пазар) – 149, 239
Паланка [Смедеревска] – 194, 289, 291

Палеж – видети Обреновац
 Пандирало – царинарница – 195, 295
 Панчево – 167
 Параћин – 153, 159, 162, 171, 175, 242, 280, 309
 Пек – 199
 Подгорина – 181, 237, 317
 Подриње – 55, 61, 99, 113, 195, 281
 Подунавље – 98, 108, 148
 Пожаревац – 279, 289, 291
 Пожега – 289
 Поморавље – 69, 163, 166
 Пореч – 260
 Посавина – 108

Рам – 222, 295
 Расина – река – 231
 Рача – манастир – 243
 Ресава – река – 90, 106
 Ресава/Горња Ресава – 80, 82, 119, 151, 162, 170, 173, 186, 234, 304, 315, 316
 Рудник – 148
 Румелија – 181, 198, 239

Сава – 105, 108, 113, 170, 176, 255, 258, 260–262, 264
 Санџак – 295
 Свилајнац – 106, 159, 242, 291
 Сврљиг – 146
 Скопље – 239
 Смедерево – 56, 160, 164, 222, 295
 Срем – 252
 Стара Србија – 144, 239, 290

Текија – 21, 260, 295
 Темнић – 87, 108, 112, 159, 162
 Тимок – 47, 130, 195, 199, 258
 Тимочка крајина – 105, 119, 192, 199
 Топчидер – 104, 117, 175, 276, 279, 295, 306, 307, 308

Трст – 159
 Турска – видети Османско царство

Ћуприја – 242, 279, 289

Угарска/Мађарска – 121, 125, 151, 308
 Ужице – 290

Француска – 167, 264

Хабсбуршка монархија/Аустрија/Аустроугарска – 100, 106, 121, 125–126, 128, 132, 134, 136–137, 142, 144, 154, 156–157, 167, 204, 208, 212, 224, 228, 238–242, 250, 252, 256, 261, 264, 268, 276–277, 285, 288, 293–297, 299, 300
 Херцеговина – 240, 290, 293
 Хомоље – 129, 166, 201
 Хохенхајм – 307
 Хрватско загорје – 175

Цариград – 253, 276, 294

Чачак – 12, 257, 290

Шабач – 295
 Шумадија – 147, 195, 223

Предметни регистар

- Аграрна криза** – 319–320
Аграрна пренасељеност – 32
Агротехничке мере – видети
Начини обраде земље
Аде – 73, 187, 244, 260; – Ада
Циганлија – 91, 187; – Бујуклића
ада – 74; – Кривића Ада – 60; –
Мала ада – 191; – Шибенац – 60
Ајвар – видети Кавијар
Алије – 21, 26, 34, 41–43, 45, 50,
51, 76, 105, 187, 189, 218, 220, 237;
– Грштак алија – 191; – Катунште
– 105; – Маковица – 189
Амбари/кошеви – 47, 54, 66,
270–272
Атари – 22, 26, 28–30, 32–33,
36–38, 42–46, 49–51, 56–58, 64, 74,
76, 80, 84, 95, 102–103, 162, 166,
180–181, 183–184, 187–190, 196,
220, 224, 263, 270
- Баште/вртови** – 50, 62, 86, 90, 101,
105–106, 131–133, 137–139, 141,
148; – баштованство/повртарство –
131–133; – баштовани – 90, 132–133,
150, 162; – површине под баштама
/повртарским културама – 85, 135, 139
Баштинске књиге/земљишне књиге
– 51–53
Беземљаша – 39, 215, 315
Београдски везир/паша – 169, 251
Берлински конгрес – 54, 194
- Бошњаци – 238
Браници/забрани/приватне утрине
– 39, 45–47, 80, 101–102
Брашно – 125–126, 170, 172,
174–175, 177, 292; – бело – 26, 175;
– гриз – 175; – кукурузно – 126; –
провијантско – 175; – пшенично –
121, 125–126; – хлебно – 126, 273
- Вакцинисање стоке** – 283, 285
Велика школа/Лицеј – 307, 309
Ветеринарска служба – 282; –
ветеринари – 282
Вино – 150, 160, 166–167; – врсте
вина: бело – 160, 167; – бермет –
167; – виланер – 167; – обично –
167; – фино – 167; – црно – 164; –
шампањско – 167; – количине вина
– 150, 153; – пивнице – 163, 166; –
производња вина – 162–164, 167
Виноградарство – 79, 87–88, 160–164,
196; грожђе – 160, 162–165; –
винова лоза – 85, 87, 147, 160–163,
166–167
Виногради – 13, 31, 72, 79, 82,
84–85, 87–88, 101, 115, 161–166,
183; – површине под виноградима
– 13, 36, 50, 70–72, 79–80, 82–88,
93–94, 101–102, 147–148, 160–162,
164–165, 195
Власи – 227
Воденице – видети Млинови

Власништво – 23–67; – власник/ сахибија – 52, 98; – доказивање власничких права – 26, 50–51, 55–56, 60, 81, 90

Власништво над земљом – 23–67; – баштина / приватни посед – 13, 23–27, 29–34, 37–38, 40, 45–47, 55, 62, 80–82, 190, 269, 318, 321; – вакупске земље – 41, 56; – власничка права општина / колективна права над земљиштем – 32, 34, 37, 40–42, 45–47, 50–51, 56, 188, 190, 269; – власништво над крчевином – 29, 30, 34–35, 90–91; – државно земљиште – 41–44, 51, 58–59, 61, 149, 189, 269; – земљиште црква и манастира – 41; – напуштено/ пусто земљиште – 30, 41, 165; – заједничко земљиште: коришћење и подела – 33, 39, 43, 49, 82; – присвајање/окупација/ захватање – 29, 33–36, 41, 46; – турска државна земља – 54–55, 58, 318

Воденичари/млинари – 168 171, 173, 174

Воћарство – 131, 146–147, 149, 151, 157, 319

Воће – 31, 67, 101, 115, 132, 146–151, 157–158, 276, 294, 317, 320; – бресква – 148; вишња – 137, 148, 149, 276; – дуд – 158–159, 274–276; – јабука – 146, 149, 276; – јагода – 148; – кајсија – 148; – крушка – 148, 276; – лешник – 148; – малина – 148; мушмула – 148; орах – 147–148, 158; трешња – 148, 276; – шљива – видети Шљива; – калемљење воћа – 149, 276

Воћњаци – 31, 50, 63, 71, 81; 88, 131, 183–184; – запуштени – 31; – обнављање – 149, 150; – површине под воћњацима – 86, 101, 139,

146–151, 195; – површине под шљивама – 146–148, 151; – турски воћњаци – 149

Врсте земљишта – кршевито – 67, 78; – необрађено – 29, 33, 38, 40, 42–44, 46, 50, 67, 73, 77, 95, 102; – парлог – 165; – плавно – 39, 74; – пусто земљиште – 30, 63

Градско насеље – 21, 27, 52, 54–57, 60, 62, 64–67, 99, 120, 131–133, 138, 144, 150, 152–153, 161, 163, 168, 170, 176, 211, 240, 242–243, 246, 257–258, 265, 302–303, 312, 315, 318, 322; – градско становништво – 19, 64–65, 121, 132, 144, 152, 162, 240, 255–257, 300, 311, 315

Дивљач – 198, 200, 255–257, 273; – вукови – 255, 257; – дивље козе – 257; – дивље свиње – 218, 257; – зечеви – 257; – кошуте – 257; – лисице – 255–257; – медведи – 255–257

Дозволе – за крчење земље – 30, 35–36, 75–76, 95, 196; – трговачке дозволе/објаве / трговачки пасоши – 286, 287, 294

Домаћа радиност – 152, 158, 275, 323

Домаћинство / сеоска породица / кућа – 13, 14, 21, 27–29, 31–32, 34, 37–39, 46–47, 49–51, 53–54, 57, 61–63, 65–66, 71, 77, 79–82, 88, 90, 93–99, 102–103, 105, 107, 109–111, 113, 115, 133, 135, 137–140, 146–153, 155, 160–161, 163–166, 168, 170, 180–181, 183–187, 191, 195, 198, 206, 215–220, 224, 229–231, 234, 240–241, 243, 245–246, 249, 252–253, 273–274, 280, 286, 288–289, 311–318, 323; – просечна величина – 94–96, 110, 117

- Допунска делатност / допунски приход – 192, 198–200, 255, 262
- Државна управа/држава – 12, 13, 29–30, 34–35, 37, 39–40, 42–46, 49, 51, 59–60, 65, 67, 74–76, 79, 93, 116, 143, 145, 151, 182, 184, 188–191, 194, 203, 206, 246, 256, 261, 264–265, 275–280, 283, 286–287, 292, 294–296, 302, 304, 306–307
- Државна кожара/Државна ледерница – 199
- Државни кредитни фондови – 301–303, 305; – државна/ пративељствена каса/ фонд – 24, 258, 301, 302; – општинске касе/фондови 304; – пупиларне касе/фондови – 301–303; –удовички/ чиновнички фонд/каса – 302; – Управа фондова – 61, 303; – црквене касе/фондови – 302, 304–305; – школски фонд/каса – 302
- Друштвене структуре/слојеви – 162–163, 173, 321
- Друштво за пољску привреду – 92, 145
- Дуван – 119, 130–131, 142–145, 177, 274–275, 297, 300–301; – врсте дувана: бајиновац – 143; – бурмут – 144, 177; – прости/српски дуван – 143–145; – турски дуван/бошче/крџан – 143–145; – дуванџинице/аванџинице – 144
- Дугови / задуживање – 27, 51, 62, 64–66, 95, 97, 115, 171–172, 193, 216, 272, 301, 303, 305–306; – продаја за дуг – 27, 62, 66, 97, 216
- Ђубрење** – видети Начини обраде земље
- Ђумрук/царина – 145, 149, 261, 270, 294–298; – закуп – 295; – таксе: ђумручке – 297; – карантинске – 283; – манипулативне – 297, 298; – регални данак – 297; – царинске стопе/тарифа – 296, 297
- Ђумруци/царинарнице – 261, 294–298; – Алексинац (алексиначки) – 295, 297; – Београд (београдски) – 294, 295; – Василијина Чесма – 295; – Вишњица – 295; – Вршка Чука – 295; – Грамада – 295; – Гроцка – 295; – Доњи Милановац – 295; – Дубравица – 295; – Забрежје – 295; – Јанкова Клисура – 295; – Кладово – 295, 299; – Љубовија – 295; – Митровица – 295; – Мокра Гора – 295; – Нишки ђумрук – 294; – Пандирало – 295; – Радујевац – 295; – Рам с Винчом – 285, 295; – Рашка – 295, 298; – Смедерево – 295; – Суповац – 295; – Текија – 295, 299; – Топчидер – 295; – Ушће Дрине – 295; – Шабац – 295; – Шепачка ада – 295
- Егзистенцијалне могућности** – 17, 97–98, 103, 201, 314–315, 319
- Елементарне непогоде – 165, 270, 271; – град – 113, 135, 165, 285; – поплаве/бујице – 74, 76, 113, 176; – слана – 135; – суша – 113, 121, 146, 192
- Екстензивно сточарство – видети Начини гајења стоке
- Ерозија тла – 74, 77, 195
- Живинарство/живина** – 251, 252; – голубови – 252, 257; – гуске – 251; – кокошке – 251; – патке – 251; – ћурке – 251, 252
- Житарице/жито – 99–100, 103–104, 115–131, 134, 141, 170, 175–176, 180, 224, 243, 251, 270–272, 274, 277, 287, 294, 317, 319, 322; – јечам

– 104, 115–118, 120–123, 126, 128, 129, 243, 292; – крупник – 116–117, 119–120, 122–123, 127–129; – кукуруз – 103–104, 112–113, 115–129, 133, 135–137, 175, 180, 203, 218, 238, 270–271, 273, 277, 292, 319; – оvas/зоб – 104, 115–118, 120–121, 123, 126–128; – просо/проја – 120, 122–124, 127–128, 273; – пшеница – 92–93, 103, 115–129, 175, 273–274, 277, 292, 319; – раж – 116–118, 120, 122–123, 126, 128–129, 273; – површине под житарицама – 119–120, 127–128, 130

Задруга/задружне породице – 39, 93, 216, 270, 321

Закуп – 24, 26, 28, 42–45, 51, 56–57, 59–61, 77, 132, 149, 175, 187, 189–191, 218, 224, 244, 258–260, 262, 264, 295, 298

Залог непокретности/хипотека – 147, 171, 301–304

Занатство – 10, 287, 289–293, 296, 299, 300; – варошке занатлије – 300; – еснафи – 17; – механције – 28, 166, 190, 216; – крчмљење пића – 66, 114, 150–154, 162–163, 166, 292, 294, 320, 322; – механско право / механе/кафане – 166, 289, 291–292, 316; – сеоске занатлије – 198

Запрежна стока – 108–109, 111, 238, 240, 241–243, 253, 277

Зараде/приходи – 23, 28, 41, 43, 54, 59, 94, 98–99, 146, 151–154, 162, 164–166, 168–170, 173–175, 177, 192–193, 198, 207, 214, 217–219, 221, 229, 233, 235, 239, 245, 249, 250, 255, 258–259, 261–262, 264, 269, 287, 290–291, 301, 304, 311–318, 323; – приходи од воденица – 168, 174; – приходи од казана – 151–153, 166

Засејане површине – 112, 118, 123–124, 127, 268

Засеоци – 21, 22, 270

Зачинско биље – 133; – жалфија – 131; – нана – 131; – шафраника – 131
Заштита стоке од болести – 281–285; – вакцинисање – 283, 285; – одвајање здраве стоке – 285

Земљишне књиге – видети Баштинске књиге

Земљорадничка школа/ Земљоделска школа у Београду – 307, 308
Земљораднички минимум/окућје – 27, 34, 81, 28, 97, 321

Земљорадња – 10, 13–14, 35, 62, 65, 69–177, 181–182, 184, 187–188, 190, 193, 195–196, 201, 211–212, 215–216, 225, 228, 237, 273–274, 306, 308–309, 316–317, 319–321, 323

Извоз – вредност – 299–300, 318–319; – количине – 293–294; – артикли: брашно – 126; – вино – 153, 167; – восак – 250, 251; – воће – 157, 207, 276, 320, 322; – вуна – 200, 205, 213, 228; – дрво – 193, 200; – дуван – 143–145; – живина – 252; – житарице – 125–126, 128–129, 272, 294, 319, 322; – кавијар/ајвар – 261–263; – кожа – 200, 205–206, 228, 241, 256, 322; – лој – 200, 213, 228; – мед – 250–251; – ораси – 157; – пијавице – 263–264; – поврће – 133–134, 136–137, 140–141; – пољопривредни производи – 299; – пшеница – 124–126; – ракија – 151, 153–154, 294; – риба – 261–263; – сапун – 228; – свиње – 198, 205, 207, 213–214, 218, 222–224, 289, 297, 322; – семе

- 142, 159; – стока – 115, 190, 200, 204–206, 208, 224, 229, 238–240, 285, 288, 294, 296, 319, 320, 322; – сточарски производи – 205–206, 213; – сува шљива – 155–157; – суво грождје – 157–158; – шишарке – 199–201
- Изложбе пољопривредних производа – 308
- Инвестиције – 301, 306
- Индустријско биље – 142–146, 275; – дуван – видети Дуван; – кафа – 145; – конопља – 119, 130–131, 142, 145; – лан – 119, 130–131, 142, 145; – сусам – 146
- Интерес – видети Камата
- Исушивање земљишта – 74
- Исхрана стоке – 33, 40, 48–49, 102, 112, 180, 183, 185, 188, 192–193, 197–198, 238, 277, 321, 323
- Јаловљење стоке** – 281
- Јевреји – 53–54, 158
- Кавијар/ајвар** – 261–263
- Казне – новчане – 38, 48, 193, 194, 257, 289; – телесне – 27, 48, 193, 194, 196, 223, 256, 289
- Календар пољопривредних радова – 267
- Камата/интерес – 61, 301–306
- Капарисање – 288, 294
- Капетаније – Жупска – 231; – Јадарска – 246, 247; – Јасеничка – 232; – Кључка – 13, 93; – Колубарска – 115, 169, 170, 218, 219, 221, 245; – Крајинска – 13, 93; – Крушевачка – 231; – Моравичка – 230, 231; – Моравска – 13, 93, 230, 231; – Пећка – 93; – Подгорска – 219, 221, 245; – Посавска – 13, 93, 219–221, 245; – Рађевска – 246, 247; – Тамнавска – 219, 221, 245; – Темнићка – 13, 87, 88, 93, 107, 121, 160, 164; – Туријска – 13, 93
- Капитал – 61, 85, 117, 286, 301, 305, 321
- Карантини – 55, 74, 283, 296, 298
- Катастар – 25, 51, 53
- Квалитет пасмина – 252–253
- Клима/климатски услови – 12, 71, 82, 100, 111, 113, 118, 130, 136, 139, 145, 146, 161, 275, 317
- Кљук – 162–164
- Козе/јарчеви/јарад – 14, 188, 191, 202, 203, 207, 210–212, 217, 224–235, 241, 257, 270; – број коза и структура стада – видети Овчарство
- Комина – 162, 163
- Компаније/оргачка друштва – 61, 81, 159, 193, 235, 275, 286
- Кошеви – видети Амбари
- Кредити / кредитна политика – 51, 63, 65, 147, 171, 271, 272, 301–306; – јавни кредит – 305; – кредитна способност – 28, 51; – минимална позајмица – 301, 303; – приватни кредит – 306; – хипотекарни кредит – 301
- Кријумчарење – 264, 298–299
- Кримски рат – 115, 156, 204, 208
- Крмно биље – 104, 120, 146, 180, 238, 275; – детелина – 104, 141, 146, 238, 275; – дивљи грашак – 238
- Крупна стока – 103, 105, 109, 110, 179, 180, 185, 203, 205, 207, 208, 210–212, 214, 216, 235, 237–240, 275, 279–281, 284, 291, 293, 322; – говеда – 14, 34, 109, 111, 180, 190–191, 202–204, 211–212, 217, 229, 235–241, 244, 252–253, 278–280, 283–285, 294, 308; – структура крда говеда – 223, 236; – угојена/ товљена

говедa – 241; – биволи – 224, 238, 241–242; – бикови – 109–110, 179, 236; – волови – 28, 108–111, 208–209, 235–243, 253, 277–278; – јунад – 109–110, 204, 236, 238, 277; – краве – 27, 109–111, 224, 235–241, 253; – краве музаре – 236, 240; – телад – 109–110, 204, 236, 238; – ждребад – 109–110, 203, 238, 243, 280; – коњи/кобиле/пастуви/ајгири – 14, 34, 109–110, 180, 191, 202–203, 211–212, 217, 229, 235, 238–244, 277–283, 285, 294; – магарци – 238, 241–242; – мазге – 238, 241–242

Култивисано земљиште – видети

Пољопривредно земљиште

Кућа – видети Домаћинство

Лицитације – 56–57, 59, 61–63, 66, 95, 149

Ливаде – 82, 84–85, 88, 185–186; – величина/површина ливада – 13, 70–73, 80, 82–89, 93–94, 101–102, 185–186, 194–195

Лов – 255–257, 264; – ловишта/кошутњаци – 257; – ловостај – 257; – хајке – 255–256, 273

Локална управа – 12, 14, 39–40, 46, 49, 59, 67, 77–78, 83, 87, 113, 116, 119, 129, 135, 143, 166, 183, 197, 202–203, 206, 215, 220–221, 228, 229, 233, 237, 242, 246–247, 255, 267, 276–278, 287, 308, 314–315, 318; – окружна управа/окрузи – 12, 20, 14, 34, 43, 46, 49, 60, 76, 72, 86–89, 94–96, 98, 113, 117, 120–121, 127–129, 130–131, 134, 139, 151, 154, 184, 190, 194, 202, 206, 217, 223, 225–226, 229, 233, 236, 248, 272, 274, 279, 287, 289, 308; – општине/сеоске општине –

10, 26, 29, 32–34, 36–37, 39–45, 47–51, 56, 58, 67, 75, 78–79, 81, 95, 97, 113, 116, 121, 137, 143, 153, 158, 181–182, 187–192, 196–197, 216–217, 224, 256, 258, 263, 270, 272, 276, 278–280, 283–284, 289, 304–305, 321, 323; – сеоски кмет/кнез – 36, 37, 48, 74, 91, 97, 115, 163, 188, 193, 195–196, 217, 271, 279, 284, 304, 308; – среска управа/срезови – 14, 46, 48, 49, 53, 75–76, 83, 112–115, 119, 129, 135, 137, 147, 151, 204, 216, 67, 268, 274, 277, 278, 284, 304, 309

Механизација – 9, 306, 318

Млинарство – 168–172, 176; – млинови/воденице – 168–177, 200, 263; – број млинова – 168–171; – ваљарице/ваљавице – 176; индустриски млинови – 173, 175; – млинови Турака – 168; ортачки млинови – 168, 173; – парни млинови – 175; – пловне воденице – 176; – поточаре – 172, 176; – редовничке/поредовничке воденице – 168, 174; – суваче – 171; – власништво воденица – 168, 170–174, 200, 263; воденичко камење/витло – 169–174, 177; вредност млинова – 171; – сезона млевења – 174; – удели у власништву млинова – 173

Мукаде – 23–24, 162

Муслиманско станвовништво/муслимани – 23, 24, 41, 45, 53–61, 104, 144, 149, 168–169, 171, 175, 187, 242, 258–260

Наводњавање – 138; – ваде воде – 138; – ђерам/долап – 138; – јаз/канални/јарци – 138, 171, 172, 259

- Намесништво – 38, 42, 56, 193, 271, 294, 297
- Наполица – 99
- Насеља – 13, 14, 17, 21, 22, 34, 51–57, 60, 62, 64–67, 85, 99, 102, 131–133, 138, 144, 150, 161–163, 168, 170, 176, 184, 187–188, 190, 229, 233, 241, 246–247, 258, 267, 287, 305, 312–313, 315, 317–318
- Нахије – 9, 55, 70, 97, 98, 219, 232, 233; – Ваљевска – 169, 219–221, 233, 245, 249; – Јагодинска – 160; – Крушевачка – 231; – Пожаревачка – 234; – Рудничка – 230–231; – Смедеревска – 232; – Ужичка – 87, 115; – Шабачка – 199
- Начини гајења стоке – 179–187, 243–244, 268; – напасање/испаша/пашно сточарство/екстензивно сточарство – 32–34, 39–40, 45, 50–51, 74, 76, 81, 92, 102–104, 106, 179–185, 187–192, 196, 198, 211, 217–219, 235, 237–238, 243–244, 281, 321; – сезонска испаша/сезонско сточарство – 46, 81, 102, 179, 181–182, 188; – стајско гајење – 103, 105, 179, 180, 183, 275
- Начини обраде земље / агротехничке мере / пољопривредне технике – 73, 94, 105, 118, 129, 146, 187, 274, 307, 320–321; – дрљање – 107; – ђубрење – 104–106, 138; – вештачко ђубриво – 106; – зелено ђубриво – 127; – стајско ђубриво – 105; – двопољни и тропољни систем господарења – 103–107; – исушивање земљишта – 74; – копање/окопавање – 107, 112, 129, 163; – кошење – 81, 185; – крчење – 24, 28–30, 33–36, 38–39, 49, 51, 62, 64, 69–70, 73–80, 83–85, 88–89, 92–93, 95, 104, 107, 112, 121, 184, 186, 193–197, 220, 270, 274, 315, 318, 321; – крчење заједничког земљишта – 29, 35; – право на крчење – 29–30, 33, 35, 75; – орање – 28, 58–59, 65, 67, 70, 72, 78–80, 84–86, 95, 97–98, 105–109, 112, 114, 117, 121–124, 127–129, 135, 137, 139, 148, 151, 273–274, 277, 304, 315–316; – плодород – 103–104, 112; – припрема земљишта – 107–113, 161, 171, 323; – сађење – 31, 71, 79, 88, 141, 276; – сејање/сетва – 91, 105, 112–114, 129, 141, 143, 181, 270, 277, 319, 323; – угарење/угар – 103–107, 111–112, 165, 185
- Новац – 17, 56, 61, 63, 85, 91, 203, 269, 301, 303, 317–318
- Њиве/оранице** – 82, 84, 85, 88, 121; – величина њива – 13, 67, 70, 72, 79–80, 82–89, 100–102, 107, 124, 130
- Обичајно право** – 28, 32, 34–35, 76
- Области – брдовите – 21, 90, 108, 187, 195; – низинске – 20, 74, 90, 174, 181–182, 253, 320; – планинске – 20, 21, 42, 69, 90, 113, 127, 129, 180–182, 195, 224–225, 253, 255, 257, 281, 320
- Обрађено земљиште – видети Пољопривредно/култивисано земљиште
- Овчарство – 229–231, 233–234; – козе: број коза – 14, 188, 191, 203, 210–212, 217, 224–235, 257, 270; структура стада коза – 226; – овце/овновни/јагњад – 14, 179, 181–182, 191, 201, 203–205, 207, 209–214, 216–217, 224–235, 238,

241, 253, 270, 283, 288; – број оваца – 14, 179, 181–182, 191, 201, 203–205, 207, 209–214, 216–217, 224–235, 238, 241, 253, 270, 283, 288; – структура стада оваца – 225
Ограђивање – 29, 33, 46, 77, 82, 90–92, 146, 194, 196, 276
Окрузи – Алексиначки – 20, 86, 89, 95, 109, 110, 113, 120, 131, 134, 135, 139, 155, 159, 202, 210, 212, 215, 217, 223, 225–226, 236, 248, 289; – Бањски – 72, 94; – Београдки – 19–20, 72, 86–87, 94, 96, 109, 120, 123, 131, 134, 139, 148, 150, 155, 158, 176, 189, 202, 209–210, 212, 214–215, 217, 223–227, 236, 248, 260, 289; – Ваљевски – 19–20, 72, 86, 87, 89, 94, 120, 123, 131, 139, 147–148, 150, 154–155, 170, 189, 196, 202, 209–210, 212, 214–215, 217, 220–221, 223, 225–227, 233, 236–237, 241, 245–246, 248–249, 256, 260, 289; – Гургусовачки/Књажевачки – 20, 86–87, 89, 95–96, 120–121, 128, 131, 134, 138–139, 202, 210, 212, 215, 217, 223, 225–227, 236, 248, 289; – Јагодински – 19–20, 70, 72, 86, 88, 94, 96, 120, 131, 139, 148, 155, 158–159, 189, 202, 210, 212, 215, 217, 223, 225–226, 238, 248, 289, 313–314; – Књажевачки – видети Гургусовачки; – Крагујевачки – 20, 72, 86–87, 94–95, 109, 120, 123, 130–131, 134, 138–139, 148, 150, 154–155, 159, 176, 189, 202, 210, 212, 215, 217, 222–226, 236, 248, 289; – Крајински – 20, 47, 72, 86–87, 96, 110, 120, 130–131, 134, 139, 148, 155, 170, 202, 210, 215, 217, 223, 225–227, 236, 248, 260, 280, 289; – Крушевачки – 20, 59, 72, 86, 88–89, 94, 96, 108–109, 120, 127, 131, 134, 138–139, 148, 150, 152, 155, 166, 189, 197, 202–203, 210, 212, 215–217, 223, 225–226, 232–233, 236, 242, 248, 256, 262, 289; – Подрински – 19–20, 72, 86–89, 94, 96, 108–109, 118, 120, 123, 127–128, 131, 134, 139, 155, 202, 210, 212, 215, 217, 223, 225–226, 236, 237, 247–248, 253, 264, 289; – Пожаревачки – 13–14, 20, 72, 78–80, 86–87, 93–94, 96, 105, 109–110, 120, 128, 131, 134–135, 139, 150, 152, 155, 159, 161, 189, 202, 210, 212, 215–217, 222–227, 233, 236–237, 242–243, 248, 260, 289; – Руднички – 14, 19–20, 72, 86–88, 94, 96, 120, 123, 128, 130–131, 139, 150, 155, 202, 209–210, 214–217, 223, 225–227, 233, 236, 247–248, 285, 289; – Смедеревски – 20, 47, 72, 86–89, 94, 96, 120, 130–131, 139, 155, 165, 176, 185, 189, 202, 209–210, 214–215, 217, 221–227, 232, 236, 248, 260, 289; – Ћупријски – 14, 20, 72, 86, 88, 94, 96, 98, 110–111, 120, 131, 139, 155, 159, 170, 202, 210, 212, 215, 217, 223, 225, 226, 231, 236, 242, 246–248, 289; – Ужички – 14, 20, 30, 72, 77, 79, 86–87, 89, 94, 96, 100, 109, 114, 118, 120, 127, 131, 134, 138–139, 148, 155, 166, 170, 191, 202, 210, 212, 215, 217, 223, 225–226, 236–237, 243, 246–248, 253, 256, 277, 282, 285, 289, 317; – Црноречки – 20, 72, 89, 94, 96, 110, 120, 131, 134, 139, 155, 202, 210, 215, 217, 223, 225–227, 233, 236, 248, 289; – Чачански – 14, 19–20, 86–87, 96–98, 120, 127–128, 131,

- 137–138, 149, 155, 170, 184, 192, 202, 210, 212, 215–217, 220, 223, 225–226, 230–231, 236, 247, 280, 289, 305, 309, 323; – Шабачки – 13, 14, 20, 38, 60, 63, 72, 86, 93–94, 96, 100, 109–110, 120, 123, 128, 131, 134, 139, 144, 147, 150, 155, 202, 209–210, 212, 214, 217, 222–227, 236, 243, 248, 260, 289, 305
- Окућје – видети Земљораднички минимум
- Окућница – 27, 34, 37, 95, 148, 270
- Оплемењивање стоке – 277–281; – општински бикови – 278, 280; – општински пастуви/ајгири – 278, 280; – расплодна стока – 265, 278–280
- Ортачка друштва – видети Компаније
- Откуп турских/муслиманских поседа – 24–25, 41, 55–61
- Памук** – 145, 149, 275, 276; – пређа – 145, 300; – платно – 300
- Панађури – 34, 239, 243, 266, 288–294, 322
- Пасмине стоке/сојеви – 42, 184, 237, 252–253, 268, 277–281; – арапски коњи – 279; – ердељски пастуви – 279; – логови – 242; – штајерске кобиле – 279; – буша – 252; – колубарско говече – 237, 252; – подолско говече – 237, 252; – сименталско говече – 252; – шаруља – 252; – топчидерски бикови – 279; – енглески нерасти – 279; – топчидерски нерасти – 279; – шишка – 218; – шумадијска свиња/шумадинка – 279; – криво-вирска овца – 281; – пламенка – 253
- Пастири – видети Чобани
- Пашно сточарство – видети Начини гајења стоке
- Пашњаци – 33, 40, 50–51, 57, 74, 81, 102–103, 109, 113, 179–192, 194–195, 198, 212, 218, 235, 237, 270, 321; – закоси – 42, 57, 191; закос Жеђ – 191; – Криворечки закос – 191; – сувати – 42, 60, 187, 191; – управљање пашњацима – 183; – чаири – 34, 36, 71, 80–81, 83, 101, 185
- Пејзаж – 70, 73, 78, 90
- Пијавице / пијавичне баре – 258, 263–264; – закуп пијавичних бара – 258, 264
- Пиринач – 301
- Планина – 38, 77–78, 91, 135, 180, 182, 187–188, 218
- Плацеви – 34, 37, 41, 53–54, 56–57, 62, 66
- Плодност земљишта – 38, 73, 77, 103–104, 106, 111–112
- Поврће – 131–133, 135, 138–140, 149; – врсте: бамија – 133; – репа – 131, 133; – боб – 119–121, 133–134, 137; – боранија – 133; – бостан/лубенице – 133, 140, 294; – вариво – 131; – грашак 119–121, 133–134, 137, 149; – долма – 131; – зелен – 131–133, 139–140; – зеље – 132; – краставац – 131, 133; – кромпир – 104, 119, 130–131, 133–137, 273; – купус – 119, 130–131, 133–135, 137; – лук – 131, 133, 135, 139–140, 142; – паприка – 131, 133, 140; – пасуљ – 120, 133–137, 292; – плави патлиџан – 133; – празилук – 133, 140; – ротква – 131; – сочиво – 120–121, 134–135, 137; – тиква/тиквица – 131, 133, 140; – цвекла – 131

Пољопривредно/култивисано земљиште – 9, 13, 26, 70–73, 81, 85–86, 90–91, 119, 123, 127–128, 151, 195, 269, 320–321; – вредност пољопривредног земљишта – 62–67; – замена пољопривредног земљишта – 36–37, 63, 73–74, 76, 91, 183; – исцрпљивање земљишта – 103–104, 106, 320; – куповина/промет пољопривредног земљишта – 28, 37, 51–53, 62–67, 85, 95, 318, 321, 323; – одузимање земље – 26, 29, 36, 38, 40, 58, 76, 91; – структура пољопривредног земљишта – 13, 50, 70, 80, 82, 85, 93–103, 123–124, 187, 195, 321

Пољаци (пољари) – 182, 268

Пољопривредне алатке – 112, 300; – дрљача – 112; – коса – 94, 270; – мотика – 112, 163, 270; – плуг/плуџица – 14, 28, 107–109, 112, 270, 308; – ралица – 14, 108, 112; – секира – 270; – трнокоп – 71, 270

Пољопривредне технике – видети Начини обраде земље

Пољопривредни вишкови – 125, 129, 136, 140, 152, 154–157, 166–167, 274–275, 286

Пољопривредни заводи – 277, 279–281, 307; – Државна ергела – 266, 279, 280, 282; – Огледно пољопривредно добро Топчидерска економија у Београду – 92, 116–119, 136, 146, 266, 279, 307–309

Пољопривредни/школовани стручњаци – 107, 136, 252–253, 284, 306–307, 309; – агрономи – 307; – стипендије – 307–309, 323; – школовање у земљи – 309; – школовање у иностранству – 307–309

Пописи – попис пољопривредних површина – 9, 13, 41–42, 64–65, 70, 79–81, 83–87, 93, 96, 101–103, 109, 120, 122, 124, 130, 137, 147, 150–151, 158, 161, 165, 195, 216, 274, 314–316; – попис становништва – 9, 13–14, 18–19, 21, 47, 70, 79–80, 85, 147, 164–165, 168, 212, 219, 311–312, 315; – попис стоке/сточног фонда – 14–15, 109–111, 201, 203–204, 210–211, 213–216, 218, 220–221, 223, 225–226, 228, 231, 233–235, 237, 239–243, 246–247, 249, 253, 285

Поплаве – 74, 113

Порез/данак – 17, 23, 25, 29, 52, 269, 272, 311–313, 317, 323; – у натури – 136, 245; – у новцу – 17, 54, 99, 149, 151, 191, 244, 312; – пореске главе / порески обвезници – 18, 191; – пореске класе – 311–314

Потесни систем – видети Просторни распоред земљишта

Потоци – видети Реке

Потрице/штете – 35, 50, 60, 92, 153, 171–172, 181–184, 191–192, 255, 268, 271

Право прече куповине – 57, 62

Први светски рат – 10, 258

Приватни земљишни посед – 24, 26, 28, 47, 63, 80–82, 85, 90–91, 93–103, 117, 185, 217, 301–302, 311–318, 321; – величина – 13, 29, 35, 41, 65, 67, 76, 93–103, 123, 315–316, 321; – вредност – 62, 65, 163, 315; – структура – 93–103

Привредна политика – 265–309; – економи – 48, 131, 267, 273, 307; – забране извоза хране – 272; – кампање – 43, 144–145, 158, 238, 268, 272–274, 276–279; – за узгој:

- дувана – 144, 274; – дуда – 158, 274, 276; – нових култура – 268, 273–277; – озимих усева – 273; – за повећање узгоја традиционалних култура – 273–277; – за спречавања глади – 270–273 – управљање пољопривредом – 268–270
- Привредни процеси / привредни развој – 9–12, 17, 23, 33, 50, 56, 69, 76, 98, 121, 160, 169, 190, 193, 196, 201, 221, 252, 258, 265, 267, 269, 306, 317–319
- Приноси – 9, 73, 107, 111–119, 135–136, 164, 192, 253, 272, 277, 304, 307, 320, 323; – винограда – 115, 164, 165; – воћа – 115, 146; – житарица – 115–117; – јечма – 115–116, 118–119; – кукуруза – 115–116, 118–119, 124; – овса/зоби – 115–116, 118–119; – пшенице – 115–119; – ражи – 117–118
- Приплод стоке – 218, 237, 278–281
- Приходи – видети Зараде
- Просторни распоред земљишта / потесни систем – 38, 73, 113, 183–184, 321
- Птице – грабљивице – 256; – јестиве – 257; – штеточине – 255, 257, 272
- Пужеви – 257
- Пупиларна добра (оставина малолетних наследника) – 30, 62, 63, 65, 85, 301–303
- Пчеларство – 244–246, 248–250; – број кошница/трмки – 14, 115, 244–249; – кованлук – 244; – мед – 14, 207, 244–246, 249–251
- Радилиште** (затвор и дудињак код Пожаревца) – 158
- Разграничење необрађеног земљишта – 40–51; – алија – 189; – државног и општинског земљишта – 41; – општина / сеоских атара – 189; – општинског и приватног земљишта – 41; – општинских и државних шума – 41, 47, 189, 196
- Размножавање стоке – видети Приплод стоке
- Ракија – 66, 114, 150–154, 162–163, 166–167, 292, 294, 320, 322
- Расадници – 276
- Ратарство/ратарска производња – 83, 92, 100, 107, 109, 113, 119–120, 129, 146, 172, 217, 238, 243, 273, 275, 277, 314, 317, 320–321, 323; – површине под ратарским културама – 119, 131; – ратарске културе – 9, 85, 100–101, 120, 124, 130–131, 134, 267–268, 273, 277, 306–307; – структура произведених житарица – 120, 124, 134; – структура ратарске производње – 120
- Реекспорт – 142, 144, 145, 157, 205, 300
- Рентабилност/исплативост производње – 239, 244, 311
- Реке/потоци – 23, 74, 90, 113, 130, 138, 170–171, 174–176, 187, 194–195, 199, 244, 257–258, 260–263, 281, 283; – речне долине – 78, 88, 90, 113, 258, 284
- Риба – 259–263, 295; – бела риба – 260; – јесетра – 259, 260; – кечига – 260; – моруна – 259–261; – пастрмка – 261; – паструга – 260; – сом – 260; – шаран – 260; – усолјена риба – 261
- Риболов – 255, 258–264; – право риболова – 258; – аласи/гардаши (професионални рибари) – 258–260; – рибњаци – 263, 264; – риболовне гарде/дунавске гарде – 258, 260; – риболовне таксе – 258, 260; – риболовни вирови – 258,

260; – риболовни закупи – 258–260, 262; – риболовни приходи – 259
Робијаши/затвореници – 307–308
Родност – 31, 73, 104, 106, 112–113, 115, 117–118, 121, 135, 137, 146–147, 149, 163, 165, 203, 217, 271–272

Саднице – 92, 158, 167, 276

Санитетске мере/санитетски прописи – 283

Саобраћајна мрежа – 293; – путеви – 31, 34, 49, 74

Састанци – 55, 74, 283, 294, 296

Свиларство/свилена буба – 158–159, 274–276

Свињогојство – 47, 203, 218, 220–224; – гајење свиња жирењем – 47, 49, 188, 191, 197, 198, 218–220; – тов свиња – 208, 241; – свиње – 14, 43, 49, 57, 179–180, 187–188, 191, 193, 197–198, 202–205, 207–209, 211–214, 216–224, 229, 238, 241, 252, 257, 279, 283–285, 288–289, 293, 297, 320, 322; – дебеле – 207–208, 222; – мршаве – 207–208, 222; – структура свињских крда – 223

Село/сеоска заједница – 13, 15, 18, 21–22, 26–28, 30–31, 33, 35–39, 42–45, 47, 49–51, 54, 57, 59, 61–62, 64, 66, 74–79, 81–85, 87, 93, 99, 102–103, 107, 109–110, 113, 115–116, 121, 126, 135, 150–152, 161–162, 164–166, 169–171, 173, 175–177, 180–182, 184, 186–188, 191, 193, 195, 198, 215–216, 218–221, 229, 234, 240–241, 244–249, 253, 255, 256, 262–263, 265–270, 274, 284–285, 287–288, 302–305, 309, 312–318, 320–321; – села: Ацибеговац

Стари и Нови – 74, 75, 176; – Бабаић – 220; – Бабина Лука – 169; – Бањани – 249; – Бањевац – 138; – Бачевци – 220; – Бачина – 160, 164; – Бела Црква – 289, 291; – Белићи – 219; – Белица – 98; – Бељајка – 251, 304, 316; – Богатић – 175, 191; – Богданица – 74, 76–77, 91; – Богдање – 160; – Богутовац – 230–231; – Болеч – 289; – Братујевац – 166; – Брезна – 231; – Бресје – 191; – Буковик – 289; – Буковица Горња – 249; – Бунар – 159; – Вапа – 230; – Велики Поповић – 235; – Велико Поље – 216; – Вировци – 219; – Висибаба – 37, 149, 191; – Вишњица – 259–260, 295; – Воденице – 87, 107; – Водице – 194; – Војник – 162; – Војска – 159; – Врачевић – 241, 249; – Врело – 249; – Вујновача – 233; – Вукона – 249; – Глеђица – 253; – Глибовац – 194; – Глоговац – 175; – Глушац – 191; – Гола Глава – 249; – Грабовац – 249; – Двориште – 316; – Делиград – 289; – Домуз Поток – 75, 159; – Дреновац – 78, 170; – Дубље – 175, 191; – Дубока – 237; – Дубравица (бродоградилиште) – 222, 295; – Дучић – 218; – Жарково – 138; – Забрег – 165; – Забрежје – 295; – Златарић – 249; – Злетово – 316; – Јабучје Горње и Доње – 249; – Јајичић – 219; – Јасеница – 166, 194; – Јасеново – 186; – Јасика (некадашња варошица) – 164; – Жежевица – 230; – Јездина – 230; – Језеро – 316; – Јовац и Горњи Јовац – 160, 164; – Кавадар – 159; – Карбулово – 166; – Кашањ – 191; – Кладурово – 161, 263; – Кључ – 160, 220, 260; – Колари – 75, 105, 171; – Комаране

- 107; – Копривница – 126; – Коренита – 191; – Кочулица – 230; – Криви Вир – 280; – Крушевица – 175; – Крчмар – 170, 219; – Кукљин – 164; – Кула – 152, 165–166; – Кулић – 170; – Кусадак – 194; – Кусиновци/Кусиновац – 230; – Лајковци Доњи – 219; – Лапово – 159; – Латковићи – 219; – Липовица – 151; – Липолист – 285; – Лозац/Лазац – 330; – Лоћика – 159; – Љубичево – 279; – Маглич – 230; – Мачкат – 188; – Медвеђа – 162, 316; – Медован – 159; – Мелник – 197; – Метковић – 191; – Метриш – 166; – Милива – 257; – Миличиница – 249; – Мионица – 169; – Миријево – 138; – Мириловац – 165; – Мраморац – 39; – Мратишић – 219; – Мрсаћ – 230; – Мрчићи – 170; – Мутница Горња – 67; – Мушић – 241; – Новаци – 249; – Ново Село – 191; – Оглађеновац – 249; – Орашац – 250, 260; – Осеченица – 169; – Остружањ – 233; – Паковраћа – 230; – Паљани – 231; – Панбуковица – 249; – Пањевац – 161, 316; – Паштрић – 169; – Пекчаница – 230, 231; – Пепељевац – 90, 219; – Петрц – 161; – Пилице – 77, 90; – Плажани – 316; – Планиница – 249; – Плужац – 233; – Пољане – 67, 78; – Поповац/Поповице – 67, 165, 166; – Почековина – 216; – Предворица – 194, 219, 220; – Пријездић – 219; – Прислоница – 280; – Прњавор – 191, 251; – Равни Кошаљи – 281; – Радобић – 285; – Радовиште – 75; – Рајковић – 241; – Ракаре/Ракари – 220; – Рамново – 87; – Ратковци/Ратковац – 219; – Рековац – 159; – Ресавица/Ресавица Горња и Доња – 162, 234, 251, 316; – Речка – 166; – Рогљево – 166; – Салаш Ноћајски – 305; – Сандаљ – 233; – Санковић – 241; – Сење – 234; – Сиколе – 166; – Сип – 260; – Сипуља Горња и Доња – 191; – Славковица – 26, 170; – Сладаја – 234; – Слагин – 159; – Совљак – 249; – Стопања – 216; – Стрижа/Стража – 231; – Стрмостен – 234, 304; – Стубица – 67, 78; – Стублина – 249; – Суваја – 107; – Суводањ – 249; – Сушица – 197; – Табановић – 170; – Течић – 159; – Толић – 169; – Топола – 291; – Тополик – 289, 291; – Трлић – 249; – Трнава – 98, 230; – Трњани – 166; – Тропоња – 186; – Трудово – 240; – Тулари – 249; – Цветановци – 249; – Цикот – 159; – Црљенка – 161; – Црнуће – 71; – Чубра – 166; – Шарбане – 241, 249; – Шилковац – 159; – Штитари – 191; – Штубик – 280; – Шума – 171; – Шушеока – 170
- Сеоска породица – видети Домаћинство
- Семе – 104, 111–119, 133, 136, 141–142, 145–146, 265, 270–272, 274–277, 308; – конопљино – 142; – дувана – 143; – лука/арпаџика – 140, 142; – свилене бубе / дудовог свилца – 159, 275
- Сено – 40, 102, 115, 138, 180–181, 184–185, 188, 190–192, 237, 243–244
- Сеоски посед – видети Приватни земљишни посед
- Синор – 26, 34, 41–46, 49–51, 58, 66, 71, 76, 152, 188–189, 196, 229, 272, 282, 291, 296, 298
- Ситна стока – 179, 181, 183, 203, 205, 211, 216, 225, 231, 279, 280, 288, 292, 294, 322

- Скеле – 176, 197, 253, 288, 298
 Слама – 105, 180, 237
 Слуге – 173, 215–216, 315
 Спољашња трговина / спољашње тржиште – 93, 136, 199, 206, 208, 212, 224, 228, 240, 290, 292–293, 295, 320
 Срби – 24, 26, 52–54, 56–57, 69, 106, 108, 137, 144, 149, 168, 258, 259
 Срезови – Белички – 87; – Бугарморавски – 197; – Драгачевски – 113, 117, 179, 230, 274; – Зајечарски – 98; – Јадарски – 246–247; – Јасенички – 46–47, 53; – Јошанички – 108, 182, 255; – Карановачки – 230–231; – Кознички – 83–84, 108, 113, 115, 151, 181–182, 203, 233, 277, 278; – Колубарски – 148, 169, 220, 241, 246; – Крагујевачки – 91; – Крушевачки – 182; – Левачки – 71, 87, 314; – Лепенички – 171; – Млавски – 75, 79, 113, 152, 166, 203, 216, 278, 285; – Моравички – 118, 253; – Моравски – 233, 242; – Параћински – 67, 78–79, 116, 121, 143, 165, 192, 202, 228, 231, 242, 247, 280, 284–285; – Подгорски – 220–221, 246; – Подунавски – 148; – Поречки – 135; – Посаво-тамнавски – 148; – Посавски – 148, 220–221, 241, 246; – Поцерски – 148; – Рађевски – 108, 246–247; – Рамски – 110–111, 135; – Ресавски – 110–111, 174, 234, 242, 246; – Рујански – 166; – Студенички – 117, 175, 192; – Тамнавски – 220–221, 246; – Трнавски – 117, 137, 149, 230–231, 323; – Трстенички – 216; – Хомољски – 216; – Црногорски – 285
 Становништво / сеоско становништво – 9, 12–14, 17–23, 26, 32, 36, 47, 51, 53–54, 65, 70–71, 79–80, 85, 91–93, 95–96, 98, 110, 113, 115, 121, 127, 129, 132, 144–145, 147, 149, 152, 162, 164–165, 168–170, 196, 198, 210, 212, 252, 258, 267, 269–272, 279–280, 283, 293, 298, 300, 302, 304–305, 311, 315, 317; – број становника – 18–20, 82, 85, 89, 92, 96, 119, 124, 127–128, 185, 188, 209–210, 212, 214, 224, 227, 247–248; – густина насељености – 18–20, 71, 150; – демографски прелаз – 320; – досељеници/ миграције – 18, 21, 26, 29, 30, 32–33, 39, 49, 50, 57, 60, 64, 69, 75, 89, 93, 97, 105, 215, 269, 270, 306, 318, 320; – исељавање муслиманског становништва/ Турака – 41, 54–56, 59, 60–61, 66, 171; – повећање становништва / природни прираштај – 18, 21, 81–82, 92, 96, 128, 196, 245, 270, 320; – староседеоци – 12–14, 17–19, 24–25, 28, 30, 32, 37–38, 44, 50, 54, 59, 61, 64–65, 75, 81, 85, 93, 95, 97, 106, 114, 124, 129, 131–132, 138, 140–141, 144, 146, 150–152, 162–163, 166, 170, 192, 196–201, 213, 216–217, 224, 227, 229, 245, 255–256, 258, 262–263, 268–269, 271, 273, 275, 280–281, 284, 287, 30–306, 308–309, 311–312, 315–319, 321, 323
 Стока – видети Крупна стока и Ситна стока
 Сточарски производи – 205–206, 213, 240, 292; – вуна – 200–201, 205, 213, 228, 253, 280–281, 287, 292, 294; – кајмак – 240; – кожа – 198–201, 205, 228, 241, 255–256, 283–285, 287, 300; – говећа – 206,

- 241; – јагњећа – 205–206, 228; – јарећа – 206, 228; – козја – 205–206, 228–229; – коњска – 206; – непрерађена – 206, 229; – овчија – 205–206, 228–229; – масло/маслац – 201, 240–241; – месо – 224, 228, 252, 284–285; – млеко – 74, 180–181, 228, 237, 240–241, 253, 284; – сир – 240–241
- Сточне болести – 167, 268, 281–285, 290, 296; – беснило – 281–282; – богиње – 281, 283–284; – говеђа куга – 281–282; – голубачка мушица – 284; – епидемије – 285; – метиљ – 187, 216, 231–233, 281, 285; – пришт – 284–285; – прострел – 281, 285; – сакагија – 281; – слинавка – 281; – шап – 281, 284; – шуга – 281
- Сточни фонд – 9, 14, 81, 109, 179, 191, 201–204, 209–218, 224, 232, 234, 238, 277, 280, 288, 309, 320
- Стругаре – 200, 260, 316
- Структурне промене – 17, 127, 319, 320
- Суво воће – 157; – сува шљива – 155–157, 320, 322; – суво грождје – 157–158
- Суша – 121, 174
- Тапија/власнички лист** – 24–26, 37–38, 43–45, 47, 51–52, 54–60, 62–63
- Тежак* – 92, 105, 106, 146, 275
- Традиционална економија – 17, 32, 38, 69, 184, 198, 215, 265
- Трговачко-занатлијски одбор – 292
- Трговина – еснафска/дућанска – 287–288, 291–293; – извозна – 115, 224, 286, 291, 293, 296, 298–299, 321; – панађурска – 239, 289–294, 322; – сеоска – 152, 287; – транзитна – 57; – житарицама / шпекулативна трговина – 91, 121, 126; – пићем – 152, 294; – ракијом – 152, 154, 166; – вином – 166, 320; – пољопривредним производима – 286–299, 317; – свињама – 221, 293; – сољу – 287, 294; – стоком – 17, 18, 32, 39, 57, 76, 199, 206, 212, 239, 241, 286–289, 291–292, 295, 298, 318, 320, 322–324; – сточарским производима – 291–292; – унутрашња – 126, 286
- Трговци стоком – 126, 222, 241, 286, 288, 290–291
- Тржиште – 57, 100, 113–114, 132, 152–154, 157, 166, 176, 250, 275, 288, 291, 297, 300, 317, 322; – спољашње / извозно – 93, 125, 136, 199, 206, 208, 212, 224, 228, 240, 290, 292–293, 295, 320; – за житарице – 93, 100, 126; – за пољопривредне производе – 286; – за стоку – 203, 206, 240, 288, 290, 322; – унутрашње – 125, 129, 132, 140, 152, 166, 206, 224, 261, 265, 286, 288, 291–293, 322; – тржишно привређивање / робно-новчани односи – 17, 18, 69, 265, 288, 317–318
- Трла/торине – 28, 74, 80–81
- Турска власт/Порта – 23–24, 31, 51, 55, 57, 59–60, 93, 175, 296–297
- Турско земљиште / поседи муслиманског становништва – 24–25, 41, 54, 56–60, 62, 64, 218–219, 221; – миљк – 24, 54; – спахилук – 21, 23–24, 54–55, 320; – читлук – 54, 98
- Турци – видети Муслиманско становништво/муслимани
- Увоз** – 142–145, 157, 167, 205, 251, 262, 295

Угарење – видети Начини обраде земље

Ујам/ушур – 153, 174, 175

Усеви – 12–13, 40, 61, 70, 75, 77, 92, 103–104, 106, 112–114, 121, 135, 137, 141, 146, 181, 188–189, 195, 251, 268, 273, 277

Устав/хатишериф – 9, 23–25, 27, 41, 53–55, 294; – Сретењски устав 1835. – 25; – Турски устав/Хатишериф 1838. – 25, 54, 81–82, 266, 293, 286, 318

Уставобранитељи – 24, 27, 29, 32–33, 40, 42, 52, 55–57, 59, 62, 75, 100, 123, 127, 151–152, 166, 170, 173, 185, 193, 196, 198, 203–205, 228, 233, 257, 259–260, 265, 273, 278–279, 286, 290–292, 295–297, 301, 307, 318

Устанак/Први и Други српски устанак – 23, 35

Утрине – 25, 31, 39, 58, 67, 78–83, 97, 101–102, 183, 185–186, 188, 192, 194

Феудални односи / феудалне обавезе – 14, 17, 21, 23–26, 32, 34, 69, 88, 164, 166, 168–169, 227, 318, 321, 324; – десетак – 23, 56, 122, 246; – од казана – 151–153, 166; – од кљука – 164; – од меда/од кошнице – 14, 246; – спахијска главница – 36, 52, 71, 75, 219, 245, 255, 311; – чибук – 14, 227, 229–231

Физикуси/окоужни лекари – 282–285

Филоксера – 164, 166–167

Ханови – 54

Хатишериф – видети Устав

Хељда – 119, 120, 122, 124, 127–129

Херцеговци – 238

Храна – 81, 99, 112–113, 175, 180, 185, 192, 203, 218, 237–238, 251, 258, 270–272, 277

Хипотека – видети Залог непокретности

Царине – видети Ђумруци

Цариградски друм – 241

Цене – воска и восковарине – 250; – дувана – 144; – житарица – 129, 174, 319; – закупа алија – 51, 189–190; – казана – 152; – кукуруза – 125, 175; – лимитиране цене – 60, 199, 207; – цене меда – 207; – некретнина – 55–57, 59–61, 63–67, 191; – пшенице – 125, 175; – пића – 154; – стоке – 206–208, 224, 253, 280, 319; – говеда – 207, 209, 243; – коња – 207, 243; – оваца – 207; – свиња – 188, 204, 207–209, 218, 288; – сточарских производа – 206

Централна власт – 39, 46, 51, 151, 188–189, 203, 246, 256, 277, 294; – Државни савет – 181, 183, 184, 266, 284, 286, 290; – Министарство народне привреде – 266; – Министарство унутрашњих дела – 12, 46, 113–114, 123, 140, 158, 266, 279, 282, 284, 290; – Министарство финансија – 12, 14, 92, 145, 158, 203, 259, 266, 267, 295; – Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела – 266, 282

Цигани – 216, 271

Цинцари – 198

Црногорци – 60, 269

- Чаршија** – 129, 292, 294
Чича Срећков лист – 105, 114, 120, 132, 134, 137, 139, 141, 155, 160, 163, 180, 183, 238, 252, 268
 Чобани/пастири – 180, 183
- Шећер / шећерна трска** – 145, 149, 244, 245
 Шљива/шљивици – 13, 36, 63, 66, 70–71, 84, 93–94, 101, 114, 146–153, 157, 274, 276, 320, 322; – број стабала – 71, 93, 146–148, 150–151; – прерада шљиве – 114, 151, 155, 320, 322; – казани за печење ракије – 66, 151–155, 166, 316; – печење пекмеза – 155; – пушнице за сушење шљиве – 155–158; – ракијдинице/казандинице – 151–153; – сушење шљива / сува шљива – 155–156, 320, 322; – распрострањеност шљиве – 150, 274; – гајење шљива – 101, 147, 150–152, 319
 Штете – видети Потрице
 Шуме – 28, 30–33, 36, 150, 218–220; – заштита шума / шумско законодавство – 29, 33, 36, 48, 91, 193; – коришћење шума – 23, 25, 28, 30–33, 36, 38–39, 41, 43, 45–50, 58, 67, 69, 74–75, 78–81, 90–91, 102, 113, 148, 179, 186–189, 191–201, 218–220, 227, 255, 266, 270, 321; – крзно и кожа дивљих животиња – 198, 200, 256; – дрво – 47–48, 91, 193, 194; – балвани/греде – 193, 197, 200; – грађевинско дрво – 47, 91; – даске – 193, 200; – дуге за бачве – 200; – огревно дрво – 47, 48, 192, 194, 197; – жир – 32, 36, 39, 46, 49, 78, 115, 187–188, 191, 193, 198, 203, 218–220, 251, 323; – руј – 193, 198; – ђумур – 198; – коље – 77, 91, 146, 194, 196, 203; – шишарка – 193, 198, 199–201, 297

БОЈАНА МИЉКОВИЋ КАТИЋ
ПОЉОПРИВРЕДА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ (1834-1867)

<i>Издавач</i>	Историјски институт Београд
<i>За издавача</i>	др Срђан Рудић, директор Историјског института
<i>Лектура</i>	Ксенија Цвијетић
<i>Регистри</i>	Славица Мереник
<i>Превод резимеа на енглески језик</i>	Мирјана Николајевић
<i>Секретар Редакционог одбора</i>	Снежана Ристић
<i>Припрема за штампу</i>	Слободан Симић
<i>Илустрације на корици</i>	Мира Ковачевић <i>Тајина</i> , уље на платну <i>Пољубац</i> , уље на платну
<i>Штампа</i>	COLORGRAFX, Београд
<i>Тираж</i>	300 примерака

СР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

631(497.11)"1834/1867"
316.323.65(497.11)"1834/1867"
330.342.146(497.11)"1834/1867"
94(497.11)"1834/1867"

МИЉКОВИЋ Катић, Бојана, 1957-

Пољопривреда Кнежевине Србије : (1834-1867) / Бојана Миљковић Катић ; уредник Срђан Рудић. - Београд : Историјски институт, Београд (Colorgrafx : Београд). - 382 стр. : илустр. ; 25 cm. - (Посебна издања / Историјски институт ; књ. 65) На спор. насл. стр.: Agriculture of the Principality of Sebia (1834-1867). - Тираж 300. - Прилози: стр. 345-357. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary. - Библиографија: стр. 331-334. - Регистри.

ISBN 978-86-7743-106-8

а) Пољопривреда - Србија - 1834-1867 б) Србија - Друштвени развој - 1834-1867
COBISS.SR-ID 209369868

